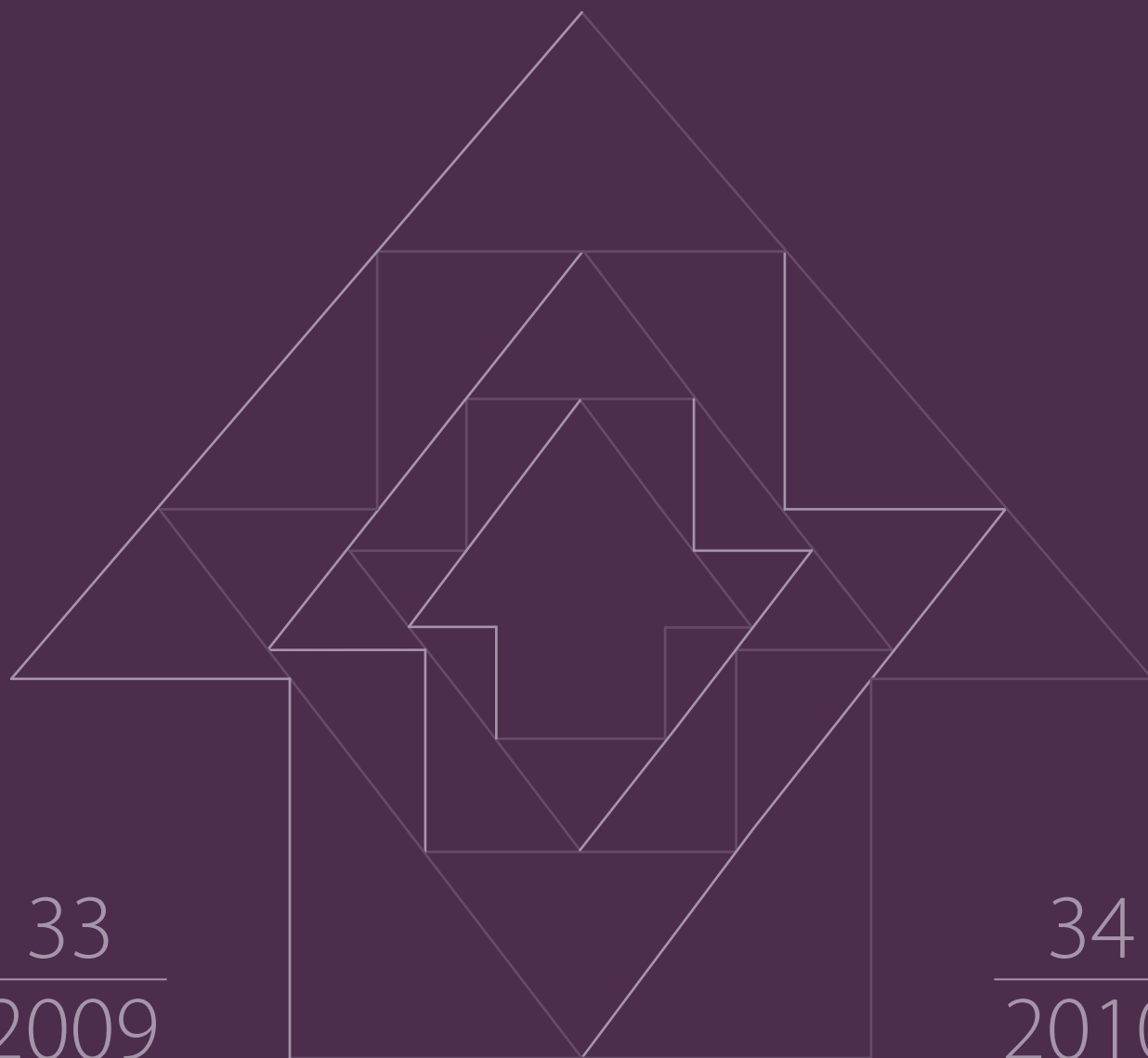

GODIŠNJAK
ZAŠTITE
SPOMENIKA
KULTURE
HRVATSKE

33

2009

34

2010

Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske

Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske
33/34-2009./2010.
The Preservation of Cultural Heritage in Croatia
Annual, 33/34-2009/2010

Izdavač: Ministarstvo kulture
Uprava za zaštitu kulturne baštine
Publisher: Ministry of Culture
Department for the Protection of the Cultural Heritage

Za izdavača/for the Publisher:
Andrea Zlatar Vilić

Uredništvo/Editorial Board:
Radoslav Buzančić
Miljenko Domijan
Ferdinand Meder
Žarko Španiček
Ranka Saračević Würth

Glavni i odgovorni urednik/Editor-in-Chief:
Zlatko Uzelac

Tajnica i izvršna urednica/Managing Editor:
Gordana Jerabek

Lektor/Language Editor:
Tomislav Salopek

Korektor/Proof-reader:
Irena Ivić

Prijevod na engleski/English Translation:
Vesna Racković
Kristina Kruhak

Grafičko oblikovanje/Graphic design:
Mateo Matijašević

Adresa uredništva/Editorial Address:
Ministarstvo kulture Uprava za zaštitu
kulturne baštine
HR – 10 000 Zagreb, Runjaninova 2

Tisak/Printed by:
Printera grupa

Tiskanje dovršeno/Printing completed:
2012.

UDK 7.025
ISSN 0350-2589

Godišnjak
zaštite
spomenika
kulture
Hrvatske

33 / 34 - 2009. / 2010.

Sadržaj

- 7 **Ivan Viđen**
O pravilniku dubrovačkog Nadleštva za umjetnost i spomenike
On the Ordinance of the Dubrovnik Institute for Art and Monuments
- 15 **Martina Juranović-Tonejc**
Zakonska regulativa u zaštiti pokretne baštine u doba Nezavisne države Hrvatske
Statutory Regulations for the Protection of Movable Cultural Heritage in the Period of the Independent State of Croatia (NDH)
- 23 **Denis Vokić**
O epistemologiji konzervatorsko-restauratorske struke
On the Epistemology of the Conservation-Restoration Profession
- 39 **Denis Vokić**
Prijedlog novog usustavljenja konzervatorsko-restauratorske struke
Proposal for the New Systematization of the Conservation-Restoration Profession
- 55 **Marijana Korunek, Blanda Matica, Željko Trstenjak**
Obnova palače Varaždinske županije s osvrtom na povijesni razvoj županije kao institucije
The Renovation of Varaždin County Palace with Reference to the Historical Development of the County as an Institution
- 79 **Anita Gamulin**
Gotičko barokna kuća Bartućević u Hvaru
The Bartućević Gothic-Baroque House in Hvar
- 97 **Sanja Buble**
Gradnja mlina – umijeće koje nestaje; Gašpina mlinica u Solinu
The Building of Watermills – A Vanishing Skill; Gašpin's Watermill in Solin
- 113 **Marijana Korunek**
Župna crkva sv. Martina biskupa u Svetom Martinu na Muri
The Parish Church of St. Martin the Bishop in Sveti Martin na Muri
- 131 **Ratko Ivanušec**
Konzervatorsko istraživanje i obnova crkve sv. Luke u Srednjem Lipovcu
Conservation Research and Renovation of the Church of St. Luka in Srednji Lipovac

- 147 **Zrinka Paladino**
 Zaštita zagrebačke industrijske baštine izradbom konzervatorskih elaborata Gradskoga zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode u Zagrebu
Protection of Zagreb Industrial Heritage Through the Elaboration of Conservation Studies of the City Institute for the Protection of Cultural and Natural Monument
- 173 **Marijana Korunek**
 Zaštitna arheološka istraživanja provedena u periodu od 1953. do 1955. godine na lokaciji srušene crkve sv. Mihovil Arhanđel u Mihovljanu kod Čakovca
Protective Archaeological Research Carried Out from 1953 to 1955 at the Site of the Demolished Church of St Mihovil the Archangel in Mihovljan near Čakovec
- 187 **Vladan Desnica**
 Prijenosni uređaj za rentgensku fluorescentnu analizu (XRF) kao jedinstveni instrument za in situ elementnu karakterizaciju objekata kulturne baštine
Mobile Device for X-Ray Fluorescence Analysis (XRF) as a Unique Instrument for In Situ Elemental Characterization of Cultural Heritage Good
- 197 **Goran Bulić**
 Konzervatorsko-restauratorski radovi na slikama Bartula Ivankovića iz fundusa Pomorskog i povijesnog muzeja Hrvatskog primorja u Rijeci
Conservation and Restoration Works on the Paintings of Bartul Ivanković from the Collection of the Maritime and Historical Museum of Hrvatsko primorje in Rijeka
- 203 **Danijela Jemo, Tajana Kera**
 Konzervatorsko-restauratorski zahvat na dekorativnoj svilenoj tkanini iz Kine
Conservation and Restoration Interventions on a Decorative Silk Fabric from China
- 211 **Irena Ivić**
 IV. Konferencija eksperata za zaštitu nematerijalne kulturne baštine s područja Jugo-istočne Europe (SEE) u organizaciji UNESCO-ova ureda u Veneciji; Râmnicu Vâlcea (Rumunjska), 3 - 7. svibnja 2010. godine
IV Conference of Experts for the Protection of Intangible Cultural Heritage in South-East Europe (SEE) in the Organization of UNESCO's Office in Venice; Râmnicu Vâlcea (Romania), 3 - 7 May

In memoriam

- 213 Đuro Šimičić
 215 Ljiljana Šarlah
 216 Đurđica Cvitanović
 217 Ivo Petricoli
 218 Jerko Marasović
 219 Vidoslav Barac

Ivan Viđen

O Pravilniku dubrovačkog Nadleštva za umjetnost i spomenike

Ivan Viđen
HR-20 000 Dubrovnik, Vicka Lovrina 4

UDK: 7.025(497.5Dubrovnik)"19"
Izvorni znanstveni rad/Original Scientific Paper
Primljen/Received: 20. 4. 2010.

Ključne riječi: Marko Murat, zaštita spomenika, Nadleštvo za umjetnost i spomenike, Dubrovnik

Key words: Marko Murat, Protection of monuments, Institute for Arts and Monuments, Dubrovnik

Osnovano 1919. godine zalaganjem slikara i konzervatora Marka Murata sa zadaćom da se brine o dubrovačkim kulturnim spomenicima, Nadleštvo za umjetnost i spomenike imalo je i svoj posebni *Pravilnik* kojim se služilo u svome djelovanju. U radu se daje pregled teksta *Pravilnika* i zaključuje se da je njegov autor upravo Marko Murat. Razmatraju se i uzori koji su Muratu mogli poslužiti pri sastavljanju *Pravilnika*, kao i očiti utjecaj srednjoeuropske tradicije zaštite spomenika na njegov sadržaj. *Pravilnik* je odredio djelokrug Nadleštva za umjetnost i spomenike, ali i definirao što se to smatra spomenikom kulture. U smislu *Pravilnika* to su: zgrade, skulpture, slike, knjige s minijaturama, natpisi, umjetničko pokućstvo od različitih materijala, medalje, novac, nakit, umjetnički namještaj itd., a kada je riječ o nekretninama, one su podijeljene u četiri kategorije: gradske zidine, zgrade u državnom vlasništvu, zgrade u privatnom vlasništvu, crkve i samostani. Zasebnu kategoriju čine predmeti koji se nalaze u crkvama i samostanima, a u posebnoj je kategoriji i gradsko zelenilo koje se posebice nabraja.

Ističe se široka zasnovanost *Pravilnika* koji se nije ograničio samo na pokretne i nepokretne spomenike kulture, nego svoj djelokrug širi i na nadzor nad novogradnjama (nabrajaju se nepoželjni stilovi), restauraciju umjetnina, zaštitu zelenila, nadzor nad dubrovačkim školama kada je riječ o edukaciji učenika o važnosti kulturnih spomenika, zabranu izvoza spomenika itd. U radu se razmatra i utjecaj koji je *Pravilnik* mogao imati na rad institucije kojoj je bio namijenjen i zaključuje se kako je njegov utjecaj zbog složenosti društvenih i upravnih teškoća bio ograničen. Na kraju se prvi put objavljuje izvorni tekst *Pravilnika* Nadleštva za umjetnost i spomenike prema sačuvanom primjerku u Državnom arhivu u Dubrovniku.

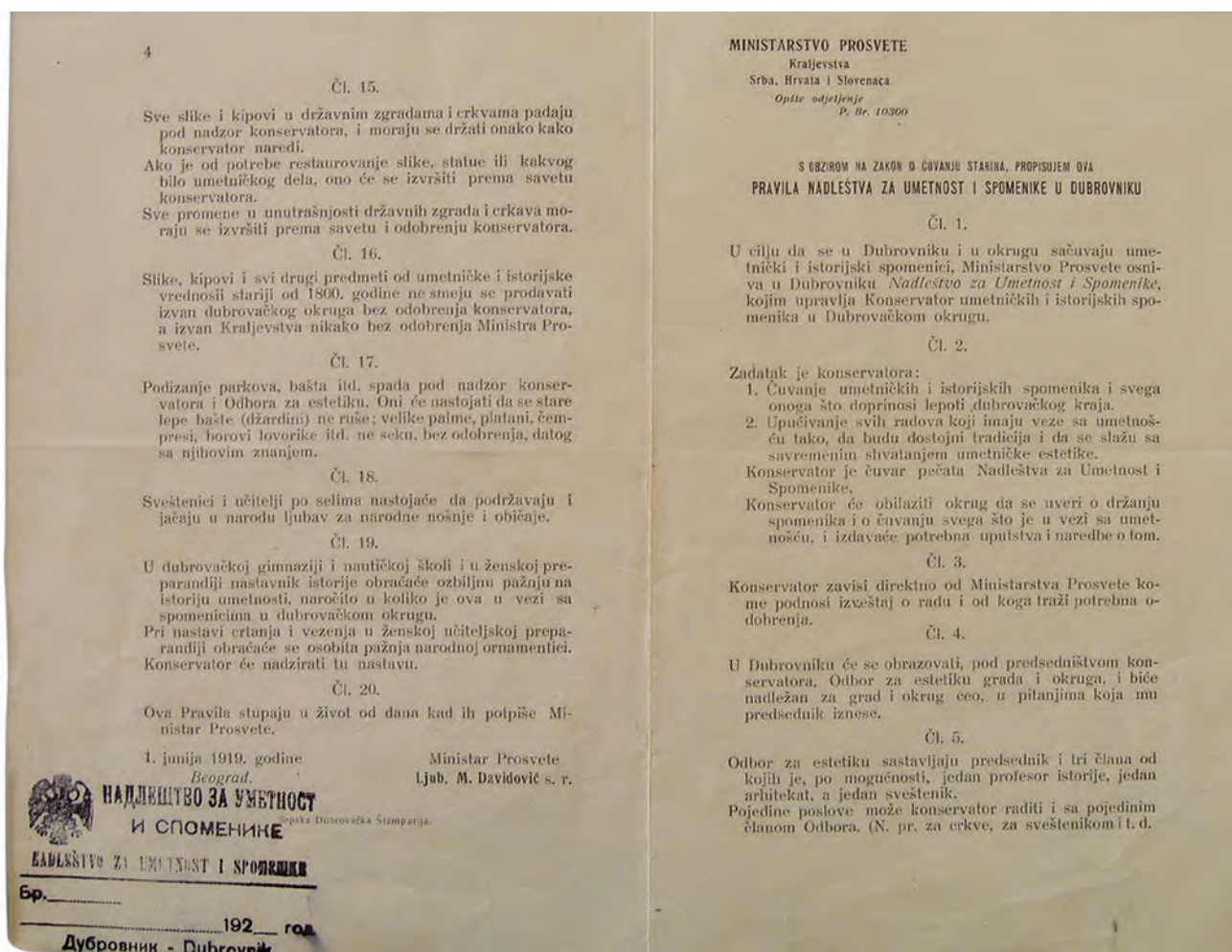
O PRAVILNIKU DUBROVAČKOG NADLEŠTVA ZA UMJETNOST I SPOMENIKE

U povijesti zaštite spomenika u Dubrovniku razdoblje između dvaju svjetskih ratova čini posebnu cjelinu: tada je u samome Gradu i njegovu okruženju djelovala jedna specifična institucija – Nadleštvo za umjetnost i spomenike. Ta državna institucija osnovana je 1. lipnja 1919. odlukom Ministarstva prosvjete Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca i djelovala je do početka Drugoga svjetskog rata 1941. godine, a glavna osoba koja stoji iza njezina osnivanja i koja je bila prvi konzervator toga Nadleštva bio je slikar Marko Murat (1864. – 1944.). O njegovoj (dotada nepoznatoj) biografiji i o okolnostima koje su dovele do osnivanja samoga Nadleštva za umjetnost i spomenike bilo je riječi u predzadnjem broju »Godišnjaka zaštite spomenika kulture Hrvatske«¹, a u ovom ćemo se članku kratko osvrnuti na pravilnik koji je određivao djelokrug rada i način funkcioniranja Nadleštva za umjetnost i spomenike.

Nakon osnivanja austrijske službe zaštite spomenika kulture sredinom XIX. stoljeća utjelovljene u Središnjem povjerenstvu za istraživanje i očuvanje kulturnih i umjetničkih spomenika (tzv. Centralna komisija) dubrovački spomenici spadali su u normirani i manje-više ujednačeni sustav koji je vrijedio za austrijske zemlje sve do propasti Monarhije.² Osobe koje su, nakon kratkotrajne i dosada malo istražene konzervatorske epizode književnika, političara i mecene

1 Viđen, I. (2007): Dubrovački slikar i konzervator Marko Murat, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, br. 29/2005-30/2006, 7-21. U međuvremenu se pojavio i tekst Muratove više desetljeća izgubljene autobiografije koja je objavljena kao knjiga *Iz mog života* u Beogradu 2007. godine s predgovorom i studijom o njegovu slikarstvu koju su pripremili povjesničari umjetnosti Petar Petrović i Aleksandra Mamić-Petrović. Dio Muratove autobiografije objavljen je istodobno i u časopisu Matice hrvatske *Kolo* br. 2/2007. s uvodnim člankom Ivana Viđena.

2 Piplović, S. (2004.): Središnje povjerenstvo za spomenike u Beču i graditeljsko nasljeđe Dalmacije, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* 28/2004.; Horvat, A. (1944.): Konzervatorski rad kod Hrvata, Zagreb; Beritić, L. (1959.): O zaštiti spomenika kulture u Dubrovniku kroz stoljeća, *Zbornik zaštite spomenika kulture (savezni)*, knjiga X., Beograd

1 Dvije stranice iz originalnog primjerka »Pravilnika« Nadleštva za umjetnosti i spomenike. (Državni arhiv u Dubrovniku, foto: Antun Baće)
Two pages from the original copy of the »Rulebook« of the Institute for Art and Monuments (State Archives in Dubrovnik, Photo by Antun Baće)

Meda grofa Pucića (Orsat conte Pozza)³, obavljale važnu i odgovornu dužnost dubrovačkog konzervatora bile su književnik Ivan August Kaznačić, povjesničar Josip Gelcich i profesor Josip Posedel. U to vrijeme izvršeni su neki popravci i radovi, ali su se sve pozitivne i negativne strane ustroja austrijske države (pa tako i konzervatorske službe) osjetile i u Dubrovniku: rad Središnjeg povjerenstva za istraživanje i očuvanje kulturnih i umjetničkih spomenika bio je ograničen samo na spomenike u vlasništvu države, nikada nije donesen zakon o zaštiti spomenika kulture, a sâm grad Dubrovnik je smatran naoružanom tvrđavom do 1886. godine (!), pa su njegove zidine i brojne javne zgrade bile vojno vlasništvo sve do 1918. godine. Sasvim je jasno da u takvim okolnostima (od kojih su prve bile uglavnom jednake diljem austrijskog dijela Monarhije, a druge specifično dubrovačke) nije moglo biti riječi o cjelovitom promišljanju zaštite spomenika u Dubrovniku i njihovu stavljanju

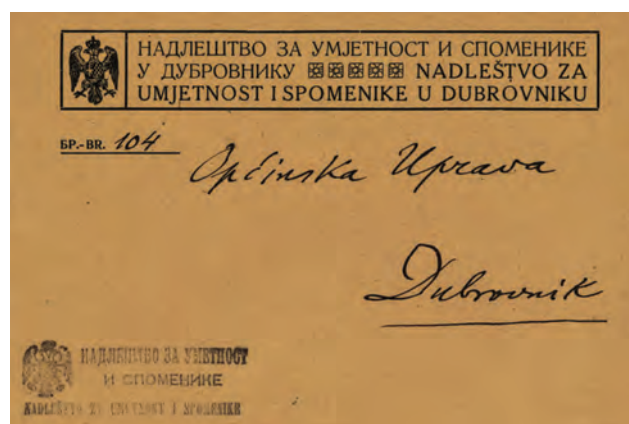
u funkciju razvoja grada (muzejska djelatnost, obrazovanje, turizam...), pa stoga ne začuđuje polet dubrovačkih građana koji su odmah nakon propasti Austro-Ugarske Monarhije pozdravili osnivanje posebne institucije koja bi se brinula o dubrovačkim spomenicima i odmah zatražili da se u vlasništvo gradske uprave vrte gradske zidine i brojne važne javne građevine (palača Sponza, zgrada isusovačkog kolegija, neke crkve, neke fontane, zgrade Lazareta na Pločama itd.). Ako obratimo pažnju na teške gospodarske i političke prilike koje pritišću cjelokupno društvo u Hrvatskoj i u Jugoslaviji u prvim mjesecima nakon završetka Prvoga svjetskog rata i na samom početku političkog života tek osnovane države (talijanska okupacija jadranske obale, versajska mirovna konferencija, nestašica hrane, epidemija španjolske gripe, unutarstranačka trvenja i diktat beogradskog dvora), osnivanje jedne neovisne lokalne kulturne institucije u proljeće 1919. godine čini se zaista kao nevjerojatan pothvat.

Nadleštvo za umjetnost i spomenike bilo je organ središnje državne uprave i bilo je izravno odgovorno Ministarstvu prosvjete, a kao organ lokalne vlasti (i odgovorno

³ Vokić, D. (2009.): Polemika Strajnić – Brajević i današnja metodologija konzervatorsko-restauratorske struke, *Strajnićev zbornik (Kosta Strajnić – život i djelo)*, Dubrovnik-Zagreb, 202-203.

gradskom vijeću koje ga je izabralo) istodobno je djelovalo i Povjerenstvo za ures (nazivano jenakopravno još i Uresnim povjerenstvom) koje je odobravalo građevinske nacрте za novogradnje i pregradnje, kao i razne intervencije u gradskom prostoru. Tako se djelokrug Povjerenstva za ures i Nadleštva za umjetnost i spomenike na nekim spomenicima preklapao. Dobra procjena trenutka za osnivanje Nadleštva vidljiva je u tome da je i samo Ministarstvo prosvjete još bilo u fazi formiranja i ustrojeno je tek početkom rujna 1919. *Uredbom o uređenju Ministarstva Prosvjete* čiji je članak 13. određivao da će u ministarstvu djelovati Odjeljenje za umjetnost, a točkom c navedenoga članka bilo je propisano da će u njegovu djelokrugu biti *nadzor nad književnim i umjetničkim starinama*.⁴

Imajući u vidu činjenicu da se Nadleštvo u svome radu ravnalo vlastitim pravilnikom i da je bilo odgovorno samo ministru prosvjete, ne čini se pretjeranim ustvrditi kako su dubrovački spomenici tada prvi put izdvojeni iz općega državnog režima zaštite kulturne baštine i kako Nadleštvo u suradnji s tadašnjom gradskom upravom pokreće širu društvenu akciju za spas i trajniju brigu o arhitektonskom naslijeđu. Jedna od prvih (po svojoj prilici i prva) intervencija Nadleštva za umjetnost i spomenike bila je proglašavanje dubrovačkog Kneževa dvora spomenikom kulture u studenome 1919. godine.⁵ Druga značajna intervencija bilo je pitanje povrata vlasništva već spomenutih nekretnina – koje su u doba austrijske uprave bile vojno vlasništvo i koje je kao takve naslijedila nova jugoslavenska država – gradskoj upravi. Već u ožujku 1920. godine dubrovačka je gradska uprava (kojoj je tada bio na čelu imenovani načelnik dr. Otmar Nonweiler) u suradnji s Nadleštvom za umjetnost i spomenike uputila memorandum Ministarskom savjetu Kraljevstva SHS u kojemu traži povrat vlasništva zgrada kojima se bivša austrijska vojna i civilna uprava koristila za svoje potrebe, a koje su, prema jednoglasnom mišljenju dubrovačkih građana, bile ključan temelj za *kulturno podizanje Dubrovnika, njegov dalji razvitak i očuvanje historijskog karaktera grada*.⁶ Nakon dugih pregovora, ugovor je sklopljen u kolovozu 1921. godine i jedan je od najvažnijih uspjeha cjelokupne međuratne zaštite spomenika u Dubrovniku. Premda neki dijelovi ugovora nikada nisu u potpunosti provedeni i premda je Nadleštvo katkad bilo preslabo da nadzire njegovu provedbu, činjenica da nakon više od stotinu godina dubrovačka gradska uprava sama upravlja najznačajnijim objektima unutar povijesne jezgre

2 Omotnica sa službenim memorandumom Nadleštva za umjetnost i spomenike (Državni arhiv u Dubrovniku, Građevinski planovi općine Dubrovnik, foto: Nikša Selmani)

Envelope with the official memorandum of the Institute for Art and Monuments (State Archives in Dubrovnik, Construction plans of the Dubrovnik Municipality, photo by Nikša Selmani)

3 Službeni pečat Nadleštva za umjetnost i spomenike. Ispod pečata rukom Koste Strajnića napisan inventarni broj knjige iz službene knjižnice Nadleštva. (foto: Ivan Viđen)

Official seal of the Institute for Art and Monuments. Below the seal is the inventory number of the book from the official library of the Institute handwritten by Kosta Strajnić. (photo by Ivan Viđen)

bila je zaista *povratak grada građanima*.⁷ Često se, primjerice, previđa da bi mnogi zaista iznimni pothvati uređenja i popravka gradskih zidina koje je provodio konzervator Lukša Beritić nakon Drugoga svjetskog rata bili, zasigurno, mnogo teže izvedivi da zidine nisu bile vlasništvo gradske uprave, za što je jedan od najzaslužnijih upravo konzervator Marko Murat. Slično je i s palačom Sponza koja je 1937. lišena pregradnji nastalih u doba austrijske uprave i na kojoj je (doduše, konzervatorski poprilično upitno) intervenirao arhitekt Nikola Dobrović uz podršku tadašnjeg konzervatora Koste Strajnića.

»Pravila« Nadleštva za umjetnost i spomenike imaju ukupno dvadeset članaka. Unutar tih dvadeset članaka možemo uočiti četiri veće skupine: članci koji se odnose na definiranje Nadleštva (ciljevi, zadaci, ustroj Odbora za estetiku grada i okruga, čl. 1. – 7.), potom članci koji određuju što su to umjetnički i povijesni spomenici i tko je za njih odgovoran (premda ih je samo dva, oni su po opsegu

4 Službene novine Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca, br. 91. od 6. 9. 1919.

5 Rješenje tadašnjeg ministra prosvjete u cijelosti je donio Ivan Viđen u članku: Dubrovački slikar i konzervator Marko Murat, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, br. 29/2005-30/2006, str. 14. Izvorno rješenje objavljeno je u *Službenim novinama Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca*, br. 165. od 18. 12. 1919.

6 Preambula Ugovora o ustupu nekih zgrada bivše Dubrovačke Republike dubrovačkoj općini. Jedan od koncepata toga ugovora sačuvan je u Državnom arhivu u Dubrovniku u rukopisnoj ostavštini pravnika i književnika dr. Ernesta Katića ml. koji je sudjelovao u njegovoj izradbi kao predstavnik Državnog pravobraniteljstva u Dubrovniku.

7 Viđen, I. (2007): nav. dj.: 13-15.

4 Druga verzija službenoga pečata Nadleštva za umjetnost i spomenike. Ispod se vide potpisi upravnika i konzervatora Marka Murata i pomoćnog konzervatora Koste Strajnića. (Državni arhiv u Dubrovniku, Građevinski planovi općine Dubrovnik (1929.), foto: Nikša Selmani)

The second version of the official seal of the Institute for Art and Monuments. The signatures of the director and conservator Marko Murat and assistant conservator Kosta Strajnić can be seen below. (State Archives in Dubrovnik, Construction plans of the Dubrovnik Municipality (1929), photo by Nikša Selmani)

najduži u čitavom pravilniku, čl. 8. – 9.), nakon toga slijede članci koji reguliraju popravak i održavanje starih građevina i podizanje novih, kao i konzerviranje i restauriranje umjetnina (čl. 10. – 16.) i naposljetku članci koji određuju da se u školama mora obraćati posebna pažnja na educiranje učenika o povijesnom naslijeđu dubrovačkoga kraja (čl. 18. – 19.). Tekst je pisan latinicom, ekavicom, s velikim udjelom srbizama, međutim, ima i ponešto lokalnih, dubrovačkih riječi (barjak, džardin...). Stil je izražavanja jasan, jedostavan, sažet i precizan; nema suvišnih riječi ni kićenih formi. Nažalost, izvorni rukopis nije sačuvan, kao ni neki pripremni materijali za izradbu ovoga pravilnika, međutim, na osnovi pisama upućenih Luju Vojnoviću i stila izražavanja nedvojbeno je da je autor ovoga dokumenta upravo Marko Murat. Pravilnik je bio tiskan u Dubrovniku čim je stupio na snagu, ali nije poznato u kolikom broju primjeraka. Dalo bi se zaključiti da je broj otisnutih primjeraka bio relativno mali (po svoj prilici za interni rad Nadleštva te za općinske i državne urede), jer ga danas ne posjeduje ni jedna veća knjižnica ili arhiv u Hrvatskoj. Tekst koji ovdje u cijelosti donosimo (upravo zbog toga što je tako rijedak) prepisan je iz jednog primjerka koji se čuva u Državnom arhivu u Dubrovniku.⁸ Zanimljivo je da ova »Pravila« nisu objavljena u službenom državnom listu (*Službene novine Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca*), što bi bilo sasvim uobičajeno i očekivano.

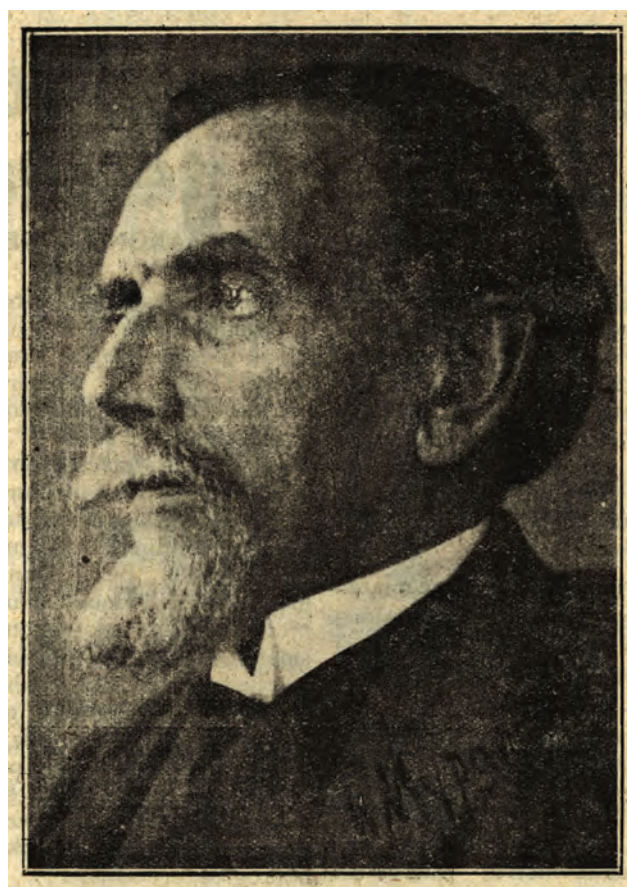
Članak drugi definira zadatke konzervatora, i to dvojako: prvo, on je dužan čuvati umjetničke i povijesne spomenike (*i sve ono što doprinosi ljepoti dubrovačkog kraja*) i drugo, on mora usmjeravati sve radove koji imaju veze s umjetnošću na način da budu u duhu njegova krajolika i tradicije (*da budu dostojni tradicija i da se slažu sa savremenim shvatanjem umjetničke estetike*). Pravilnikom je bilo predviđeno

da se u okviru Nadleštva za umjetnost i spomenike osnuje »Odbor za estetiku grada i okruga« koji bi imao četiri člana: uz konzervatora koji bi predsjedao odborom po službenoj dužnosti, ostala tri člana trebala su biti – po mogućnosti – povjesničar, arhitekt i svećenik. Nažalost, tijekom čitavoga međuratnog razdoblja (dakle i za vrijeme mandata Marka Murata i za vrijeme mandata Koste Strajnića) taj odbor nije bio formiran, što je konzervatoru otežavalo rad i u svakom slučaju nije razvilo potencijale Nadleštva koji su bili naznačeni u njegovu pravilniku. Zanimljiv je osmi članak koji definira što su to »umjetnički i historijski spomenici« u smislu toga pravilnika: zgrade, skulpture, slike, knjige sa minijaturama, natpisi, umjetničko pokućstvo od različita materijala, medalje, novac, nakit, umjetnički namještaj itd., a jedan daljnji stavak toga članka posebno navodi i predmete koji se nalaze u crkvama i samostanima (stare crkvene stvari, relikvijari, misnice, barjaci, zvona). Kada je riječ o nekretninama, one su podijeljene u četiri kategorije: gradske zidine, zgrade u državnome vlasništvu, zgrade u privatnome vlasništvu, crkve i samostani. Taj članak posebno navodi i narodne nošnje, kao i zelenilo i vrtove (koji se detaljnije obrađuju u članku 17.). Sukladno takvoj podjeli, sljedeći članak navodi osobe koje su odgovorne za pojedinu vrstu spomenika: za privatne zgrade to su vlasnici, za crkve i samostane odgovorni su upravitelji crkava i župnici, za državne su zgrade odgovorne one institucije koje upravljaju dotičnom zgradom, a za napuštene zgrade i ruševine odgovorne su općine na čijem se području one nalaze. Članak 9. važan je i zbog toga što naređuje da Nadleštvo za umjetnost i spomenike mora napraviti popis zaštićenih spomenika u kojemu će se navesti i tko je vlasnik spomenika. Nažalost, koliko je dosada poznato, ni Marko Murat ni Kosta Strajnić nisu sastavili takav popis koji bi bio ključan za pravilno i jednostavno djelovanje Nadleštva za umjetnost i spomenike, premda je bilo nekih pokušaja da se to i učini.

⁸ Posebnu zahvalnost dužan sam kolegi Antunu Bači koji me je upozorio na ovaj sačuvani primjerak Pravilnika i koji ga je fotografirao u Državnom arhivu u Dubrovniku. Ovaj članak nastao je i njegovim poticajem.

Važno je istaknuti kako je Marko Murat zauzeo čvrsti konzervatorski stav koji se vidi u članku 10., koji izričito određuje kako su vlasnici *dužni čuvati spomenike i uklanjati sve ono što bi moglo naškoditi njihovoj lepoti i karakteru*. – *Tako n. pr. ne smeju na zgradama kamene fasade strugati, krečiti, malterisati, mazati bojom itd. U slike i skulpture ne smeju dirati, ni stare pozlate zamenjivati novima itd.*, a ako je restauriranje određene umjetnine potrebno, ono se mora obaviti isključivo prema savjetu konzervatora. Isto vrijedi i za radove u unutrašnjosti državnih zgrada i crkava (čl. 15.). Čvrsto konzervatorsko načelo vidljivo je i kad je riječ o novogradnjama: tu je provedena podjela na uži teritorij grada i na teritorij dubrovačkog okruga. Kada je riječ o gradu, konzervator je dužan paziti da se ništa novo ne gradi niti staro popravlja bez njegova znanja (čl. 12.), a, kad je riječ o teritoriju okruga, tu je režim nešto blaži i zabranjeno je intervenirati na zgradama koje su na popisu spomenika, a, ako je riječ o novogradnjama, onda je za škole, općinske domove i crkve potrebno odobrenje Odbora za estetiku. Zanimljivost je posebno restriktivni članak 14. koji izričito navodi stilove koji *se ne slažu sa prirodom (podnebljem, pejzažom) i istorijom* Dubrovnika i njegova okruženja i u kojima je zabranjeno graditi nove zgrade: to su čisti gotički stil, stil njemačkog baroka i stil švicarskih vila (kako god to bilo definirano). Tu je također vidljivo čisto konzervatorsko načelo Muratova pravilnika i neprihvatanje historicističke arhitekture.⁹ U pravilniku je i jedna tipična odredba koju sadržava gotovo svaki dokument slične naravi – riječ je o potpunoj zabrani prodaje predmeta od umjetničke i povijesne vrijednosti izvan granica dubrovačkog okruga bez odobrenja konzervatora, a izvan državnih granica bez odobrenja ministra prosvjete (važno je napomenuti da je vremenska granica izričito postavljena u 1800. godinu). Zanimljivost je da konzervator posebnu pažnju mora posvećivati gradskom zelenilu (izravno se navode palme, platane, čempresi, borovi, lovorike, stari vrtovi), što je i danas često predmet stručnih rasprava, kao i to da konzervator treba nadzirati nastavu u dubrovačkim srednjim školama i provjeravati obraća li se dovoljna pažnja poučavanju mladih naraštaja o vrijednosti kulturne baštine, posebno one dubrovačkoga kraja (čl. 18. – 19.). Obje ove odredbe iznimno su moderne i aktualne su i danas.

Kada je o pravilniku Nadleštva za umjetnost i spomenike riječ, važna su nam dva pitanja: prvo, koje je slične pravilnike Marko Murat mogao imati za uzor i drugo, koliko je ovaj pravilnik zaživio u praksi. Marko Murat je, nema dvojbe, ovaj pravilnik pisao u duhu srednjoeuropske tradicije zaštite spomenika, posebno djela Maxa Dvořaka »Katekizam

5 Slikar Marko Murat (1864.-1944.) utemeljitelj i prvi upravnik Nadleštva za umjetnost i spomenike (1919.-1932.), autor »Pravilnika«. (Izvor: novine »Dubrovačka tribuna«, ožujak, 1932.)

The painter Marko Murat (1864 -1944), founder and first director of the Institute for Art and Monuments (1919 -1932), author of the »Rulebook«. (Source: newspaper »Dubrovnička tribuna«, March 1932)

zaštite spomenika« jer je sasvim očito Muratovo htijenje da spriječi opasnosti koje prijetu spomenicima i koje Dvořak dijeli u pet osnovnih skupina od kojih su posebno opasne *zlo shvaćene teze o napretku i zahtjevima sadašnjosti povezani s neumjesnim težnjama za uljepšavanjem i novotarijama*, te neznanje i nemar.¹⁰ Stoga ne začuđuju odredbe o tome da konzervator mora nadzirati nastavu povijesti umjetnosti u srednjim školama kako bi mladi naraštaji stasali upoznati s vrijednostima naslijeđene kulturne baštine. Očito su na njega veliki utjecaj imali i tekstovi Aloisa Riegla, posebno »Moderni kult spomenika, njegova bit, njegov postanak« jer se Murat bavi upravo pitanjem održavanja *pojedinih ljudskih podviga u svijesti budućih generacija*, ali i pitanjima vrijednosti spomenika.¹¹ Budući da je Marko Murat školovan upravo u srednjoeuropskoj akademskoj tradiciji (završio je Likovnu akademiju u Münchenu 1892. godine),

⁹ Doduše, treba biti oprezan pri prosuđivanju Muratova stajališta prema historicizmu: on u Pravilniku određuje koje stilove ne treba uvoditi u Dubrovnik, ali smatra da u Dubrovniku treba graditi na način da se nove građevine *slažu sa prirodom (podnebljem, pejzažom) i istorijom*.

¹⁰ Marasović, T. (1983.): *Zaštita graditeljskog naslijeđa*, Zagreb-Split, 110-113., Strajnić, K. (2007): *Dubrovnik bez maske i polemika s Vinkom Brajevićem o čuvanju dalmatinske arhitekture*, Zagreb, 90.

¹¹ Špikić, M. (2006.) (pri): *Anatomija povijesnog spomenika*, Zagreb, Rieglov »Moderni kult spomenika, njegova bit, njegov postanak« 351-411.

utjecaji s toga kulturnog područja i ne začuđuju. Lako je moguće da je pred sobom imao i cijeli niz njemačkih (u prvom redu pruskih) tekstova, dokumenata i pravilnika koji su u 19. stoljeću bili vrlo cijenjeni.¹² Unutar pravnog sustava Austro-Ugarske Monarhije odredbu o ograničenju trgovanja i zabrani izvoza povijesno i umjetnički važnih predmeta imala je mađarska polovina Monarhije u svome zakonu o zaštiti starina iz 1881. godine¹³, a isto je određivao i bosanskohercegovački propis iz 1892. godine¹⁴, pa je tu najvjerojatnije uzor za članak 16. pravilnika Nadleštva. Murat je, zasigurno, pred sobom imao i talijanski zakon iz 1909. godine (*Legge no. 364. che stabilisce e fissa norme per l'inalienabilità delle antichità e delle belle arti*) s kojim pravilnik Nadleštva ima nekih sličnosti (na primjer, nabranje numizmatičkih i rukopisnih rijetkosti, podjela nekretnina u skupine i osobe odgovorne za njih, podjela na »umjetnost« i »spomenike«), a taj zakon sadržava također i zabranu izvoza umjetnina. Naravno, ne treba izgubiti iz vida da je načelan oslonac svakako bio i Pravilnik bečkoga Središnjeg povjerenstva za istraživanje i očuvanje kulturnih i umjetničkih spomenika (tzv. Centralna komisija) iz 1883. godine,¹⁵ ali ni raspored građe ni opseg ne mogu biti usporedivi. Ono što je uočljivo odsutno iz ovoga pravilnika jest nespominjanje arheoloških nalaza i muzejske djelatnosti, vjerojatno zato što se pokušala dati ravnoteža između konzervatorovih zadataka u očuvanju baštine i nadzora (usmjeravanja) novih gradnji. Nema ni kazni za prekršitelje. No zato se u njemu, pomalo neočekivano, nalaze odredbe o čuvanju gradskog zelenila, narodnim nošnjama ili one o nadzoru nad nastavom povijesti umjetnosti. Pojavljuje se pojam »karakter spomenika« (čl. 10.), a sukladno tomu i pojam »stil koji se ne slaže sa prirodom (podnebljem, pejzažom) i historijom« Dubrovnika (čl. 14.).

Drugo pitanje koje smo ovdje postavili jest koliko je pravilnik u praksi zaista zaživio i kako je primijenjivan. Pravilnik je u svakom slučaju bio osnovni pravni akt na temelju kojeg je tijekom cijeloga svog postojanja (1919. – 1941.) postupalo Nadleštvo za umjetnost i spomenike u Dubrovniku. Oba konzervatora i upravitelja Nadleštva (najprije Marko Murat 1919. – 1932, a potom i Kosta Strajnić 1932. – 1941.) u svim prilikama pozivala su se na njega, donosila rješenja, davala upute, suglasnosti, mišljenja i slično. Međutim, prekršitelji pravilnika Nadleštva često su isticali kako pravilnik nema zakonske moći i da

konzervator u pitanjima privatnih zgrada ima samo savjetujući karakter. Stoga je često konzervatoru bilo moguće uvjeriti gradske vlasti i/ili investitora samo snagom svojih argumenata ili snagom svoga vlastitog autoriteta. Tako je, primjerice, pri protestu protiv proširenja jednog para vrata na Stradunu (»vrata na koljeno«) konzervator izigran i od općinske uprave i od investitora. Kosta Strajnić je taj primjer uzeo kao paradigmu bezobzirnosti i nepoštovanja Nadleštva: (...) Citirajući paragrafe austrijskog građevinskog Pravilnika od 1886. g., općinski komesar je izričito podvukao kako se konzervatoru u građevnim pitanjima ne može priznati ni »savjetujući karakter«. Dakle: komesar na osnovu austrijskih (!) paragrafa zvanično ignorira Nadleštvo za Umjetnost i Spomenike, instituciju stvorenu dekretom našega Ministarstva, i solidarizira se s postupkom Općine kad ona svjesno obilazi zvanično naređenje Ministarstva. (...) Ma znamo da i za austrijsko vrijeme mišljenja konzervatora nisu imala zakonske moći, ali znamo i to da za austrijske vlade jedna općina ne bi imala hrabrosti da ne poslušna naređenja Bečkoga Ministarstva. (...) Zaista je teško razumjeti kojim pravom općina postavlja sebe nad kompetenciju Nadleštva za Umjetnost i Spomenike i nad kompetenciju Ministarstva.¹⁶ Nekoliko godina prije, također pri nastojanju da se sačuva jedan par vrata na koljeno, Marko Murat je ovako formulirao svoje viđenje konzervatorske problematike: (...) Stoga je uprav i dobro shvaćeni interes trgovine i trgovaca mora da se slaže sa pogledima i principima koji su suština savremenog shvatanja umjetničke estetike u pitanju uređenja gradova. Jedino nerazumijevanje i nedostatak estetskog osjećanja mogu tjerati neke trgovce i zanatlije – koji su se baš u tim starinskim dućanima obogatili! – da bez mrve pieteta traže nekakvo žalosno moderniziranje. Besmisleno je i smiješno isticanje da bi trebalo – zbog simetrije – preinačiti vrata bar na onim kućama gdje su nekoja već ranije preinačena. Učinjen grijeh ne opravdava i dalje grešenje; čoravu se ne izbija i ono drugo oko – zbog simetrije! Ima samo jedan način da se povrati simetrija: povraćanjem na stari oblik. Nadodajući kako nije protiv razvoja grada, već da je sklad između starog i novog (o čemu je pozvan savjetovati upravo konzervator) najbolji jamac kvalitetnog razvoja on ističe: (...) Pravilno shvaćen građevni razvitak Dubrovnika ima se sastojati u sljedećem: sačuvati karakter, originalnost, fizionomiju grada podignuta vjekovima kulture; a u zgradama izvan bedema razborito i darovito spojiti savremene estetske poglede i ekonomske potrebe – u najširoj umjetničkoj individualnosti sa zahtjevima kraja i sa duhom velike tradicije. (...) ¹⁷ Premda napisani sredinom dvadesetih godina prošloga stoljeća, ovi redci i danas su jednako aktualni te čine osnovu i suvremenih konzervatorskih principa.

12 Špikić, M. (2009.): *Konzerviranje europskih spomenika od 1800. do 1850. godine*, Zagreb, 122-153.

13 Brown, G.B. (1905.): *The Care of Ancient Monuments*, Cambridge, 167. (Potpuni naslov djela je: »The Care of Ancient Monuments: an Account of the Legislative and Other Measures Adopted in European Countries for Protecting Ancient Monuments and Objects and Scenes of Natural Beauty, and for Preserving the Aspect of Historical Cities«). Zahvaljujem dr. Marku Špikiću koji me je upozorio na spomenutu knjigu, kao i na savjetima koje mi je dao pri pisanju ovoga rada.

14 Horvat, A. (1944.): *Konzervatorski rad kod Hrvata*, Zagreb, 30.

15 Normative der K.K. Zentral-Kommission für Erforschung und Erhaltung der Kunst- und Historischen Denkmale, Wien, 1883.

16 Strajnić, K. (1930.): Čuvajmo Dubrovnik – spašavajmo njegov historijski i umjetnički karakter, *Letopis matice Srpske*, br. 2., 142-143.

17 Ovaj Muratov koncept sačuvan je u privatnom vlasništvu Ivana Viđena u Dubrovniku.

PRILOG¹⁸:

MINISTARSTVO PROSVETE

Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca

Opšte odjeljenje

P. Br. 10300

S OBZIROM NA ZAKON O ČUVANJU STARINA, PROPISUJEM OVA

PRAVILA NADLEŠTVA ZA UMETNOST I SPOMENIKE U DUBROVNIKU

Čl. 1.

U cilju da se u Dubrovniku i u okrugu sačuvaju umetnički i istorijski spomenici, Ministarstvo Prosvete osniva u Dubrovniku *Nadleštvo za umetnost i spomenike*, kojim upravlja Konservator umetničkih i istorijskih spomenika u dubrovačkom okrugu.

Čl. 2.

Zadatak je konservatora:

Čuvanje umetničkih i istorijskih spomenika i svega onoga što doprinosi lepoti dubrovačkog kraja.

Upućivanje svih radova koji imaju veze sa umetnošću tako, da budu dostojni tradicija i da se slažu sa savremenim shvatanjem umetničke estetike.

Konservator je čuvar pečata Nadleštva.

Konservator će obilaziti okrug da se uveri o držanju spomenika i o čuvanju svega što je uvezi sa umetnošću i izdavaće potrebna uputstva i naredbe o tom.

Čl. 3.

Konservator zavisi direktno od Ministarstva Prosvete kome podnosi izveštaj o radu i od koga traži potrebna odobrenja.

Čl. 4.

U Dubrovniku će se obrazovati, pod predsedništvom konservatora, Odbor za estetiku grada i okruga, i biće nadležan za grad i okrug ceo, u pitanjima koja mu predsednik iznese.

Čl. 5.

Odbor za estetiku sastavljaju predsednik i tri člana od koji je, po mogućnosti, jedan profesor istorije, jedan arhitekta, a jedan sveštenik. Pojedine poslove može konservator raditi i sa pojedinim članom Odbora. (N. pr. za crkve sa sveštenikom i t.d.)

Čl. 6.

Odbori za ulepšavanje, koji će se obrazovati kod svake opštine, stajaće u vezi sa konservatorom.

Čl. 7.

Politička vlast i opštinske uprave ići će konservatoru na ruku u izvršivanju njegovog zadatka izdajući, u sporazumu sa njim, naredbe koje budu od potrebe, i nastojeće da se one izvrše.

Čl. 8.

Umetnički i istorijski spomenici mogu biti: zgrade, skulpture, slike, knjige sa minijaturama, natpisi, umetničko pokućstvo od različitog materijala, medalje, novac, nakit, umetnički nameštaj i t.d.

Zgrade se dele ovako:

Zidovi gradski i stara utvrđenja;

Državne zgrade;

Privatne zgrade;

Crkve i manastiri.

Skulpture i slike nalaze se u državnim i privatnim zgradama, u crkvama, manastirima, – ili na njima.

Umetnički predmeti isto tako. – U crkvama još treba spomenuti stare crkvene utvari, relikvijare, odežde, barjake, zvona.

Narodne nošnje, tako raznovrsne u ovom okrugu, znatno doprinose lepoti ovog kraja i imaju tesnu vezu sa umetnošću. Njih treba čuvati, a ako bi igijena i praktičnost zahtevale kakovu izmenu u njima, nastojati da te izmene budu u skladu sa lepotom i karakterom nošnje.

Stare bašte, lovorike, čempresi, borovi, palme i t. d. koje tako mnogo doprinose lepoti dubrovačkog kraja, spadaju također pod nadzor konzervatora.

Čl. 9.

Konservator će napraviti spisak svih umetničkih i istorijskih spomenika i naznačiti ko je za pojedini odgovoran.

Za privatne spomenike odgovorni su sopstvenici.

Za crkve su odgovorni rektori crkava, starešine manastira, parosi i tutori (crkvinari)....

Za državne zgrade odgovorni su oni koji njima upravljaju.

Za napuštene zgrade i ruševine odgovorne su dotične opštine.

Spisak umetničkih i istorijskih spomenika kao i sve dopune i izmene njegove, konservator šalje u prepisu Ministarstvu Prosvete za Inspektora starina.

Čl. 10.

Lica ili tela odgovorna za spomenike stoje u vezi sa konservatorom.

Oni su dužni čuvati spomenike i uklanjati sve ono što bi moglo naškoditi njihovoj lepoti i karakteru. – Tako n. pr. ne smeju na zgradama kamene fasade strugati, krečiti, malterisati, mazati bojom itd. U slike i skulpture ne smeju dirati, ni stare pozlate zamenjivati novima itd.

18 Tekst pravilnika donesen je prema sačuvanom primjerku koji se nalazi u Državnom arhivu u Dubrovniku bez ikakvih pravopisnih intervencija.

Čl. 11.

Ako se ukaže potreba opravke odgovorni je ne sme izvršiti bez prethodnog odobrenja konservatora (Odbora za estetiku). Za crkve i opravke i prepravke u njima preporučuje se sporazum sa crkvenom vlasti i sa sveštenikom iz Odbora za estetiku.

Čl. 12.

Konservator i Odbor za estetiku nastoje da se, u gradu, ništa novo ne zida ni staro popravlja bez njihova znanja i odobrenja planova koje će im nadležne vlasti sprovesti za to. U slučaju spora između konservatora (Odbora za estetiku) i sopstvenika, odlučuje komisija od jednog činovnika Odeljenja za Umetnost u Ministarstvu Prosvete i jednog arhitekta koga odredi Gospodin Ministar Gragjevina. Rešenje ove komisije postaje punovažno kad ga odobri Gospodin Ministar Gragjevina.

Čl. 13.

Izvan grada, zabranjeno je samo dirati u zgrade koje su u spisku spomenika. Za zidanje novih crkava, opštinskih domova i škola potrebno je odobrenje i od strane Odbora za estetiku. Za sve ostale dovoljan je pristanak opštinskog odbora za ulepšavanje.

Čl. 14.

Konservator (Odbor za estetiku) nastoje da se u celom okrugu ne podižu zgrade u stilovima koji se ne slažu sa prirodom (podnebljem, pejzažom) i istorijom njegovom, kao što su: čisto gotski stil, švajcarske vile, nemački barok i slično.

Čl. 15.

Sve slike i kipovi u državnim zgradama i crkvama padaju pod nadzor konservatora, i moraju se držati onako kako konservator naredi. Ako je od potrebe restauriranje slike, statue ili kakvog bilo umetničkog dela, ono će se izvršiti prema savetu konservatora.

Sve promene u unutrašnjosti državnih zgrada i crkava moraju se izvršiti prema savetu i odobrenju konservatora.

Čl. 16.

Slike, kipovi i svi drugi predmeti od umetničke i istorijske vrednosti stariji od 1800. godine ne smeju se prodavati izvan dubrovačkog okruga bez odobrenja konservatora, a izvan Kraljevstva nikako bez odobrenja Ministra Prosvete.

Čl. 17.

Podizanje parkova, bašta itd. spada pod nadzor konservatora i Odbora za estetiku. Oni će nastojati da se stare lepe bašte (džardini) ne ruše: velike palme, platani, čempresi, borovi, lovorike itd. ne seku bez odobrenja datog sa njihovim znanjem.

Čl. 18.

Sveštenici i učitelji po selima nastoje da podržavaju i jačaju u narodu ljubav za narodne nošnje i običaje.

Čl. 19.

U dubrovačkoj gimnaziji i nautičkoj školi i u ženskoj preparandiji nastavnik istorije obraćaće ozbiljnu pažnju na istoriju umetnosti, naročito u koliko je ova u vezi sa spomenicima u dubrovačkom okrugu.

Pri nastavi crtanja i vezenja u ženskoj učiteljskoj preparandiji obraćaće se osobita pažnja narodnoj ornamentici.

Konservator će nadzirati tu nastavu.

Čl. 20.

Ova pravila stupaju u život od dana kad ih potpiše Ministar Prosvete.

01. junija 1919. godine
Beograd

Ministar Prosvete
Ljub. M. Davidović

Summary

ON THE ORDINANCE OF THE DUBROVNIK INSTITUTE FOR ART AND MONUMENTS

Founded in 1919 owing to the efforts of the painter and conservator Marko Murat with the task of protecting the cultural monuments in Dubrovnik, the Institute for Arts and Monuments had its own *Ordinance* on the basis of which it implemented its activities. The paper contains a survey of the text of the *Ordinance* and the conclusion that the author was none other than Marko Murat. In addition, the models that Murat could have used in drafting of the *Ordinance* are considered, as well as the evident influence of the Central European tradition in the protection of monuments on its contents. The *Ordinance* defined the field of activity of the Institute for Art and Monuments as well as what was considered a cultural monument. According to the *Ordinance* cultural monuments include: buildings, sculpture, paintings, books with miniatures, inscriptions, artistic furniture made of a variety of materials, medals, coins, jewellery, etc. Immovable monuments are divided into four categories: city walls, state-owned buildings, privately

owned buildings, churches and monasteries. Items from churches and monasteries are in a special category as is the city greenery which is listed separately.

The broad base of the *Ordinance* should be noted as it was not limited only to moveable and immovable cultural monuments, but is scope also encompassed the supervision over new construction (inappropriate styles are listed), the restoration of art objects, protection of greenery, supervision over schools in Dubrovnik in regard to the education of pupils on the importance of cultural monuments, prohibition of the export of monuments, etc. The paper also considers the influence the *Ordinance* had on the work of the institution it was intended for and concludes how its impact was limited due to the complexity of social and administrative problems. In conclusion, the original text of the *Ordinance* of the Institute for Art and Monuments is published for the first time according to the preserved copy in the State Archive in Dubrovnik.

Martina Juranović Tonejc

Zakonska regulativa u zaštiti pokretne baštine u doba Nezavisne države Hrvatske

Martina Juranović Tonejc
Ministarstvo kulture
Uprava za zaštitu kulturne baštine
HR – 10000 Zagreb, Runjaninova 2

UDK: 7.025(497.5)“1941/1945”
351.85(497.5)“1941/1945”
Prethodno priopćenje/Preliminary Communication
Primljen/Received: 11. 11. 2011.

Ključne riječi: NDH, zakonske odredbe, Hrvatski Državni Konzervatorski zavod
Key words: NDH, statutory regulations, Croatian State Conservation Institute

U vrijeme postojanja Nezavisne Države Hrvatske (1941.-1945.) proglašen je čitav niz zakonskih akata koji su se odnosili na zaštitu spomenika. U stvaranju zakonskih akti surađuju Ministarstvo bogoslovja i nastave i tadašnji Državni Konzervatorski zavod u Zagrebu. Od proglašenja NDH 10. travnja 1941. do sloma u svibnju 1945. donesene su sljedeće zakonske odredbe vezane uz zaštitu spomenika: *Zakonska odredba o zabrani otuđivanja i izvažanja starinskih umjetničkih, kulturno-povjesnih i prirodnih spomenika na području Nezavisne Države Hrvatske*, *Zakonska odredba o ratnom arhivu i muzeju Nezavisne Države Hrvatske*, *Zakonska odredba o osnutku Hrvatskog državnog muzeja u Osijeku*, *Pravilnik Ratnog muzeja u Zagrebu*, *Zakonska odredba o hrvatskim kulturnim spomenicima*, *Zakonska odredba o zamjeni dviju slika Vittora Carpaccia iz Galerije Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu za krstionicu hrvatskog kneza Višeslava iz Museo Civico Correr u Mletcima*. U radu se daje po prvi puta pregled zakonskih akata i njihov sadržaj. Zakonske odredbe vezane za zaštitu kulturne baštine koje su donesene u vrijeme postojanja NDH imaju svoj značaj i vrijednost, jer su zakonodavnim putem prvi put donijete pravne odredbe i smjernice zaštite spomenika kulture. Ipak, zbog naravi vladajućeg političkog režima i represije koja je podrazumijevala oduzimanje umjetnina, zakoni su imali nažalost i drugu svrhu osim zaštite umjetnina.

Jerica Ljubenko u članku *Pravna zaštita spomenika kulture u SR Hrvatskoj od 1945-1975. godine*¹ i Ljiljana Nikolajević u članku *Zakonske regulative u razdoblju*

1880.-1918. godine² obradile su teme o pravnoj zaštiti spomenika kulture donoseći povijesni pregled institucionalnog razvoja zakonske regulative. O zakonskim odredbama vezanim za zaštitu spomenika i djelovanju konzervatorske službe u vrijeme Nezavisne države Hrvatske do sada nije bilo sustavnih istraživanja. Ovim člankom otvara se široka tema zakonske regulative koja je donošena i primjenjivana za Drugoga svjetskog rata.

Jedan od razloga nepostojanja zakonske regulative vezane uz zaštitu spomenika u Hrvatskoj i Slavoniji bio je u teritorijalnoj ili političkoj promjenljivosti, ali i u nemogućnosti razvoja stalnije ustanove za zaštitu spomenika. Osnutkom *Povjerenstva za čuvanje umjetnih i historičkih spomenika* 1910. godine pa do proglašenja *Uredbe o čuvanju starine i prirodnih spomenika* 1939. godine, tadašnja Hrvatska prolazila je kroz vrlo turbulentno vrijeme³ u kojem se Povjerenstvo moralo snalaziti u ratnim zbivanjima, manjku financiranja i stručnog kadra, a cjelokupni rad počivao je pretežno na volonterskom radu ingenioznog utemeljitelja Gjura Szabe (sl. 1). Rad Povjerenstva oslanjao se na uredbe koje su bile dotada proglašene i koje nisu u potpunosti mogle pratiti potrebe Povjerenstva, stoga je bila stalno prisutna potreba donošenja zakona o zaštiti.

Donošenju *Uredbe o čuvanju starine i prirodnih spomenika* godine 1939. prethodilo je nekoliko pokušaja i prijedloga donošenja zakona o zaštiti spomenika. Godine 1922. u Beogradu na sastanku konzervatora i muzealaca je napravljen prijedlog zakona od 47 članaka podijeljenih u dva dijela: na opće odredbe i čuvanje starina. Gjuro

¹ Jerica Ljubenko, *Pravna zaštita spomenika kulture u SR Hrvatskoj od 1945-1975. godine*, *Zbornik zaštite spomenika kulture* 25, 1975, str. 65-77. Ljiljana Nikolajević, *Zakonske regulative u razdoblju 1880.-1918. godine*, *Peristil* 32, 1988/89.

² Ljiljana Nikolajević, *Zakonske regulative u razdoblju 1880.-1918. godine*, *Peristil* 32, 1988/89.

³ Prvi svjetski rat 1914-1918, prekid veza s Austrougarskom Monarhijom, proglašenje Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca te proglašenja diktature godine 1929.

1 Prof. Gjuro Szabo posljednjih godina života (foto: Tihomil Stahuljak, 1936., Foto dokumentacija kulturne baštine Ministarstva kulture)

Prof. Gjuro Szabo during the last years of his life (photo by Tihomil Stahuljak in 1936, Photographic Documentation of Cultural Heritage, Ministry of Culture)

Szabo dao je prijedlog zakona o zabrani izvoza starina i umjetnina iz Kraljevine Srba Hrvata i Slovenaca godine 1924. u svega tri članka u kojima je obrazložio uvjete izvoza umjetnina⁴ a slovenski političar i publicist dr. Valentin Rožić, koji je proputovao i proučio muzeje i potrebe čuvanja spomenika svoj je prijedlog iznio godine 1932., ali nažalost nijedan prijedlog nije bio usvojen. Naposljetku je u financijskom zakonu za godinu 1939-40. Ministar prosvjete dobio ovlaštenje da propiše Uredbu sa zakonskom snagom o muzejima i zaštiti starina te je 25. srpnja 1940. donesena *Uredba o čuvanju starine i prirodnih spomenika* na osnovu člana 15. stavka 4 Uredbe o banovini Hrvatskoj⁵.

Uredba je ukupno imala 29 članaka, a bila je podijeljena u četiri dijela: **opće odredbe** (1-2), **konzervatorski zavodi** (3-9), **zaštita starina i prirodnih spomenika**

(10-27) i **završne odredbe** (28-29). Uredbom su zaštićeni svi pokretni i nepokretni kulturno-historijski (arheološki, historijski, etnografski, arhitektonski i umjetnički) te prirodni spomenici koji imaju osobitu znanstvenu, umjetničku ili estetsku vrijednost, a nalaze se na području Banovine Hrvatske. Uredbom je, između ostalog, promijenjen naziv Povjerenstva za čuvanje umjetničkih i historijskih spomenika u **Konzervatorski zavod** pod vrhovnim nadzorom Banske vlasti, a naslov čelne osobe **Predsjednik u Konzervator**.⁶

U vrijeme proglašenja Nezavisne države Hrvatske 10. travnja 1941. službenici Konzervatorskog zavoda bili su: Gjuro Szabo kao v. d. konzervator, Tihomil Stahuljak kao dnevničar asistent, Ivan Kanižanec kao podvornik i honorarni asistent Konzervatorskog zavoda Ivan Bach, tada kustos Hrvatskog Narodnog Muzeja za umjetnost i obrt.⁷ Svi službenici su 12. travnja 1941. morali dati prisegu vjernosti tek proglašenoj nezavisnoj državi NDH. Unatoč ratnim prilikama, masovnim progonima po vjerskoj i rasnoj pripadnosti, NDH je poticala izdavačku i kulturnu djelatnost u svrhu isticanja »nacionalnog duha«.⁸

U vrijeme relativno kratkoga postojanja Nezavisne države Hrvatske proglašen je čitav niz zakonskih akata koji su se odnosili na zaštitu spomenika. U stvaranju zakonskih akata surađuju Ministarstvo bogoštovlja i nastave i tadašnji Hrvatski državni konzervatorski zavod u Zagrebu (sl. 2). Od proglašenja države 10. travnja 1941. do sloma u svibnju 1945. donesene su sljedeće zakonske odredbe vezane uz zaštitu spomenika:

- Zakonska odredba o zabrani otuđivanja i izvažanja starinskih umjetničkih, kulturno-povjesnih i prirodnih spomenika na području Nezavisne Države Hrvatske⁹
- Zakonska odredba o ratnom arhivu i muzeju Nezavisne Države Hrvatske¹⁰
- Zakonska odredba o osnutku Hrvatskog državnog muzeja u Osijeku¹¹
- Pravilnik Ratnog muzeja u Zagrebu¹²
- Zakonska odredba o hrvatskim kulturnim spomenicima¹³

6 Od 13. veljače 1941. prijepis dopisa Pokrajinske uprave za Hrvatsku i Slavoniju, Odjeljenje za prosvjetu i vjere Broj 48.167-1922. nadopisao je dr. Ivan Bach. MK-UZKB-ZP

7 Dopis broj 7-1941. od 27. siječnja 1941. potpisuje prof. Đuro Szabo. Bach je postavljen honorarnim asistentom konzervatora –potvrda o slobodnom mjestu i kreditu. MK-UZKB-HDKZ

8 Ivo Goldstein, *Hrvatska povijest*, Zagreb 2003., str. 274.

9 Hrvatski sabor, Zbornik zakona i naredaba Nezavisne Države Hrvatske, Godina I, Br. 2, Zagreb 5. srpnja 1941., str. 85.-86. Broj 130.

10 Hrvatski sabor, Zbornik zakona i naredaba Nezavisne Države Hrvatske, Godina I, Br. 2, Zagreb 5. srpnja 1941. str. 120. Broj 178.

11 Hrvatski sabor, Zbornik zakona i naredaba Nezavisne Države Hrvatske, Godina II, Br. 7, Zagreb 11. ožujka 1942. str. 229. Broj 210.

12 Hrvatski sabor, Zbornik zakona i naredaba Nezavisne Države Hrvatske, Godina II, Br. 7, Zagreb 11. ožujka 1942. str. 244-246.

13 Hrvatski sabor, Zbornik zakona i naredaba Nezavisne Države Hrvatske izdaje zakonodavno povjerenstvo, Godina I, Broj 4, Zagreb 15. kolovoza 1941., str. 224.

4 Ministarstvo kulture-Uprava za zaštitu kulturne baštine-ZP (MK-UZKB-ZP), pod brojem 1/1927.

5 Hrvatski sabor, Zbornik zakona i uredba, godina 1939., svezak I-XII, broj 1-363, godište XIII, okružnice II.

2 Radni prostor konzervatora u prostorima Muzeja za umjetnost i obrt – 1942./43., (Foto dokumentacija kulturne baštine Ministarstva kulture)

The work space of the conservationists in the premises of the Museum of Arts and Crafts, 1942/43 (Photographic Documentation of Cultural Heritage, Ministry of Culture)

3 Ljubo Karaman – 1943. (Foto dokumentacija kulturne baštine Ministarstva kulture)

Ljubo Karaman in 1943 (Photographic Documentation of Cultural Heritage, Ministry of Culture)

- Zakonska odredba o zamjeni dviju slika Vittora Carpaccia iz Galerije Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu za krstionicu hrvatskog kneza Višeslava iz Museo Civico Correr u Mletcima¹⁴

Poučeni razaranjima tijekom Prvog svjetskog rata, s obzirom na novonastala ratna zbivanja, Konzervatorski zavod u Zagrebu vrlo je brzo reagirao te predložio Ministarstvu bogoštovlja i nastave 10. svibnja 1941. godine da za područje Nezavisne države Hrvatske izda *Proglas*¹⁵ u svezi zaštite umjetničkih i povijesnih predmeta od uništenja. Proglas se odnosio na sve predmete i građevine koje imaju bilo kakvu umjetničku ili povijesnu vrijednost značajnu za poznavanje povijesti i kulture vezanih s hrvatskim ili drugim narodima koji su ostavili tragove svog djelovanja. Prisvajanje, otuđivanje, uništavanje ili preinačavanje takvih predmeta bilo je zabranjeno. Mjesne upravne vlasti bile su o tim događajima dužne obavijestiti Konzervatorski zavod u Zagrebu ili Konzervatorski zavod u Splitu odnosno konzervatora u Dubrovniku. Zadaci Konzervatorskog zavoda u Zagrebu su čuvanje, sakupljanje i sređivanje podataka o kulturno-povijesnim i umjetničkim spomenicima. Vezano uz *Proglas* na prijedlog Ministra bogoštovlja i nastave pod brojem 130 od 12. svibnja 1941. izdana je *Zakonska odredba o zabrani otuđivanja i izvažanja starinskih umjetničkih, kulturno-povijesnih i prirodnih*

spomenika na području NDH.¹⁶ Odredbom se zabranjuje otuđivanje i iznošenje, posebno izvan granica NDH, bilo kojeg starinskog umjetničkog, kulturno-povijesnog i prirodnog spomenika bez znanja Ministarstva bogoštovlja i nastave. I državne i vjerske ustanove te privatne osobe bile su dužne čuvati i na sigurna mjesta pohranjivati starinske umjetničke, kulturno-povijesne i prirodne spomenike. Ukoliko se ustanove i privatnici nisu mogli sami brinuti o umjetničkim i prirodnim spomenicima, bili su dužni predati ih Hrvatskom narodnom muzeju¹⁷ NDH. Nebri-ga i neodržavanje prema Odredbi se trebalo kažnjavati zatvorskom kaznom do pet godina i novčanom kaznom do 500 000 dinara.

Konzervatorski je zavod na temelju *Zakonske odredbe o zabrani otuđivanja i izvažanja starinskih umjetničkih, kulturno-povijesnih i prirodnih spomenika na području NDH* izdao *Upozorenje vlasnicima starina*¹⁸ u kojem je pozvao sve privatne osobe koje posjeduju umjetničke, kulturno-povijesne ili privatne spomenike da o tome obavijeste Konzervatorski zavod u Zagrebu. Konzervatorski zavod je uputio svoje izaslanike da te predmete popišu, snime i prouče, a vlasniku su predane potvrde o rezultatu izvršenog popisa i time su i sami vlasnici spoznavali vrijednost svojih umjetnina. Predmeti su trebali ostati u posjedu vlasnika. U slučaju da oni nisu bili u mogućnosti

¹⁴ Hrvatski sabor, Zbornik zakona i naredaba Nezavisne Države Hrvatske, Godina II, Br. 16, Zagreb 11. lipnja 1942. str. 625. Broj 597.

¹⁵ Hrvatski sabor, Broj 81-1941. dopis od 10. svibnja 1941. potpisuje prof. Đuro Szabo.

¹⁶ Hrvatski sabor, Zbornik zakona i naredaba Nezavisne Države Hrvatske, Izdaje zakonodavno povjerenstvo, Godina I, Broj 2, Zagreb 5. srpnja 1941:85.-86.

¹⁷ Današnji Muzej za umjetnost i obrt u Zagrebu.

¹⁸ Dopis broj 90-1941. MK-UZKB-HDKZ

4 Anđela Horvat za svojim radnim stolom; soba se nalazila na I. katu Muzeja za umjetnost i obrt (foto: Tihomil Stahuljak, 1943.; inv. br. 2658, br. neg. I-c-13)

Anđela Horvat at her desk on the first floor of the Museum of Arts and Crafts (photo by Tihomil Stahuljak, 1943, inventory no. 2658, neg. no. I-c-13)

brinuti se o predmetima trebali su ih predati Hrvatskom narodnom muzeju. Osobe koje su popisivale umjetnine i vodile evidencije o starinama imale su posebne iskaznice koje su izdali Konzervatorski zavod i nadležni ravnatelji hrvatskih narodnih muzeja, a potvrdile redarstvene vlasti. Trgovci starina upozoreni su da ne kupuju ni ne prodaju nijedan predmet bez dopuštenja Ministarstva bogoštovlja i nastave.

NDH je 25. svibnja 1941. izdala *Zakonsku odredbu o zabrani otuđivanja i izvažanja starinskih, umjetničkih, kulturno-povijesnih i prirodnih spomenika na području NDH* kojom je zabranjeno svako otuđivanje, a napose izvažanje predmeta izvan granica bez odobrenja Ministarstva nastave. Time je odobrenje za izvoz takvih predmeta izvan države bilo prebačeno s upravnih vlasti na Ministarstvo. Pravilnik o izvoznim taksama za kulturne i prirodne spomenike, predviđen u Uredbi o starinama, nije bio odmah formuliran i objelodanjen te je bilo potrebno odrediti visinu i postupak pri ubiranju izvoznih taksa. Stoga je ravnatelj Hrvatskog državnog konzervatorskog zavoda Ljubo Karaman predložio Odjelu za visoke škole i naučne zavode da sazove sastanak kojemu bi, pored pročelnika Odjela, prisustvovao predstavnik Ministarstva riznice, državni konzervator, upravitelj Arheološkog muzeja i

upravitelj Muzeja za umjetnost i obrt u svrhu dogovora oko izrade Pravilnika.¹⁹

Pravilnik je donesen na temelju članka 21. *Uredbe o čuvanju starina i prirodnih spomenika* od 25. srpnja 1940. i *Zakonske odredbe o zabrani otuđivanja i izvažanja starinarskih, umjetničkih, kulturno-povijesnih i prirodnih spomenika na području NDH* od 12. svibnja 1941. Pravilnik je zabranio svako iznošenje starinskih, umjetničkih, kulturno-povijesnih i prirodnih spomenika iz zemlje bez znanja i odobrenja Ministarstva nastave. Ako je netko namjeravao izvoziti navedene predmete morao se obratiti Ministarstvu nastave podneskom s popisom predmeta i njihovom novčanom vrijednosti. Ministarstvo nastave tražilo je k tome mišljenje Konzervatorskog zavoda i na temelju njega izdavalo odluku. Ukoliko se novčana vrijednost izvoznika razilazila s konzervatorom, odnosno muzejom, konačnu odluku imao je donijeti Ministar nastave. Za pregled predmeta i mišljenje Konzervatorskih zavoda i Muzeja imali su dotični činovnici dobivati primjerenu nagradu od izvoznika prema odredbi Ministarstva nastave. Ministarstvo je izdalo takse ovisno o vrijednosti predmeta od 8 do 30 posto.²⁰ U slučaju da se izvoznik ne složi s novčanom vrijednosti koju je predložio Ministar nastave, konačnu novčanu vrijednost neopozivo je imalo donijeti Povjerenstvo sastavljeno od tri člana: jednog je imao imenovati Ministar nastave, drugog izvoznik, trećeg predsjednik nadležnog Okružnog suda. Troškove povjerenstva trebao je snositi sam izvoznik. Izvozna taksa ovisno o slučaju mogla se platiti i u stranoj valuti, a u sporazumu s izvoznikom država je trebala preuzeti dio predmeta u vrijednosti takse. Ministar nastave imao je pravo u roku od dva mjeseca od podnošenja molbe nabaviti predmet uz cijenu naznačenu od izvoznika u molbi. U slučaju privremenog izvoza vrijedili su isti uvjeti, osim što Ministar nastave određuje vrijeme koje se može i na zahtjev izvoznika i produžiti. Izvozna taksa se trebala ubirati samo kao jamčevina i nju je Državni erar trajno zadržavao u slučaju da se predmet ne povрати u roku određenom u dozvoli. Predmet je trebao biti oslobođen takse ako je određen za izložbu ili kao namještaj diplomatskog predstavništva NDH. Predmeti koji su uvezeni iz inozemstva ne podliježu plaćanju izvozne takse u slučaju da je uvoz privremen, što se dokazuje potvrdom koju je izdalo Ministarstvo nastave i ako ponovni izvoz preko granice NDH uslijedi u roku od pet godina

Zakonska odredba o Ratnom arhivu i muzeju Nezavisne Države Hrvatske donesena je pod brojem 178 od 26. svibnja 1941. na prijedlog Ministra bogoštovlja i nastave.²¹

¹⁹ Dopis broj 547-1942. Od 17. rujna 1942. MK-UZKB-HDKZ

²⁰ Hrvatski sabor, Vrijednost predmeta do 50 000 kuna plaća se 8%, od 50 000-200 000 kuna 15%, 200 000-300 000 kuna 20%, 300 000-750 000 kuna 25%, 750 000 kuna 30%

²¹ Hrvatski sabor, Zbornik zakona i naredaba Nezavisne Države Hrvatske, Izdaje zakonodavno povjerenstvo, Godina I, Broj 2, Zagreb 5. srpnja 1941., str. 120.

Odredbom se osniva Ratni arhiv i Muzej NDH s ciljem prikupljanja i čuvanja svih pisanih i tiskanih spomenika te predmeti koji se odnose na ratnu povijest Hrvata od najranijih vremena. Uređenje uprave i poslovni napatuk trebao je biti propisan posebnom odredbom. Zakonska odredba bila je povjerena Ministarstvu hrvatskog domobranstva.

Pravilnik Ratnog muzeja u Zagrebu donesen je na temelju 3. zakonske odredbe broj CXXVI-268-Z.p.-1941 od 26. svibnja 1941. o ratnom arhivu i muzeju NDH.²²

Ratni muzej osnovan je navedenom odredbom od 26. svibnja 1941. sa sjedištem u Zagrebu, pod vrhovnom upravom Ministarstva hrvatskog domobranstva. Zadaća Muzeja bila je prikupljanje, čuvanje, izlaganje i znanstveno proučavanje svih hrvatskih ratnih starina i spomenika koje se nalaze u Nezavisnoj državi Hrvatskoj. Područje rada obuhvaćalo je sve što je bilo povezano s vojskom i njezinim razvojem u prošlosti do tog doba. Trebale su biti prikazane i utvrde u tadašnjem i negdašnjem izgledu, načini ratovanja, portreti hrvatskih vojskovođa i časnika te ratna odlikovanja. Kao temelj Ratnog muzeja trebali su poslužiti predmeti i spomenici koji su se nalazili u državnim muzejima i samoupravnim muzejima koji su se trebali sporazumno, između Ministarstva domobranstva, Ministarstva nastave i Ministarstva unutarnjih poslova, izlučiti i predati Ratnom muzeju. Ratne spomenike koji su pod zemljom, neotkriveni ili skriveni bilo je potrebno prijaviti najbližoj političkoj ili vojnoj vlasti ili predati Ratnom muzeju jer su smatrani vlasništvom Nezavisne države Hrvatske. Na čelu muzeja imao je biti upravitelj kojeg postavlja Događnik-Vojkovođa, a osoblje je moralo biti kvalificirano prema *Uredbi o muzejima i galerijama*. Muzej se trebao uzdržavati od državnih sredstava, darova, zaklada, zapisa i ostavština, odljeva, duplikata, fotografskih reprodukcija te od ulaznica. Darove je imao primati upravitelj muzeja koji izvješćuje Događnika-Vojkovođu a on pak donosi konačnu odluku uz pomoć savjetodavnog vijeća i upravitelja. Činovnicima i službenicima bilo je zabranjeno prikupljanje predmeta i posjedovanje zbirke iz područja Ratnog muzeja. Muzej je trebao izdavati i prodavati stručno glasilo, a pri muzeju je trebalo osnovati i stručnu knjižnicu. Zbirke, knjižnice i laboratorij mogli su služiti u znanstvene svrhe.

Zakonska odredba o hrvatskim kulturnim spomenicima pod brojem 312 od 30. lipnja 1941.²³ proglasila je sve nepokretne kulturno-povijesne (arheološke, etnografske, arhitektonske, umjetničke) i prirodne spomenike (koji imaju znanstvenu, umjetničku ili estetsku vrijednost ili se smatraju općom

5 Anđela Horvat i Ljubo Karaman (Foto dokumentacija kulturne baštine Ministarstva kulture)

Anđela Horvat i Ljubo Karaman (Photographic Documentation of Cultural Heritage, Ministry of Culture)

narodnom vrijednošću) **hrvatskim narodnim spomenicima**, koji nisu mogli biti predmetima privatno-pravnog prometa. Zakonsku odredbu imao je provesti Ministar nastave koji je trebao donijeti detaljnije propise za provedbu Zakonske odredbe.

Unutar organizacije Hrvatskog državnog konzervatorskog zavoda u Zagrebu došlo je do promjene kada je Odjel za visoke škole i znanstvene zavode Ministarstva nastave 19. kolovoza 1941.²⁴ imenovao je dr. Ljubu Karamana konzervatorom Konzervatorskog zavoda u Zagrebu (sl. 3 - 5). Gjuro Szabo i dalje je ostao voditelj Konzervatorskog zavoda u Zagrebu za područje bivše Hrvatske i Slavonije, dok je Karaman trebao voditi novčano poslovanje Zavoda. Karaman je dolaskom u Zagreb na mjesto konzervatora počeo s organizacijom čuvanja »starina«. On je Odsjeku za visoke škole i znanstvene studije Ministarstva nastave uputio prijedlog s postupnim izmjenama dotadašnje organizacije i u trenutnim mogućnostima.²⁵ Predložio je proširenje Uredbe bivše Banovine Hrvatske od 25. srpnja 1940. na čitavu Nezavisnu Državu Hrvatsku. Prema članku 4. Uredbe trebao se odrediti smještaj i djelovanje konzervatorskih zavoda. Konzervatorski zavod u Splitu

22 Hrvatski sabor, Zbornik zakona i naredaba Nezavisne Države Hrvatske, Izdaje zakonodavno povjerenstvo, Godina II, Broj 7, Zagreb 11. ožujka 1942., str. 244-246.

23 Hrvatski sabor, Zbornik zakona i naredaba Nezavisne Države Hrvatske izdaje zakonodavno povjerenstvo, Godina I, Broj 4, Zagreb 15. kolovoza 1941:224.

24 Dopis broj 16208.-1941. Ministarstvo nastave MK-UZKB-HDKZ

25 Dopis broj 272-1941. Od 16. listopada 1941. MK-UZKB-HDKZ

6 Dr. Mirko Šeper, Marijan Giomiketi i jedan vojnik na kolodvoru u Vrhovinama prilikom dopreme pravoslavnih umjetnina u Zagreb, (foto: dr. Ivan Bach, 1940.; inv. br. 2669, br. neg. I-c-15)

Dr. Mirko Šeper, Marijan Giomiketi and a soldier, at the railway station in Vrhovini, at the time of delivery of Orthodox works of art to Zagreb (photo by Dr. Ivan Bach in 1940, inventory no. 2669, neg. no. I-c-15)

prestao je djelovati pošto je Split pripao Kraljevini Italiji, a nadležnost Konzervatorskog zavoda iz Splita za područje Dalmacije premjestila bi se u Dubrovnik. Konzervatorski zavod u Dubrovniku obuhvaćao bi čitav dubrovački kotar, grad Dubrovnik, otoke Brač i Hvar, gradske općine Makarsku i Omiš. Kustos Arheološkog muzeja u Splitu dr. Cvito Fisković trebao je biti imenovan za voditelja Konzervatorskog zavoda u Dubrovniku u suradnji s dotadašnjim konzervatorom grada Dubrovnika Kostom Strajničem. U Dubrovniku je dotada postojao Konzervator kao voditelj *Nadleštva za umjetnost i spomenike*, iako su u Dubrovniku postojali i drugi kulturni zavodi kao npr. Državni arhiv. S obzirom na prilike, unutrašnjost Dalmacije prometno je bila slabo povezana s Dubrovnikom pa je Karaman predložio da Muzej hrvatskih starina u Kninu i Muzej u Sarajevu preuzmu brigu i »obavještajnu službu« u svrhu čuvanja starina, a zakonski je trebao intervenirati Konzervator u Zagrebu. U svrhu podupiranja rada konzervatora Karaman je predlagao mjesne počasne konzervatore čija bi se uloga predviđjela *Uredbom*. Drugačija teritorijalna podijeljenost NDH u odnosu na Banovinu Hrvatsku iz godine 1939. predstavljala je problem u provođenju Uredbe o čuvanju

starine i prirodnih spomenika, stoga je Karaman uputio dopis Ministarstvu pravosuđa i bogoštovlja²⁶ da se očituje o nadležnosti i proširenju *Uredbe*. Zakonodavni odjel Ministarstva pravosuđa i bogoštovlja je priopćio u vezi dopisa od 18. travnja 1942.,²⁷ Uredbe koje su izdane za područje bivše Banovine Hrvatske vrijedile su samo na području koje je pripadalo bivšoj Banovini Hrvatskoj, da bi one vrijedile i na ostalom području NDH koje nije pripadalo bivšoj Banovini, morali su se na to područje protegnuti posebnim zakonskim odredbama.

U dopisu od 1. svibnja 1942.²⁸ Karaman je ponovio prijedlog za donošenje Zakona o protezanju uredbe o čuvanju starina i prirodnih spomenika na čitavo područje NDH. Prijedlog Zakona o protezanju uredbe o čuvanju starina i prirodnih spomenika na čitavo područje NDH Karaman je predložio u dva članka;²⁹

26 Zakonskom odredbom o Državnoj vladi Nezavisne Države Hrvatske od 24. lipnja 1941. Ministarstvu pravosuđa stavljani su u dužnost prava cjelokupni pravosudni poslovi i bogoštovni poslovi koji su do tada spadali u Ministarstvo bogoštovlja i nastave, te se naziva Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja

27 Dopis broj 951-Z-1942. Od 24. travnja 1942. MK-UZKB-HDKZ

28 Dopis broj 191-1942. MK-UZKB-HDKZ

29 Dopis Povjerljivo broj 411/1941. MK-UZKB-HDKZ

1. Uredba o čuvanju starina i prirodnih spomenika od 25. srpnja 1940. bivše Banovine Hrvatske proteže se na čitavo područje Nezavisne Države Hrvatske.
2. Ovaj zakon stupa na snagu danom proglašenja u Narodnim novinama

Zagreb _____ 1942.

Karaman je predložio da se prilikom proglašenja protezanja *Uredbe o čuvanju starina i prirodnih spomenika* na čitavo područje NDH odmah proglasi i **Uredba o muzejima**. U dogovoru s pročelnikom Odjela za visoko školstvo i znanstvene zavode Ministarstva nastave dr. Murgićem dogovorio način donošenja *Zakonske odredbe o čuvanju kulturnih spomenika*. Predložio je i sastavljanje dokumenta pod nazivom *Promemorija II*, koja se trebala odnositi na sjedišta konzervatorskih zavoda te *Promemorije III* o počasnim konzervatorima i popisima pokretnih spomenika. *Promemorija I* se odnosila na protezanje *Uredbe o čuvanju starina i prirodnih rijetkosti* od 25. srpnja 1940. na čitavo područje NDH. Uredba nije proširena na područje pod upravom NDH do prestanka postojanja države.

Višeslavova krstionica je 1746. godine prenesena u Veneciju. Ne zna se točno iz kojih razloga, no pronađena je 1853. godine u kapucinskom samostanu Presvetog Otkupitelja na otoku Giudecca te je potom prenesena u Muzej Correr. S obzirom na suradnju Hrvatske i Italije dogovorena je zamjena umjetnina. Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja izdalo je Zakonsku odredbu pod brojem 597. o zamjeni dviju slika Vittorea Carpaccia iz Galerije Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu za krstionicu hrvatskog kneza Višeslava iz Museo Civico Correr u Mlecima.³⁰

1. Odredjuje se, da Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti u Zagrebu zamieni svoje dvie slike talijanskog slikara Vittora Carpaccia, koje se nalaze u Strossmayerovoj galeriji slika pod brojem 54 i 56 za krstionicu hrvatskog kneza Višeslava, koja se nalazi u Museo Civico Correr u Mlecima.
2. Krstionica hrvatskog kneza Višeslava postaje vlasništvo Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu.
3. Provedba ove zakonske odredbe povjerava se ministru nastave, ministru vanjskih poslova i Hrvatskoj akademiji znanosti i umjetnosti.
4. Ova zakonska odredba zadobiva pravnu moć danom proglašenja u Narodnim novinama.

U Zagrebu, 22. svibnja 1942.

Poglavnik Nezavisne Države Hrvatske:

Dr. Ante Pavelić

Hrvatska Akademija znanosti i umjetnosti prema zakonskoj odredbi odredila je konzervatora dr. Ljubu Karamana da na trošak Ministarstva vanjskih poslova otputuje u Veneciju, preda dvije slike Vittorea Carpaccia (sv. Sebastijana i sv. Petra) i preuzme krstionicu kneza Višeslava.³¹

Ubrzo nakon donošenja zakonske odredbe Karaman je otputovao s tajnikom ministarstva vanjskih poslova dr. Ivom Omrčaninom. U izvještaju od 27. svibnja 1942. o putovanju u Veneciju zbog zamjene Carpacciovih slika i Višeslavove krstionice iz Muzeja Correr Karaman spominje da je na poklon predana slika sv. Bartolomeja koja se pripisuje dalmatinskom slikaru Federigu Benkoviću.³² Putovanje i povratak Višeslavove krstionice popraćen je i u dnevnom tisku (*Preporod*, *Jutarnji list*), opisom primopredaje u palači Fondaco dei Turchi u Veneciji i govorom Karamana o vrijednosti krstionice za hrvatsku povijest uz nazočnost grofa Volpia di Misurata i gradonačelnika Venecije Dall'Armi te niza istaknutih dužnosnika i diplomatskih predstavnika. Povodom povratka krstionica je predstavljena u predvorju Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti 29. kolovoza 1942.³³

ZAKLJUČAK

Zakonske odredbe vezane za zaštitu kulturne baštine koje su donesene u vrijeme postojanja NDH imaju svoj značaj i vrijednost, jer su zakonodavnim putem prvi put donijete pravne odredbe i smjernice zaštite spomenika kulture. Ipak, zbog naravi vladajućeg političkog režima i represije koja je podrazumijevala oduzimanje umjetnina, zakoni su imali nažalost i drugu svrhu osim zaštite umjetnina.

Naime, pregledavanjem i proučavanjem spisa Konzervatorskog zavoda uočava se stalna aktivnost službenika u predlaganju zakonskih akata i razmjena dopisa između nadležnih Ministarstva pravosuđa i Ministarstva nastave unutar NDH-a. Iako za NDH nisu prihvaćeni svi prijedlozi Konzervatorskog zavoda, u narednim godinama postupno su implementirani u zakonsku legislativu o zaštiti spomenika u Narodnoj Republici Hrvatskoj, pa u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj.

Završetkom postojanja NDH i proglašenjem FNRJ počinje razdoblje ubrzanog donošenja i reguliranja zakonske regulative i same organizacije službe zaštite spomenika kulture prema novoj teritorijalnoj i administrativnoj podjeli unutar novostvorene države.

Literatura

Goldstein, Ivo (2003.): *Hrvatska povijest*, Novi Liber, Zagreb

31 Dopis broj 256-1942. MK-UZKB-HDKZ

32 Dopis broj 276-1942. od 30. svibnja 1942. MK-UZKB-HDKZ

33 N.N., "Nova hrvatska", broj 203, od 30. kolovoza 1942.

30 Proglašena u Narodnim Novinama br. 114. od 23. svibnja 1942.

Summary

STATUTORY REGULATIONS FOR THE PROTECTION OF MOVABLE CULTURAL HERITAGE IN THE PERIOD OF THE INDEPENDENT STATE OF CROATIA (NDH)

During the time of the Independent State of Croatia (NDH) (1941-45), a whole series of legal acts were enacted relating to the protection of monuments. The Ministry of Religion and Education participated in the creation of these legal acts, along with the then State Conservation Institute in Zagreb. From the proclamation of the NDH on 10 April 1941 until its collapse in May 1945, the following statutory provisions were adopted relating to the protection of monuments: *Decree on Prohibiting the Removal and Export of Ancient Artistic, Cultural, Historical and Natural Monuments from the Territory of the Independent State of Croatia*, *Decree on the War Archives and Museum of the Independent State of Croatia*, *Decree on the Foundation of the Croatian State Museum in Osijek*, *Ordinance on the War Museum in Zagreb*, *Decree on Croatian Cultural*

Monuments, *Decree on the Exchange of Two Paintings by Vittoria Carpaccio from the Croatian Gallery of Sciences and Arts in Zagreb for the Baptistery of the Croatian Duke Višeslav from the Museo Civico Correr in Venice*. In this paper, an overview of these decrees and their contents is presented for the first time. Decrees concerning the protection of cultural heritage adopted during the existence of the NDH have a certain significance and value, since for the first time, legal provisions were executed through the legislature and guidelines laid down for protecting cultural monuments. Nonetheless, due to the nature of the ruling political regime and its repressiveness, which implied the confiscation of works of art, these acts unfortunately betrayed an ulterior motive, aside from the protection of works of art.

Denis Vokić

O epistemologiji konzervatorsko-restauratorske struke

Denis Vokić
Sveučilište u Dubrovniku
HR – 20 000 Dubrovnik, Čira Carića 4

UDK: 7.025.3:165
Izvorni znanstveni rad/Original Scientific Paper
Primljen/Received: 1. 12. 2010.

Ključne riječi: epistemologija, znanost, konzerviranje, restauriranje, dokumentacija

Key words: Epistemology, science, conservation, restoration, documentation

Epistemologija se bavi sredstvima proizvodnje znanja što je veže s konzervatorsko-restauratorskim dokumentiranjem. U raspravi će se pokušati demistificirati neusklađena međunarodna terminologija i usustavljenja struke te reevaluirati poziciju struke u društvu s obzirom na umjetnost i znanost. Konzervatorsko-restauratorski proces materijalizira se izvedbom, ali metodologija rada i opisi postupaka mogu se materijalizirati samo dokumentacijom. Prijedlog novoga znanstvenog usustavljenja struke polazište je za novo usustavljenje struke i novi grafički prikaz (mapu) konzervatorsko-restauratorskog procesa.

I. UVOD

Prvo je potrebno evaluirati neusuglašene struje u struci. Cilj je iz drugog kuta sagledati probleme koji ometaju struku i predložiti nova rješenja:

1. evaluiranjem sadašnjih neusuglašanih naziva struke na razini semantičke logike i tradicije.
2. evaluiranjem postojećih usustavljenja strukovnih procesa u svrhu izradbe novog prijedloga.
3. novim definiranjem konzervatorsko-restauratorske znanosti.

Rasprava koja slijedi vodi novoj tezi u konzervatorsko-restauratorskoj struci: metodološki usustavljeno dokumentiranje uvjet je znanstvenosti konzervatorsko-restauratorskog rada. To je polazište za novi prijedlog usustavljenja struke koji se temelji na ideji da je jedino ispravno i jedino dokazivo prikazati konzervatorsko-restauratorski proces mapom metodološki usustavljene dokumentacije koja »usmjeruje i prati« radove. S obzirom da se predlaže kako bi to trebalo

predstavljati znanost struke preispituje se trenutno usustavljenje struke u »empirijsku« znanost što dalje može voditi preispitivanju odnosa »znanosti« i »konzerviranja-restauriranja«. Naime ako se govori »znanost u konzerviranju i restauriranju« ili »znanost za konzerviranje-restauriranje« time se jasno daje do znanja da »konzerviranje-restauriranje« samo za sebe nije znanost. (sl. 1).

II. EVALUIRANJE NEUSUGLAŠENIH NAZIVA STRUKE

Da bi rasprava o znanosti konzervatorsko-restauratorske struke bila potpuna, treba definirati i »što je struka«, odnosno »što joj je aktivnost, a što proces«. Zvuči banalno, ali nije.

Ovaj je rad usmjeren na definiranje znanosti struke, dok bi novo definiranje strukovne aktivnosti i procesa bio sljedeći korak.

II. 1. Što je problem s nazivom struke?

Antirestauratorski pokret u 19. st. u Engleskoj upozorio je na neprijepornu činjenicu da se vrijeme ne može vratiti i da se zato ireverzibilne promjene materijala baštine ne mogu vratiti u izvorno stanje – dakle *restaurirati*. Iako je još 1870. Manfred Holyoake¹ primijenio termin *conservation* da bi označio »restauriranje«, trebalo je proći dosta vremena, sve do 1940-ih godina da riječ *conservation* u anglosaksonskome jezičnom području postane uobičajeni termin za posao i struku koja se u ostatku Europe nastavlja nazivati restauriranjem.

Potkraj sedamdesetih godina 20. st., nakon što se struka uvelike razvila i neovisno o međunarodno neusuglašenim nazivima, definirala vrlo ujednačene etičke kodekse i smjernice prakse, nametnulo se na globalnoj razini pitanje kako semantički pomiriti koncept konzerviranja s konceptom

¹ Holyoake, M. (1870.): *The Conservation of Pictures*, London.

1 ECCO-ovo usustavljene konz.-rest. procesa usvojeno na skupštini u Sofiji 2009.

ECCO's map of the conservation-restoration process adopted in Sofia in 2009

restauriranja? Također se pokazalo nužnim napokon jasno i općeprihvaćeno definirati struku, kako bi u društvenome statusu i priznanju mogla dostići struku kustosa ili arheologa (koje su definirane još u 19. st.).

ICOM-CC pokrenuo je tu temu². On je 1984. promovirao dokument nazvan *The Conservator – Restorer: a Definition of Profession*³. Tada, u početku, termin *konzervator-restaurator* uzet je kao međunarodno kompromisno rješenje za naziv zanimanja, kako bi se tradicije Anglosaksonaca i ostalih tretiralo jednakopravnima i jednako ispravnima. Dokument definira što je struka, u čemu je razlika u odnosu na srodne struke (umjetnika i zanatlija) i definira zahtjeve odgovarajuće naobrazbe. Dokument nije imao pretenziju definirati terminologiju.

Zaključeno je da taj naziv, izabran kao terminološki kompromis, pravilnije određuje i definira samu praksu struke. Oko smjernica prakse danas nema prijepora na globalnoj razini. Praksa tzv. konzerviranja teško se može ograničiti isključivom stabiliziranjem i konsolidiranjem bez estetskih zahvata, jer, u slučaju umjetničkih djela, koncept isključivog konzerviranja degradira umjetnička djela na dokumente onečišćenja i oštećenja koji se često vizualno nameću ili onemogućuju percepciju umjetničkoga djela (samo je konzerviranje primjereno onoj baštini čija je vrijednost primarno dokumentarna). S druge strane, restauratorski zahvati (u značenju estetskog reintegriranja) uglavnom se ne bi smjeli poduzimati bez prethodnog stabiliziranja i konsolidiranja, dakle, konzerviranja sačuvanog materijala. Restauriranjem bez konzerviranja uništavaju se arheometrijske vrijednosti baštine jer koncept »restauriranja bez konzerviranja« znači zamjenu oštećenih dijelova rekonstrukcijama. S druge strane, neki restauratorski zahvati (u značenju estetski), poput čišćenja, jesu konzerviranje (u značenju očuvanja), jer

sastojci nečistoća u nekim slučajevima mogu biti korozivni⁴.

ICOM-CC-ova Definicija konzervatorsko-restauratorske struke prvi je dokument koji je ECCO usvojio 1991. godine. On je u svojim *Smjernicama struke* sintagmu *conservation-restoration* nastavio promovirati u novi naziv struke.

Dojam je da novi naziv struke ipak lakše prihvaćaju oni koji dolaze iz »restauratorskih« tradicija. Čini se da Anglosaksonci mnogo teže prihvaćaju sintagmu i da prilično kruto ustrajavaju na ne baš dugoj tradiciji naziva *conservator*.

Na Trijentalnoj konferenciji ICOM-CC-a u New Delhiju 2008. donesena je tzv. *Resolution on Terminology*. Na web stranici ICOM-CC-a može se, pokraj Rezolucije, naći i dokument nazvan *Resolution on Terminology Commentary*,⁵ u kojemu se objašnjava metoda izradbe *Rezolucije* i razlozi za pojedine odabire. Puni naziv *Rezolucije* jest *Terminology to characterize the conservation of tangible cultural heritage*. Zanimljivo je vidjeti kako se osnovni pojmovi prema *Rezoluciji* trebaju prevoditi na ostale službene jezike ICOM-a – francuski i španjolski. Tako se *conservation* na francuski treba prevoditi *conservation-restauration*, a na španjolski *conservación*.

S obzirom na to da se »ono« što ECCO, ali i mi nazivamo »konzerviranjem« na engleski jezik ne može prevoditi kao *conservation*, jer je ta semantička oznaka već »zauzeta«. Treba se dogovoriti kako na međunarodnom engleskom jeziku semantički označiti taj pojam. *Resolution on Terminology Commentary*, za tu svrhu, zastupa pojam *remedial conservation* radije nego *curative conservation* zbog sličnosti riječi *curative* s riječju *curator* (kustos). Za istu svrhu nije izabran ni pojam *interventive conservation* jer je pojam povezan s prirodom aktivnosti (tj. izravnošću), a ne s njezinim ciljem, i zato što se može odnositi na *restoration*. Ni riječ *stabilization* nije bila pogodna jer se taj pojam već primjenjuje u preventivnome konzerviranju, a također i zato što je pojam *stabilization* teško povezati s nekim aktivnostima primjerice desalinizacijom ili dezinfestacijom⁶. Zanimljivo

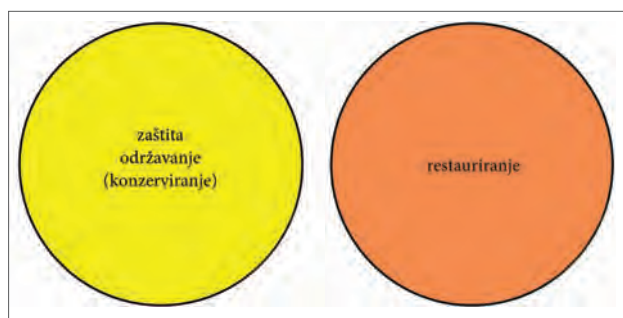
2 Hans-Christoph von Imhoff pokrenuo je tu temu na petom trijentalnom kongresu u Zagrebu 1978. Kao koordinator specijalističke grupe za obrazovanje ICOM-CC-a von Imhoff je organizirao povjerenstvo za definiranje struke. Nakon publiciranja dviju internih publikacija i nakon šest godina rasprave s članovima organizacija ICOM, UNESCO, IIC i ICCROM u Kopenhagenu je 1984. tijekom ICOM-CC-ova sedmog kongresa *Board of directors* prihvatio Definiciju. (von Imhoff, H. C. (2009): Aspects and Development of Conservator-Restorer's Profession since WWII, *E_conservation magazine* No. 8, 53-63, <http://www.e-conservationline.com/content/view/717/236/> (28. 1. 2011.).)

3 ICOM-CC The Conservator-Restorer: a Definition of the Profession, <http://www.icom-cc.org/47/about-icom-cc/definition-of-profession/> (18. 2. 2011.).

4 Berducou, M. (1990.): Uvod u arheološko konzerviranje. Prijevod objavljen u Vokić, D. (2007): *Smjernice konz.-rest. rada*, K-R centar, Zagreb-Dubrovnik, 129-132. Prijevod iz Price, N. S.; Talley M. K. Jr.; Vaccaro, A. M. (1996.): *Historical and Philosophical Issues in the Conservation of Cultural Heritage*, The Getty Conservation Institute, 254-255. Izvorno objavljeno: Berducou, M. Cl. (1990.): Introduction à la conservation archéologique, poglavlje 1. u *La conservation en archéologiques*, Pariz, 1990.

5 ICOM-CC Resolution on Terminology Commentary, <http://www.icom-cc.org/194/search?query=terminology+to+characterize+the+conservation+of+tangible+cultural+heritage&submit=true> (18. 2. 2011.).

6 U zadnje se vrijeme i u nas u zaštiti bilja pojam dezinfestacija sve češće rabi umjesto ranijeg pojma dezinsekcija.

2 Ekskluzija konzerviranja i restauriranja u skladu s definicijama Ruskina i Morrisa

Exclusion of conservation and restoration in accordance with the definitions by Ruskin and Morris

je da Francuzi i Španjolci, u skladu s *Rezolucijom*, pojam *remedial conservation* trebaju prevoditi *conservation curative*, odnosno *conservación curativa*. Nije objašnjeno zašto je ICOM-CC pojam *preservation*, već definiran u *The Conservator – Restorer: Definition of Profession* (1984.), sada zamijenio pojmom *remedial conservation*.

Na kraju *Rezolucije* spomenuto je da svaki projekt koji uključuje izravne aktivnosti na kulturnoj baštini zahtijeva rad stručnjaka koji se naziva *conservator-restorer*.

Dakle, prema ICOM-CC-ovoj *Rezoluciji*, konzervator-restaurator ne radi konzerviranje-restauriranje, nego konzervator-restaurator radi konzerviranje. To je semantička nelogičnost na relaciji oznaka – djelatnik nositelj oznake.

Na ECCO-ovoj Skupštini u Sofiji 2009. moglo se čuti da je ECCO uputio ICOM-CC-u pismo nezadovoljstva zbog *Rezolucije* koja je navodno podmetnuta bez rasprave i znanja sudionika konferencije u New Delhiju!⁷

Najutjecajnije svjetske institucije u publiciranju strukovnih edukacijskih materijala nalaze se u anglosaksonskom dijelu svijeta i koriste se terminom *conservation* za naziv struke: AIC⁸, GCI⁹, ICOM-CC, IIC¹⁰, CCI¹¹, ICON¹²... Termin *conservation* za naziv struke usvojio je i *European Committee for Standardization CEN T/C 346 Conservation of Cultural Property, Working Group 1 on Guidelines and General Terms*¹³. Dakle, trebali bismo se nadati uvođenju »standarda« na razini Vijeća Europe. Čak i Hans-Christoph von Imhoff (inicijator ICOM-CC-ove sintagme iz 1984.) primjećuje kako mu se čini da će sintagma *konzervator-restaurator* nakon pola stoljeća ustrajavanja, vjerojatno postupno, biti zamijenjena

nazivom *konzervator*¹⁴. No, treba spomenuti da se time gazi preko barem triju problema:

1. preko upitne ispravnosti termina *conservation* za opći naziv struke na razini semantičke logike oznaka – nositelj oznake,
2. preko problema »zauzetosti« termina od suradničke struke u nekim tradicijama poput francuske, švicarske, njemačke..., hrvatske,
3. čini se malo nekorektno dva povijesno sukobljena koncepta označiti semantičkom oznakom samo jednog od njih.

II. 2. Evaluacija ispravnosti naziva struke u semantičkoj logici na razini oznaka – nositelj oznake

Pri evaluaciji semantičke logike naziva struke pomažu grafičke usporedbe najutjecajnijih definicija struke. Zbog lakše percepcije bit će grafički prikazani odnosi »konzerviranja i restauriranja« u tim definicijama.

Kad se proučavaju definicije struke tijekom povijesti, obično se (u Hrvatskoj) počinje s definicijom restauriranja Vicka Andrića iz 1821., nastavlja se s definicijom Quatremère de Quincyja iz 1825. i Viollet-le-Duca iz 1854... No, nema ih potrebe ovdje sve citirati. Radi preglednosti dovoljno će biti usporediti definicije Johna Ruskina, Williama Morrisa, AIC-a, ICON-a i ECCO-a¹⁵.

II. 2. 1. Definicija Johna Ruskina (1849.) i definicija Williama Morrisa (1877.) za pojam *restoration*

William Morris restauriranju suprotstavlja zaštitu. John Ruskin restauriranju suprotstavlja održavanje. Pod pretpostavkom da su »zaštita« i »održavanje« koncepti onoga što je poslije nazvano »konzerviranjem«, odnosno pod pretpostavkom da su to sinonimi za »konzerviranje«, trebalo bi *restauriranje* prikazivati u ekskluzijskom¹⁶ odnosu prema *zaštiti* i *održavanju*, odnosno *konzerviranju*.

Ruskin: Restauriranje... znači najcjelovitiju destrukciju koju građevina može pretrpjeti; destrukciju iza koje ne ostaju ni ostatci: destrukciju praćenu krivotvorenim opisivanjem destruirane stvari.... Odgovarajuće održavajte svoje spomenike i nećete ih trebati restaurirati¹⁷.

Morris: Restauriranje... je dvostruki proces uništavanja i dodavanja... ukratko, završni je rezultat jedna i beživotna krivotvorina cijeloga uzaludnog posla... Zamijenite restauriranje zaštitom¹⁸ (sl. 2).

7 Je li takvo što moguće? Pa... iste godine kad je donesena *Rezolucija* objavljena je knjiga tada već pokojnoga profesora Ive Maroevića *Zrnca životnog mozaika* u kojoj pod naslovom »Čudna ICOM-ova demokracija« Maroević svjedoči o netransparentnom prebrojavanju glasova i imenovanju u ICOM-u. (Maroević, I. (2008.): *Zrnca životnog mozaika*, Petrinja, 75-76.).

8 American Institute for Conservation of Historic and Artistic Works.

9 Getty Conservation Institute.

10 International Institute for Conservation.

11 Canadian Conservation Institute.

12 Institute of Conservation (UK).

13 Podatak iz *Resolution on Terminology Commentary*, str. 3.

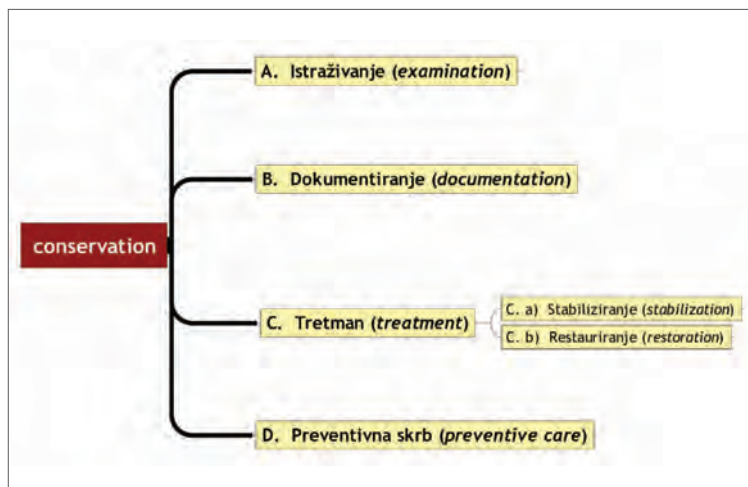
14 Von Imhoff, H. C. (2009.): *nav. dj.*

15 Od nesustavnih pet ECCO-ovih definicija (kojima se bavi dio II.3.) bit će uzeta definicija iz *ECCO Professional guidelines* 2002. ECCO-ove *Smjernice struke* iz 1993. i njihova dorada iz 2002./3. Dokumenti su od temeljne vrijednosti za stuku.

16 Logičke relacije oznake i nositelja oznake (ekskluzija ili isključivanje, inkluzija ili uključivanje i intersekcija ili presjek), prema Tuđman, M. (1983.): *Struktura kulturne informacije*, Zagreb, 1983., 35.

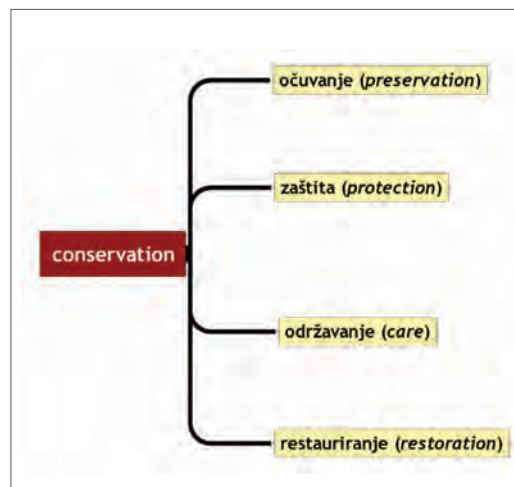
17 Ruskin, J. (1849.): *The Lamp of Memory*, poglavlje 6. u: *The Seven Lamps of Architecture*, London. Prijevod u: Vokić, D. (2007.), *nav. dj.*: 160.

18 Morris, W. (1877.): *The Principles of the Society As Set Forth upon Its Foundation, Builder* 35, London. Prijevod u: Vokić, D. (2007.), *nav. dj.*: 157.

3 Odnos konzerviranja i restauriranja u grafičkom prikazu AIC-ova usustavljenja struke

The relationship between conservation and restoration in the AIC's map of professional systematization

4 Odnos konzerviranja i restauriranja u grafičkom prikazu ICON-ova usustavljenja struke

The relationship between conservation and restoration in the ICON's map of professional systematization

II. 2. 2. Definicija American Institute for Conservation (AIC) i UK Institute of Conservation (ICON) za pojam *conservation*

Donedavno je bilo uobičajeno da Anglosaksonci konzerviranjem nazivaju isto ono što Francuzi, Švicarci, Nijemci, Talijani... i mi nazivamo restauriranjem, odnosno što smo nazivali restauriranjem prije usvajanja ECCO-ove sintagme. Međutim, s vremenom su i američki AIC i britanski ICON usustavili *conservation* tako da je i restauriranje jedan mali segment unutar konzerviranja¹⁹ (sl. 3, 4).

AIC-ovo usustavljenje vrlo je jasno razrađeno. ICON-ovo je dosta općenito. Ono što AIC zove *stabilization*, ICOM-CC rezolucijom naziva *remedial conservation*.

Naravno, smisao struke ne bi trebalo biti »destruiranje praćeno krivotvorenim opisivanjem destruirane stvari«, nego konzerviranje i restauriranje obuzdano zahtjevima konzerviranja. Da bi konzerviranje onemogućilo samovoljno i »nekontrolirano uništavanje i dodavanje« čiji rezultat bi bila »jedna i beživotna krivotvorina cijeloga uzaludnog posla« – AIC i ICON su restauriranje potpuno obuhvatili »unutar« konzerviranja. Struka se zove *conservation*, a osoba koja radi *conservator*. (sl. 5).

Zvuči sasvim razumno. Međutim, ovakav koncept usustavljenja restauriranja unutar konzerviranja nije bez mane. Takav inkluzijski odnos sugerira da restauriranje = konzerviranje, a konzerviranje, osim u malom dijelu ≠ restauriranje. Štoviše, čini mlo nekorektno da povijesno sukobljeni koncepti »konzerviranje i restauriranje« budu zajednički označeni semantičkom oznakom samo jednog od njih. Primjerice,

pročitajmo Ruskinovu i Morrisovu definiciju restauriranja i pokušajmo ih primijeniti u inkluzijskom odnosu konzerviranja i restauriranja.

No, reći će netko, jedno je povijesno značenje pojma restauriranje, a drugo je njegovo suvremeno značenje. Pa, u biti, u prvi tren zvuči točno, ali nakon malo razmišljanja i ne baš....

1. govorimo li na etičkoj razini²⁰, povijesno i novo značenje pojma *restauriranje* razlikuje se isključivo po stupnju prihvatanja koncepta konzerviranja u radu na baštini;

2. po nekoj logici pisanja i čitanja, dok god piše semantička oznaka *konzerviranje* ili oznaka *restauriranje* – čita se isto tako. Ima slučajeva kad se ne može znati što je kontekst (je li restauriranje u inkluzijskom ili ekskluzijskom odnosu s restauriranjem, tj. odnosi li se pojam na »povijesno« ili na »moderno« značenje);

3. na temelju postojećih definicija može se samo u konzervatorsko-restauratorskoj struci usustaviti barem pet, ako ne i šest različitih značenja semantičke oznake restauriranja²¹;

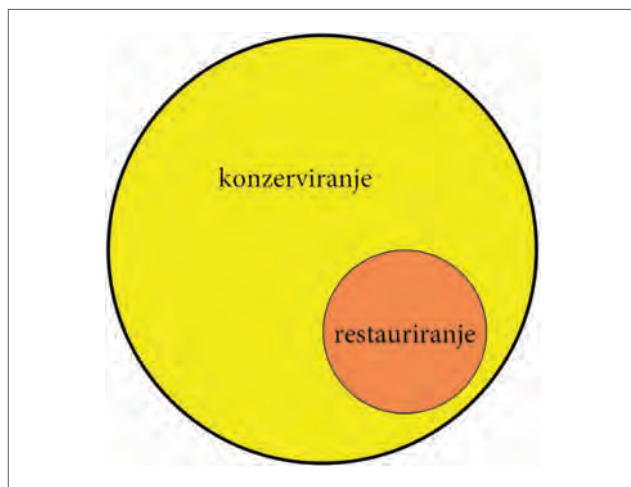
4. granicu između restauriranja i rekonstruiranja može biti problematično prikazati ako je restauriranje već prikazano u inkluzijskom odnosu s konzerviranjem.

Kakve su prakse u nadvladavanju tih problema? U predgovoru važne kompilacije *Historical and Philosophical Issues in the Conservation of Cultural Heritage*, Getty, 1996. urednik Nicolas Stanley Price osvrće se na terminološku problematiku u prevođenju nekih tekstova. Prijevod je favorizirao interpretaciju pred terminološkom dosljednošću s izvornikom, pokušavajući na taj način semantički uskladiti knjigu. Ako se ta formulacija nediplomatski »interpretira«, knjiga je selektivno terminološki nedosljedna izvornim tekstovima.

¹⁹ Mapa AIC-ova usustavljenja struke izrađena je prema definiciji objavljenoj u AIC Definitions of Conservation Terminology, *AIC Directory 2010*, str. 18. i 19. Direktorij se objavljuje svake godine. Prijevod u: Vokić, D. (2007.), *nav. dj.*: 235-238. Mapa ICON-ova usustavljenja struke izrađena je prema definiciji objavljenoj na ICON-ovoj web stranici, http://www.icon.org.uk/index.php?option=com_content&task=view&id=1&Itemid=2 (18. 2. 2011.).

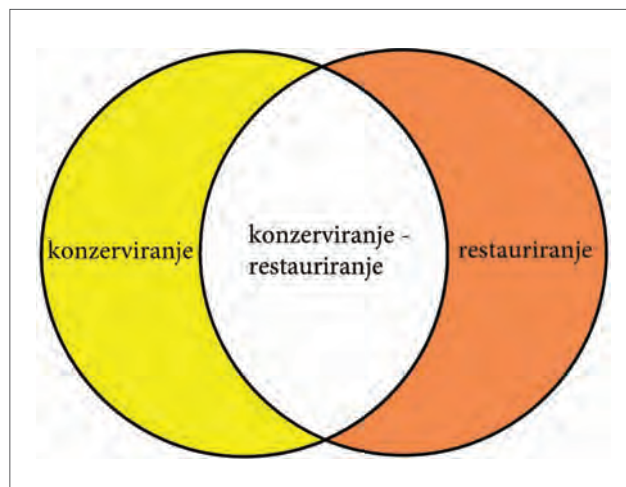
²⁰ Za razliku od tehnološke razine.

²¹ Vokić, D. (2007.): Put do suvremene konzervatorsko-restauratorske struke i problemi terminologije, u: Vokić, D. (2007.), *nav. dj.*: 20.

5 Inkluzija restauriranja u konzerviranje u skladu s definicijama AIC-a i ICON-a

Inclusion of restoration within conservation in accordance with the definitions by AIC and ICON

6 Intersekcija konzerviranja i restauriranja

Intersection of conservation and restoration

Engleski je prijevod poštovao riječ *restauriranje* (i sve izvedenice: *restaurator* itd.) u tekstovima koji se odnose na prijašnju praksu i kad je to bilo u skladu s kontekstom. Prijevod u navodno »istoznačnu« riječ *conservation* (i sve izvedenice: *conservator* itd.) rabilo se kada tekst opisuje modernu praksu. Ipak, prevedeni su opsežni dijelovi tekstova koje je pisao Cesare Brandi, a njegov *restauro* preveden je dosljedno *restoration* bez obzira na to je riječ o modernoj praksi ili nije, i bez obzira na to što je Brandi čak i pojam *preventive conservation* prevodio na talijanski – *restauro preventivo*; to dosta problematizira pitanja konteksta i dosljednosti. Načelo koje je zadano za usklađivanje na razini knjige kao kompilacije nije provedeno na razini kompilacije Brandijevih tekstova. Tako se i primjena zadanog načela svodi na arbitrarnost prosudbe.

Donedavno se anglosaksonsko *conservation* u Hrvatskoj prevodilo u navodno istoznačnu riječ *restauriranje*. S obzirom na to da Anglosaksonci u modernom usustavljenju struke navode i semantičku oznaku *restoration*, smatra se ispravnim pojam *conservation* na hrvatski prevoditi sintagmom *konzerviranje-restauriranje*. Pojam *conservator* ne može se na hrvatski jezik prevoditi *konzervator*. Ne zbog dvojbene semantičke logičnosti inkluzijskog odnosa konzerviranja i restauriranja, nego zbog zauzetosti termina konzervator od druge, bliske, suradničke struke u Hrvatskoj (o čemu će biti više riječi u dijelu II. 3.).

II. 2. 3. Definicije ECCO-a

Definicijom konzervatora-restauratora u *Smjernicama struke* ECCO definira što je dijagnostičko istraživanje, preventivno konzerviranje, konzerviranje, restauriranje i dokumentiranje, koji su u nadležnosti konzervatora-restauratora.

»**Konzerviranje** (*conservation*) sastoji se uglavnom od izravnoga djelovanja na kulturnoj baštini radi stabilizacije stanja i

usporavanja daljnjeg propadanja. **Restauriranje** (*restoration*) sastoji se od izravnoga djelovanja na kulturnoj baštini koja je oštećena ili uništena. Cilj je aktivnosti olakšati percipiranje, vrednovanje i razumijevanje kulturne baštine, istodobno poštujući, koliko god je to moguće, njezina estetska, povijesna i fizička obilježja.« (sl. 6).

Dakle, može se reći: konzerviranje je jedno, restauriranje je drugo, a konzerviranje-restauriranje je nešto treće, što nastaje spajanjem ovih dvaju koncepata. Sintagma konzerviranje-restauriranje uistinu jest malo nespretna za uporabu, kako često Anglosaksonci vole naglasiti. Barem u hrvatskome jeziku sasvim normalno zvuči tek ako se između pojmova postavi veznik »i« (konzerviranje i restauriranje) ili ako se sintagma rabi u pridjevskom obliku (konzervatorsko-restauratorski). No, već desetogodišnjim svakodnevnim navikavanjem i sintagma konzerviranje-restauriranje je »ušla u uho« i postala prihvatljiva. Uporaba nekih drugih »nespretnih« termina u svakodnevnoj uporabi dokazuje da su pitanja »prihvaćanja«, »dobre volje« i »navike« ipak važnija od pitanja spretnosti ili nespretnosti. Drugim riječima, kritika je točna, ali i nekorektna zbog barem nekoliko razloga:

- a) to je pitanje navike,
- b) to je pitanje dobre volje jer svakodnevno se koristimo nespretnim terminima,
- c) želi li se pojednostavniti – umjesto nespretnih termina koji se često spominju uvijek se može rabiti kratica (slični slučajevi: RTG, FTIR, SEM, FEM, XRF...). Tako se može i struku označivati kraticom ako se hoće jednostavnost iznad svega. U Hrvatskoj je uobičajena kratica *konz.-rest.*, ECCO je možda i nehotice proklamirao kraticu C/R u tablici na sl. 11.

d) ako je zbog »zauzetosti« pojma *conservation* u engleskom jeziku izmišljen novi pojam *remedial conservation* za označiti isto što ECCO u *Smjernicama struke* definira pojmom

AIC i ICON	conservation	⇒	conservator
ECCO	conservation-restoration	⇒	conservator-restorer
ICOM-CC	conservation	⇒	conservator-restorer

7 Usporedba na relaciji oznaka – djelatnik nositelja oznake

Comparison in the relation denotation – denoted

conservation čini se neprikladnim navoditi da je *conservation-restoration* nespretan termin jer ni *remedial conservation* nije bitno spretniji.

Tako se može i struku označivati kraticom ako se hoće jednostavnost iznad svega. U Hrvatskoj je uobičajena kratica *konz.-rest.*, ECCO je možda i nehotice proklamirao kraticu C/R u tablici na sl. 11.

II. 2. 4. Evaluiranje semantičke logike na relaciji oznaka – djelatnik nositelj oznake

Na kraju rasprave o semantičkoj logici pojmova treba usporediti neusklađene pojmove na relaciji *oznaka – djelatnik nositelj oznake* (sl. 7).

Usporedba pokazuje da samo ICOM-CC ima semantički nelogičan odnos između oznake i djelatnika nositelja oznake.

II. 3. Problem »zauzetosti« semantičke oznake »konzervator« u Hrvatskoj

Konzervatorska služba kakva danas djeluje u okviru Ministarstva kulture RH sljednik je k. k. *Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale*²² (u daljnjem tekstu: *Središnje povjerenstvo*), tj. konzervatorske službe koju je uspostavila austrijska vlast u hrvatskim krajevima 1855. godine²³. Austrijska vlast organizira mrežu konzervatora i mrežu tzv. korespondenata po ugledu na Prusku, gdje su 1844. formulirane instrukcije *für den Konservator der Kunsdenkmäler*²⁴ kako bi preuzeli primat u tom poslu pred nacionalnim pokretima.

Austrijski naziv »konzervator« nije bilo zvanje, nego privremeno imenovanje jednako kao i naziv »korespondent«! To su bile dužnosti ili časti za koje je austrijska vlast imenovala ugledne arhitekte, urbaniste, gimnazijske profesore, svećenike, vojne časnike, liječnike, književnike, slikare... Dakle, ljude

iz raznih struka, ali samo one koji su već pokazali interes za starine i njihovu prezentaciju i očuvanje. *Središnje povjerenstvo* u svojim je glasilima *Jahrbuch* i *Mittheilungen* objavljivalo ime imenovanog konzervatora i korespondenta, geografsko područje za koje ga zadužuju i u produžetku njegovo zvanje ili zanimanje kojim se redovito bavi. Tako je Vicko Andrić – arhitekt koji je kao okružni inženjer restaurirao Dioklecijanovu palaču od godine 1817. – imenovan konzervatorom tek pred kraj radnog i životnog vijeka – 1853²⁵. U prvom *Jahrbuchu* (1856.)²⁶ piše da je okružni inženjer, a u drugom (1857.)²⁷ piše da je vitez reda Franje Josipa i direktor Muzeja starina u Splitu. Ivanu Kukuljeviću Sakcinskom piše u *Jahrbuchu* iz 1856.²⁸ da je tajnik Društva za jugoslavensku povjesnicu i narodni arhivar u Zagrebu. U *Jahrbuchu* iz 1857. njegovo se ime ne spominje među imenovanim ili potvrđenim konzervatorima. U *Mittheilungenima* iz 1871.²⁹ i 1872.³⁰ Kukuljević se ne spominje kao konzervator, nego kao imenovani korespondent. Za zvanje ili zanimanje upisano mu je: »narodni arhivar u Zagrebu«. Prema *Mittheilungenima* iz 1879., opet je imenovan korespondentom, tu mu piše da je časnik u Zagrebu³¹.

Da austrijski naslov *konzervator* nije bilo trajno zvanje, nego privremeno imenovanje, dokazuju i svi dubrovački primjeri. Medo Pucić je imenovan konzervatorom 1856., a zvanje mu je »grof zagorski, dubrovački patricij i vitez reda sv. Ivana«.³² Ivan August Kaznačić imenovan je konzervatorom 1878, a zvanje mu je doktor medicine i direktor bolnice u Dubrovniku³³. Kaznačić je 1881. imenovan korespondentom *Središnjeg povjerenstva*³⁴. Josip Gelčić,

22 Kaiserliche und königliche Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale (carsko i kraljevsko Središnje povjerenstvo za proučavanje i održavanje starinskih graditeljskih spomenika) godine 1873. mijenja naziv u k. k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Kunst und historischen Denkmale (carsko i kraljevsko Središnje povjerenstvo za proučavanje i održavanje umjetničkih i povijesnih spomenika), a nakon 1911. mijenja ime u k. k. Zentralkommission für Denkmalpflege (carsko i kraljevsko Središnje Povjerenstvo za zaštitu spomenika).

23 O tome više u Vokić, D. (2008.): Nekoliko polemičkih navoda vezanih za povijest konzerviranja i restauriranja u Hrvatskoj, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* br 31/32, Zagreb, 57-72.

24 Frodl, W. (1988): *Idee und Verwirklichung: Das Werden der staatlichen Denkmalpflege in Österreich*, Böhlau Verlag, 186. i 196.

25 Andrić je živio od 1793. do 1866. Ministarstvo trgovine imenovalo ga je konzervatorom *Središnjeg povjerenstva* među prvim još 1853. – dvije godine prije negoli je *Središnje povjerenstvo* uopće profunkcioniralo. Mora se reći da je Vicko Andrić od 1816. do 1853., dakle 37 godina, bio arhitekt i restaurator, a tek zadnjih 11 godina života imenovan konzervator *Središnjeg povjerenstva* (do 1864.). Više o ovoj temi s pregledom literature o Vicku Andriću u Vokić, D. (2008.): *nav. dj.*: 69-70.

26 *Jahrbuch der kaiserl. königl. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale*, Wien, 1856, 39.

27 *Jahrbuch...*, 1857, XII.

28 *Jahrbuch...*, 1856, 40.

29 *Mittheilungen der k. k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale*, Wien, 1871.

30 *Mittheilungen...*, 1872, (neoznačena str.)

31 *Mittheilungen der k. k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Kunst und Historischen Denkmale*, Wien, 1879, V.

32 *Jahrbuch...*, 1857, XII.

33 *Mittheilungen...*, 1879, III.

34 Stojan, S. (1993.): *Ivan August Kaznačić, književnik i kulturni djelatnik*, Dubrovnik, 134. i 174.

U Hrvatskoj konzervator ⇒ zaštićuje

8 Semantička nelogičnost odnosa

Semantic illogicality of the relation: denotation – denoted

gimnazijski profesor, imenovan je konzervatorom 1881.³⁵ Milorad Medini imenovan je 1904. konzervatorom i 1909. potvrđen, a bio je doktor i profesor na gimnaziji u Dubrovniku³⁶. Također i Josip Posedel, doktor, direktor gimnazije u Dubrovniku, imenovan je konzervatorom 1904. i potvrđen 1909.³⁷ Ignac Amerling imenovan je korespondentom 1909. i jedan je od vrlo rijetkih kojemu *Središnje povjerenstvo* ne upisuje ni zvanje ni zanimanje.³⁸ Gustav W. Gessmann, pisac, savjetnik Ministarstva za javne radove imenovan je korespondentom u Dubrovniku 1909.³⁹ Vid Vukasović Vuletić, glavni nastavnik na nastavničkom fakultetu u Dubrovniku, imenovan je korespondentom 1909.⁴⁰ Iz *Jahrbucha i Mittheilungen*a nije vidljivo kad je tko razriješen dužnosti, ali iz dopisa i druge dokumentacije Središnjeg povjerenstva, koja se čuva u HDA u Zagrebu, mora se zaključiti da 1913. dužnost konzervatora u Dubrovniku preuzima splitski konzervator, svećenik don Frane Bulić⁴¹.

Institucija konzervatora u Hrvatskoj preživljava do danas sve promjene političkih sustava održavajući kontinuitet, osamostaljuje se u pogledu imenovanja i profesionalizira

35 Isto 134., (Slavica Stojan je podatak pronašla u rubrici »Sitnice« lista *Slovinac* 1881., 191.).

36 *Mittheilungen der kaiserl. königl. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Kunst und Historischen denkmale*, Wien, 1910., XX.

37 Isto.

38 Isto.

39 Isto.

40 Isto.

41 Odmah nakon propasti Austrijske carevine konzervatorsku službu u Dubrovniku obnavlja bivši kraljevski učitelj na dvoru Karadordjevića – slikar Marko Murat uz pomoć Beograda u Dubrovniku 1919. osniva Nadležstvo za umjetnost i spomenike (Viđen, I. (2006.): *Dubrovački slikar i konzervator Marko Murat (1864. – 1944.)*, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* 29/30, Zagreb, 7-22). Nakon 1928. postupno ga u Nadležstvu zamjenjuje njegov suradnik konzervator Kosta Strajnić – također slikar koji je privremeno studirao i povijest umjetnosti (više o tome u priredio Viđen, I. (2007.): *Kosta Strajnić: Dubrovnik bez maske i polemika s Vinkom Brajevićem o čuvanju dalmatinske arhitekture*, Zagreb. Također, *Spomenica Akademije likovnih umjetnosti prigodom 50.-obljetnice osnutka*, Zagreb, 1958, 121). Hrvatski državni konzervatorski zavod u Zagrebu imenovao je 1941. dubrovački Državni arhiv svojom obavještajnom službom (Horvat, A. (1944.): *Konzervatorski rad kod Hrvata*, Zagreb, 69-70.). V.s. upravitelja Vinko Foretić bio je po zanimanju povjesničar, a, iako nikad nije bio imenovan konzervatorom, nemjerljivo je zaslužan za očuvanje mnogih dubrovačkih i korčulanskih spomenika, prije rata, za vrijeme rata i nakon (više o tome Fisković, C. (1994.): Vinko Foretić u zaštiti spomenika kulture, *Zbornik radova o Vinku Foretiću*, Dubrovnik – Korčula, 101-109.). Nakon rata, 1945., osnovan je Konzervatorski zavod za Dalmaciju sa sjedištem u Splitu, a konzervatorom u dubrovačkom Uredu konzervatorskog zavoda Dalmacije imenovan je umirovljeni pomorski vojni časnik Lukša Beritić (Foretić, V. (1960.): O znanstvenom i konzervatorskom radu Lukše Beritića, *Beritićev Zbornik*, Dubrovnik, 7-17; također, Viđen, I. (2009.), predgovor katalogu izložbe *Lukša Beritić, sretni tragači* u Državnom arhivu u Dubrovniku). Time je Beritić uveo konzervatorsku službu u Dubrovniku u suvremeno doba, doba koje je još živo u pričama starijih kolega i doba koje je do danas obilježeno mnogim reorganizacijama službe i znatnim širenjem broja zaposlenika, što zahtijeva posebnu studiju.

se u struku⁴². Naziv »konzervator« prestaje biti privremeno imenovanje, nego postaje zvanje, struka i donekle sinonim za »zaštitara baštine«.

Konzervator je danas, u pravilu, zaposlenik (ili bivši zaposlenik) Konzervatorskog odjela Ministarstva kulture⁴³. Odgovarajućom valorizacijom konzervator prepoznaje baštinu izdvajajući je tako od ostalih predmeta ili objekata na terenu. Bavi se inventariziranjem i dokumentiranjem baštine. Pravno je zaštićuje i brine se da njezina društvena funkcija bude prihvatljiva s pozicije digniteta i očuvanja. Konzervator osobno ne radi nikakve izravne radove na baštini, ali koordinira sve aktivnosti na njezinoj zaštiti i očuvanju. Mjerodavan je odobriti ili zabraniti početak radova na baštini te osigurati da radove vodi licencirani konzervator-restaurator. Nakon dovršetka radova konzervator sastavlja izvješće o tome jesu li radovi obavljeni u skladu s prijedlogom radova i u skladu s *Etičkim kodeksom* konzervatorsko-restauratorske struke. Većinu konzervatora u Hrvatskoj čine diplomirani povjesničari umjetnosti, arheolozi ili arhitekti koji su položili državni ispit upravno-pravnog karaktera (za obavljanje konzervatorskog posla zakonodavac ne predviđa nikakav specifičan stručni ispit).

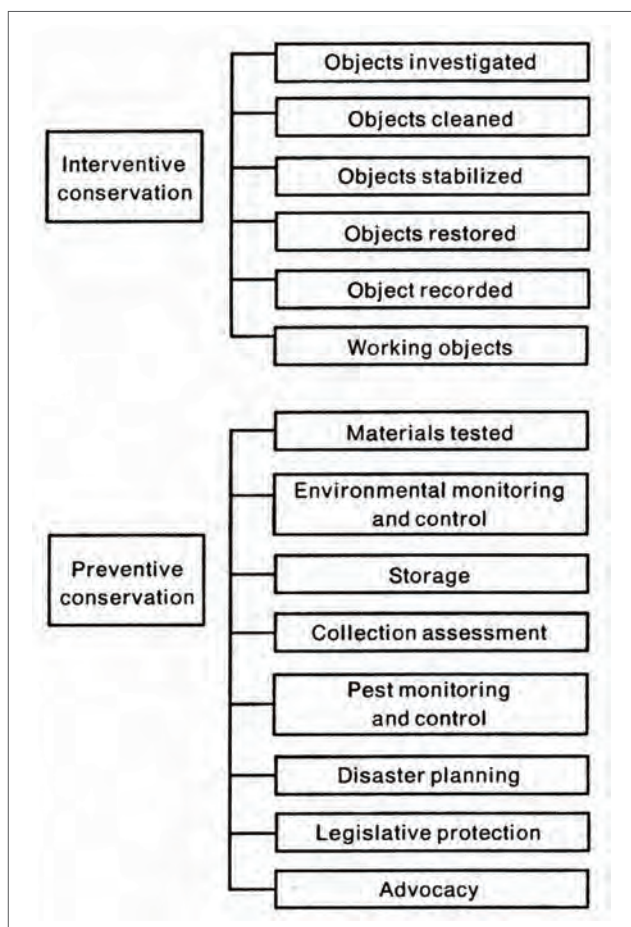
Kako prevoditi na engleski jezik imenovanje ili zvanje »konzervator« koje je u Hrvatskoj uspostavila austrijska vlast početkom 19. st.⁴⁴ i na kojemu i danas počiva služba zaštite baštine u Hrvatskoj? U Francuskoj i Švicarskoj zvanje *conservateur* odgovara engleskom nazivu *curator* (kustos). Međutim, hrvatskom značenju ne odgovara ni engleski pojam *conservator* ni pojam *curator*!

Raspravljajući o semantičkoj logici na relaciji oznaka i nositelj oznake, treba primijetiti da se nikad ne može čuti da »konzervator konzervira« baštinu. Kaže se: »Konzervator obavlja konzervatorsku dužnost« ili »konzervator zaštićuje baštinu« (sl. 8).

42 Prije osnivanja bečkog *Središnjeg povjerenstva* u Hrvatskoj je osnovano *Društvo za jugoslavensku povijesnicu*. Društvo je inventariziralo i sakupljanjem (ponajprije za korist Narodnog muzeja osnovanog 1846.) štitilo spomenike, ali nije dijelilo »imenovanja« konzervator.

43 Konzervatorski su odjeli od 1998. organizirani kao dio Ministarstva kulture (prije toga su se zvali Konzervatorski zavodi i bili su organizirani kao dio Državne uprave...).

44 I prije osnivanja Središnjeg povjerenstva imenovani su neki konzervatori u Splitu. O potpunju koliziji navedenih imena Splitskih konzervatora prije 1853. u literaturi istraživača koji se bave Splitom više u Vokić, D. (2008.): *nav. dj.*, 69.

9 »Conservation activities«, mapa iz knjige Caple, C. (2006.): *Conservation Skills*, Routledge

»Conservation activities«, the outline by Caple, C. (2006.): *Conservation Skills*, Routledge

Hrvatska je u skladu s *ECCO Professional guidelines* godine 2000. usvojila terminologiju konzervator-restaurator i konzerviranje-restauriranje⁴⁵. Ta terminologija u Hrvatskoj nije u koliziji s nekim postojećim zvanjem. I sada u Hrvatskoj postoje konzervatori i restauratori (tehničari ili majstori), uz napomenu da naziv konzervator-restaurator stječu oni restauratori koji zadovoljavaju uvjete stručne naobrazbe u skladu s pravilnikom koji se ugleda na smjernice koje predlažu ECCO i ENCoRE. U Hrvatskoj ne postoji *konzervator znanstvenik* jer se umjesto *znanstvenik* treba navoditi područje na kojem je stečeno temeljno znanstveno zvanje. Naime, nakon zadovoljenja uvjeta i položenoga državnog i/ili stručnog ispita apozicija *konzervator* pridružuje se temeljnomu zvanju. Sada u Hrvatskoj imamo konzervatore, konzervatore-fotografe, konzervatore-pravnike, konzervatore-ronioce, konzervatore-kemičare, konzervatore-fizičare, konzervatore-geologe..., konzervatore-restauratore..., restauratore tehničare i restauratore majstore.

45 Pravilnik o stručnim zvanjima u konzervatorsko-restauratorskoj djelatnosti i načinu njihova stjecanja, http://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2009_05_59_1384.html (21. 2. 2011.).

III. EVALUIRANJE USUSTAVLJENJA KONZERVATORSKO-RESTAURATORSKE AKTIVNOSTI I PROCESA

Evaluirat će se mapa *Conservation activities* Chrisa Caplea i ECCO-ova mapa *Conservation-restoration process* iz 2010. godine. Ovi su prikazi potaknuli ideju za novi prijedlog definiranja znanosti struke i novo usustavljenje strukovne aktivnosti i procesa.

III.1. Usustavljenje strukovnih aktivnosti kako ih prikazuje Chris Caple

Caple je prvi primijetio da se struka ne bavi samo »preventivnim« i »interventnim« djelovanjem već se bavi i nečim što je nazvao »formativnim«, a to bismo mogli prevesti kao *održavanje i unaprjeđivanje struke*. Caple je svoj prikaz usustavljenja struke i strukovnih aktivnosti prikazao u knjizi *Conservation Skills*⁴⁶ i u članku *Formative Conservation*⁴⁷ (sl. 9. 10).

Capleovo je usustavljenje kompatibilno s ICOM-CC-ovom *Rezolucijom*. Uzmemo li u obzir ono što *Resolution on Terminology Commentary* navodi kao distinkciju između *stabilisation* i *remedial conservation*, onda bi se *remedial conservation* uklopilo u Capleovo usustavljenje unutar *interventive conservation* umjesto semantičke oznake *objects stabilised*.

Izbor pojma *interventive conservation* može biti prijedlog, o čemu se izjasnio i ICOM-CC u Komentarima rezolucije.

Spomenuto usustavljenje ima nekih nesustavnosti. Jednim od područja *preventivnog konzerviranja* imenuje se *Environmental monitoring and control* (nadzor i djelovanje na uvjete okoliša), a sljedećim se područjem imenuje *Storage* (skladište, čuvaonica, depo, spremnica, depozitorij), pa poslije opet *Pest monitoring and control*... Neodgovarajući uvjeti okoliša uzrokuju oštećenja baštine: temperatura, vlažnost, svjetlost i srodna zračenja, biološki čimbenici propadanja, dodir sa štetnim materijalima i tvarima, te uporaba. Jasno je da su svi ti uvjeti okoliša »sile« koje su, na neki način prisutne u svim situacijama u kojima se baština nalazi. Te situacije nisu samo *storage* nego i izložbe i paketi i transport i stanja izvanrednih prilika. Dakle, trebalo bi se odlučiti hoće li se sustavno nabrojiti »situacije« u kojima se baština može nalaziti ili »sile okoliša«...

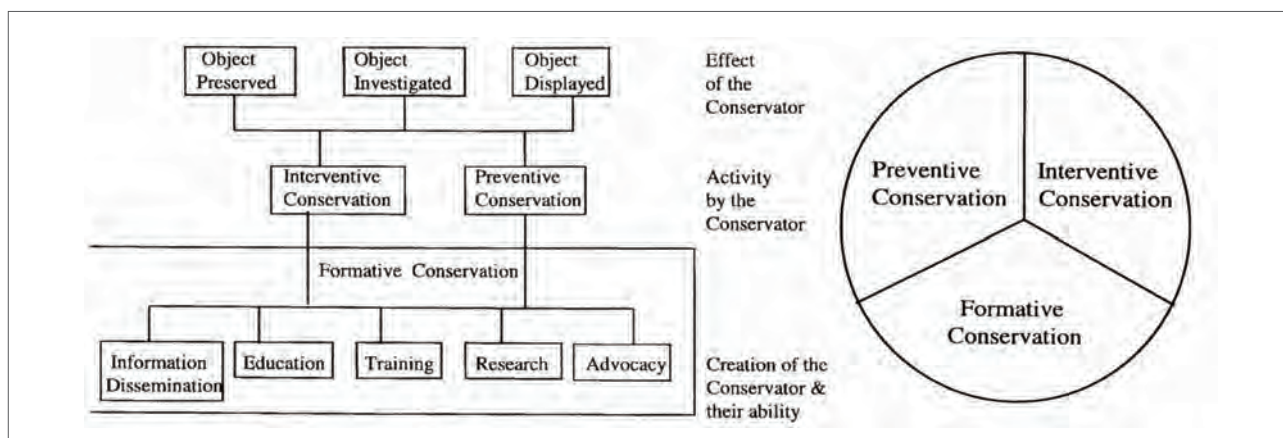
U knjizi *Conservation skills* Caple iz svoga kuta osvjetljava razvoj struke, pa tako primjerice, nabraja i etičke kodekse važnih *conservation* organizacija⁴⁸. No, ni tu, kao ni u ostatku knjige, nigdje ne spominje ECCO – kao da ECCO ne postoji.

Caple je advokat anglosaksonskoga terminološkog usustavljenja struke. Njegovo pojašnjenje pojma *conservator-restorer* glasi: »Pojam konzervator-restaurator često se rabi

46 Caple, C. (2006.): *Conservation Skills*, Routledge, 38; (ranija izdanja 2000., 2003., 2004.).

47 Caple, C. (1999.): *Formative Conservation*, ICOM-CC 12th Triennial Meeting Preprints, Lyon, 137.

48 Na str. 59. – 62.

10 Usustavljenje struke iz Caple, C. (2006.): *Formative Conservation* ICOM-CC 12th Trienal Meeting Preprints, Lyon 1999, p. 137

Systematization of the profession by Caple C. (2006) *Formative Conservation*, ICOM-CC 12th Trienal Meeting Preprints, Lyon 1999, p. 137

u Europi jer se u mnogim zemljama južne i istočne Europe upotrebljava pojam restaurator da bi se imenovalo one koji rade posao *conservation*.⁴⁹ Caple očito želi prikazati uporabu pojma restauriranje kao nešto primitivno i zaostalo, pa ga po stereotipu locira u južnu i istočnu Europu. Ipak, to je nepotpuno i netočno geografsko određenje uporabe tog pojma.

III. 2. Usustavljenje strukovnog procesa kako ga prikazuje ECCO

U Bruxellesu je 13. lipnja 2010. Skupština ECCO-a usvojila dokument pod nazivom *Competences for the Access to the Conservation-Restoration Profession* koji je objavljen na ECCO-ovoj web stranici.⁵⁰ Na str. 9. prikazana je mapa konzervatorsko-restauratorskoga procesa.

Iako su ispravljani neprihvatljivi dijelovi ranije verzije koja je bila usvojena u Sofiji 2009., moglo bi se štošta prigovoriti i toj mapi. Ako je bio cilj prikazati kako je konzervatorsko-restauratorski proces kompleksan – to se uspjelo. No, stječe se dojam da je to dosta zbrkan proces i da ga nije moguće pratiti i dokazati u svim aspektima.

Moglo bi se primijetiti i to da »dokumentacija« u mapi statira negdje dolje lijevo sa strane i da ne rezultira ničim pa ni novim spoznajama, ni širenjem stečenih informacija..., ništa se ne rađa iz nje... Treba primijetiti i to da nije predložen način metodološkog usustavljenja konzervatorsko-restauratorskoga procesa.

III. 3. Što je problem s ECCO-om?

Godine 1993. ECCO objavljuje *Smjernice struke* s Etičkim kodeksom u *ECCO Documents: Professional guidelines*. Godine 2002. i 2003. objavljuje neznatno dorađenu verziju pod nazivom *ECCO Professional guidelines*. Smjernice obrazovanja prilagođene su Bolonjskom procesu, a pojam kulturno

dobro zamijenjen je pojmom kulturna baština. Ostale su izmjene kozmetičkog karaktera, ali dovoljno da se treba reći »prema prvoj ECCO-ovoj definiciji konzervatora-restauratora. iz 1993. ... « ili »prema drugoj definiciji... iz 2003...«⁵¹. U tim *Smjernicama struke* precizno je i kvalitetno definirano što je preventivno konzerviranje, što konzerviranje, što restauriranje.

U međuvremenu ECCO publicira dokument pod nazivom APEL⁵². U glosariju na str. 39. definiraju se neki pojmovi. Tako se definicija *kulturne baštine* razlikuje od »ispravljene« definicije koju je usvojio UNESCO 1982. u New Mexico⁵³. No, pravi je problem s definicijom konzerviranja-restauriranja⁵⁴. Konzerviranje-restauriranje definira se na sljedeći način: »bilo koja aktivnost, direktna ili indirektna, na nekom predmetu ili spomeniku izvršena u svrhu očuvanja njegova materijalnog integriteta i osiguranja respekta prema njegovu kulturnom, povijesnom, estetskom ili umjetničkom značenju«. Ta se definicija nepotrebno razlikuje od definicije u *Smjernicama struke*. Štoviše, u skladu s tom definicijom čini se da svaki čuvar izložbe može kazati da se bavi konzerviranjem-restauriranjem. Pažljivo pročitavši podnaslov APEL dokumenta (*Survey of the legal and professional responsibilities of the Conservator-Restorers as regard the other parties involved in the preservation and conservation of cultural heritage*), mora

51 Druga verzija Smjernica struke prihvaćena je na općoj skupštini u Bruxellesu 1. ožujka 2002., a druga verzija Etičkog kodeksa prihvaćena je na općoj skupštini u Bruxellesu 7. ožujka 2003. Obje verzije teksta (i ona iz 1993. i ona iz 2002./3.) publicirane su – preveo i priredio Vokić, D. (2007): nav. dj.: 238. – 253.

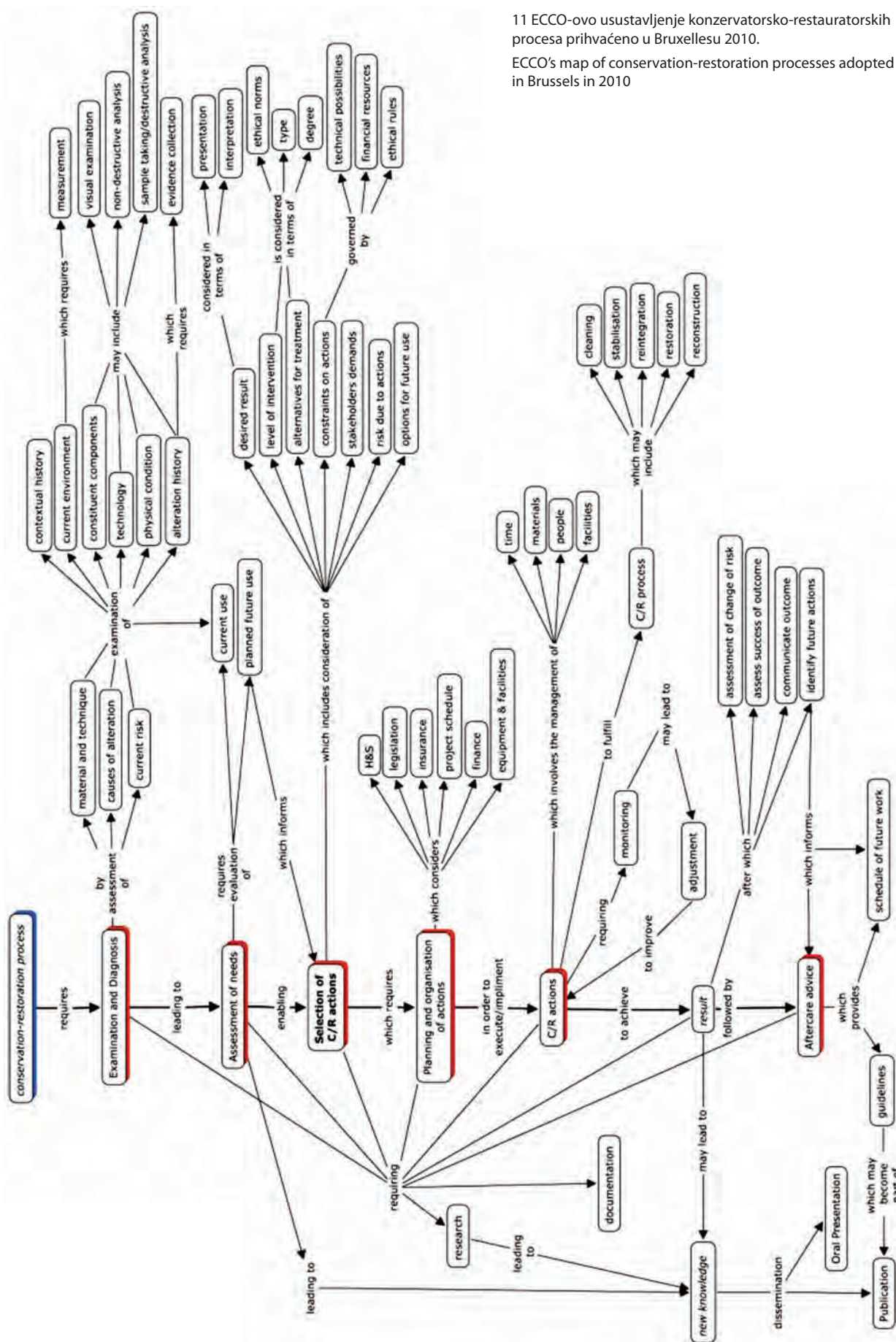
52 ECCO, APEL (*acteurs du patrimoine européen et législation*) *Survey of the legal and professional responsibilities of the Conservator-Restorers as regard the other parties involved in the preservation and conservation of cultural heritage*, Roma, 2001.

53 Prva UNESCO-ova definicija kulturne baštine donesena u Parizu 1972. nije se pokazala uspješnom i opstruirana je u mnogim jezicima jer slike i druge male predmete rieglovski usustavljuje u spomenike (*monuments*). O tome više u Vokić, D. (2007): nav. dj., 25-26.

54 Cjelovita definicija u izvorniku glasi: Conservation-restoration is any action, whether direct or indirect, on an object or a monument, performed in order to safeguard its material integrity and to guarantee respect for its cultural, historical, aesthetic or artistic significance. This definition conditions the nature, extent and limitations of the measures that can be adopted, as well as the interventions that may be made on cultural heritage.

49 Caple, C. (2006.): nav. dj.: 32.

50 Competences for Access to the Profession, <http://www.ecco-eu.org/documents/ecco-documentation/index.php> (18. 2. 2011.).

se uočiti da je ECCO upotrijebio sintagmu *preservation and conservation* umjesto proklamirane *conservation-restoration* i nigdje kasnije nije objašnjeno zašto.

Zatim se dogodila opća skupština ECCO-a u Sofiji 2009. na kojoj se usvaja *Proposed Competences For the Profession and Practice of Conservation-Restoration*. Na str. 8. tog dokumenta nalazi se nešto što bismo mogli nazvati četvrtom ECCO-ovom definicijom: *konzervatorsko-restauratorske akcije mogu uključivati čišćenje, stabiliziranje, reintegriranje, restauriranje, rekonstruiranje*.

Ispravljena verzija toga istog dokumenta usvojena je u Bruxellesu 13. Lipnja 2010. i po njoj se konzervatorsko-restauratorske aktivnosti sastoje od indirektnih i direktnih, a to su preventivno konzerviranje, kurativno konzerviranje (*remedial conservation*) i restauriranje. Uporabom pojma *remedial conservation* ECCO je opet nedosljedan vlastitim definicijama iz *Smjernica struke*. Osnovna konstrukcija mape konzervatorsko-restauratorskih procesa ne prati usustavljenje iz *Smjernica struke* pa možemo reći da je ECCO ispravljanjem četvrte uspio konstruirati drugu četvrtu, da se ne kaže, petu verziju definiranja struke u manje od dva desetljeća postojanja (sl. 11).

To je problem jer, ako se proučavaju definicije struke: »Vicko Andrić, Quatremère de Quincy, Viollet-le-Duc, Ruskin, Morris, Brandi, AIC, ICON, prva definicija ECCO-a, druga definicija ECCO-a... četvrta definicija ECCO-a«, može se postaviti pitanje ozbiljnosti ECCO-a...

Stajalište HRD-a oko učlanjenja u ECCO je podijeljeno. S jedne strane, stručno je povezivanje neminovnost i obveza. S druge strane, kod malih i nekih društava uvijek stoji pitanje što se dobije za uloženu članarinu. S treće strane, ECCO se drži elitistički i kruto; kad je HRD jako htio ući u članstvo, dopredsjednik ECCO-a pobrinuo se da bude odgovoreno kako trenutni Statut ECCO-a to ne omogućuje dok god Hrvatska ne uđe u EU.

Članstvo ECCO-a napustile su neke članice koje su bile važne devedesetih godina. Neke su članice napustile ECCO bez objašnjenja, međutim, ICON-ovo »objašnjenje« otvara niz pitanja vezanih za budućnost ECCO-a i daljnji tijek usklađivanja terminologije i normi obrazovanja na europskoj razini. Naime početkom novog tisućljeća krenuo je proces ujedinjavanja britanskih strukovnih udruga u jednu nazvanu ICON. ICON je osnovan 2005. godine, a 2006. prijavljuje 2 500 članova. Zbog neslaganja oko minimalnih uvjeta obrazovanja za ulazak u struku ICON napušta ECCO 2007. godine. Time ujedno osigurava uštedu više od 12.000,00 eura godišnje koje bi trebao uplaćivati ECCO-u za članarinu s obzirom na broj članova⁵⁵. Problem je što ovaj razlaz može rezultirati prekidom započetih procesa približavanja i usklađivanja struke u Europi i može rezultirati »odmjeravanjem snaga«, o čemu, među ostalim, svjedoči i *Rezolucija ICOM-CC-a*.

⁵⁵ Relativno simbolična osnovna članarina uvećava se za 5 eura za svakog člana Društva.

Terminološka su razilaženja problematična zato što je tzv. internacionalni engleski jezik službeni jezik svih relevantnih međunarodnih savjetovanja i što se velika većina stručne literature publicira na engleskom jeziku. Problematična su i zato što živimo u doba očitog redefiniranja strukovne terminologije, pa tako i struke same.

IV. EPISTEMOLOGIJA KONZERVATORSKO-RESTAURATORSKE STRUKE

Potrebno je predložiti kako se konzervatorsko-restauratorska struka pozicionira u odnosu na znanost i stvaranje znanja. Kako se pozicionira u Hrvatskoj, a kako je pozicioniraju međunarodne strukovne organizacije? Osim toga, potrebno je usporediti konzerviranje i restauriranje baštine s medicinom koja je na neki način srodna djelatnost.

IV.1. Sadašnji pravni položaj konzervatorsko-restauratorske struke u Hrvatskoj

Općenito, usustavljenja se mogu raditi u dva osnovna smjera: 1. usustavljenja zatečenog stanja u skladu s postojećim resursima; 2. usustavljenja koja se žele dostići, kojima se teži (smjernice ili ciljevi). Vjerojatno bi odmah na početku trebalo napomenuti da je pravno pozicionirane konzervatorsko-restauratorske djelatnosti u okvirima službenih propisa Ministarstva znanosti obrazovanja i športa i Ministarstva kulture, zasigurno, mišljeno za reguliranje zatečenoga stanja i s obzirom na zatečene resurse.

Usustavljenja unutar propisa tih ministarstava nisu mišljena zato da bi diktirala ili određivala smjernice razvoja struke. Ipak nedvojbeno je da utječu na *image* i percepciju konzervatorsko-restauratorske struke kao pomoćnog zanatskog ili umjetničkog manualnog servisa nekim drugim strukama.

IV.1.1. Sadašnji položaj konzervatorsko-restauratorske struke u skladu s propisima Ministarstva znanosti obrazovanja i športa

Djelatnost koju bi se skladu s razvojem suvremene strukovne etike trebalo zvati konzerviranje-restauriranje (ili konzervacija-restauracija)⁵⁶ *Pravilnik o znanstvenim i umjetničkim područjima, poljima i granama* (NN, 118/09.)⁵⁷ sličnim nazivom spominje pod 7. Umjetničko područje, Polje 7.05. Primijenjena umjetnost, Grana 7.05.08 restauracija i konzervacija⁵⁸.

⁵⁶ Iako stručnjaci za jezik kažu da je pojam »restauracija« u duhu hrvatskog jezika i da nema jezičnih prepreka za njegovu uporabu mnogi konzervatori i restauratori u Hrvatskoj preferiraju govoriti i pisati »restauriranje« iz poštovanja prema profesoru Ivi Maroeviću koji je desetljećima inzistirao da se izbjegava pojam »restauracija« zbog njegove asocijativne sličnosti s »restauracijom« u značenju »restoran«.

⁵⁷ *Pravilnik o znanstvenim i umjetničkim područjima, poljima i granama* (NN, 118/09.), http://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2009_09_118_2929.html (3. 1. 2011.).

⁵⁸ Postavlja se pitanje je li baš svejedno spominje li se prvo »konzerviranje pa restauriranje« ili »restauriranje pa konzerviranje«? Razvojem etike struke zaključilo se da je restauriranje bez prethodnog konzerviranja sačuvanog materijala isto što i uništavanje. Restauriranje bez prethodnog konzerviranja onoga što se želi restaurirati uništava dokumentarne (arheometrijske), ali i druge vrijednosti predmeta ili objekata baštine. Dakle, trebalo bi prvo konzervirati, a onda restaurirati!

Dakle, prema postojećem *Pravilniku o znanstvenim i umjetničkim područjima, poljima i granama* u Hrvatskoj – konzervatorsko-restauratorska struka spadala bi u umjetnosti.

IV.1.2. Sadašnji položaj konzervatorsko-restauratorske struke u skladu s propisima Ministarstva kulture

Ministarstvo kulture je konzervatorsko-restauratorsku struku u skladu s *Pravilnikom o vezanim i povlaštenim obrtima i načinu izdavanja povlastica* (NN, 31/95.)⁵⁹ reguliralo kao »vezani i povlašteni obrt« u skladu sa *Zakonom o obrtu*. O tome je Ministarstvo kulture donijelo *Pravilnik o uvjetima za fizičke i pravne osobe radi dobivanja dopuštenja za obavljanje poslova na zaštiti i očuvanju kulturnih dobara* (NN, 74/03.)⁶⁰.

Ministarstvo kulture restauriranje prepoznaje i kao umjetnost, te restauratorima omogućuje reguliranje statusa samostalnog umjetnika. S obzirom na to da u *Zajednici umjetnika hrvatske* postoji i Sekcija povjesničara umjetnosti, očito je da je riječ i o pragmatičnome pravnom rješenju praktičnih statusnih problema, a ne o *imageu* ili usmjeravanju nekih struka.

Državne poticaje konzervatori-restauratori mogu dobiti putem natječaja za poticanje umjetničkih obrta Ministarstva gospodarstva.

IV.1.3. Usporedba konzerviranja-restauriranja s medicinom

Pravilnik o znanstvenim i umjetničkim područjima, poljima i granama medicinu pozicionira u znanosti. I Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti ima Razred za medicinske znanosti. Medicinari u Hrvatskoj imaju i zasebno ministarstvo: Ministarstvo zdravstva.

S obzirom na to da se konzervatorsko-restauratorska djelatnost bavi »liječenjem« predmeta i objekata baštine, a medicina se bavi liječenjem ljudi – postavlja se pitanje zašto i konzerviranje-restauriranje ne bi u Hrvatskoj bilo usustavljeno kao znanost?

Pokušaj odgovora na to pitanje neminovno vodi u povijest razvoja struka, povijest obrazovanja, ali i u definiranje same epistemologije struke.

Svaki građanin ima svoj medicinski karton kod svojega izabranog liječnika. Svaki se pregled obavlja u skladu s »metodom« i prati ga dokumentacija. Dokumentaciju medicina naziva »poviješću bolesti«, »nalazom«, »otpusnim pismom«... a sve relevantne bilješke čuvaju se u »kartonu pacijenta«. Metoda počinje banalno: liječnik pita pacijenta na što se žali, zatim vizualnom, taktilnom i slušnom metodom pokušava steći uvid u zdravlje pacijenta. Ovisno o stečenom uvidu, liječnik može odrediti razne laboratorijske pretrage i snimanja, ili daljnje specijalističke preglede.

U dijagnostici, medicina se koristi i drugim stručnjacima koji su usmjereni na rad fizikalnim, kemijskim i drugim metodama od kojih se dio primjenjuje i u konzerviranju i restauriranju baštine (RTG, CT, IR, UV, kromatografije, spektroskopije...). Znatno dio alata i opreme koji se rabe u medicini – upotrebljavaju se i u konzerviranju i restauriranju baštine (mikroskopi, povećala, skalpeli, injekcije, magnetne miješalice, pH-metri...).

Usprkos dijagnostičkoj i razvojnoj pomoći drugih znanosti, medicina se zahvaljujući organizaciji i usustavljenoj metodologiji rada pokazala dovoljno jaka »pokoriti« druge znanosti sebi u službu. Medicina je davno usustavila metodologiju rada koju dokazuje dokumentacijom.

IV.2. Smjernice znanstvenosti struke kako ih definiraju ICOM-CC, ECCO, ENCoRE⁶¹ i AIC

Prema *Definiciji struke* koju je 1984. sastavio ICOM-CC, konzervator-restaurator jasno je distanciran od umjetnika i zanatlija. Temeljni kriterij ove distinkcije jest u tome što svojim aktivnostima konzervator-restaurator *ne kreira nove kulturne predmete*.

Prema *Smjernicama struke* koje je definirao ECCO, »konzerviranje-restauriranje različito je od srodnih područja (primjerice umjetnosti ili zanatstva) u tome što je njegova primarna zadaća očuvanje kulturne baštine, za razliku od stvaranja novih predmeta/objekata ili održavanja i popravljavanja njihova funkcioniranja. Konzervator-restaurator razlikuje se od drugih stručnjaka specifičnim konzervatorsko-restauratorskim obrazovanjem«.

Godine 1997. inicijativom ECCO-a osnovan je ENCoRE sa svrhom usklađivanja normi stručnog obrazovanja na Europskoj razini. ENCoRE-ov *The Document of Pavia 1997*.⁶² i *ENCoRE Clarification Paper 2001*.⁶³ jasno su nastavili usmjerivati konzervatorsko-restauratorsku struku u znanost.

U *Clarification Paper* ENCoRE definira konzerviranje-restauriranje kao znanost (*science*): »Konzervatorsko-restauratorska struka je empirijska znanost (*empirical science*) posvećena prevenciji i tretiranju oštećenja kulturne baštine. Karakterizira je isprepletenost teorijskih znanja i praktičnih vještina, te uključuje sposobnost sustavnog prosuđivanja na etičkim i estetskim osnovama. Ima svoje korijene u umjetnosti i zanatstvu isto kao i u humanističkim, tehničkim i prirodnim znanostima.« Pod naslovom *Doctoral Studies* »Clarification document« upućuje da, osim procesa propadanja i oštećivanja te razvoja konzerviranja i restauriranja, predmet istraživanja može biti teorija, filozofija i povijest struke.

AIC definira zvanje *conservation scientist*: »znanstvenik koji je primarno usmjeren na primjenu specijalističkog znanja i

⁵⁹ Pravilnik o vezanim i povlaštenim obrtima i načinu izdavanja povlastica (NN, 31/95.), <http://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/233043.html> (3. 1. 2011.).

⁶⁰ Pravilnik o uvjetima za fizičke i pravne osobe radi dobivanja dopuštenja za obavljanje poslova na zaštiti i očuvanju kulturnih dobara (NN, 74/03.), <http://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/305480.html> (3. 1. 2011.).

⁶¹ *European Network for Conservation-Restoration Education*.

⁶² *The Document of Pavia*, <http://www.encore-edu.org/encore/DesktopDefault.aspx?tabindex=1&tabid=188> (2. 1. 2011.).

⁶³ ENCoRE Clarification Paper, <http://www.encore-edu.org/encore/encoredocs/cp.pdf> (2. 1. 2011.).

vještina kao potpore aktivnostima *conservation*»⁶⁴. Dakle, struku ECCO i ENCoRE usmjeruju u empirijske znanosti, dok AIC struci nalaže oslanjanje na znanost kao potporu. Uglavnom, znanstvenost u struci se primarno, ako ne i isključivo, vezuje uz prirodnoznanstvena istraživanja. Doslovno je zaboravljena primjedba koju je dr. Arthur van Schendel⁶⁵ iznio na konferenciji restauratora u Rimu 1961.: »Jedna od istaknutih razlikovnih obilježja između zanatskog popravljavanja i rada u skladu s profesionalnim fazama jest u tome što ovo, posljednje ima definirana načela i metode.»⁶⁶

I, što sad znače suvremene smjernice ECCO-a i ENCoRE-a? Znači li to da treba na svakom predmetu ili objektu koji se tretira obaviti što je moguće više kojekakvih (prirodno) znanstvenih⁶⁷ analiza da bi uradak bio »znanstven«?⁶⁸

Može se »bosti« i »odlamati« baštinu kojekakvim uzorkovanjima na svim relevantnim mjestima i u svim slojevima, dobiti savršeno jasnu sliku sastava i datacije svih materijala, no to ne mora jamčiti da će konzervatorsko-restauratorski zahvat biti znanstven ili da će uopće biti primjeren! Na kraju krajeva, taj »znanstveni dio« rade oni koji su najčešće druge temeljne struke (kemičari, fizičari...).

Može se steći dojam da se znanost želi iskoristiti za obuzdavanje »umjetničkih« interpretacija i »umjetničke« kreativnosti u konzervatorsko-restauratorskom poslu. No, to moramo jasno nazvati »oslanjanjem na znanstvenost nekih drugih struka«, a ne znanstvenošću konzervatorsko-restauratorske struke same! Propušteno je jasno definirati kako treba izgledati znanstvenost same konzervatorsko-restauratorske struke!

Nadalje, propušteno je definirati kako implementirati znanstvenost same konzervatorsko-restauratorske struke u svakodnevnom radu i kako se ta znanstvenost treba materijalizirati u svakodnevnoj praksi.

IV.3. Prijedlog teza za novo definiranje znanosti konzerviranja i restauriranja

Na temelju prezentiranih problema oko usustavljenja s kojim se susreće konzervatorsko-restauratorska struka i na temelju definicije znanosti⁶⁹ predlažu se tri teze kao polazište za novi prijedlog usustavljenja struke.

Teza 1. Znanstvenost konzervatorsko-restauratorskog procesa:

- da bi konzervatorsko-restauratorski proces bio znanost, mora počivati na sustavnoj metodologiji stjecanja i sređivanja znanja, te na provjerljivosti.

Teza 2. Način materijalizacije konzervatorsko-restauratorskog procesa:

- metodologija i opisi postupaka moraju biti materijalizirani da bi uopće mogli postati znanje i dostupni za provjeru. Konzervatorsko-restauratorski proces se materijalizira fizičkom izvedbom, ali metodologija, popis uporabljenih materijala i opisi postupaka mogu se materijalizirati samo odgovarajućom dokumentacijom.

Teza 3. Usustavljena dokumentacija omogućuje sustavnu metodologiju rada:

- dokumentacija ne samo da je jedini način na koji se metodologija i opis postupaka materijaliziraju već jedino odgovarajući dokumentacijski sustav može kvalitetno uspostaviti izradbu plana radova (prijedloga radova).

Metodologija, naravno, treba uključivati multidisciplinarnost kroz razna (najčešće naručena) istraživanja, kako prirodnoznanstvena, tako i druga (povijesno-umjetnička, građevinsko-statička, etnološka...), ovisno o specifičnom predmetu ili objektu baštine.

ZAKLJUČAK

Semantičke oznake za označivanje struke i osnovnih zanimanja u struci međunarodno su neusklađene i problematično ih je nadilaziti prevoditeljskim interpretacijama. Konzerviranje i restauriranje su ne samo povijesno sukobljeni koncepti nego i dva naziva za istu struku u različitim »tradicijama«. Relativno nedavno proklamirani novi naziv struke *konzerviranje-restauriranje* čini se ne samo da je politički kompromisan prema različitim »tradicijama« već je semantički logičnija oznaka s obzirom na suvremenu praksu struke, što je razvidno i iz AIC-ove i ICON-ove definicije pojma *conservation*. Štoviše, novi je naziv struke logičan kompromis ponajprije u onim tradicijama gdje je semantičku oznaku *konzervator* već davno zauzela druga, srodna, suradnička struka. U takvim se zajednicama ne može jednostavno uzeti za naziv struke oznaka »konzerviranje«, kako to neke međunarodne institucije usmjeruju. Uz to se čini da nije pravedno da se dugo sukobljeni, a danas sjedinjeni koncepti nazivaju semantičkom oznakom samo jednog od njih. Kritika po kojoj je sintagma *konzerviranje-restauriranje* nespretna za uporabu relativno je točna, ali i nekorektna zbog barem četiriju razloga:

- a) to je pitanje navike,
- b) to je pitanje dobre volje jer svakodnevno se koristimo nespretnim terminima,
- c) umjesto nespretnih termina može se rabiti kratica ako se baš želi jednostavnost iznad svega (primjeri takve uporabe kratice u struci jesu: RTG, FT-IR, SEM, FEM, XRF...),
- d) ako je zbog »zauzetosti« pojma *conservation* u engleskom

64 »Professional scientist whose primary focus is the application of specialized knowledge and skills to support the activities of conservation in accordance with an ethical code such as the AIC Code of Ethics and Guidelines of Practice«. American Institute for Conservation (2010): *AIC Directory 2010*, Washington, 19.

65 Tada direktor IIC-AG (International Institute for Conservation – American Group). IIC-AG je 1974. postao AIC (American Institute for Conservation).

66 International Institute for Conservation (1964): The Murray Pease Report, *Studies in Conservation* 9(3), 1964, 116-121.

67 U Hrvatskoj se povijest umjetnosti ubraja u humanističke znanosti. U engleskom jeziku povijest umjetnosti treba navoditi u *humanities*. *Humanities* su humanističke »akademske discipline« – njih ne ubrajaju u znanosti (*science*).

68 Primjerice Appelbaum, B. (2007): *Conservation Treatment Methodology*, Elsevier; ili Watt, D.; Colston, B., *Science and Conservation*, <http://www.buildingconservation.com/articles/sciencecons/sciencecons.htm> (12. 1. 2011.)

69 »Znanost je skup svih metodički stečenih i sistematski sređenih znanja; također: djelatnost kojom stječemo takva znanja«, *Filozofjski rječnik MH*, Zagreb, 1989, 362.

jeziku izmišljen novi pojam *remedial conservation* da označi isto što ECCO u *Smjernicama struke* definira pojmom *conservation*, čini se neprikladnim navoditi da je *conservation-restoration* nespretni termin jer ni *remedial conservation* nije bitno spretniji.

Kvalitetna, metodološki usustavljena dokumentacija onaj je segment konzervatorsko-restauratorske djelatnosti koji može napraviti razliku između konz.-rest. struke kao znanstvene discipline, s jedne, i radioničkog popravljavanja ili umjetničkog uljepšavanja, s druge strane. Bez metodološki usustavljene dokumentacije konzervatorsko-restauratorski je rad osuđen na neznanstvenost i na nepotreban gubitak mnoštva informacija esencijalnih, među ostalim, i za održavanje i razvoj struke same.

Drugim riječima, metodološki usustavljena dokumentacija uvijek je znanstvenosti konzervatorsko-restauratorskog rada i uporište epistemologije struke.

Ako je znanost, prema definiciji, »skup svih metodički stečenih i sistematski sređenih znanja; također: djelatnost kojom stječemo takva znanja«⁷⁰, onda bi konzervatorsko-restauratorski rad bio znanstven kad bi počivao na metodološkom sustavu istraživanja baštine i sustavnom sređivanju sakupljenih informacija na temelju kojih se definiraju stanje (»dijagnoza«) i prijedlog radova (»terapija«) i na temelju kojih se bilo kad može evaluirati ponašanje primijenjenih materijala i postupaka, što je jedan od temelja razvoja struke. S obzirom na to da istražni radovi tijekom dokumentacijskog procesa često rezultiraju novim spoznajama o izvornim materijalima i tehnologiji izradbe, trebamo ta otkrića smatrati dragocjenim bonusom, ali nikako ne jedinim smislom istraživanja.

Ranije spomenutu ECCO-ovu definiciju distinkcije konzerviranja-restauriranja od srodnih područja trebalo bi nadopuniti tako da se osnovnom distinkcijom naglasi usustavljena metodologija prikupljanja informacija i sustavno sređivanje sakupljenih informacija kao temelj znanstvenog rada u struci.

U ranije spomenutom *Clarification Paper* ENCoRE definira konzerviranje-restauriranje kao empirijsku znanost (empirijske znanosti bi odgovarale našim prirodnim i društvenim znanostima). Čini se iz općeg konteksta da se ENCoRE oslanja na fiziku i kemiju kao na jedinu znanost u konzervatorsko-restauratorskoj struci. Ipak, bilo bi ispravnije da konzerviranje-restauriranje bude poput medicine - primijenjena znanost jer bi se u tom slučaju znanstvenost struke temeljila na vlastitoj metodologiji, a ne isključivo na metodama drugih struka.

Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa RH trebalo bi pokrenuti raspravu o pozicioniranju konzervatorsko-restauratorske struke u primijenjene znanosti uz dovoljan period za prilagodbu, jer sadašnja »situacija« u nas ne omogućuje naglo pozicioniranje konzerviranja i restauriranja u znanost. U tom bi smislu usmjerivanje struke prema znanstvenom pozicioniranju služilo kao smjernica budućeg razvoja i *imagea* struke.

Literatura

- Akademija likovnih umjetnosti (1958): *Spomenica ALU prigodom 50.-obljetnice osnutka*, Zagreb.
- American Institute for Conservation (2010): *AIC Directory 2010*, Washington.
- Appelbaum, B. (2007.): *Conservation Treatment Methodology*, Elsevier
- Berducou, M. (1990.): Uvod u arheološko konzerviranje. Prijevod iz Price, N. S.; Talley M. K. Jr.; Vaccaro, A. M. (1996.): *Historical and Philosophical Issues in the Conservation of Cultural Heritage*, The Getty Conservation Institute, 254-255. Taj je članak 1998. u Hrvatskome restauratorskom zavodu umnožavan kao dio skripte *Teorijski okviri konz.-rest. rada*. Dio te skripte objavljen je u časopisu *Kolo*, Zagreb, 2001. Cjelovita je skripta objavljena u preveo i priredio Vokić, D. (2005.), *Teorijski okviri konz.-rest. rada*, Naklada Azinović, Zagreb. Novo i dopunjeno izdanje: preveo i priredio Vokić, D. (2007): *Smjernice konz.-rest. rada*, Zagreb-Dubrovnik, 129-132. Izvorno objavljeno: Berducou, M. Cl. (1990): *Introduction à la conservation archéologique*, poglavlje 1. u *La conservation en archéologiques*, Pariz, 1990.
- Caple, C. (2006.): *Conservation Skills*, Routledge (ranija izdanja 2000., 2003., 2004.)
- Caple, C. (1999.): *Formative Conservation*, ICOM-CC 12th Triennial Meeting Preprints, Lyon, 135-139.
- ECCO (2001.): *APEL (acteurs du patrimoine européen et législation) Survey of the legal and professional responsibilities of the Conservator-Restorers as regard the other parties involved in the preservation and conservation of cultural heritage*, Roma.
- ECCO, Professional guidelines, <http://www.ecco-eu.org/about-e.c.c.o./professional-guidelines.html> (22. 2. 2011.)
- ECCO, Competences for the Access to the Conservation-Restoration Profession, www.ecco-eu.org/.../ecco.../competences...access...profession/download.html (22. 2. 2011.)
- ENCoRE, The Document of Pavia, <http://www.encore-edu.org/encore/DesktopDefault.aspx?tabindex=1&tabid=188> (2. 1. 2011.)
- ENCoRE Clarification Paper, <http://www.encore-edu.org/encore/encoredocs/cp.pdf> (2. 1. 2011.)
- Fisković, C. (1994.): Vinko Foretić u zaštiti spomenika kulture, *Zbornik radova o Vinku Foretiću*, Dubrovnik-Korčula, 101-109.
- Foretić, V. (1960.): O znanstvenom i konzervatorskom radu Lukše Beritića, *Beritićev Zbornik*, Dubrovnik, 7-17.
- Frodl, W. (1988.): *Idee und Verwirklichung: Das Werden der staatlichen Denkmalpflege in Österreich*, Böhlau verlag.
- Holyoake, M. (1870.): *The Conservation of Pictures*, London.

⁷⁰ Filozofijski rječnik MH, Zagreb 1989. str. 362.

- Horvat, A. (1944.): *Konzervatorski rad kod Hrvata*, Zagreb.
- ICOM-CC, The Conservator-Restorer: a Definition of the Profession, <http://www.icom-cc.org/47/about-icom-cc/definition-of-profession/> (18. 2. 2011.)
- ICOM-CC, Resolution on Terminology, <http://www.icom-cc.org/194/search?query=terminology+to+characterize+the+conservation+of+tangible+cultural+heritage&submit=true> (18. 2. 2011.)
- ICOM-CC, Resolution on Terminology Commentary, <http://www.icom-cc.org/194/search?query=terminology+to+characterize+the+conservation+of+tangible+cultural+heritage&submit=true> (18. 2. 2011.)
- von Imhoff, H. C. (2009.): Aspects and Development of Conservator-Restorer's Profession since WWII, *E_conservation magazine* No. 8, 53-63, <http://www.e-conservationonline.com/content/view/717/236/> (28. 1. 2011.)
- International Institute for Conservation (IIC) (1964.): The Murray Pease Report, *Studies in Conservation* 9(3), 1964, 116-121.
- Jahrbuch der kaiserl. königl. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale*, Wien, 1856.
- Jahrbuch der kaiserl. königl. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale*, Wien, 1857.
- Maroević, I. (2008.): *Zrnca životnog mozaika*, Petrinja.
- Matica Hrvatska (1989.), *Filozofijski rječnik MH*, Zagreb.
- Mittheilungen der k.k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale*, Wien, 1871.
- Mittheilungen der k.k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale*, Wien, 1872.
- Mittheilungen der k.k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Kunst und Historischen Denkmale*, Wien, 1879
- Mittheilungen der kaiserl. königl. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Kunst und Historischen denkmale*, Wien 1910
- Morris, W. (1877.): Manifest Društva za zaštitu starih građevina. Prijevod iz Price, N. S.; Talley M. K. Jr.; Vaccaro, A. M. (1996): *Historical and Philosophical Issues in the Conservation of Cultural Heritage*, The Getty Conservation Institute, 319-321. Taj članak je 1998. u Hrvatskom restauratorskom zavodu umnožavan kao dio skripte *Teorijski okviri konz.-rest. rada*. Dio te skripte objavljen je u časopisu *Kolo*, Zagreb, 2001. Cjelovita skripta je objavljena u preveo i priredio Vokić, D. (2005.), *Teorijski okviri konz.-rest. rada*, Naklada Azinović, Zagreb. Novo i dopunjeno izdanje: preveo i priredio Vokić, D. (2007.): *Smjernice konz.-rest. rada*, Zagreb-Dubrovnik, 157-159. Izvorno objavljeno: Morris, W. (1877.): The Principles of the Society As Set Forth upon Its Foundation, *Builder* 35, London.
- Ruskin, J. (1849.): Svjetlo sjećanja II. Prijevod iz Price, N. S.; Talley M. K. Jr.; Vaccaro, A. M. (1996): *Historical and Philosophical Issues in the Conservation of Cultural Heritage*, The Getty Conservation Institute, 322-324. Taj je članak 1998. u Hrvatskome restauratorskom zavodu umnožavan kao dio skripte *Teorijski okviri konz.-rest. rada*. Dio te skripte objavljen je u časopisu *Kolo*, Zagreb, 2001. Cjelovita je skripta objavljena u preveo i priredio Vokić, D. (2005.), *Teorijski okviri konz.-rest. rada*, Naklada Azinović, Zagreb. Novo i dopunjeno izdanje: preveo i priredio Vokić, D. (2007.): *Smjernice konz.-rest. rada*, Zagreb – Dubrovnik, 160-162. Izvorno objavljeno: Ruskin, J. (1849): The Lamp of Memory, poglavlje 6. u *The Seven Lamps of Architecture*, London.
- Stojan, S. (1993.): *Ivan August Kaznačić, književnik i kulturni djelatnik*, Dubrovnik.
- Tuđman, M. (1983.): *Struktura kulturne informacije*, Zagreb.
- Viden, I. (2007.): *Kosta Strajnić: Dubrovnik bez maske i polemika s Vinkom Brajevićem o čuvanju dalmatinske arhitekture*, Zagreb.
- Viden, I. (2006.): Dubrovački slikar i konzervator Marko Murat (1864-1944) *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* 29/30, Zagreb, 7-22.
- Viden, I. (2009.), predgovor katalogu izložbe *Lukša Beritić, sretni tragač* u Državnom arhivu u Dubrovniku.
- Vokić, D. (2007.): Put do suvremene konzervatorsko-restauratorske struke i problemi terminologije, *Smjernice konz.-rest. rada*, K-R centar, Zagreb – Dubrovnik, 13-26.
- Vokić, D. (2008.): Nekoliko polemičkih navoda vezanih za povijest konzerviranja i restauriranja u Hrvatskoj, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* br. 31/32, Zagreb, 57-72.
- Watt, D.; Colston, B., Science and Conservation, <http://www.buildingconservation.com/articles/sciencecons/sciencecons.htm> (12. 1. 2011.)
- Pravilnik o stručnim zvanjima u konzervatorsko-restauratorskoj djelatnosti i načinu njihova stjecanja, http://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2009_05_59_1384.html (21. 2. 2011.)
- Pravilnik o uvjetima za fizičke i pravne osobe radi dobivanja dopuštenja za obavljanje poslova na zaštiti i očuvanju kulturnih dobara (NN, 74/03), <http://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/305480.html> (3. 1. 2011.)
- Pravilnik o vezanim i povlaštenim obrtima i načinu izdavanja povlastica (NN, 31/95), <http://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/233043.html> (3.1.2011.)
- Pravilnik o znanstvenim i umjetničkim područjima, poljima i granama (NN, 118/09.), http://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2009_09_118_2929.html (3. 1. 2011.)

Summary

ON THE EPISTEMOLOGY OF THE CONSERVATION-RESTORATION PROFESSION

Semantic denotations of the profession and basic occupations within profession are internationally uncoordinated and it is problematic to overcome it with translation interpretations. Conservation and restoration are not only historically confronted concepts but also two names of the same profession in different »traditions«. Relatively recent newly proclaimed name of the profession conservation-restoration seems to be not only a political compromise for different »traditions«, but also a semantically more logical denotation with regard to the profession's modern practice, also visible from the AIC's and ICON's definition of conservation profession. Moreover, the new name of the profession is a logical compromise, primarily in those traditions where the semantic denotation conservator has long been taken by a similar, related, collaborating profession. In such communities »conservation« cannot simply be taken as a name of the profession as some international institutions are favoring. Furthermore, it does not seem fair to name long confronted, and today united concepts with the semantic denotation of only one of them. Criticism that the syntagm conservation-restoration is clumsy to use is relatively valid, but inappropriate for at least three reasons: a) the question of habit; b) the question of good will since we have to use clumsy terminology such as remedial conservation or curative conservation⁷¹ etc.; c) instead of clumsy names an acronym can be used if simplicity is valued above all (ECCO used C/R for conservation-restoration)⁷². Examples of such acronyms are: RTG, FTIR, SEM, XRF...).

Methodically systematized documentation is the segment of conservation-restoration process that can make a difference between conservation-restoration profession as a scientific discipline on the one hand and workshop repair or artistic embellishment on the other. Without a proper methodically systematized documentation, conservation-restoration work is doomed to unnecessary loss of information that is essential, among other things, to maintain and develop the profession.

In other words, methodically systematized documentation is the prerequisite of the scientific aspect of conservation-restoration work and the basis for the epistemology of the profession.

If science is by definition "a collection of all methodically acquired and systematically organized knowledge; also: activity leading to the acquisition of such knowledge", then for conservation-restoration work to be scientific, it needs to be based on the methodical system of heritage analysis and systematic organization of the gathered information. Then, on that basis, the "diagnosis" is given, procedures or "therapy" is prescribed. That serves as the starting point for future evaluation of the materials and actions applied, which is one of the pillars of professional development. As examination during the documentation process often result in new knowledge on the original materials and production technology, we should consider those discoveries as valuable bonuses, but not the exclusive rationale for examination.

The above-mentioned ECCO's definition of distinction between conservation-restoration and related areas, should be supplemented in a way that the basic distinction emphasizes the systematized methodology of information acquisition and systematic organization of the gathered information as a basis of a scientific work methodology. ENCoRE's Clarification Document, also mentioned above, defines conservation-restoration as an empirical science. ENCoRE seems to be relying on physics and chemistry as the only sciences in conservation-restoration profession. Nevertheless, it would be far more correct to treat conservation-restoration as applied science (such as medicine) since in that case the scientific aspect of the profession would be based on its methodology, not exclusively on methodologies of other sciences. The same should be discussed by the Croatian Ministry of Science, Education and Sports. In that sense, scientific positioning of conservation-restoration in Croatia would be a guideline for future development and image of the profession.

71 Remedial conservation or curative conservation are named »conservation« both in Croatian language and in the ECCO Professional Guidelines.

72 Competences for Access to the Profession, <http://www.ecco-eu.org/documents/ecco-documentation/index.php>

Denis Vokić

Prijedlog novog usustavljenja konzervatorsko-restauratorske struke

Denis Vokić
Sveučilište u Dubrovniku
HR – 20 000 Dubrovnik, Čira Carića 4

UDK: 7.025.3:165
Izvorni znanstveni rad/Original Scientific Paper
Primljen/Received: 1. 12. 2010.

Ključne riječi: konzerviranje, restauriranje, preventivno konzerviranje, preventivna zaštita, dokumentacija

Key words: conservation, restoration, preventive conservation, preventive protection, documentation

Krovna europska strukovna organizacija ECCO¹ u mapi konz.-rest. procesa² dokumentaciju postavlja negdje »dolje lijevo sa strane« da stira i da ne rezultira ničim pa ni novim znanjima, ni širenjem informacija... ništa se ne rađa iz nje. Ako je tako, postavlja se pitanje: »Kako se informacije dobivene konzervatorsko-restauratorskim aktivnostima materijaliziraju i kako postaju dio simboličnoga proizvoda kojeg se semantički označuje pojmom *znanje*?«

U ovom se radu na temelju teze da je metodološki usustavljena dokumentacija uvjet znanstvenosti konzervatorsko-restauratorskog rada, predlažu nova rješenja te se objašnjava u čemu bi bio kvalitativni napredak u novopredloženom usustavljenju. Da bi se mogle definirati konzervatorsko-restauratorske aktivnosti, potrebno je definirati jasnu semantičku oznaku za svaku pojedinu aktivnost konzervatora-restauratora. U tom smislu, sadašnje je definiranje *preventivnog konzerviranja* problem. Predlaže se redefiniranje pojma *preventivno konzerviranje* da bi se *preventivno konzerviranje* moglo opravdano prikazivati kao djelatnost konzervatora-restauratora. Predlaže se izmijenjeni prikaz konzervatorsko-restauratorskih aktivnosti, a prijedlog nove mape konz.-rest. procesa temelji se na tezi da je taj proces jedino dokazivo i jedino ispravno prikazati metodološki usustavljenom dokumentacijom. Ujedini li se u jednom prikazu prijedlog mape metodološki usustavljenog konzervatorsko-restauratorskog procesa i prijedlog mape rezultata toga procesa, dobit će se prikaz komplementaran mapi aktivnosti konzervatora-restauratora.

UVOD – POLAZIŠNE TEZE

Novi prijedlozi za revidiranje usustavljenja struke nalaze polazište u tezi da je kvalitetna, metodološki usustavljena dokumentacija onaj segment djelatnosti koji može napraviti razliku između konzerviranja-restauriranja kao znanstvene discipline, s jedne strane, i radioničkog popravljavanja ili umjetničkog uljepšavanja, s druge strane. Ta nas teza upućuje da je bez metodološki usustavljene dokumentacije konzervatorsko-restauratorski rad osuđen na neznanstvenost i na nepotreban gubitak mnoštva informacija esencijalnih, među ostalim, i za razvoj struke same. Dakle, novi prijedlog znanosti struke metodološki usustavljenu dokumentaciju imenuje uvjetom znanosti konzervatorsko-restauratorskog rada i uporištem epistemologije struke.

To je polazište za novi prijedlog usustavljene mape koja prikazuje strukovne procese. Prijedlog se temelji na ideji da je jedino dokazivo prikazati konzervatorsko-restauratorski proces prikazom metodološki usustavljene dokumentacije koja »usmjerava i prati« radove.

Da bi se moglo takvo što definirati, potrebno je definirati jasnu semantičku oznaku za svaku pojedinu aktivnost konzervatora-restauratora. U tom se smislu sadašnje definicije »preventivnog konzerviranja« čine problematičnima i na međunarodnoj razini i, na poseban način, i u Hrvatskoj. Zato to pitanje prvo zaslužuje pozoran osvrt i prijedlog kako riješiti problem.

I. POSTOJEĆE DEFINICIJE PREVENTIVNOG KONZERVIRANJA

AIC pojam *preventive care* definira na sljedeći način: »Preventivna skrb (*preventive care*), također zvano preventivno konzerviranje (*preventive conservation*), jest ublaživanje propadanja i oštećivanja kulturnog dobra formuliranjem i implementiranjem planova i djelovanja u sljedećem:

¹ European Confederation of Conservation-Restoration Organizations

² ECCO (2010): Competences for Access to the Profession, <http://www.ecco-eu.org/documents/ecco-documentation/index.php> (18. 2. 2011.).

odgovarajući uvjeti okoliša; odgovarajuće rukovanje i odgovarajući način čuvanja u čuvaonici, na izložbi, u pakiranju, u transportu i u uporabi; integralna zaštita od biološke aktivnosti; spremnost na izvanredne situacije; promjena formata / dupliciranje.³»

ECCO (2002)⁴ definira *preventive conservation* na sljedeći način: »Preventivno konzerviranje sastoji se od neizravne aktivnosti u svrhu usporavanja propadanja i sprječavanja šteta stvaranjem uvjeta optimalnih za očuvanje kulturne baštine koliko god je to kompatibilno s njezinom društvenom uporabom. Preventivno konzerviranje obuhvaća pravilno rukovanje, transport, uporabu, skladištenje i izlaganje. Također, može involvirati pitanja izradbe faksimila u svrhu očuvanja izvornika.«

ICOM-CC definira preventivno konzerviranje na sljedeći način: »Preventivno konzerviranje znači istraživanje i interveniranje u svrhu reduciranja stupnja propadanja i u cilju smanjenja rizika zbirkama.⁵»

UNESCO-ICCROM nigdje ne definiraju pojam preventivnog konzerviranja, nego se iz raznih ICCROM-ovih publikacija može različito čitati na što se taj pojam konkretno odnosi. Tako se taj pojam u publikaciji *Standards in Preventive Conservation* odnosi na temperaturu, vlagu i svjetlost⁶. U publikaciji *Teamwork for preventive conservation* jasno je napisano da se pojam odnosi i na pravnu zaštitu, zaštitu od poplava, požara, ratnih razaranja i drugih prirodnih katastrofa.⁷

I.1. Problem s postojećim definiranjem preventivnog konzerviranja

Uzevši u obzir da, prema ECCO-ovim *Smjernicama struke*⁸, preventivno konzerviranje spada u zadaće konzervatora-restauratora, postavlja se pitanje: »Spada li u zadaću (ili specijalnost, ili djelokrug) konzervatora-restauratora inventariziranje, prikupljanje, pravna zaštita, protupožarna zaštita i protuprovalna zaštita?«

Uzmemo li u obzir činjenicu da neka zdravorazumska odgovornost mora postojati (isto kao što manje-više takva odgovornost treba postojati i kod drugih struka i svih

savjesnih građana), ipak, mora se primijetiti da je pravna zaštita specijalnost stručnjaka koji su studirali pravo, protuprovalna zaštita specijalnost stručnjaka koji su studirali na Policijskoj akademiji ili na Visokoj školi za sigurnost. Protupožarna je zaštita specijalnost onih koji su se školovali za vatrogastvo i zaštitu od požara... Ako nije tako, onda nemaju smisla ni stručna zvanja ni specijalističko obrazovanje.

Glavna sjevernoamerička i glavna europska strukovna organizacija (AIC i ECCO) preventivno konzerviranje definiraju uopćeno nabrajajući »situacije« (mjesto ili stanja) u kojima se baština može nalaziti (rukovanje, transport, uporaba, skladištenje, izlaganje). Ne definiraju preventivno konzerviranje tako da nabroje »uzročnike« koji izazivaju propadanje. Postavlja se pitanje: »Kako preventivno konzerviranje prikazati u mapi konzervatorsko-restauratorskih aktivnosti ako se definicija bazira na 'situacijama' u kojima se baština može nalaziti umjesto da se definiraju svakodnevno prisutni 'uzročnici propadanja'?« Isti uzročnici šteta mogu djelovati u svim situacijama u kojima se baština može nalaziti.

Bolje rečeno, postavlja se pitanje kako semantički označiti, tj. razdvojiti onaj segment preventivnog konzerviranja koji je specijalističko područje djelovanja konzervatora-restauratora od onih segmenata koji to objektivno ne mogu biti na razini profesionalnoga specijalističkog znanja i podučnosti?

Poštujući neodređeni naputak da je preventivno konzerviranje »djelokrug svih«, trebalo bi uzeti u obzir činjenicu da postoje specijalistički obrazovani stručnjaci na području prava (pravne zaštite), protupožarne zaštite i protuprovalne zaštite koji na svojim specijalističkim područjima, zasigurno, mogu kvalitetnije pridonositi od konzervatora-restauratora.

Što je čiji djelokrug, lako je definirati jednostavnim promatranjem koga muzeji angažiraju za specifična područja zaštite. Lako je vidjeti da nitko ne traži od konzervatora-restauratora izradbu elaborata protuprovalne zaštite... Dakle, promatranjem tko piše koju »dokumentaciju« može se steći uvid da neki segmenti onoga što se definira *preventivnim konzerviranjem* nisu specijalnost konzervatora-restauratora. Inventariziranje, prikupljanje, pravnu zaštitu, protupožarnu zaštitu i protuprovalnu zaštitu trebalo bi, nekako, posebno semantički označiti jer AIC i ECCO (a po ugledu na njih i mnoge ostale strukovne organizacije) imenuju *preventivno konzerviranje* djelatnošću konzervatora-restauratora.

I.2. Evaluiranje protivljenja nekih u Hrvatskoj uporabi pojma »preventivno konzerviranje«

Usprkos pozitivnim rješenjima u *Pravilniku o stručnim zvanjima u konzervatorsko-restauratorskoj djelatnosti te uvjetima*

3 American Institute for Conservation (2010): AIC Definitions of Conservation Terminology, *AIC Directory 2010*, Washington, 18 i 19. Direktorij se objavljuje svake godine. Prijevod istog teksta iz ranijeg Direktorija u: preveo i priredio Vokić, D. (2007): *Smjernice konzervatorsko-restauratorskog rada*, K-R centar, Zagreb, 2007, 235-238.

4 Ranija definicija ECCO-a iz 1993. ne spominje izradbu faksimila kao način preventivnog konzerviranja baštine. *ECCO Professional guidelines*, <http://www.ecco-eu.org/about-e.c.c.o./professional-guidelines.html> (22. 2. 2011.). Prijevod ECCO-ovih Smjernica iz 2002. i ranijih iz 1993. u preveo i priredio Vokić, D. (2007): *Nav. dj.* 238-253.

5 ICOM-CC Working Groups, Preventive Conservation, <http://www.icom-cc.org/36/working-groups/preventive-conservation/> (3. 3. 2011.).

6 ICCROM, Standards in Preventive Conservation, http://www.iccrom.org/pdf/ICCROM_04_StandardsPreventiveConser_en.pdf (3. 3. 2011.).

7 ICCROM Teamwork for Preventive Conservation, http://www.iccrom.org/pdf/ICCROM_01_Teamwork_en.pdf (3. 3. 2011.).

8 ECCO Professional guidelines... *nav. dj.*, 238.

9 Negdje je protuprovalna zaštita ubrojena u preventivno konzerviranje, negdje nije. Činjenica je da krađa ne mora značiti oštećenje baštine. Paradoksalno, krađom baština može dobiti kvalitetnijeg skrbnika u pitanju uvjeta čuvanja i zaštite od propadanja.

i načinu njihova stjecanja (NN, 59/09.)¹⁰ neki pojedinci iz »konzervatorskih« krugova odriču drugima pravo uporabe semantičke oznake *konzerviranje*. Nadalje, smatraju pojmove konzervator i konzerviranje »anglosaksonizmima« koji nisu u »hrvatskoj tradiciji«¹¹.

Takvi su navodi neutemeljeni s koje god strane ih razmotrili. O problemu se, s jedne strane, može raspravljati proučavanjem geneze nastajanja novog naziva struke, s druge strane, proučavanjem geneze uporabe naziva konzervator u Hrvatskoj. Obje su geneze predočene u tekstu *O epistemologiji konzervatorsko-restauratorske struke* i obje dokazuju da je gornji navod neutemeljen¹². U nastavku će se razmotriti utemeljenost odbacivanja pojma *preventivno konzerviranje* uz opravdanje da taj pojam nije »hrvatska tradicija«, odnosno razmotrit će se geneza nastanka koncepta preventivnog konzerviranja.

Istina je da su čuvanje i održavanje koncepti koji su poznati oduvijek. No, tek šezdesetih godina 20. st. pojavila se ideja o potrebi holističkoga pristupa čuvanju predmeta u zbirkama. To se definiralo kao novi koncept u struci koji se ubrzano počeo razvijati. Taj je koncept u početku nazivan na razne načine: *curatorial care*, *preventive care*, *preventive conservation*, *restauro preventivo*.¹³ U Italiji se o holističkome pristupu može govoriti tek od 1966., tj. od poticaja Umberta Baldinija.¹⁴ Tek je 1983. zaposlena prva osoba zadužena isključivo za preventivno konzerviranje zbirke, i to u Smithsonian Institutu pod nazivom *Collections Care Specialist*.¹⁵ Osamdesetih godina 20. st. *preventive care* počinje se učiti na studijima, isprva u SAD-u, zatim u Kanadi. Osamdesetih se godina organiziraju prvi tečajevi, pišu prve studije, publiciraju se rezultati istraživanja, nastaju prvi udžbenici i druge publikacije na ovom području... Preventivno je konzerviranje kao holistički koncept u Francuskoj uvedeno u praksu tek u devedesetim godinama dvadesetog stoljeća.¹⁶

Nakon nekoliko desetljeća od nastanka koncepta moglo bi se reći da je njegovo semantičko označivanje u raznim jezicima prilično usuglašeno.

Danas:

u Italiji	<i>conservazione preventiva</i>
u Francuskoj	<i>conservation preventive</i>
u Španjolskoj	<i>conservación preventiva</i>
u Njemačkoj	<i>Präventive Konservierung</i>
u SAD-u	<i>Preventive Care</i> ili <i>Preventive Conservation</i>
u Velikoj Britaniji	<i>Preventive Conservation</i>
prema HRD-u	<i>preventivno konzerviranje</i>

Na temelju predočene geneze nastanka ovoga holističkog koncepta može se zaključiti da se ni koncept ni semantička oznaka *preventivno konzerviranje* ne može nazivati ičijom tradicijom, jer uopće nisu postojali prije 50 godina. Izvorne anglosaksonske semantičke oznake tog koncepta bile su *curatorial care* i *preventive care*, a ne *preventive conservation*. Tako se čini da je diskutabilan i onaj prigovor da se semantička oznaka *preventivno konzerviranje* uvodi u hrvatski jezik pod utjecajem anglosaksonske tradicije. U današnjemu globalnom okruženju pojam *preventivno konzerviranje* apsolutno je dominantan u svijetu, uključujući Italiju, Francusku i Njemačku, te je i HRD taj pojam usvojio i definirao u *Definicijama osnovnih stručnih termina*¹⁷.

I.3. Prijedlog redefiniranja pojma *preventivno konzerviranje* u svrhu razlikovanja od *preventivne zaštite* (*preventive protection*)

ECCO u mapi konzervatorsko-restauratorskog procesa¹⁸ kreće od *konz.-rest. procesa*, pa preko *konz.-rest. aktivnosti* opet do *konz.-rest. procesa*. Tako se komplicira prikaz. Čini se logičnim da su *konz.-rest. aktivnosti* obuhvatniji pojam od samog procesa, odnosno da je *konz.-rest. proces* dio *konz.-rest. aktivnosti*, a da su *konz.-rest. aktivnost* dio aktivnosti koje se obično nazivaju *zaštitom baštine*.

Može li se semantički jasno označiti onaj segment *preventivnog konzerviranja* koji je dio aktivnosti konzervatora-restauratora i tako ga jasno diferencirati od onog dijela koji spada u specijalističke aktivnosti drugih struka? Zasigurno bi se moglo ako se pojam *preventivno konzerviranje* redefinira.

Latinska riječ *conservare* znači *sačuvati*. Logički, baštinu je moguće čuvati od stalnih »sila« koje izazivaju propadanje materijala, ali i od rizika od neželjenog »događaja«.¹⁹ Prijedlog redefiniranja pojma *preventivno konzerviranje* polazi od razlike u primjeni semantičke oznake *konzerviranje* u sljedeće dvije »opservacije«:

10 Pravilnik o stručnim zvanjima u konzervatorsko-restauratorskoj djelatnosti te uvjetima i načinu njihova stjecanja (NN, 59/09.), <http://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/305281.html> (19. 3. 2011.).

11 Primjerice, Ž. Laszlo, prikaz knjige Preventivno konzerviranje slika, polikromiranog drva i mješovitih zbirki, *Prinove knjižnice MDC-a 2007*, također dostupno na [http://mdc.hr/hr/mdc/knjiznica/prinove-knjiznice-mdc-a/rezultati-pretrazivanja-prinova/?trazi=prinove&s=14+\(1\)+2007&stranica=3&prinovald=26620](http://mdc.hr/hr/mdc/knjiznica/prinove-knjiznice-mdc-a/rezultati-pretrazivanja-prinova/?trazi=prinove&s=14+(1)+2007&stranica=3&prinovald=26620) (19. 3. 2011.).

12 Pod naslovom II.3. Problem »zauzetosti« semantičke oznake »konzervator« u Hrvatskoj.

13 Cesare Brandi je autor pojma *restauro preventivo*. Iako je taj pojam danas u Italiji zamijenjen pojmom *conservazione preventiva*, mnogi Brandijevi poštivatelji još se služe pojmom *restauro preventivo*.

14 Lambert, S: *Italy and the history of preventive conservation*, <http://ceroart.revues.org/1707> (12. 3. 2011.).

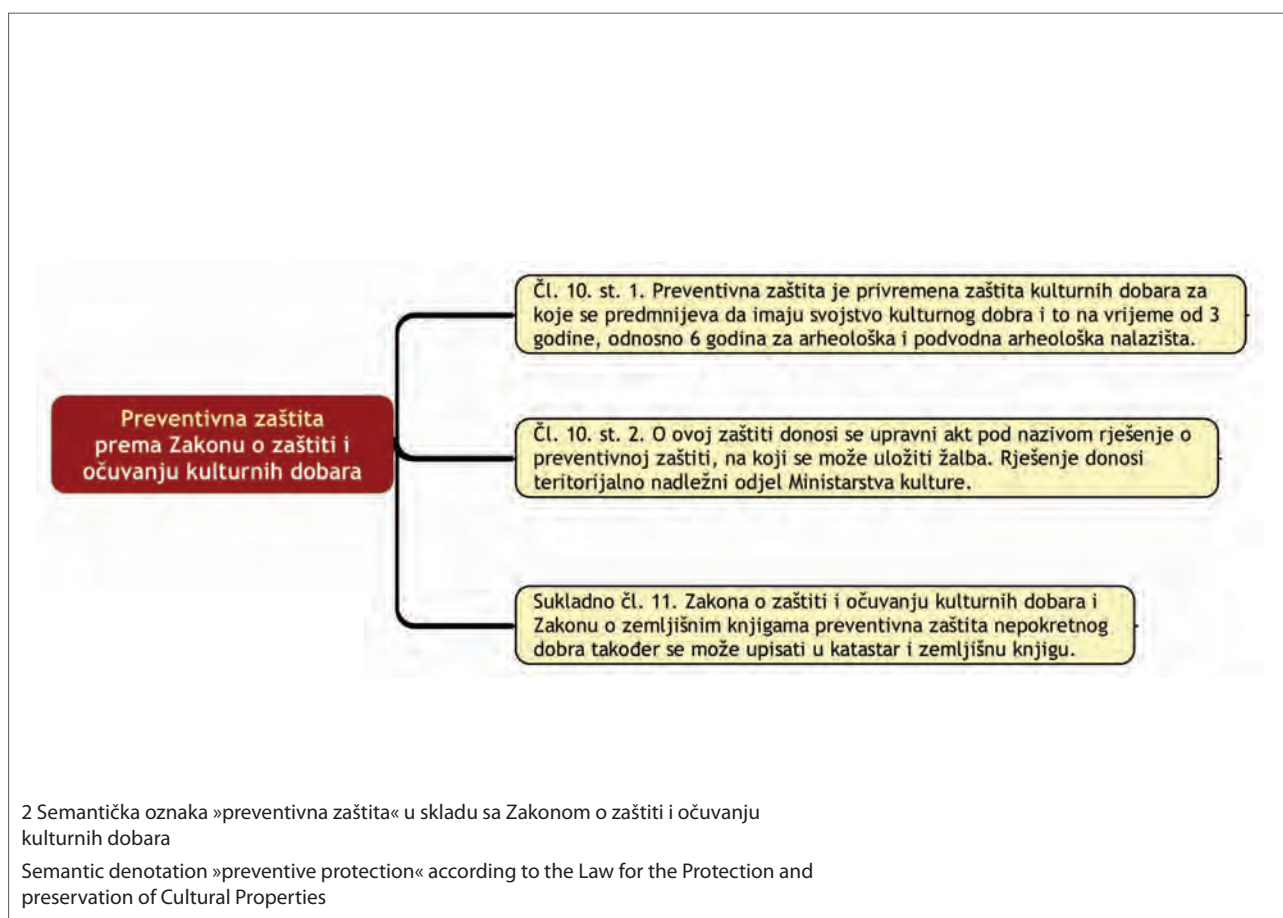
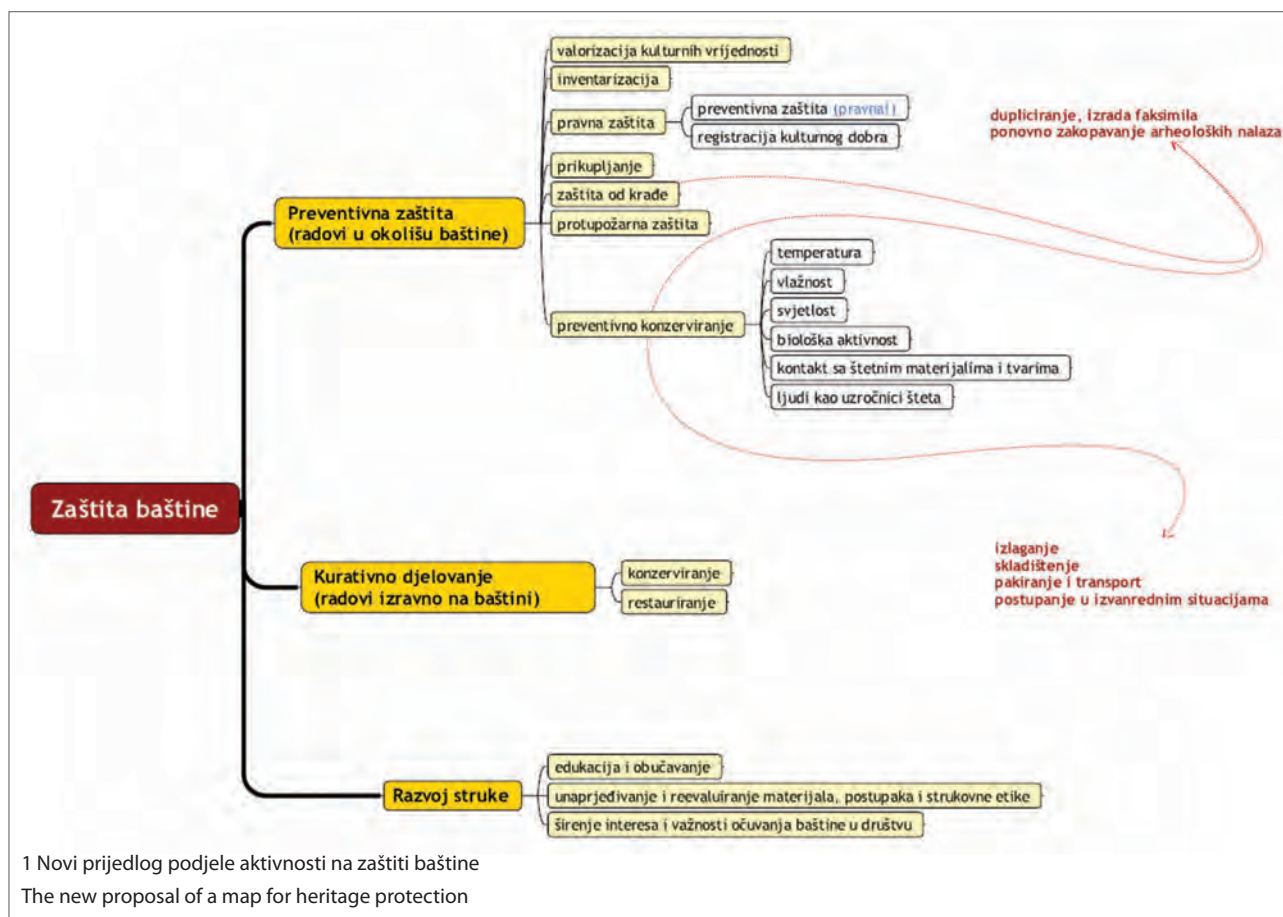
15 Wendy Claire Jessup bila je na toj poziciji od 1983. do 1987. Na Cons DistList web stranici *History of Preventive Conservation* dala je detaljan i precizan odgovor na upit o povijesti preventivnog konzerviranja u skladu s njenim spoznajama, <http://cool.conservation-us.org/byform/mailling-lists/cdl/2009/0448.html> (27. 3. 2011.).

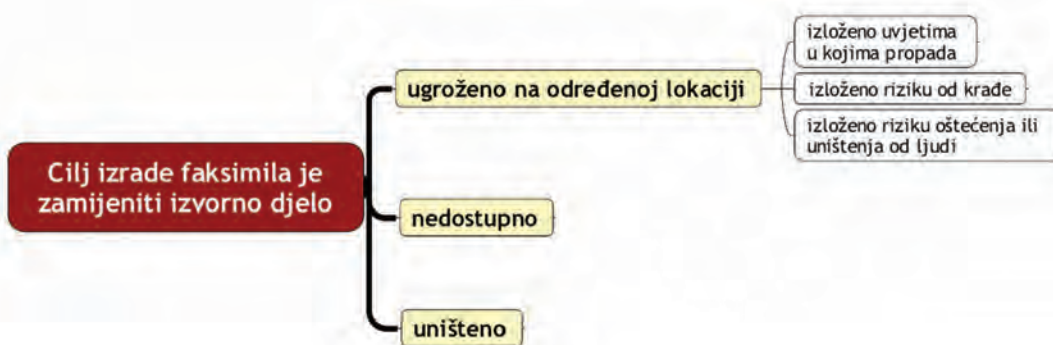
16 Centre Interrégional de Conservation et Restauration du Patrimoine (C.I.C.R.P.), Preventive conservation, <http://www.cicrp.fr/preventive-conservation.html> (pristupljeno 3. 3. 2011.).

17 Hrvatsko restauratorsko društvo (2003.): Definicije osnovnih stručnih termina Hrvatskog restauratorskog društva, *Vijesti muzealaca i konzervatora 3-4*, Zagreb, 2003, 76-78. Godine 2007. Definicije su minimalno doručene u svrhu usklađivanja s novim Smjernicama i Etičkim kodeksom ECCO-a iz 2002. Doručena je verzija objavljena u Vokić, D. preveo i priredio (2007): *nav. dj.* 254-258.

18 ECCO, Competences for Access to the Profession, <http://www.ecco-eu.org/documents/ecco-documentation/index.php> (18. 2. 2011.). Više o tome u članku O epistemologiji konz.-rest. struke, u dijelu III.3. Što je problem s ECCO-om.

19 Podjela na »propadanje i rizike« preuzeta je iz ICOM-CC-ove definicije preventivnog konzerviranja.

3 Cilj izrade faksimila

The aim of facsimile production

1. uporaba semantičke oznake *konzerviranje* može se povezivati s onim što rade konzervatori, kustosi i konzervatori-restauratori,
2. semantička oznaka *konzerviranje* nije uobičajeni označitelj onoga što rade protupožarni i protuprovalni stručnjaci.

Na temelju tih opservacija moglo bi se reći da odgovornost ili specijalnost konzervatora-restauratora jest *preventivno konzerviranje*, ali pod uvjetom da se *preventivno konzerviranje* redefinira tako da uključi samo one aktivnosti koje se mogu prikazati kao specijalnost konzervatora-restauratora. Može se predložiti mapa *aktivnosti na zaštiti baštine* na sljedeći način: sl.1.

Prijedlog osnovne podjele »zaštite baštine« oslanja se na Capleovo usustavljenje *conservation activities*²⁰. Novina je zamjena pojma *preventivno konzerviranje* pojmom *preventivna zaštita*, pojma *kurativno konzerviranje* pojmom *kurativna zaštita* i pojma *formativno konzerviranje* pojmom *razvoj struke*. Predloženi pojam *preventivna zaštita* ujedinijavao bi sve ono što danas AIC, ECCO i ICOM-CC definiraju semantičkom oznakom *preventivno konzerviranje*. Valorizacija kulturnih vrijednosti u svrhu inventariziranja, zatim prikupljanje, pravna, protuprovalna²¹ i protupožarna zaštita skup su mjera koje su usmjerene na zaštitu baštine umanjivanjem rizika, ali treba uočiti da te mjere ne reduciraju stupanj propadanja materijala. *Preventivno konzerviranje* trebalo bi biti samo onaj skup mjera koje su usmjerene na reduciranje stupnja propadanja materijala. Materijal propada pod nepovoljnim utjecajima temperature, vlage, svjetlosti, dodira sa štetnim materijalima i tvarima, bioloških čimbenika razgradnje i manipuliranja (ili uporabe). To su stalni čimbenici (sile) koji uzrokuju

propadanje materijala, a prisutni su u svim situacijama u kojima se baština može nalaziti.

Onaj segment *preventivne zaštite* kojeg bi se u skladu s redefiniranim značenjem nazivalo *preventivnim konzerviranjem* mogao bi se imenovati aktivnošću konzervatora-restauratora, dok ostali dio *preventivne zaštite* označuje specijalističke aktivnosti drugih struka.

Prijedlog mape *zaštite baštine* usustavljen je tako da poštuje struke i mogućnost njihova razgraničenja u opisima aktivnosti.

Definiranjem razlike između preventivnog konzerviranja i preventivne zaštite bio bi stvoren preduvjet da se može semantički označiti aktivnošću konzervatora-restauratora. Prije toga treba razmotriti još neke pretpostavke dotaknute u predloženoj mapi zaštite baštine.

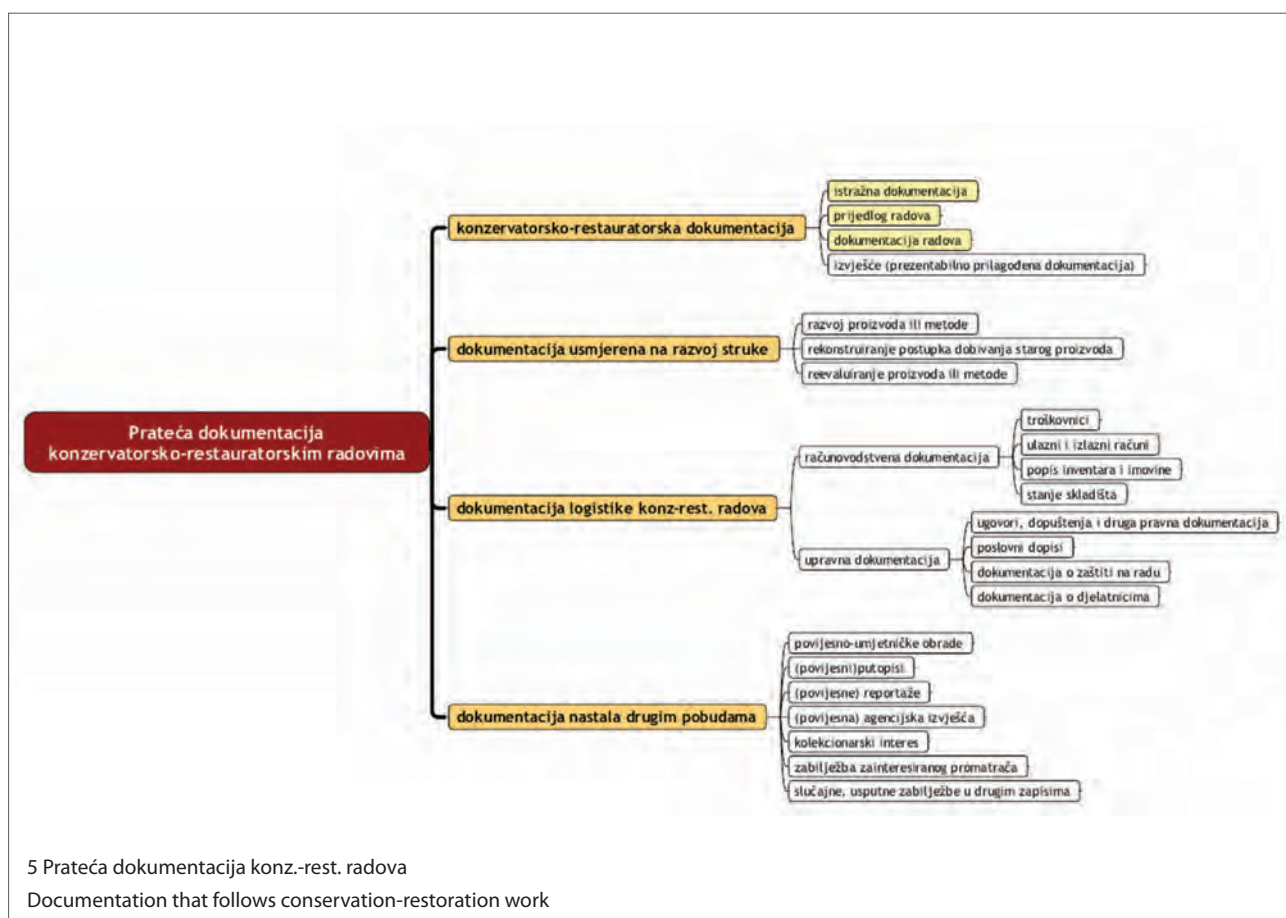
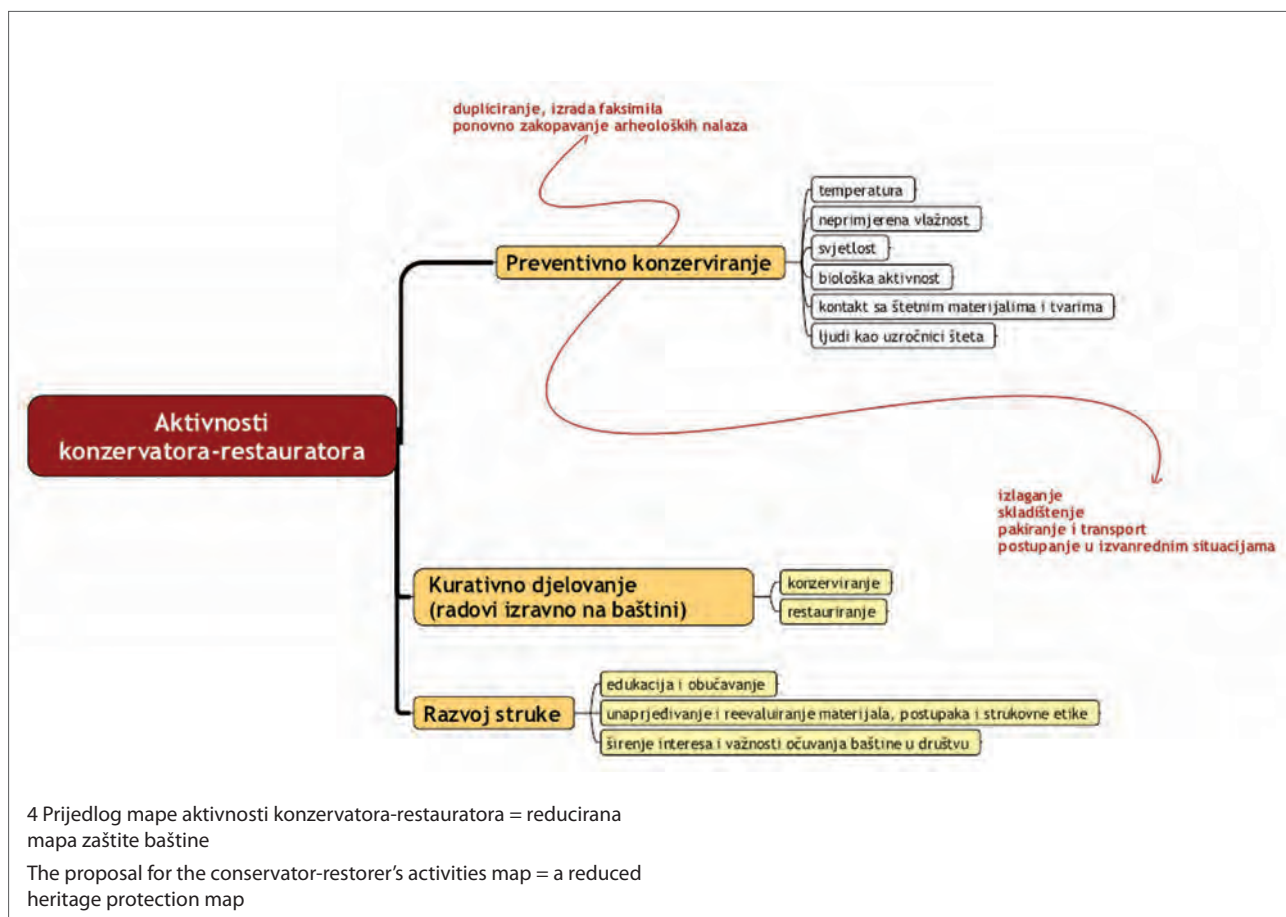
I.4. Prijedlog razlikovanja predložene *preventivne zaštite* od one *preventivne zaštite* koju spominje hrvatski *Zakon o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara*

Hrvatski Zakon o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara semantičkom oznakom »preventivna zaštita« označuje jedan oblik pravne zaštite baštine na sljedeći način: sl. 2

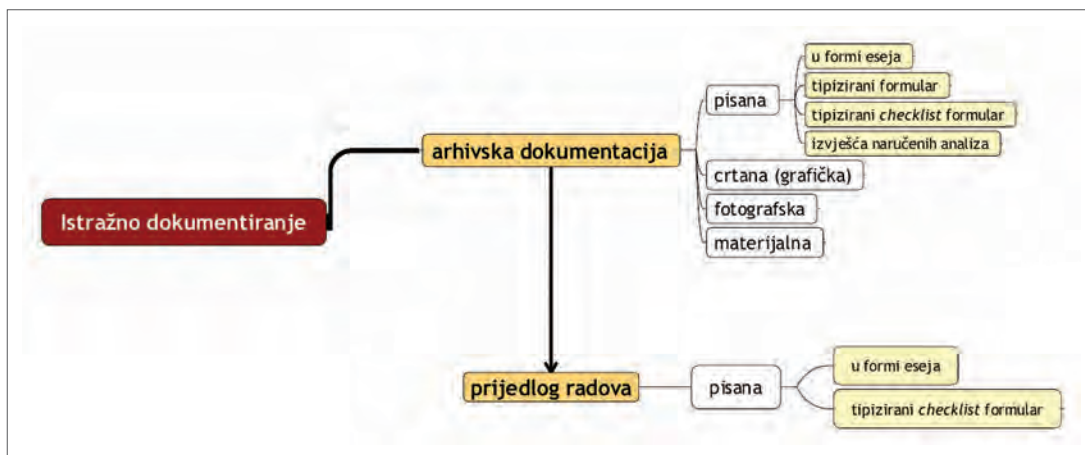
Dakle, teritorijalno nadležan Konzervatorski odjel Ministarstva kulture može zaštititi neki predmet ili objekt pravnim aktom, tj. *Rješenjem o preventivnoj zaštiti*. Rješenje ima rok valjanosti 3, odnosno 6 godina za koje vrijeme se trebaju evaluirati eventualne žalbe na rješenje. Nakon tog razdoblja mjera zaštite prestaje vrijediti ako se ne produlji ili ako ministar kulture na preporuku Povjerenstva ne donese *Rješenje o registraciji kulturnog dobra*. Iako bi u praksi iz konteksta trebalo biti jasno kad je riječ o pravnoj, a kada o nekoj drugoj *preventivnoj zaštiti*, trebalo bi u svrhu jasnoće semantičkog označivanja ono što Zakon naziva *preventivnom zaštitom* preimenovati u *preventivna pravna zaštita*.

²⁰ Caple, C. (1999): *Formative Conservation*, ICOM-CC 12th Triennial Meeting Preprints, Lyon, 137.

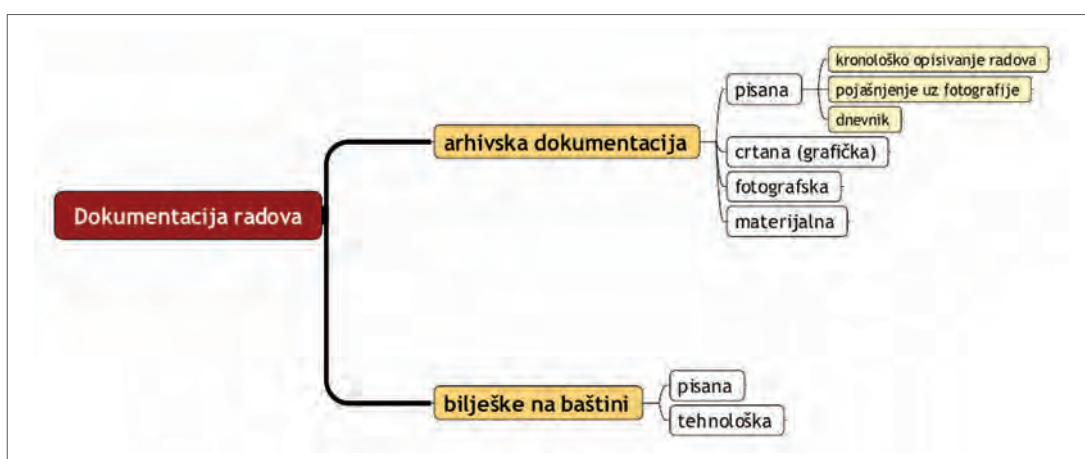
²¹ Precizno govoreći, protuprovalna zaštita ne štiti baštinu, nego imovinu vlasnika.

6 Istražna dokumentacija je materijalni trag istražnih radova
Examination is materialized through documentation

7 Dokumentacija radova na baštini
Documentation of works on heritage

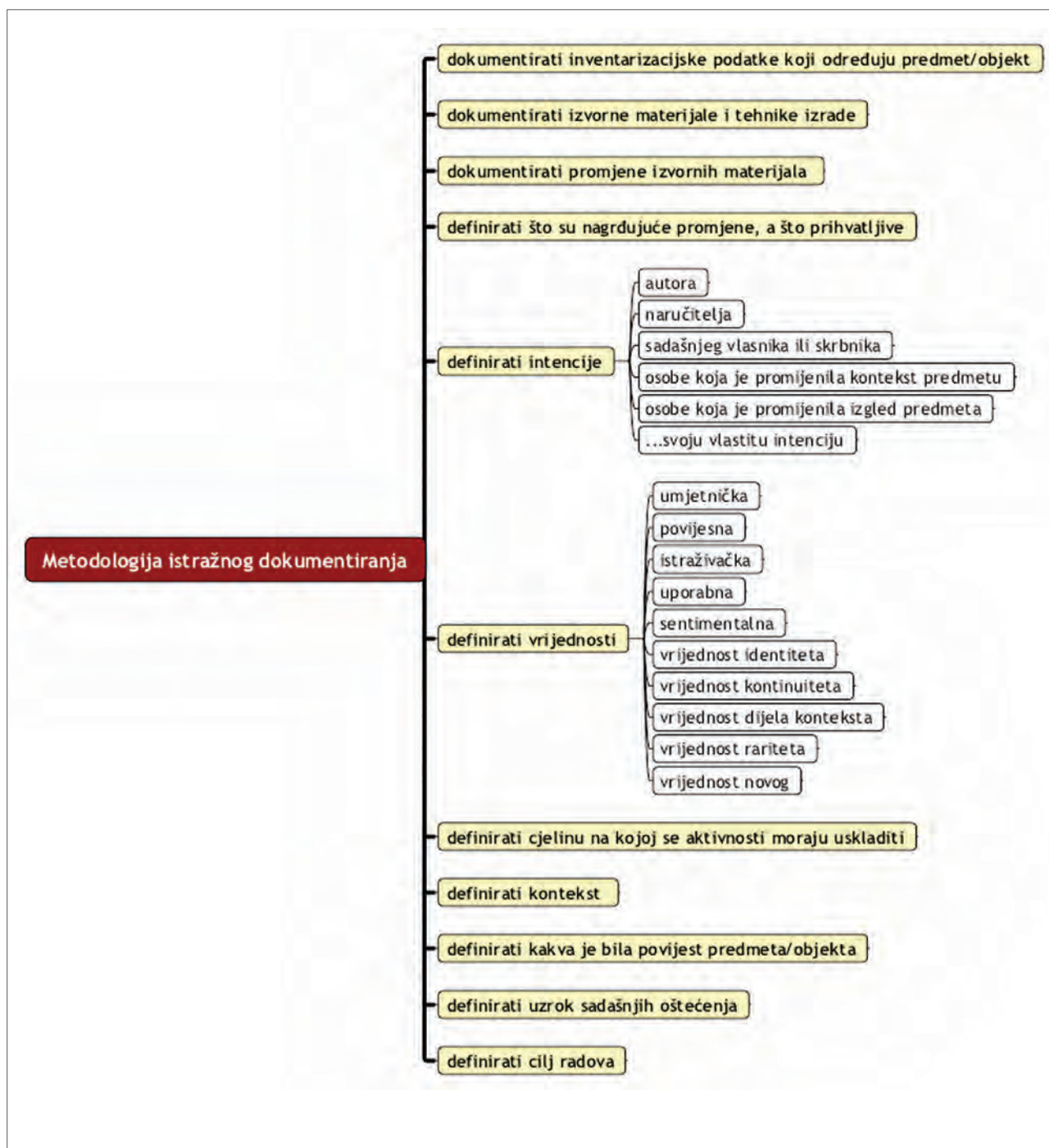
8 Načini istraživanja
Methods of examination

I.5. Preventivno konzerviranje u odnosu na dupliciranje ili izradbu faksimila i u odnosu na ponovno zakopavanje arheoloških nalaza

U AIC-ovoj i ECCO-ovoj definiciji preventivnog konzerviranja spominju se reformatiranje, dupliciranje i izradba faksimila. Treba spomenuti da takvo što ne mora biti potaknuto samo zahtjevima preventivnog konzerviranja. U opravdanja za izradbu faksimila može se ubrojiti nedostupnost izvornoga predmeta

zbog bilo kojeg razloga, ili uništenost predmeta/objekta. Ni AIC-ova ni ECCO-ova definicija *preventivnog konzerviranja* ne spominju ponovno zakopavanje arheoloških nalaza, a to je jedan od važnih načina preventivnog konzerviranja baštine. Još je na prvome međunarodnom kongresu „arhitekata i drugih tehničara u zaštiti povijesnih spomenika” koji je održan u Ateni 1931. doneseno sedam rezolucija koje su ujedinjene u povelji nazvanoj *Atenskom*

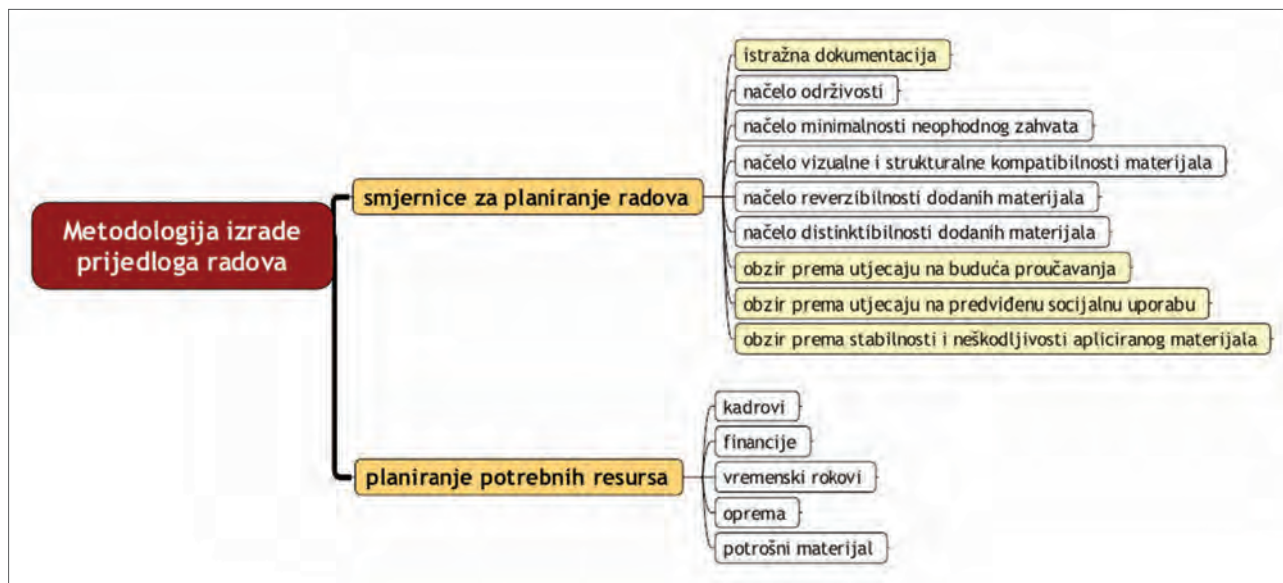
9 Ciljevi istražnog dokumentiranja ili »metodologija« istražnog dokumentiranja

The goal of examination documentation or »methodology« of examination documentation

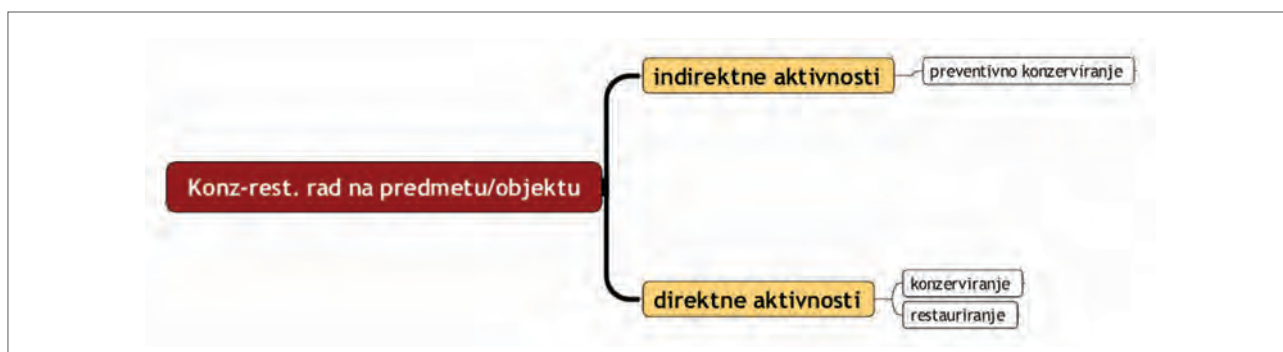
poveljom ili *Carta del Restauro*. U četvrtoj rezoluciji te povelje navedeno je: „Otkopane lokalitete koji se neće odmah restaurirati treba ponovno zakopati u svrhu zaštite.”²² Riječ „odmah” upućuje na to da treba poduzeti odgovarajuće aktivnosti prije nego štetni procesi nastupe. To za mokro drvo i sličan higroskopski organski materijal znači istoga

trena, još tijekom iskapanja. U suprotnom, mokro arheološki otkopano drvo sušenjem gubi svoj oblik i višestruko gubi volumen te se raspada. Nešto različit primjer jesu otkopani mozaici. Ako su izloženi suncu, kiši i raznim nanosima vjetra tražit će neprekidan napor održavanja, u suprotnom, iz njih počinje klijati razno bilje koje korijenjem i vlažnim pokrovom destruiira mozaik. Ponovno zakopavanje (na primjeren način) može opet osigurati njihovo trajno konzerviranje u zemlji.

22 The Athens Charter for the Restoration of Historic Monuments Adopted at the First International Congress of Architects and Technicians of Historic Monuments, Athens 1931, http://www.icomos.org/athens_charter.html (22. 3. 2011).

10 Metodologija izrade prijedloga radova
Methodology for compiling treatment proposal

11 Konzervatorsko-restauratorski rad na predmetu/objektu
Conservation-restoration work on object

II. PRIJEDLOG MAPE AKTIVNOSTI KONZERVATORA-RESTAURATORA

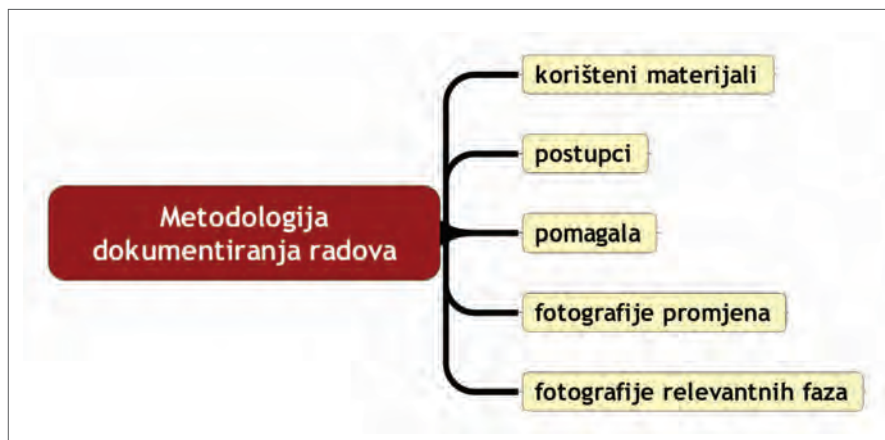
U mapi *aktivnosti konzervatora-restauratora* mogu se dupliciranje, izradba faksimila i ponovno zakopavanje arheoloških nalaza prikazati poveznicom s preventivnim konzerviranjem. Osim toga, poveznicom se mogu prikazati i »situacije« u kojima se baština može nalaziti, a koje spominju AIC-ova i ECCO-ova definicija *preventivnog konzerviranja* (izlaganje, skladištenje, pakiranje, transport i izvanredne situacije).

U mapi zaštite baštine lakše je nabrojiti one aktivnosti koje nisu konzervatorsko-restauratorske specijalnosti. Od prikazanih aktivnosti treba izdvojiti valorizaciju kulturnih vrijednosti, inventariziranje, pravnu zaštitu, prikupljanje, zaštitu od krađe i protupožarnu zaštitu. Dakle, od *preventivne zaštite* ostalo bi samo redefinirano *preventivno konzerviranje* kao aktivnost konzervatora-restauratora (sl. 3, 4).

Preventivno konzerviranje mora biti prikazano i u mapi aktivnosti (specijalnosti ili profesionalne odgovornosti) struke kustosa i struke konzervatora. Osim toga, treba biti prikazano i u mapi odgovornosti ravnatelja muzeja, jer oni menadžerski ujedinjuju i koordiniraju specijalističke planove *preventivne zaštite* s obzirom na ulaganja.

III. NAČINI MATERIJALIZACIJE DOKUMENTIRANJA KONZERVATORSKO-RESTAURATORSKOGA PROCESA

Novi prijedlog mape konzervatorsko-restauratorskog procesa temelji se na ideji da je jedino dokazivo taj proces prikazati metodološki usustavljenom dokumentacijom koja »usmjeruje i prati« radove. Ako nema odgovarajuće dokumentacije, u zaborav prelaze informacije što je, čime i zašto rađeno u tijeku konzervatorsko-restauratorskoga procesa.

12 Metodologija dokumentiranja konzervatorsko-restauratorskih radova
The methodology of conservation-restoration treatment documentation

III.1. Prijedlog usustavljenja dokumentacije koja prati konzervatorsko-restauratorske radove

Neprikladno je svu dokumentaciju koja omogućuje konz.-rest. radove i svu dokumentaciju radova nazivati konzervatorsko-restauratorskom dokumentacijom. Konzervatorsko-restauratorska dokumentacija jest samo ona dokumentacija koja je nastala na temelju zahtjeva (pobuda) konzervatorsko-restauratorske struke (sl. 4, 5).

U dokumentaciju koja je nastala drugim pobudama mogu se ubrojiti povijesno-umjetničke obradbe nekog djela ako se u tim obradbama spominje ikakvo svjedočanstvo nekog konzervatorsko-restauratorskog rada na njemu. Često se vrijedni podaci o izgledu baštine i radovima na njoj mogu naći u starim putopisima, reportažama, pa čak i u izvještajima nekih agenata čiji se opisi nisu zadržavali samo na političkim prilikama. Vrijedne informacije o radovima mogu se katkad naći i u zapisima kolekcionara ili u zapisima zainteresiranih promatrača, te u raznim bilješkama u kojima su usputno spomenute.

Dokumentacija logistike konzervatorsko-restauratorskih radova može se dijeliti u dvije skupine: računovodstvenu i upravnu. U računovodstvenu dokumentaciju mogu se ubrojiti troškovnici, ulazni i izlazni računi, popis inventara i imovine te stanje skladišta. Nedvojbeno je da ta dokumentacija može biti itekako zanimljiva i sadržavati mnoge tehnološke detalje važne za praćenje ili rekonstruiranje nekog zahvata u prošlosti. Ipak, treba primijetiti da je to dokumentacija koja se piše na temelju zahtjeva neke druge struke i da je sadržajem prilagođena tim zahtjevima.

Slično je i s upravnom dokumentacijom. Upravna dokumentacija može sadržavati tehnološke detalje – napose ugovori. U upravnu dokumentaciju još možemo ubrojiti dopuštenja za rad i druge dokumente pravne prirode. Osim toga, u upravnu dokumentaciju možemo ubrojiti sve službene dopise vezane uz određeni posao, dokumentaciju o zaštiti na radu i dokumentaciju o djelatnicima.

Dokumentacija koja je usmjerena na razvoj struke obično potječe iz nekih razvojnih laboratorija, ali i iz

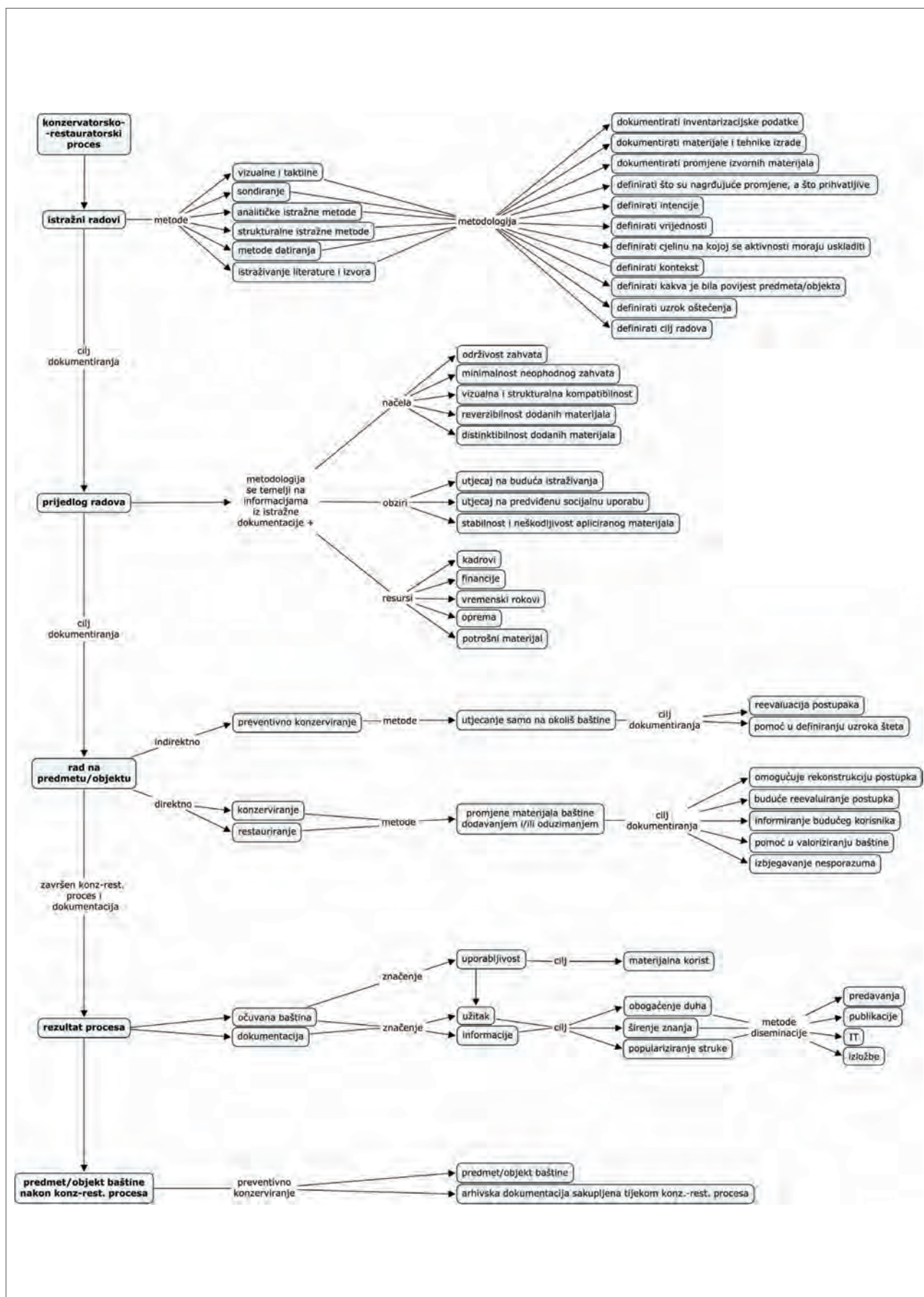
konzervatorsko-restauratorskih laboratorija, ateljea i radionica. Ovoj grupi dokumentacije pripadale bi bilješke i izvještaji o raznim procjenama primjerenosti nekog materijala ili postupka, zatim razvoj novoga proizvoda ili postupka ili unaprjeđenje postojećeg postupka. Ovamo bi trebalo ubrojiti i svu dokumentaciju koja nastaje istraživanjima u svrhu rekonstrukcije postupka dobivanja starog, tradicionalnog proizvoda ili reevaluiranja nekog proizvoda ili postupka. Riječ je o istražnim radovima koji često imaju epilog objavljivanjem u stručnim ili znanstvenim časopisima. Konzervatorsko-restauratorska dokumentacija može biti usustavljena tako da istražni dio dokumentacije pruži metodu za ispravno definiranje »dijagnoze«. Nakon definiranja »dijagnoze« slijedi definiranje »terapije« oslanjajući se pritom na strukovno definirana načela i obzire. Uvjet za to jest odgovarajuće usustavljena metodologija dokumentiranja.

III.2. Načini materijaliziranja konzervatorsko-restauratorskog dokumentiranja

Konzervatorsko-restauratorska dokumentacija se može podijeliti na istražno dokumentiranje i dokumentiranje radova. ECCO-ove *Smjernice struke* navode u okviru *istražnih radova*²³ »određivanje tipa i obima potrebnog tretmana«, dakle »prijedlog radova«. Ipak, pitanje je je li *prijedlog radova* dio *istražnih radova* jer čini se logičnim da su *istražni radovi* jedno, a *prijedlog radova* drugo. U predloženoj mapi istražnog dokumentiranja prijedlog radova prikazan je kao posljedica istražne dokumentacije koja se arhivira (sl. 56).

Radovi se mogu dokumentirati kronološkim opisivanjem radova po fazama, ili opisima uz fotografije relevantnih faza, ili pak dnevničkim zapisima. Navedeni oblici dokumentiranja spadaju u pisanu arhivsku dokumentaciju. Uz pisanu, dokumentirati se može crtanjem dijagrama i fotografiranjem. Sav materijal koji se skine s predmeta/objekta trebalo bi sačuvati i pohraniti kao materijalnu arhivsku dokumentaciju.

23 I. Definicija konzervatora-restauratora, *ECCO Smjernice struke... nav. dj.*, 246.

13 Prijedlog mape konz.-rest. procesa i rezultata tog procesa

The proposal for a new map of conservation-restoration process and its results

Često se na baštini na nekom diskretnom mjestu može naći zapis tko je i kada restaurirao. To je informacija koja se ubraja u dokumentaciju »na baštini samoj«. Istoj grupi pripadaju i svi namjerno ostavljeni tehnološki ostatci starih slojeva kao jedna vrsta »sonde onoga što je uklo-njeno« za buduća arheometrijska istraživanja (sl. 6, 7).

IV. PRIKAZ METODOLOGIJE KONZERVATORSKO-RESTAURATORSKOG DOKUMENTIRANJA

Povijesni razvoj struke doveo je u drugoj polovini 20. st. do »metodologije« definiranja ispravnog prijedloga radova. Nažalost, ta metoda još nije nešto s čime se može susresti baš u bilo kojoj radionici... Metoda se temelji na filozofskim idejama i stajalištima ponajprije Cesarea Brandija i Paula Phillipota, ali i drugih²⁴.

Suvremeni metodološki pristup definiranju prijedloga radova prvi je u Hrvatskoj predstavio američki konzervator-restaurator Robert Sawchuck 1993. u sklopu tečaja dokumentiranja i stabiliziranja slika za restauratore-kandidate u organizaciji ARCH fondacije i Uprave za zaštitu kulturne i prirodne baštine RH.

Iz logičnoga slijeda rubrika na dokumentacijskom obrascu²⁵ koji je Sawchuck predstavio jasno može se zaključiti da nije riječ samo o »metodi« dokumentiranja nego se radi o metodi koja usmjeruje što smislenijem, kvalitetnijem i ispravnijem definiranju prijedloga radova na razini: »Što (u)raditi?«. Obrazac je preveden na hrvatski i prilagođen, te je Sawchuck danima uvježbavao kandidate za njegovo ispunjavanje²⁶.

IV.1. Metodologija istražnog dokumentiranja

Prvi dio svakoga dokumentacijskog modela odnosi se na inventarizacijske podatke. Taj je dio prijeko potreban jer definira o kojem je predmetu ili objektu konkretno riječ. Treba sadržavati one bitne podatke koji će omogućiti njegovo što jednostavnije lociranje i onemogućiti zamjenu s nekim drugim predmetom ili objektom.

Pogrešno protumačen materijal ili značenja bilo kojeg dijela ili konteksta predmeta/objekta, u pravilu, rezultiraju njegovom pogrešnom interpretacijom u konzervatorsko-restauratorskom zahvatu. Tumačeći filozofiju Cesarea Brandija, Alessandra Melucco Vaccaro definirala

je da *restauriranje nije pomoćna tehnička aktivnost, već čin kritičkog prosuđivanja i određenja umjetničkog djela*²⁷. Prosudbe konzervatora-restauratora imaju ultimativnu važnost za budući izgled, značenje, vrijednosti i interpretacije predmeta ili objekta!

Odgovarajuće usustavljeno *istražno dokumentiranje* može biti metoda koja vodi definiranju »ispravnog« prijedloga radova (sl. 7, 8).

Vizualno i taktilno proučavanje prvi je i ključan oblik istraživanja baštine. Na temelju tog oblika istraživanja određuje se potreba za ostalim. U vizualno i taktilno proučavanje može se ubrojiti i sva povećanja do oko 50 puta.

Sondiranje znači prodiranje u unutrašnjost predmeta ili objekta otvaranjem ili uklanjanjem gornjih slojeva. Na taj se način otkriva stratigrafija predmeta/objekta i eksponiraju stratigrafski i kronološki slojevi.

Analitičke tehnike istraživanja, strukturne tehnike istraživanja i metode datiranja su u skladu sa službenim stajalištima danas jedina »znanost u konz.-rest. struci«. Ove se radnje poduzimaju ili naručuju kako bi se pokušala utvrditi priroda materijala od kojeg se sastoji predmet ili objekt. Analitičke su metode XRF, PIXE, XRD, kromatografije, SEM, FT-IR... Strukturne su metode fotogrametrija, boroskopija, virtualne 3D tehnike prikaza, specijalne fototehnike u vidljivom i nevidljivom spektru, radiografske tehnike snimanja, termografija... I na kraju, postoje metode datiranja: dendrokronologija, radiografija ¹⁴C i termoluminiscencija.

Istraživanje literature i izvora nezamjenjiva je metoda stjecanja spoznaja o predmetu ili objektu, odnosno o njegovu kontekstu. Katkad se može naći i stara dokumentacija koja je pratila ranije radove.

Istražno dokumentiranje ima cijeli niz ciljeva. Promatranjem mape metodologije istražnog dokumentiranja (može se nazvati i mapom *ciljeva istražnog dokumentiranja*) može se zaključiti da prirodnoznanstvene metode istraživanja imaju ključnu ulogu kad se treba spoznati koji su materijali i tehnike izradbe i koje su se promjene dogodile s tim materijalom. Ne odnosi se to samo na starosne promjene i promjene nastale pod utjecajem nepovoljnih uvjeta, već i na sve promjene nastale dodavanjem i/ili oduzimanjem materijala (konz.-rest. radovi, preinake, promjene konteksta...) (sl. 8, 9).

Svaki je predmet/objekt materijalizacija raznih intencija²⁸. Kako se ne bi konzervatorsko-restauratorskim zahvatom poništilo neku vrijednu intenciju – intencije treba prije radova prepoznati i definirati, te definirati i rangirati

²⁴ Više o tome u preveo i priredio Vokić, D. (2007): *nav. dj.*

²⁵ Obrazac iz National Academy of Design, New York.

²⁶ Na temelju tog obrasca predložena je metodologija konz.-rest. rada objavljena u: Vokić, D. (2005): Konzervatorsko-restauratorsko dokumentiranje štafelajnih slika, *Vijesti konzervatora i muzealaca 1-2*, Zagreb, 67-76; isti (2006): Slike na različitim nosiocima, skripta Hrvatskog državnog arhiva *Tečaj za konzervatore-restauratore u svrhu pripreme polaganja stručnih ispita*, Zagreb; isti (2007): Metodologija konzervatorsko-restauratorskog rada, *Smjernice konz.-rest. rada...* 258-265. Vrlo sličnom metodologijom služi se Barbara Appelbaum u knjizi *Conservation Treatment Methodology*, Elsevier, 2007. To je zasad najambicioznija publikacija koja se bavi metodologijom konz.-rest. rada. Ipak, Appelbaum nigdje ne imenuje metodološko dokumentiranje uvjetom znanstvenosti konz.-rest. rada već znanošću izričito imenuje istraživanja koje rade prirodnoznanstvenici i tehničari.

²⁷ Melucco Vaccaro, A. (1996): Rađanje moderne konzervatorsko-restauratorske teorije. Preveo i priredio Vokić, D. (2007): *nav. dj.*, 95.

²⁸ Intencije su neopipljiva (nematerijalna) kategorija koja se reflektira u materijalnoj formi predmeta/objekta.

njihove vrijednosti. Isto tako treba definirati i ostale vrijednosti²⁹. Razni interesi i ukusi favoriziraju razne vrijednosti od namjenskih do starosnih. Arheometrija potencira važnost dokumentarnih vrijednosti, Riegl smatra da *masa, tj. puk preferira vrijednost novog*... Treba evaluirati vrijednosti kako se ne bi poništila neka vrijednost koja je važnija od druge za značenja predmeta/objekta. Uz »vaganje« vrijednosti i intencija treba odgovoriti i na tri pitanja kojima nas je podučio Paul Philippot: »Što je cjelina?«, »Što je kontekst?«, »Kakva je bila povijest tog predmeta/objekta?«³⁰.

Detektirati uzrok sadašnjih oštećenja prijeko je potrebno jer, kako se Brandi izrazio: »Intervencija koja ne uklanja uzrok koji je doveo do oštećenja beskorisna je i neučinkovita.«³¹

Definiranje cilja radova ili definiranje razloga zbog kojih je zatražen konzervatorsko-restauratorski tretman jasnije će usmjeriti prijedlog radova u pravcu »Što raditi?« i definirati raspoložive resurse ponajprije s obzirom na raspoloživi rok i financijske okvire.

IV.2. Prijedlog radova

Prijedlog radova definira »Što raditi?« i »Kako raditi?«. Odgovori na ta pitanja usmjereni su istražnom dokumentacijom, te strukovnim načelima i obzirima³². Prijedlogom radova mogu se predvidjeti radovi preventivnog konzerviranja, konzerviranja i restauriranja.

Načelo održivosti pojavilo se u struci potkraj 20. st. kao refleksija filozofskih promišljanja na području ekologije i

ekonomije. Današnjim korisnicima nalaže da ne uzimaju sebi više nego što im pripada i da se prije ikakvih aktivnosti upitaju što će o njima suditi korisnici u budućnosti. Načelo održivosti danas se smatra najintrigantnijim i u suvremenoj strukovnoj literaturi to je trenutno najcitiranije načelo. Devedesetih godina 20. st. dominantno etičko načelo rada bilo je minimalnost nužnoga zahvata. Sljedeće bi načelo bilo načelo kompatibilnosti upotrijebljenih materijala s izvornim materijalima. Ta tri načela ni u kojem segmentu nisu diskutabilna, što se ne može reći za načela reverzibilnosti i distinktabilnosti dodanih materijala. Što se načela distinktabilnosti dodanih materijala tiče, potječe još s početka 19. st., kad se u klasicističkom duhu restaurirao rimski Koloseum distinktabilnim materijalom (ciglom). Cesare Brandi razvio je metodu retuširanja slika pomoću crtica (*tratteggio*) koje se ne bi smjele vidjeti s udaljenosti s koje se gleda slika, nego samo iz neposredne blizine. To je načelo često osporavano kao načelo koje u nekoj mjeri degradira izvornu intenciju autora i neodgovarajuće nadomješta koherentnost forme. Načelo distinktabilnosti dodanih materijala ne mora se zadovoljiti vizualnom distinktabilnošću, nego se može zadovoljiti kvalitetnom dokumentacijom, različitom UV fluorescencijom, različitom IR reflektografijom, različitom topljivošću... Što se načela reverzibilnosti tiče, postoji problem dosljednosti primjene načela. Može se govoriti o reverzibilnosti dodanih materijala ili o reverzibilnosti postupka. Načelo reverzibilnosti dodanih materijala katkad je bespredmetno jer neki se konsolidanti ne mogu izvaditi iz materijala, iako su retopljivi, zato što bi se sa njima uklonilo i ono što konsolidiraju... Reverzibilnost postupka može se problematizirati time što uklanjanje nečistoće ili uklanjanje diskoloriranih lakova i sl. definitivno nisu reverzibilni postupak...

I među obzirima koji usmjeruju prijedlog radova također ima diskutabilnih. Obzir prema mogućim negativnim utjecajima na buduća proučavanja predmeta/objekta može biti problem čak i kod minimalnih zahvata. Obzir prema mogućim negativnim utjecajima na predviđenu socijalnu uporabu može biti u koliziji s više načela i obzira, ali činjenica je, što je još i Viollet-le-Duc primijetio, da baština bez funkcije neminovno propada i da je najbolji način očuvanja naći joj funkciju. To može biti i funkcija muzejskog eksponata. Imperativ stabilnosti i neškodljivosti materijala koji se kane aplicirati predmetu ili objektu nije ni na koji način diskutabilan obzir ako se materijal na zadovoljavajući način sinkronizira s načelima.

Načela i obziri koji se nazivaju diskutabilnima jesu smjernice kojima bi se trebalo težiti, ali nisu krute i bezuvjetne smjernice. S kvalitetnim opravdanjem, i na temelju specifičnih obilježja konkretnoga konzervatorsko-restauratorskog slučaja potrebno je naći rješenje koje će biti najmanje oskvrnuće integriteta baštine.

U sklopu metodologije izradbe prijedloga radova, usporedo sa smjernicama za planiranje radova treba planirati i potrebne resurse. Planiranje potrebnih resursa nije samo pitanje

29 Alois Riegl prvi je pokazao i definirao vrijednosti koje mogu biti prisutne u »povijesnom ili umjetničkom spomeniku« (Sažetak Rieglova utjecaja i utjecaja drugih važnih povjesničara umjetnosti na razvoj metoda gledanja i posredno na metodologiju konz.-rest. struke kontekstualizirao je M. Kirby Talley Jr. u članku Oko primjećuje: gledanje, prosuđivanje i connoisseurstvo. Taj je članak 1998. u Hrvatskom restauratorskom zavodu umnožavan kao dio skripte *Teorijski okviri konz.-rest. rada*. Dio te skripte objavljen je u časopisu *Kolo* 2001., a naklada Azinović je 2005. objavila cijelu skriptu u obliku knjige *Teorijski okviri konz.-rest. rada*. Novo i dopunjeno izdanje te knjige objavio je K-R centar pod naslovom *Smjernice konz.-rest. rada*, Zagreb - Dubrovnik 2007. Prijevod Rieglova *Modernog kulta spomenika* iz 1903. objavljen je u prir. Marko Špičić, *Anatomija povijesnog spomenika*, IPU Zagreb, 2006, 349-412. Usustavljenjem vrijednosti baštine bavio se i Bernard M. Feilden, (B. M. Feilden (1981.): *Uvod u konzerviranje kulturnog naslijeđa*, Društvo konzervatora Hrvatske, Zagreb, 1981.). Feilden je usustavio vrijednosti u tri kategorije, ali neke vrijednosti se ponavljaju pod različitim semantičkim oznakama, a neke vrijednosti poput *rariteta* ili *vrijednosti novog* uopće se ne spominju. Primjenjivija varijanta usustavljenja vrijednosti nalazi se u B. Appelbaum, *nav. dj.*, 86-115. Tablica prikazana na sl. 15. Birana je kompilacija iz svih triju usustavljenja. Usustavljenje je najbližnje onom B. Appelbaum, ali su neke vrijednosti koje Appelbaum spominje izostavljene u ovoj tablici; tako nije navedena *novčana vrijednost* zbog ECCO-ova *Etičkog kodeksa* i zato što je novčana vrijednost posljedica drugih vrijednosti i specifičnih okolnosti; *obrazovna vrijednost* nije posebno navedena jer spada u uporabne, *komemorativna vrijednost* nije navedena jer spada ili u uporabne ili u sentimentalne vrijednosti, ovisno od slučaja do slučaja, a diskutabilne su i *estetska*, i *asocijativna* vrijednost zbog zbunjujuće bliskosti s nekim drugim vrijednostima. Pojam *istraživačka vrijednost* uzet je radije nego Feildenov pojam *znanstvena vrijednost* jer se istraživanjem ne mora baviti s pozicije znanosti, a i zato što su neke struke poput konzervatora-restauratora ili povjesničara umjetnosti u nekim državnim zajednicama usustavljene u znanost, a u drugima nisu. Zbog istog razloga pojam *arheometrijska vrijednost* nije izabran umjesto *istraživačka vrijednost* usprkos trenutno sve većoj pomodnosti uporabe tog pojma u struci.

30 Paul Philippot: *Historic Preservation: Philosophy, Criteria, Guidelines*. Prijevod u preveo i priredio Vokić, D. (2007): *nav. dj.*, 199-146.

31 Melucco Vaccaro, A. (1996): *nav. dj.*, 90.

32 Prikazana načela i obziri usustavljeni su na temelju Brandijeve *Teoria del Restauro* (Vokić, D. (2007): *nav. dj.*, 110-118, 178-183, 213-227), Salvador Muñoz Viñásove, *Contemporary Theory of Conservation*, Elsevier, 2005, i etičkog kodeksa kojim se služi HRD, a koji je definirao ECCO 1993. i 2003.

kvalitetnog i efikasnoga strukovnog poslovanja nego i uvjet za obavljanje radova na zadovoljavajući način (sl. 9, 10).

IV.3. Dokumentiranje radova

Cilj metodologije dokumentiranja radova jest pružiti sve potrebne informacije koje omogućuju ponovljivost i reevaluiranje opisanih postupaka.

U standardnoj podjeli radova na preventivno konzerviranje, konzerviranje i restauriranje postoji dvojba kako prikazati održavanje. Iako postupke kućnog održavanja ne obavlja konzervator-restaurator, traži se, i bio bi prijeko potreban njegov savjet. Neki su postupci održavanja direktni, neki indirektni s obzirom na baštinu u zgradi.

Je li primjereno zahvate kućnog održavanja usustaviti u proces konzerviranja? Kućno se održavanje, u pravilu, ne dokumentira. Čini se da se zbog tog razloga održavanje ne bi trebalo prikazivati u spomenutoj podjeli (mapi), jer, u pravilu, iza održavanja ne ostaje nikakva dokumentacija (sl. 10, 11).

Dokumentiranje konzervatorsko-restauratorskih radova često se među laicima percipira kao istoznačnica konz.-rest. dokumentiranju. U biti, to je kudikamo najlakši dio konzervatorsko-restauratorske dokumentacije. Sastoji se od zapisivanja primjenjivanih postupaka, materijala, pomagala, fotografija promjena na baštini i fotografija svih relevantnih faza radova (sl. 11, 12).

V. REZULTATI KONZERVATORSKO-RESTAURATORSKIH PROCESA

Rezultat konzervatorsko-restauratorskih procesa jest očuvana baština koju je lakše percipirati, razumjeti i evaluirati³³. Rezultat konz.-rest. procesa materijalizira se u dva oblika: konzervirani i restaurirani predmet/objekt (baština sama) i u obliku informacija koje su tim procesom zabilježene (dokumentacija). Oba rezultata služe za daljnje procesuiranje, kako od konz.-rest. struke, tako i od drugih zainteresiranih struka na svoj način.

Ujedini li se jednim prikazom mapa metodologije konzervatorsko-restauratorskog procesa s mapom rezultata toga procesa, dobit će se prikaz komplementaran mapi aktivnosti konzervatora-restauratora (sl. 12, 13).

ZAKLJUČAK

Da bi se mogle definirati konzervatorsko-restauratorske aktivnosti ili konz.-rest. proces, potrebno je definirati jasnu semantičku oznaku za svaku pojedinu aktivnost konzervatora-restauratora. Sadašnje definiranje *preventivnog konzerviranja* to ne omogućuje jer involvira poslove koji nisu specijalnost konzervatora-restauratora poput inventariziranja, prikupljanja, te pravne, protupožarne i protuprovalne zaštite. Predlaže se redefiniranje pojma *preventivno konzerviranje* da bi se *preventivno konzerviranje* moglo opravdano prikazivati kao

djelatnost konzervatora-restauratora. Redefinirani se pojam odnosi samo na onaj skup mjera koje su usmjerene na reduciranje stupnja propadanja materijala. Materijal propada pod nepovoljnim utjecajima temperature, vlage, svjetlosti, dodira sa štetnim materijalima i tvarima, bioloških čimbenika razgradnje i manipuliranja ili uporabe. Zaštita od rizika, na što se odnosi inventariziranje, prikupljanje, pravna zaštita, protupožarna zaštita i protuprovalna zaštita onaj su dio preventivnih aktivnosti za koje se predlaže prestanak uporabe semantičke oznake preventivno konzerviranje.

Predlaže se semantička oznaka preventivna zaštita (*preventive protection*) za označivanje cjelokupnog zbroja preventivnih aktivnosti, u što bi se zajedno uz redefinirano preventivno konzerviranje ubrajali i oni poslovi koji nisu zadaća konzervatora-restauratora: inventariziranje, prikupljanje, pravna zaštita, protupožarna zaštita i protuprovalna zaštita.

Prijedlog mape konzervatorsko-restauratorskog procesa temelji se na tezi da je taj proces jedino dokazivo i jedino ispravno prikazati metodološki usustavljenom dokumentacijom. Nakon konz.-rest. procesa ostaje očuvani predmet/objekt baštine i ostaje konz.-rest. dokumentacija. To su dva oblika materijalizacije konz.-rest. procesa. Nije samo predmet/objekt baštine ono što se čuva nakon konz.-rest. procesa i na što se odnose mjere preventivne zaštite. I konz.-rest. dokumentacija čuva se i štiti od propadanja.

Teza koja govori da je metodološki usustavljena dokumentacija uvjet znanstvenosti konzervatorsko-restauratorskog rada i uporište epistemologije struke dopunjena je prikazom konzervatorsko-restauratorskoga procesa u skladu s tezom da je taj proces jedino dokazivo i jedino ispravno prikazivati metodološki usustavljenom dokumentacijom.

Literatura

- American Institute for Conservation (1981): *Written Documentation*, AIC 9th Annual Meeting Philadelphia 1981, Washington.
- American Institute for Conservation (2010): *AIC Directory 2010*, Washington.
- Appelbaum, B. (2007): *Conservation Treatment Methodology*, Elsevier.
- Brandi, C. (1963): Teorija restauriranja I. Prijevod iz Price, N. S.; Talley M. K. Jr.; Melucco Vaccaro, A. (1996): *Historical and Philosophical Issues in the Conservation of Cultural Heritage*, The Getty Conservation Institute 230-235. Taj je članak 1998. u Hrvatskom restauratorskom zavodu umnožavan kao dio skripte *Teorijski okviri konz.-rest. rada*. Dio te skripte objavljen je u časopisu *Kolo*, Zagreb, 2001. Objavljeno u preveo i priredio D. Vokić (2005), *Teorijski okviri konz.-rest. rada*, Naklada Azinović, Zagreb, 90-96. Novo i dopunjeno izdanje: preveo i priredio Vokić, D. (2007): *Smjernice konz.-rest. rada*, Zagreb - Dubrovnik, 110-118.. Izvorno objavljeno: Brandi, C. (1963): *Teoria del restauro*, Roma.
- Caple, C. (1999): *Formative Conservation*, ICOM-CC 12th Triennial Meeting Preprints, Lyon, 135 -139.

³³ Rezultat je definiran prema ECCO-ovim *Smjernicama struke*, I. Definicija konzervatora-restauratora. Prijevod u prev. i pril. Vokić, D. (2007): *Nav. dj.* 246.

- Centre Interrégional de Conservation et Restauration du Patrimoine (C.I.C.R.P.), *Preventive conservation*, <http://www.cicrp.fr/preventive-conservation.html> (3. 3. 2011.)
- ECCO, (2010): *Competences for Access to the Profession*, <http://www.ecco-eu.org/documents/ecco-documentation/index.php> (3. 3. 2011.)
- ECCO Professional guidelines (smjernice struke), <http://www.ecco-eu.org/about-e.c.c.o./professional-guidelines.html>. Prijevod u preveo i priredio Vokić, D. (2007): *Smjernice konz.-rest. rada*, Zagreb - Dubrovnik, 238 - 254.
- Feilden, B. M. (1981): *Uvod u konzerviranje kulturnog naslijeđa*, Zagreb.
- Hrvatsko restauratorsko društvo (2003.): Definicije osnovnih stručnih termina Hrvatskog restauratorskog društva, *Vijesti muzealaca i konzervatora* 3-4, Zagreb, 2003, 76-78.
- ICOM-CC Working Groups, *Preventive Conservation*, <http://www.icom-cc.org/36/working-groups/preventive-conservation/> (3. 3. 2011.)
- ICCROM, *Standards in Preventive Conservation*, http://www.iccrom.org/pdf/ICCROM_04_StandardsPreventiveConservation.pdf (3. 3. 2011.)
- ICCROM, *Teamwork for Preventive Conservation*, http://www.iccrom.org/pdf/ICCROM_01_Teamwork_en.pdf (3.3.2011)
- Jessup, C. W. (2009.): *History of Preventive Conservation*, <http://cool.conservation-us.org/byform//mailing-lists/cdl/2009/0448.html>, (27. 3. 2011.).
- Lambert, S: *Italy and the history of preventive conservation*, <http://ceroart.revues.org/1707>, (12. 3. 2011.).
- Laszlo, Ž. (2008.): prikaz knjige Preventivno konzerviranje slika, polikromiranog drva i mješovitih zbirki, *Prinove knjižnice MDC-a* 2007, MDC Zagreb, 2008; također dostupno na [http://mdc.hr/hr/mdc/knjiznica/prinove-knjiznice-mdc-a/rezultati-pretrazivanja-prinova/?trazi=prinove&s=14+\(1\)+2007&stranica=3&prinovaId=26620](http://mdc.hr/hr/mdc/knjiznica/prinove-knjiznice-mdc-a/rezultati-pretrazivanja-prinova/?trazi=prinove&s=14+(1)+2007&stranica=3&prinovaId=26620) (3. 3. 2011.)
- Melucco Vaccaro, A. (1996.): Rađanje moderne konzervatorsko-restauratorske teorije. Taj je članak 1998. u Hrvatskom restauratorskom zavodu umnožavan kao dio skripte *Teorijski okviri konz.-rest. rada*. Dio te skripte objavljen je u časopisu *Kolo* 2001, Zagreb. Objavljeno u preveo i priredio D. Vokić (2005.), *Teorijski okviri konz.-rest. rada*, Naklada Azinović, Zagreb, 72 - 81. Novo i dopunjeno izdanje: preveo i priredio Vokić, D. (2007): *Smjernice konz.-rest. rada*, Zagreb - Dubrovnik, 88-98. Izvorno objavljeno: Melucco Vaccaro, A. (1996): *The Emergence of Modern Conservation Theory*. Price, N. S.; Talley M. K. Jr.; Melucco Vaccaro, A. (1996): *Historical and Philosophical Issues in the Conservation of Cultural Heritage*, The Getty Conservation Institute, 202 - 212.
- Muñoz Viñas, S. (2005.): *Contemporary Theory of Conservation*, Elsevier.
- Talley M. K. Jr. (1996.): Oko primjećuje: gledanje, prosuđivanje i connoisseurstvo. Taj članak je 1998. u Hrvatskom restauratorskom zavodu umnožavan kao dio skripta *Teorijski okviri konz.-rest. rada*. Dio te skripta je objavljen u časopisu *Kolo* 2001, Zagreb. Objavljeno u preveo i priredio D. Vokić (2005.), *Teorijski okviri konz.-rest. rada*, Naklada Azinović, Zagreb, 20-53. Novo i dopunjeno izdanje: preveo i priredio Vokić, D. (2007.): *Smjernice konz.-rest. rada*, Zagreb - Dubrovnik, 27 - 66. Izvorno objavljeno Talley M. K. Jr. *The Eye's Caress: Looking, Appreciation and Connoisseurship*. Izvorno objavljeno u Price, N. S.; Talley M. K. Jr.; Melucco Vaccaro, A. (1996.): *Historical and Philosophical Issues in the Conservation of Cultural Heritage*, The Getty Conservation Institute, 2 - 42.
- Philippot, P. (1976.): Povijesno očuvanje: filozofija, kriterij, smjernice II. Prijevod iz Price, N. S.; Talley M. K. Jr.; Melucco Vaccaro, A. (1996.): *Historical and Philosophical Issues in the Conservation of Cultural Heritage*, The Getty Conservation Institute, 358 - 363. Taj članak je 1998. u Hrvatskom restauratorskom zavodu umnožavan kao dio skripta *Teorijski okviri konz.-rest. rada*. Dio te skripte objavljen je u časopisu *Kolo* 2001., Zagreb. Objavljeno u preveo i priredio D. Vokić (2005.), *Teorijski okviri konz.-rest. rada*, Naklada Azinović, Zagreb, 168 - 172. Novo i dopunjeno izdanje: preveo i priredio Vokić, D. (2007.): *Smjernice konz.-rest. rada*, Zagreb - Dubrovnik, 178 - 183. Izvorno objavljeno: Philippot, P. (1976.): *Historic Preservation: Philosophy, Criteria, Guidelines; Preservation and Conservation: Principles and Practices*, Proceedings of the North American International Regional Conference, Williamsburg, Virginia, and Philadelphia, Pennsylvania, 1972. Washington.
- Stout, G. L. (1935.): *A Museum Record of the Condition of Paintings, Technical Studies, Vol.3, No. 4*, Boston, 200 - 216.
- Riegl, A. (1903.): *Moderni kult spomenika*. Objavljeno u Marko Špikić, *Anatomija povijesnog spomenika*, IPU Zagreb, 2006, 349 - 412
- Vokić, D. (2005.): Konzervatorsko-restauratorsko dokumentiranje štafelajnih slika, *Vijesti konzervatora i muzealaca* 1-2, Zagreb, 67 - 77.
- Vokić, D. preveo i priredio (2007): *Smjernice konzervatorsko-restauratorskog rada*, Zagreb - Dubrovnik.
- Vokić, D. (2007.): Metodologija konzervatorsko-restauratorskog rada, *Smjernice konzervatorsko-restauratorskog rada*, Zagreb - Dubrovnik, 258 - 265
- Vokić, D. (2006.): Slike na različitim nosiocima, skripta Hrvatskog državnog arhiva *Tečaj za konzervatore-restauratore u svrhu pripreme polaganja stručnih ispita*, Zagreb.
- The Athens Charter for the Restoration of Historic Monuments Adopted at the First International Congress of Architects and Technicians of Historic Monuments*, Athens, 1931, http://www.icomos.org/athens_charter.html (3. 3. 2011.)
- Pravilnik o stručnim zvanjima u konzervatorsko-restauratorskoj djelatnosti te uvjetima i načinu njihova stjecanja* (NN, 59/09.), <http://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/305281.html> (3. 3. 2011.)

Summary

PROPOSAL FOR THE NEW SYSTEMATIZATION OF THE CONSERVATION-RESTORATION PROFESSION

In order to define conservation-restoration activities or the conservation-restoration process, it is necessary to define a clear semantic denotation for each conservator-restorer's activity. The present definition of preventive conservation does not enable that since it involves work that is not a conservator-restorer's expertise, such as inventorying, collecting, and legal, fire and theft protection. A redefinition of the term preventive conservation is suggested so that it refers only to the group of measures that are focused on the reduction of material deterioration. Material deteriorates under unfavorable humidity and light conditions, in contact with harmful materials, chemicals and biological decomposition factors, as well as due to handling (or use). It is recommended that the semantic denotation preventive conservation not be used for risk protection, which refers to inventorying, collecting, legal, fire and theft protection.

The semantic denotation of preventive protection is recommended for use in a whole range of preventive activities, which together with the redefined preventive conservation would include

inventorying, collecting, legal, fire and theft protection. The map of the conservation-restoration process is based on the premise that this process is demonstrable and presentable only through a methodologically systematized documentation. After the conservation-restoration process, we are left with a preserved heritage object and conservation-restoration documentation. Those are the two forms of substantiation of the conservation-restoration process. The heritage object is not the only thing that is preserved after the conservation-restoration process and to which the preventive protection measures are applied; archival conservation-restoration documentation is also kept and preserved.

The premise that says that a methodically systematized documentation is a prerequisite of conservation-restoration work and a basis of professional epistemology was further completed with a map of the conservation-restoration process in accordance with the premise that conservation-restoration process is demonstrable and presentable only through a methodologically systematized documentation.

Marijana Korunek, Blanda Matica, Željko Trstenjak

Obnova palače Varaždinske županije s osvrtom na povijesni razvoj županije kao institucije

Marijana Korunek, Željko Trstenjak
Ministarstvo kulture
Uprava za zaštitu kulturne baštine
Konzervatorski odjel u Varaždinu
RH – 42000 Varaždin, Gundulićeva 2
Blanda Matica
Ministarstvo kulture
Uprava za zaštitu kulturne baštine
RH – 10000 Zagreb, Runjaninova 2

UDK: 725.13.025.4(497.5Varaždin)
Pregledni rad/Subject Review
Primljen/Received: 25. 5. 2007.

Ključne riječi: Varaždin, Varaždinska županija, Jacobus Erber, palača, barok

Keywords: Varaždin, Varaždin County, Jacobus Erber, palace, Baroque

Palača Varaždinske županije nalazi se u središtu današnjega grada Varaždina, a nastaje tijekom druge polovine 18. stoljeća, kao reprezentativno zdanje kasnog baroka. U prvom dijelu ovog rada daje se osnovni uvid u povijesni razvoj Varaždinske županije kao institucije od 12. stoljeća do danas. Dalje se donose podaci o nastanku same barokne palače Varaždinske županije, koja je tada kao i danas jedno od najvrjednijih ostvarenja ovog razdoblja na području grada Varaždina. Posljednji se dio odnosi na njezinu cjelovitu obnovu, a u prilogu je dana i kronologija zahvata na toj palači od njezina nastanka do danas.

I. DIO

POVIJEST VARAŽDINSKE ŽUPANIJE

Povijest Varaždinske županije započinje još u 12. stoljeću, ali teritorijalno u mnogo skromnijem obliku. Tada ona obuhvaća grad Varaždin s bližom okolicom, a na čelu županije, odnosno župe stajao je župan varaždinski s titulom *comes de Garestin*. Iako prvi pisani spomen datira u drugu polovinu 12. stoljeća, ovu tradiciju trebamo tražiti i dublje u povijesti. Župe su u doba hrvatske dinastije bile uređene tako da je više rodova i bratstava činilo jednu plemensku zajednicu – župu, koja je bila politički, vojni i sudbeni okvir vlasti, te okvir crkvene zajednice. Na čelu joj je bio župan, izabran na župnom zboru, a o svim poslovima župe odlučivalo se na župnom Saboru. Župan je zastupao župu pred kraljem i u Hrvatskom saboru. U vrijeme prvih Arpadovića župe između Drave i Save još su djelovale po autentičnome hrvatskom ustroju, a poslije ih se uređuje

po mađarskom uzoru¹. Nemamo dakle očuvanih pisanih dokaza o postojanju ovakve župe na varaždinskom teritoriju do 1181. godine, kada se kao župan spominje Belec². Ulaskom Hrvatske u zajedničku državu s Mađarskom 1102. godine, ugarski vladari postupno, sve do kraja 14. stoljeća, na području Hrvatske stvaraju novi tip županija istovjetan mađarskom, spajajući više starohrvatskih župa u jednu upravno-teritorijalnu jedinicu, koja je imala sjedište u kraljevskoj utvrdi-gradu, imenom kojim se najčešće nazivala i županija³. Županijom je upravljao župan kojeg je imenovao kralj. Sada takve županije pokrivaju veći teritorij, a jedna je od njih bila i Varaždinska županija čije je sjedište bilo u Varaždinu, a župan je stolovao u utvrdi, odnosno u današnjemu Starom gradu. Tijekom 13. stoljeća te županije postaju sve autonomnije i decentraliziranije, a osnivaju se i županijske skupštine u kojima su sjedili svi plemići koji su imali posjede na teritoriju takve županije⁴. Najstarije su županije u srednjovjekovnoj Slavoniji bile Zagrebačka, Križevačka i Varaždinska⁵, a njihove točne granice danas je teško utvrditi.

U razdoblju od 1527. do 1761. godine županije su imale obilježje administrativno-sudbene teritorijalne i plemićke zajednice, ali, s obzirom na to da su se sva važnija pitanja rješavala u Saboru, njihova samoupravna uloga nije bila previše bitna⁶. Osobitost je Varaždinske županije u tome što je dužnost velikog župana bila nasljedna na temelju

1 Hajduk-Vučić, D. (grupa autora) (1995): *Županija varaždinska*, Varaždin, 11.

2 Povelja ugarsko-hrvatskoga kralja Bele III. (20. kolovoza 1181.) u kojoj kralj traži od Beleca povrat posjeda Varaždinske Toplice, koji je u vrijeme vladavine Bele II. oteo od Zagrebačkog Kaptola. Sama ta činjenica upućuje na dulje postojanje varaždinske župe; Ilijanić, M. (1999): Prilog istraživanju kulturne povijesti Varaždina, *Zbornik Urbanizam, graditeljstvo, kultura*, Varaždin, 2-3.

3 Hajduk-Vučić, D. (grupa autora) (1995): nav. dj.: 12.

4 Isto: 13.

5 Isto: 13.

6 Isto: 13.

1 Mapa kraljevskoga slobodnog grada Varaždina iz 1860. godine, autor A. Kischwetter, Rukopisni plan u bojama (MJ 1:5760; 62 x 50,5 cm), čuva se u Gradskom muzeju Varaždin (inv. br. 3392)

Map of the Royal Free Town of Varaždin, 1860, by A. Kischwetter, hand-drawn in colour (scale 1:5760, 62 x 50.5 cm), housed in the Varaždin Municipal Museum (inv. no. 3392)

2 Varaždin, povijesna jezgra, (arhitektonski snimak iz 1969., MJ :1000)
 Varaždin, historical town centre, (architectural survey, 1969, scale 1:1000)

darovane kraljevske povlastice iz 1607. godine⁷. Treba još spomenuti da je godine 1630. započela s djelovanjem Vojna krajina, kojom je izravno upravljao kralj, a tada nastaje i Varaždinski generalat sa sjedištem u Varaždinu⁸. Od godine 1761. do 1785. županije dobivaju veću samostalnost u obavljanju dijela poslova iz upravno-financijskog i pravosudnog područja⁹. Carica Marija Terezija provodi modernizaciju javne uprave, a 1763. godine dodjeljuje Varaždinskoj županiji grbovnicu¹⁰. Od 1756. Varaždin je sjedište hrvatskoga bana, a kad je Marija Terezija 1767. godine osnovala Hrvatsko kraljevsko vijeće s banom na čelu, za njegovo je središte odredila Varaždin, koji je time postao političko, administrativno i kulturno središte Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije. U njemu se tih

godina održavaju sjednice Hrvatskoga kraljevskog vijeća, a buja i kulturni i umjetnički život¹¹. Sredinom 18. stoljeća grade se reprezentativne građevine profanog karaktera u Varaždinu, a najreprezentativnija među njima svakako je monumentalna palača županije¹². U razdoblju od 16. do 18. stoljeća u Varaždinu je više puta zasjedao Hrvatski sabor, a svoj najviši društveni, politički i gospodarski procvat doživio je upravo u drugoj polovini 18. stoljeća, kada postaje glavnim gradom Hrvatske. Uz plemstvo, u grad stižu i brojni trgovci iz različitih krajeva Hrvatske i drugih zemalja velikoga Austrijskog carstva¹³. Svu tu raskoš i sjaj razigranoga baroknog grada iznenada je prekinuo katastrofalni požar koji je 25. travnja 1776. buknuo u varaždinskom predgrađu¹⁴. Tom su prilikom

⁷ Isto: 14.

⁸ Opširnije u S. Težak: »Slavonska krajina-varaždinska krajina-varaždinski generalat« katalog izložbe, Varaždinski generalat, Kratis d. o. o., Varaždin, 2005., str. 19-31.

⁹ Hajduk-Vučić, D. (grupa autora) (1995.): nav. dj.: 15.

¹⁰ Isto: 142.

¹¹ Isto: 142.

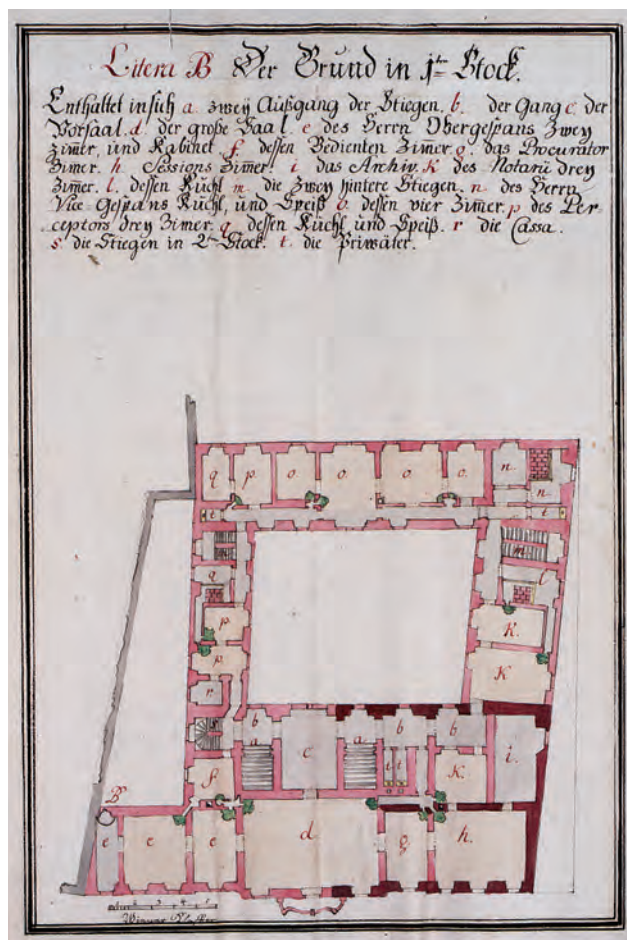
¹² I. Lentić Kugli, I. (2001.): *Zgrade varaždinske povijesne jezgre*, Zagreb, 11.

¹³ Hajduk-Vučić, D. (grupa autora) (1995.): nav. dj.: 142.

¹⁴ Opširnije o požaru Ilijanić, M. (1999.): Prilog istraživanju kulturne povijesti Varaždina, *Zbornik Urbanizam, graditeljstvo, kultura*, Varaždin, 21-22.

3 Originalni nacrti za izgradnju palače Varaždinske županije, detalj, Plan I, označen kao »Littera A« (čuva se u Hrvatskome državnom arhivu u Zagrebu, HR HDA 12. Hrvatsko kraljevsko vijeće, lan. 11/1770)
Detail, original plans for Varaždin County Palace, Plan I, identified as »Littera A« (housed in the Croatian State Archive in Zagreb, HR HAD 12. Cons. Reg. Cro. lan. 11/1770)

4 Originalni nacrti za izgradnju palače Varaždinske županije, detalj, Plan II, označen kao »Littera B« (čuva se u Hrvatskome državnom arhivu u Zagrebu, HR HDA 12. Hrvatsko kraljevsko vijeće, lan. 11/1770)
Detail, original plans for Varaždin County Palace, Plan II, identified as »Littera B« (housed in the Croatian State Archive in Zagreb, HR HAD 12. Cons. Reg. Cro. lan. 11/1770)

izgorjele dvije trećine grada, zbog čega su i Hrvatsko kraljevsko vijeće i ban napustili Varaždin, pa otada upravnim središtem Hrvatske ponovno postaje Zagreb. Premda je razorni požar gotovo uništio Varaždin, grad je veoma brzo u velikoj mjeri obnovljen. Ta se obnova, uz bitno širenje gradskog područja, nastavila i tijekom 19. stoljeća¹⁵. Županije su ukinute 1922. godine, ali prestaju s radom u ožujku 1924. godine, a tada Varaždinska županija postaje dijelom Zagrebačke oblasti¹⁶. U razdoblju Nezavisne Države Hrvatske (1941. – 1945.) na području nekadašnje Varaždinske županije osnovana je Velika župa Zagorje, kao jedinica državne uprave bez samoupravnih ingerencija¹⁷. Županijski je sustav obnovljen s hrvatskim osamostaljivanjem 90-ih godina 20. stoljeća. Na temelju Zakona o lokalnoj samoupravi i upravi iz 1993.g.¹⁸ obnovljena je Varaždinska županija. Ona je teritorijem mnogo manja od stare Županije

varaždinske, jer ne obuhvaća područje Hrvatskog zagorja. Današnja Varaždinska županija obuhvaća prostor između rijeke Drave na sjeveru, obronaka Slovenskih gorica i gore Macelj na zapadu, te Kalnika i njegovih obronaka na istoku i jugoistoku. Prostire se na površini od 1 228 četvornih kilometara i jedna je od teritorijalno manjih, ali i najgušće naseljenih hrvatskih županija.

II. DIO

PALAČA VARAŽDINSKE ŽUPANIJE

Palača Varaždinske županije smještena je na Franjevačkom trgu broj 7, na njegovoj južnoj strani, s glavnim pročeljem orijentiranim na sjever (sl.1). Palača je u uličnom nizu. S istočne je strane spojena s rokokoo palačom Patačić, a sa zapadne strane s neobaroknom dvokatnicom izgrađenom nešto prije Prvoga svjetskog rata¹⁹. Nasuprot sjevernom

¹⁵ O požaru i razvoju grada nakon njega opširnije u I. Lentić-Kugli: »Varaždin nakon požara«, Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture, Zagreb, 1973.

¹⁶ Hajduk-Vučić, D. (grupa autora) (1995.): nav. dj.: 35.

¹⁷ Isto: 36.

¹⁸ Narodne novine, br. 90/92.

¹⁹ Izvorno je tu u 18. stoljeću stajala skladna barokna jednokatnica, tzv. kuća »Hauptmanna Fritza«, kojoj je prvi kat u 19. stoljeću adaptiran u stilu klasicizma. Njezin nam je izgled poznat s očuvane razglednice (objavljena u Lentić Kugly, I. (2001.): »Zgrade varaždinske povijesne jezgre, Zagreb, 180).

pročelju palače, na Franjevačkom trgu, barokna je franjevačka crkva sv. Ivana Krstitelja (sl. 2). Izgradnja ove reprezentativne palače na istaknutom mjestu u gradu proizlazi iz važnosti njezine namjene.

Tijekom druge polovine 18. stoljeća austrijski je dvor proveo reorganizaciju uprave kojom je svaka županija dobila zgradu za sastanke županijske skupštine i za smještaj novouvedenog činovništva. Pregovori oko dobivanja zemljišta za izgradnju županijske zgrade u Varaždinu dovršeni su 12. listopada 1768., te se ubrzo nakon toga započelo s gradnjom na zemljištu ukinutoga Varaždinskog generalata, u samom središtu grada. Palaču je gradio varaždinski zidarski majstor Jacobus Erber²⁰, s kojim je sklopljen ugovor za gradnju 12. kolovoza 1769. Dana 27. kolovoza iste godine sklopljen je ugovor s varaždinskim tesarским majstorom Simonom Ignazom Wagnerom²¹ za izvedbu krovišta. Prihvaćeno je mišljenje da je palača građena prema planovima dobivenima iz Beča, koje je Erber prilagodio varaždinskim prilikama i potrebama²². Ovi originalni planovi i projekti očuvali su se do danas²³, a uz njih i troškovnik, koji je vlastoručno potpisala carica Marija Terezija, u kojem stoji da je ukupno utrošeno 14 537 forinti i 50 i pol novčića²⁴.

Očuvana su četiri lista s nacrtima, od kojih tri sadržavaju tlocrt prizemlja, I. i II. kata i nacrt pročelja, a u donjemu desnom kutu potpisao ih je Jacob Erber, dok četvrti list sadržava istovjetne nacрте, ali oni nisu potpisani²⁵ (sl. 3-5). Postojanje istovjetnih primjeraka planova objašnjava se činjenicom da su oni prije gradnje bili slani u Beč, na odobrenje.

Plan I, označen kao »Littera A« (sl. 3)

Prizemni se dio zgrade sastoji od: a) dva prolaza, b) podrumske stube, c) dva glavna stubišta, d) sobe za hajduke s kuhinjom i komorom, e) sobe porkulaba s kuhinjom i komorom, f) dva zatvora za plemiće, g) kuhinje gospodina velikog župana, h) sobe kuhara, i) sobe za poslugu, k)

20 Jacobus Erber (1716? – 7. lipnja 1776.) – zidarski majstor; rodom Štajerac, koji postaje varaždinskim građaninom 1766. godine. Izveo je brojne javne i privatne gradnje u Varaždinu, kao što su pučka škola (stradala u požaru 1776.g.), tzv. Studentska vrata, Xenodochi u Nazorovoj 26, njegova kuća u Padovčevoj 8, kriptu ispod crkve sv. Florijana i dr., ali djeluje i u Čakovcu, Nedelišću i Agarevu u Mađarskoj; opširnije u Lentić-Kugli, I. (1981.): *Varaždinski graditelji i zidari 1700-1850*, Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, Zagreb, 21-22.

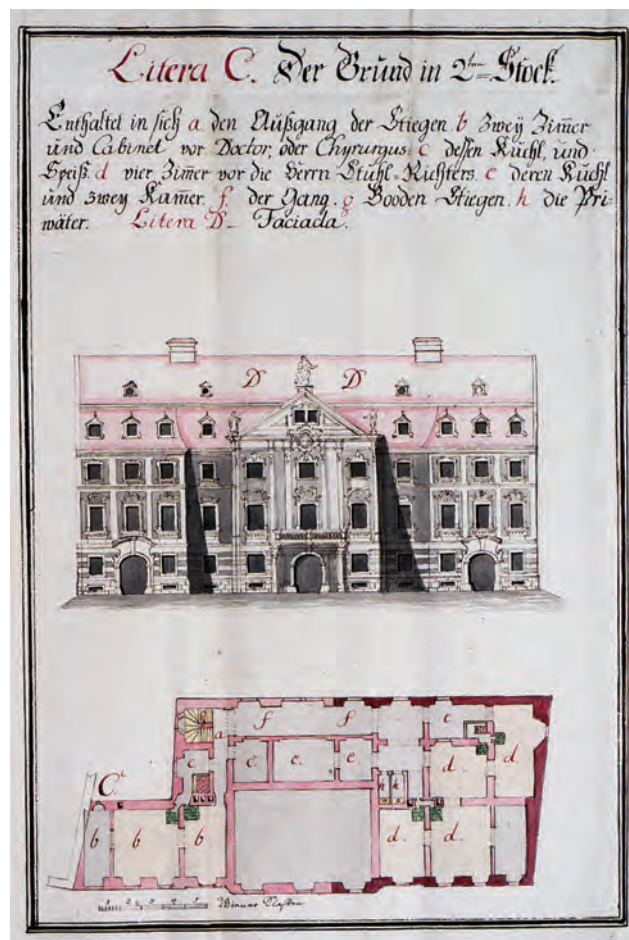
21 Simon Ignaz Wagner – tesarški majstor koji je u Varaždinu sudjelovao na brojnim izgradnjama i procjenama, a među ostalim je 1777. g. izradio plan i troškovnik za adaptaciju kapele sv. Fabijana i Sebastijana u Optujskoj ulici; 1783. g. sudjeluje u pregledu zemljišta za gradnju svilane; 1784. godine sudjeluje na procjeni svih zgrada ukinutog pavlinskog samostana; poslije sudjeluje u adaptaciji bivšega pavlinskog samostana, i dr.; opširnije u Lentić-Kugli, I. (1981.): nav. dj.: 25-26, 77, 79.

22 Međutim, treba razmotriti i mogućnost da planovi nisu doneseni iz Beča, nego ih je izradio sam Erber.

23 Originalni nacrti palače Varaždinske županije čuvaju se u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu, i to u fondu HR HDA 12. Hrvatsko kraljevsko vijeće (*Consilium Regium Croatiae*), uz napomenu da se tri plana (potpisana s Jacob Erber) nalaze u spisu CRC, Litterae 9/1770, a jedan list većeg formata preklapljeno na tri dijela, od kojih se na svakom dijelu nalazi jedan nacrt (nepotpisani), nalazi se u spisu CRC, lan. 11/1770; potpisani planovi objavljeni su u knjizi Lentić-Kugli, I. (1981.): nav. dj.

24 Isto: 25.

25 U ovom se radu nalaze fotografije nepotpisanih planova, jer oni nikada dosada nisu publicirani.

5 Originalni nacrti za izgradnju palače Varaždinske županije, detalj, Plan III, označen kao »Littera C« (čuva se u Hrvatskome državnom arhivu u Zagrebu, HR HDA 12. Hrvatsko kraljevsko vijeće, lan. 11/1770) Detail, original plans for Varaždin County Palace, Plan III, identified as »Littera C« (housed in the Croatian State Archive in Zagreb, HR HAD 12. Cons. Reg. Cro. lan. 11/1770)

smoćnice, l) dva stražnja stubišta, m) sobe za torturu, n) tri zatvora »in duplo«, o) sobe za stražara, p) njegove kuhinje i komore, q) konjušnice, r) sjenika, s) kolnice, t) zahoda, v) oba dvorišta, w) dva bunara, x) dijela javne površine dodijeljene gosp. Fritzu, y) dvorišta između kuće grofa Patačića i palače županije. Nota: pod cijelim se prednjim dijelom zgrade nalazi podrum; ono što je osjenčano crnom bojom označuje već izgrađeni dio palače²⁶.

Plan II, označen kao »Littera B« (sl. 4)

Tlocrt prvog kata sadržava sljedeće: a) dva stubišta, b) hodnik, c) predsoblje, d) veliku salu, e) dvije sobe velikog župana s kabinetom, f) sobu njegova sluga, g) sobu prokuratora, h) sobu za sjednice, i) arhiv, k) tri sobe notara, l) njegovu kuhinju i smoćnicu, m) dva stražnja stubišta, n) kuhinju i smoćnicu gosp. podžupana, o) njegove četiri sobe, p) tri sobe perceptora, q) njegovu kuhinju i smoćnicu, r) blagajnu, s) stubište za II. kat, t) zahode. Što je osjenčano crnom bojom, već je izgrađeno²⁷.

26 Prijevod preuzet Lentić-Kugli, I. (1981.): nav. dj.: 24.

27 Prijevod preuzet od Lentić-Kugli, I. (1981.): nav. dj.: 24.

6 Votivna slika sv. Florijana, prikaz grada Varaždina u plamenu, ulje na platnu; 150 x 110 cm (čuva se u župnome dvoru sv. Nikole u Varaždinu), (foto: Davor Puttar)

Votive painting of St. Florian, depicting the town of Varaždin in flames. Oil on canvas, 150 x 110 cm (housed in St. Nicholas' Rectory, Varaždin), (photo by Davor Puttar)

7 Votivna slika sv. Florijana, prikaz grada Varaždina u plamenu, ulje na platnu; 150 x 110 cm, detalj (čuva se u župnom dvoru sv. Nikole u Varaždinu), (foto: Davor Puttar)

Detail, votive painting of St. Florian, depicting the town of Varaždin in flames. Oil on canvas, 150 x 110 cm, (housed in St. Nicholas' Rectory, Varaždin), (photo by Davor Puttar)

Plan III, označen kao »Littera C« (sl. 5)

Tlocrt drugog kata sadržava sljedeće: a) stubišni izlaz, b) dvije sobe i kabinet liječnika, odnosno kirurga c) njegovu kuhinju i smočnicu, d) četiri sobe za gospodu suce, e) njihovu kuhinju i dvije komore, f) hodnik, g) stube za tavan, h) zahode²⁸. Na istome planu nalazi se i nacrt pročelja koji je označen kao »Littera D«; ono što je označeno crnom bojom već je izgrađeno.

Ove planove Hrvatsko kraljevsko vijeće dostavlja carici Mariji Tereziji u siječnju 1770. godine, zajedno s projektima i troškovnicima. Kako se iz njih vidi, dotada je u potpunosti izgrađeno samo prizemlje sjevernog krila, te djelomično prvi i drugi kat. Međutim, radovi su nastavljeni, te je Simonu Ignazu Wagneru 15. prosinca 1770. isplaćeno 100 forinti akonto radova na palači²⁹. Skupštinske sjednice počele su se održavati u toj palači godine 1772., a iste je godine dograđena današnja županijska zgrada³⁰, te je sve vezano uz Županiju, preseljeno iz Starog grada u nju. Spomenutu godinu treba uzeti kao vrijeme dovršetka gradnje palače Varaždinske županije. Ipak ona nije u potpunosti dovršena. Do kraja godine 1770. najvjerojatnije je izgrađeno samo sjeverno krilo, a nakon toga krenulo se s gradnjom ostalih. Potvrđuje to činjenica da je samo sjeverno krilo gotovo u cijelosti izvedeno prema originalnim nacrtima. Ostala tri krila imaju odstupanja koja su najizraženija na istočnom. U tlocrtu zapadnoga krila hodnik se proteže cijelom dužinom krila prema jugu, te je južno krilo, kasnije, samo prislonjeno na njega. Južno je krilo vjerojatno izgrađeno godine 1772., prije potpuna preseljenja Županije. Iz toga proizlazi da je

zapadno krilo izgrađeno istodobno ili odmah nakon dovršetka sjevernog, južno nešto kasnije, a istočno je krilo najmlađe. U prilog tome ide i činjenica da prema *Karti čitavog teritorija grada Varaždina* iz 1807. godine³¹ istočno krilo još nije sagrađeno. Tek na *Mapi kraljevskog slobodnog grada Varaždina* iz godine 1860. prikazana su sva četiri krila (sl. 1)³². U originalnim je nacrtima vidljivo da palača ima podrum samo pod sjevernim krilom, a ispod zapadnog se ne vidi. To odstupanje upućuje na to da krila nisu podignuta istodobno. Nažalost, dosada nisu pronađeni nikakvi dokumenti koji bi nam rasvijetlili tijek gradnje palače.

Palača je tlocrtno u obliku kvadrata, koji je na JI uglu izdužen i prilagođen parceli. Ima četiri povezana krila koja zatvaraju unutrašnje dvorište. Glavni je ulaz u dvorište sa sjeverne strane kroz kolni ulaz u sjevernome krilu.

Sjeverno krilo palače, čije je sjeverno pročelje ujedno i glavno pročelje, masivnije je od ostalih triju krila. Najprihvatljivije objašnjenje za to jest činjenica da su unutar toga krila sve najreprezentativnije funkcije palače. Ima pet etaža: podrum, prizemlje, prvi i drugi kat i tavan. Raspored prostorija u sjevernome krilu vrlo je logičan, pa je tako najreprezentativnija prostorija, svečana dvorana, na najistaknutijemu mjestu unutar centralnog rizalita, kojim je njezina važnost još više naglašena. Ona je ujedno i najviša prostorija u palači, a visina joj ide kroz dvije etaže. Ulaz joj je iz predvorja na prvome katu. Do njega se dolazi preko dvaju simetrično postavljenih reprezentativnih stubiša. Vratima na istočnom zidu svečane dvorane, ulazilo se u kabinet i u sobe velikog župana, dok su zapadno bili ulazi u sobu prokuratora i manju sobu za sjednice. Pokraj sobe za sjednice bili su arhiv i sobe notara. U ovim su se prostorijama obavljale sve najvažnije

28 Prijevod preuzet od Lentić-Kugli, I. (1981.): nav. dj.: 24.

29 S obzirom na to da je on projektirao krovšte palače, možemo slobodno zaključiti da je dotada gradnja sjevernog krila dovršena, te da se izvode radovi na krovštu.

30 Janković, J. (1898.): *Pabirci po povijesti županije varaždinske*, Varaždin, 132.

31 Beyschlag, I.: Rukopisni plan, Hrvatski državni arhiv, Zbirka planova, inv. 396

32 Kieswetter, A.: Gradski muzej Varaždin (Rukopisni plan, inv. br. 3392).

8 Pogled na glavno pročelje palače varaždinske županije, grafika s kraja 19. st. (Gradski muzej Varaždin; objavljena u Lentić-Kugly, I. 2001, str. 179)

View of the main facade of Varaždin County Palace, drawing from the late 19th century (Varaždin Municipal Museum, published in Lentić-Kugly, I. 2001, p 179)

9 Pogled na glavno pročelje palače Varaždinske županije, fotografija nastala nakon izmjene pročelja (Fototeka, Stare fotografije, Konzervatorski odjel u Varaždinu)

View of the main facade of Varaždin County Palace, photograph taken during alterations to the facade (Photographic Library, Old Photographs, Conservation Department of Varaždin)

funkcije Varaždinske županije, pa su tako i prve izgrađene. Ostala tri krila imaju prostorije raspoređene u nizu. Ulazi su u prostorije iz hodnika na dvorišnoj strani. Hodnici tako osiguravaju kružnu komunikaciju unutar palače. Jedino mjesto gdje se ta kružna komunikacija prekida jesu dvije prostorije notara na prvome katu. Zapadno krilo ima četiri kata: podrum, prizemlje, prvi kat i tavan. Ostala dva krila imaju tri kata: prizemlje, prvi kat i tavan. Glavno je pročelje bilo najraskošnije izvedeno. Ima jače izražen centralni rizalit s tri prozorske osi i dva nešto manje naglašena bočna rizalita s po tri prozorske osi. Sa svake je strane centralnog rizalita uvučeni dio pročelja s po jednom prozorskom osi. Prizemlje je nešto niže od prvoga kata, a drugi je kat najniži. Glavno je pročelje u prizemlju, prema izvornom nacrtu, trebalo imati tri ulaza, međutim, kad se uspoređi s tlocrtom, vidi se da su izgrađena samo dva, glavni i istočni, a zapadni je ulaz samo dekorativni radi simetrije pročelja.

Votivna slika sv. Florijana (sl. 6, 7)³³ prikazuje nam samo jedan ulaz – glavni portal na glavnome pročelju koji odgovara i svim kasnijim prikazima palače. To upućuje na zaključak da je istočni ulaz zazidan ubrzo nakon gradnje. U istraživanjima provedenima 1998. godine otkriveni su zazidani otvori zapadnog i istočnog ulaza, ali, kako nisu pronađene nikakve profilacije, možemo pretpostaviti da su bočni ulazi bili zazidani još u vrijeme gradnje palače, te da zapravo portali nikada nisu ni bili izvedeni. Prizemlje glavnoga pročelja dekorirano je horizontalnim pojasnicama i jednostavnim prozorima, dok su prozori prvog i drugog kata bogato dekorirani profiliranim klupčicama, ukladama, doprozornicima i ukrašenim natprozornicima. Sva ostala pročelja mnogo su skromnije izvedena.

33 Prikaz grada u plamenu sa sjevera; ulje na platnu; 150 x 110 cm; čuva se u župnom dvoru sv. Nikole u Varaždinu, Trg slobode 11, Varaždin.

Palača je u prvobitnom obliku stajala nepunih šest godina, jer je stradala u požaru godine 1776. Prva pregradnja palače izvršena je ubrzo nakon toga. Votivna slika sv. Florijana daje nam izgled palače prije požara 1776. godine (sl. 6, 7). Na njoj se jasno vidi da je imala rokoko zabat na centralnom rizalitu, bez mansarda na krovu, koje su predviđene originalnim nacrtima. Postavlja se pitanje je li joj već u ovoj obnovi, odmah nakon požara godine 1776., rokoko zabat³⁴ na centralnom rizalitu zamijenjen klasicističkim trokutastim zabatom ili se ta promjena zbila kasnije. Svakako treba uzeti u obzir činjenicu da se nakon požara duh kasnoga rokoko stila zadržao još neko vrijeme, te se polako počeo gubiti tek potkraj 18. stoljeća, a mjesto ranom klasicizmu u potpunosti prepušta u prvom desetljeću 19. stoljeća. To nam govori da je klasicistički zabat ipak nastao nešto kasnije. Palaču u tom obliku vidimo tek na veduti iz druge polovine 19. stoljeća³⁵, a o njezinu izgledu dotada nemamo nikakvih podataka. Da su određeni zahvati na palači provedeni i kasnije, govori nam očuvani troškovnik od 10. svibnja 1787.³⁶ koji je podnio Johann Michael Taxner za materijal potreban za popravak i prekrivanje krova palače, jer je krovšte tada bilo u vrlo lošem stanju. Posljednjih godina 18. stoljeća, točnije godine 1798., Franciscus Lossert i Anton Robasz izvode zidarske radove na popravku palače. Očuvan je dokument koji potvrđuje da su oni isplaćeni za obavljeni posao³⁷.

34 Rokoko zabat, koji je prikazan na spomenutoj votivnoj slici nije predviđen originalnim nacrtima, a o njegovu postojanju nemamo nikakvih drugih dokaza, pa se postavlja pitanje je li on zaista bio izveden ili njegovo postojanje možemo pripisati slikarskoj slobodi majstora.

35 Smatra se da je veduta mogla nastati najranije 1873. godine, a na njoj vidimo da je većina ornamentalnog ukrasa pročelja zadržana, te da ima klasicistički zabat na centralnom rizalitu i mansarde na krovu. Čuva se u Gradskom muzeju Varaždin (objavljena u Lentić-Kugly, I. (2001.): *Zgrade varaždinske povijesne jezgre*, Zagreb, 179.)

36 Lentić-Kugly, I. (1981.): nav. dj.: 38.

37 Državni arhiv Varaždin, Poglavarstvo grada Varaždina 1209-1848., 236/1798.

10 Pogled na glavno pročelje palače Varaždinske županije (stanje danas, foto: Željko Trstenjak)

View of the main facade of Varaždin County Palace (present condition, photo by: Željko Trstenjak)

Pregradnje u 19. stoljeću

Tijekom 19. stoljeća provedena su najmanje dva zahvata na palači, i to jedan tijekom prve, a drugi tijekom druge polovine stoljeća. Sve do 1823. godine nisu nam poznati nikakvi povijesni podaci o bilo kakvim intervencijama na palači. Te je godine Ugarsko namjesničko vijeće³⁸ odobrilo dogradnju prostorija, ali opseg tih zahvata nije nam poznat. Najvjerojatnije je tada izgrađeno istočno krilo palače, jer se navodi da je riječ o dogradnji, a ne o pregradnji već postojećih prostorija, a tog krila na spomenutom prikazu iz 1807. godine nema. U svojoj knjizi iz 1898. godine Janković navodi, da je »nakon zadnjih dogradnji županijskih prostorija u dvorištu radi zatvora, registrature i stana podvornikova, nastao nešto drugačiji raspored u županiji«, pa možemo pretpostaviti da je riječ o zahvatima koji se spominju oko 1823. godine. Tada palača tlocrtno dobiva današnji izgled. Dotad nije bio izgrađen spojni dio istočnog i južnog krila. Moguće je da su tada prigradene i sanitarne prostorije uz južno pročelje sjevernoga krila, jer ih prvi put vidimo na već spomenutom prikazu iz godine 1860. (sl. 10).

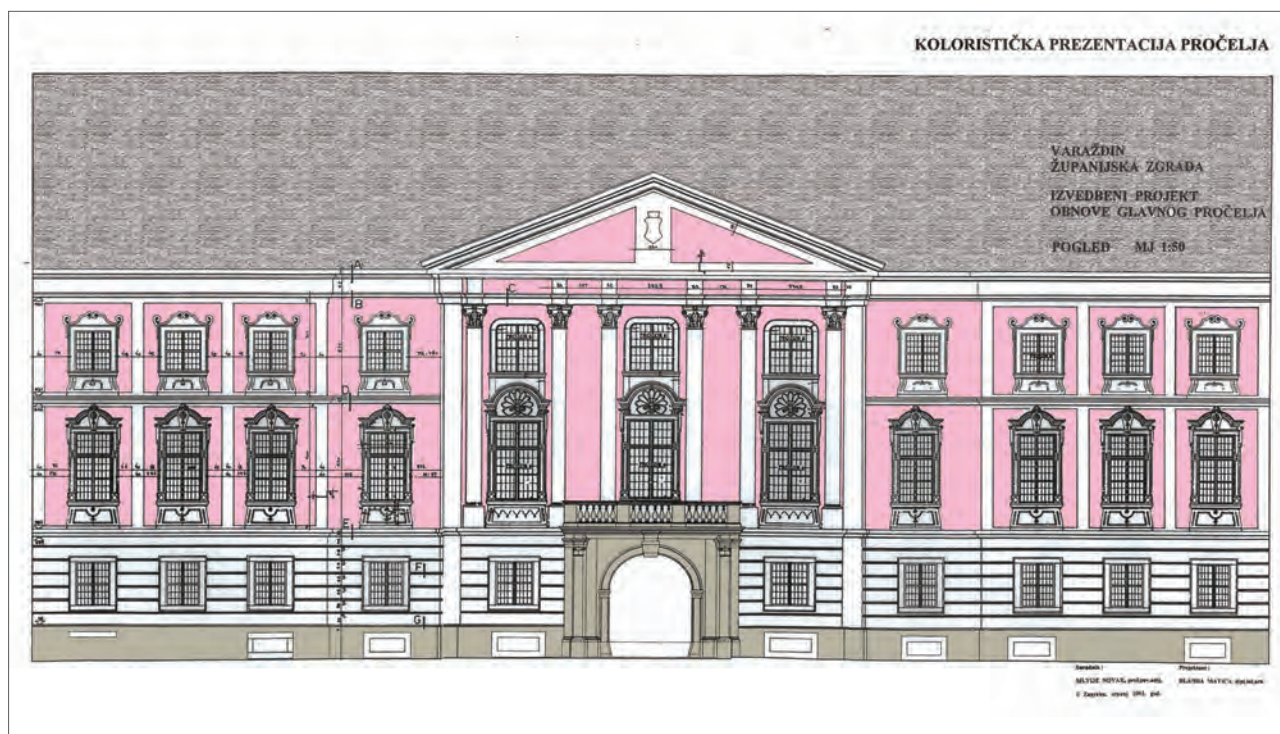
Tijekom druge polovine 19. stoljeća uvelike je promijenjen izgled glavnoga pročelja, koje je gotovo u potpunosti

lišeno svih ukrasa (sl. 9). Jedan dokument iz godine 1942.³⁹ donosi podatak da je palača pregrađena prije šezdesetak godina, što znači, da se obnova zbila osamdesetih godina 19. stoljeća. Tada su uklonjeni svi dekorativni elementi ispod i iznad prozora, uključujući i sve ukrasne motive u obliku luka s ravnim krajevima iznad prozora na rizalitu (sl. 8). U prilog tomu ide i nekoliko očuvanih razglednica Varaždina iz prve polovine 20. stoljeća, te fotografija pročelja palače iz 1942. godine⁴⁰. Na njima je vidljivo glavno pročelje prije obnove godine 1942., odnosno, izgled pročelja izvedenog obnovom u drugoj polovini 19. stoljeća. Jasno se vidi da su iznad prozora prvog kata na rizalitu izvedeni trokutasti zabati, dok svi ostali prozori prvoga kata imaju ravne, profilirane natprozornike. Klasicistički zabat na centralnom rizalitu dobiva u središtu kružni prozor (okulus). Pogrešno je mišljenje da su ovom obnovom prozori drugog kata, osim ukrasa i natprozornika, lišeni i kamenih okvira, jer te okvire još vidimo na spomenutim razglednicama i fotografiji. Svi prozori prvoga i drugoga kata dobivaju s donje strane ukras u obliku pravokutne kasete. Cijelo prizemlje glavnoga pročelja umjesto glatke žbuke dobiva jaku rustiku, a rustika u obliku horizontalnih pojasnica izvedena je

39 Dopis Hrvatskoga državnog konzervatorskog zavoda iz Zagreba, od 11. kolovoza 1942., upućen Tehničkom odjeljku Kotarskog poglavarstva u Varaždinu, (451-1942), (dokumentacija Konzervatorskog odjela u Varaždinu).

40 Original se čuva u fototeci Ministarstva kulture (broj. 451/1942.).

38 Janković, J. (1898.): *Pabirci po povijesti županije varaždinske*, Varaždin, 89.

11 Glavno pročelje, koloristička prezentacija, izvedbeni projekt iz 2003. g. (izradili Blanda Matica, Silvije Novak)
Main facade, colour presentation, according to the 2003 project plans (drawn up by Blanda Matica and Silvije Novak)

i na manjim, bočnim rizalitima. U prizemlju se pregrađuje kasnobarokni balkon.

Veliki su radovi izvedeni i na krovu. Nestaju mansarde vidljive na veduti nastaloj nakon godine 1873. (sl. 8). Sve ovo upućuje na veće građevinske zahvate na palači. Obnovom je glavno pročelje preoblikovano u neoklasicističkom stilu, koji je zadržan do sredine 20. stoljeća.

Zahvati u 20. stoljeću (do devedesetih godina)

Sredinom 20. stoljeća, odnosno 1942. godine, mijenja se izgled glavnoga pročelja. Inicijativa i potreba za obnovom županijske palače pojavila se 1942. godine⁴¹, nakon uspostave Velike župe Zagorje. Iste godine⁴² postavljene su skele uz pročelje palače. Hrvatski državni konzervatorski zavod iz Zagreba predložio je da se pročelju vrati prvobitni izgled,

odnosno da se ukloni sve što je izvedeno u obnovi potkraj 19. stoljeća⁴³. Faksimilna obnova pročelja trebala se izvesti prema staroj fotografiji⁴⁴, ali samo je djelomično izvedena. Skinuta je sva rustika s glavnoga pročelja i ono dobiva glatku žbuku. Uklonjeni su i trokutasti zabati iznad prozora prvog kata na rizalitu, te je umjesto njih izvedena izvorna dekoracija u obliku luka s ravnim krajevima. Nisu vraćeni ostali dekorativni elementi, najvjerojatnije zbog nedostatka sredstava. Ovom su obnovom uklonjeni i kameni okviri s prozora drugog kata. Nakon što je većina palače obnovljena, tražena su sredstva za obnovu svečane dvorane⁴⁵. O tome jesu li ta sredstva dobivena i jesu li u njoj obavljani kakvi radovi, nemamo podataka. Veći su zahvati provedeni i na dvorišnim pročeljima, gdje se zazidavaju arkade u prizemlju i na prvom katu.

41 *Nova Hrvatska*, broj 71, 24. ožujak 1942. g., strana 5; navodi se »Zgrada je bila vrlo lijepa, prostrana, a u srednjem dijelu bijaše smještena ovelika dvorana 12x9,5 metara u visini od dva kata (9 metara). Uspostavom velike župe Zagorje pristupa se sad popravku ove zgrade, koju su prošli režimi potpuno zapustili i skoro uništili. U tu svrhu podijeljena je Tehničkom odjelu u Varaždinu navjera na 850.000 Kuna, kojom se ta zgrada mora temeljito popraviti, pregraditi i prigraditi, kako bi mogla služiti svim potrebama uredskih odsjeka župe. Dvorana će se sačuvati u starom obliku i možda joj i dodati drvenu galeriju, kakva je bila u prvom početku. To sve ovisi o novčanim sredstvima, ali se cijeli Varaždin i župa nadaju, da će se ta namaći, da nam dična zgrada bude dolična predstavica u slobodnoj Hrvatskoj, kada je za neprijateljske vladavine tako stradala i opustila«

42 Skele su već bile postavljene 11. kolovoza 1942., jer tada Hrvatski konzervatorski zavod iz Zagreba upućuje dopis tehničkom odjelu Kotarskog poglavarstva u Varaždinu (dokumentacija Ministarstva kulture, Uprave za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorskog odjela u Varaždinu, dosje Varaždin, Županijska palača, Franjevački trg 7).

43 Sve što je na palači izvedeno potkraj 19. stoljeća smatralo se lošim, te je trebalo biti uklonjeno. To nam jasno govori dopis Hrvatskoga državnog konzervatorskog zavoda iz Zagreba, od 11. kolovoza 1942., upućen Tehničkom odjelu Kotarskog poglavarstva u Varaždinu. (451-1942), »...a u isto vrijeme, na štetu same zgrade, prozori dobili kamene renesansne okvire, a prizemlje imitaciju rustika tehnike. Zgodno bi bilo, da se sve to odstrani i zgradi povrti njezin prvotni izgled, jer ono što je konac prošlog stoljeća bez umjetničkog smisla izveo, nema pravo na očuvanje, nego se gdje je igdje moguće mora ispraviti« (dokumentacija Ministarstva kulture, Uprave za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorskog odjela u Varaždinu, dosje Varaždin, Županijska palača, Franjevački trg 7).

44 Ne znamo o kojoj je fotografiji riječ, ali dr. Nikola Pečornik šalje je Konzervatorskom zavodu u Zagrebu uz napomenu da je nastala oko 1873. godine.

45 Dopis Varaždinskog muzealnog društva upućen Konzervatorskom zavodu u Zagrebu od 25. studenoga 1942. Iz dopisa se saznaje da su tražena sredstva za obnovu palače iz proračuna za 1943. godinu (dokumentacija Ministarstva kulture, Uprave za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorskog odjela u Varaždinu, dosje Varaždin, Županijska palača, Franjevački trg 7).

12 Pogled na stube koje vode iz prizemlja na I. kat, ponovno uspostavljena komunikacija u obnovi 2006. (stanje danas, foto: Željko Trstenjak)

View of the staircase leading from the ground floor to the first floor, by which communications between the floors were restored during the 2006 renovations (present condition, photo by Željko Trstenjak)

13 Pogled na stube koje vode prema II. katu sjevernoga krila (stanje danas, foto: Željko Trstenjak)

View of the staircase leading to the second floor of the north wing (present condition, photo by Željko Trstenjak)

Nakon Drugoga svjetskog rata palača gubi svoju izvornu namjenu, te prima razne korisnike, koji ne vode sustavnu brigu o njoj kao cjelini, nego svaki korisnik održava svoje prostorije u skladu s mogućnostima i potrebama. U ovom je razdoblju asfaltirano dvorište i ono služi kao parkiralište, a istočno krilo u prizemlju pretvoreno je u garažu. Tada ipak nisu obavljani nikakvi radovi koji bi promijenili strukturu palače, nego se samo održavalo postojeće stanje. Jedina poznata promjena jest uklanjanje sanitarnih prostorija prigradenih uz južno pročelje sjevernoga krila, koja se zbila oko godine 1970. Nakon uklanjanja, pročelje na tom mjestu dobiva po dva prozora na svakoj etaži.

Palača je u ovome obliku dočekala početak obnove devedesetih godina 20. stoljeća. Od svojeg nastanka ona je doživjela brojne preinake, prenamjene i pregradnje, ali je, unatoč tomu, uspjela zadržati izvornu cjelovitost i monumentalnost, kao i većinu obilježja svoga vizualnog identiteta.

III. DIO

OBNOVA PALAČE VARAŽDINSKE ŽUPANIJE

Palača varaždinske županije valorizirana je kao jedna od najmonumentalnijih i najreprezentativnijih dvokatnih

građevina iz 18. stoljeća u gradu Varaždinu. Iako je izvorno građena za potrebe tadašnje županijske uprave, tijekom prošlosti mijenjala je korisnike i namjene. Prilagodba građevine nametnutim namjenama kroz prošlost značila je i niz intervencija i funkcionalnih prilagodbi, što uključuje preoblikovanja, pregradnje i dogradnje. Svako vrijeme i svaka intervencija na građevini ostavili su poneki trag, koji se čita kroz njezinu građevinsku i povijesnu slojevitost, a ona nam na specifičan način govori o njezinu razvoju. Stanje u kojem se palača nalazila prije početka obnove uvelike je posljedica neodgovarajućeg odnosa prema građevini i neznalačkoga pristupa određenim intervencijama u svrhu prilagodbe različitim namjenama. Zahvati koji su poduzimani radi održavanja u pravilu su pratili potrebe, ali su često bili u suprotnosti s njezinom povijesnom i spomeničkom prezentacijom.

Kao smjernica za obnovu palače poslužila su dva stručna pregleda postojećega stanja palače, od kojih je prvi u kolovozu 1966. godine⁴⁶, a drugi u kolovozu 1994. proveo tadašnji

⁴⁶ Pregled je izvršila Ivy Kugli (dokumentacija Ministarstva kulture, Uprave za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorskog odjela u Varaždinu, dosje Varaždin, Županijska palača, Franjevački trg 7).

Zavod za zaštitu spomenika kulture u Varaždinu⁴⁷. Ova je dokumentacija, uz originalne nacрте palače iz 18. stoljeća, tlocrt prizemlja i nacrt pročelja u mjerilu 1:200 iz 1969. godine⁴⁸, te digitalnu arhitektonsku snimku postojećega stanja iz 2000. godine⁴⁹, bila temelj za pristup obnovi palače.

Od ponovne uspostave Varaždinske županije 1993. godine postojala je ideja da se ona vrati u palaču, gdje je izvorno djelovala. Međutim, najveća prepreka ostvarenju te ideje bili su razni korisnici koje je trebalo iseliti. Tu su bile brojne političke stranke, zastupništva medija, kulturno-umjetničko društvo, Centar za objavljivanje, Forum mladih i dr. Jedini prostor kojim se Županija od ponovne uspostave koristila u toj palači bila je svečana dvorana za sjednice Županijske skupštine. Tijekom devedesetih godina 20. stoljeća krenulo se u obnovu.

Prvi je zahvat na palači izveden tijekom srpnja 1997. godine kad je djelomično zamijenjen dotrajali crijep na krovu sjevernoga krila. Prva istraživanja na pročeljima palače godine 1998. i 1999., proveo je Darwin Butković (Trifora d. o. o.). Uređenje ureda župana na izvornome mjestu godine 1997. bio je prvi korak u ponovnom aktiviranju palače u županijsku zgradu. Temeljita obnova tih prostorija provedena je tek kasnije.

Stručno povjerenstvo za pripremu i provedbu postupka nabave-ustupanja radova na uređenju i obnovi sjevernoga, uličnog pročelja županijske palače i izvedbe građevinsko-obrtničkih i instalacijskih radova, formirano je u lipnju godine 2000. Nakon toga krenulo se u obnovu reprezentativnoga glavnog pročelja palače i obnovu svečane dvorane, na temelju ranije provedenih istraživanja i izradbe glavnog i izvedbenog projekta rekonstrukcije izvornog izgleda glavnoga pročelja.

U srpnju godine 2003. osnovano je Stručno povjerenstvo za pripremu i provedbu postupka nabave usluga za obnovu pročelja i uređenja skupštinske dvorane⁵⁰. Radovi na pročelju, uključujući i izradbu projekta, trajali su od studenoga 2001. g. do veljače 2004. g., dok su radovi u svečanoj dvorani dovršeni u listopadu 2004. godine.

Najveći zahvat na ovoj palači započeo tijekom travnja 2006. godine, a dovršen je u rujnu iste godine. Krenulo se na temeljitu obnovu palače, koja je financirana putem modela javno-privatnog partnerstva. Ti su radovi izvršeni na

14 Podrum (stanje nakon obnove, foto: Željko Trstenjak)

Basement (after renovation work, photo by Željko Trstenjak.)

temelju dokumentacije⁵¹ koju je izradila tvrtka ARTO d. o. o., od snimke postojećega stanja, idejnoga rješenja do glavnog i izvedbenog projekta. Ti su projekti tijekom izvedbe prilagođivani situacijama koje su otkrivane, jer opsežna istraživanja na ovoj palači nisu bila ranije provedena zato što je ona čijelo vrijeme bila u funkciji. Unatoč tomu, bila je relativno čitljiva s konzervatorskog aspekta uz usporedbu s originalnim nacrtima, pa nije bilo većih iznenađenja, osim otkrivanja stubišta u JI kutu podruma ispod zapadnoga

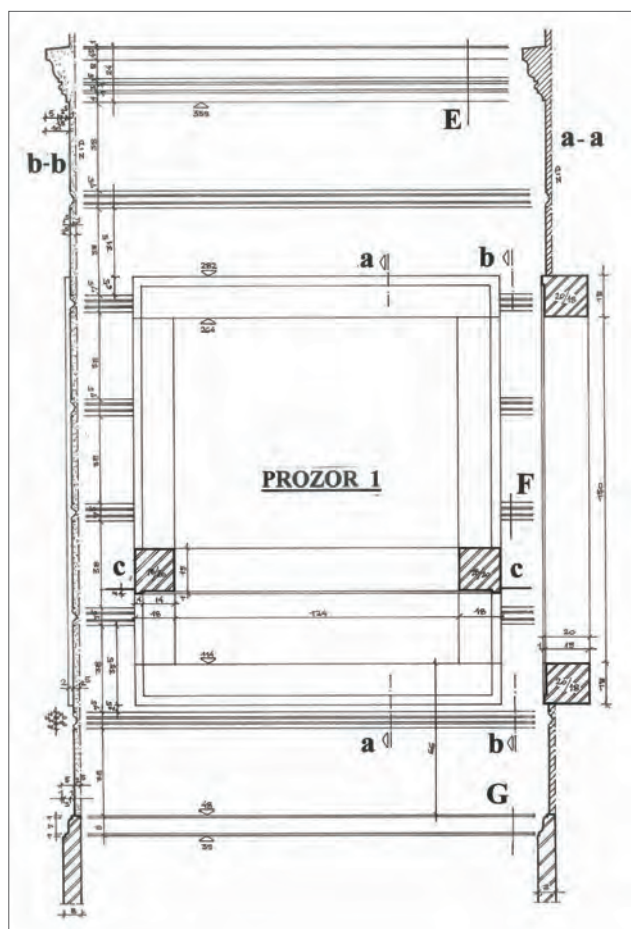
47 Pregled obavili Josip Kovač d. i. a. i Željko Trstenjak d. i. a.

48 Arhitektonsko snimanje povijesne jezgre grada Varaždina dovršeno je 1969. g.; za tadašnji Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture iz Zagreba izvršio ga je Zavod za urbanizam, Arhitektonskog fakulteta u Zagrebu.

49 Izradila ga je tvrtka ARTO d. o. o. iz Novog Marofa, gl. projektant Jadranka Cmrk d. i. a., br TD 535/99 iz rujna 2000. g.

50 Predsjednik Povjerenstva bio je Vladimir Stolnik (zamjenik župana), a članovi Stjepan Habunek (zamjenik župana), Željko Trstenjak (pročelnik Konzervatorskog odjela u Varaždinu), Tanja Martinec (savjetnik u Županijskom zavodu za prostorno uređenje i zaštitu okoliša) i Darinka Hajduk-Vučić (tajnica Županijske skupštine).

51 Radovi su izvedeni na temelju sljedeće dokumentacije: *mapa I* (arhitektonski projekt, projekt rekonstrukcije nosive konstrukcije, prikaz mjera protupožarne zaštite i elaborat hortikulturnog uređenja), izrađeni u poduzeću ARTO d. o. o. u Novom Marofu, broj TD: 535/99, od veljače 2006. godine, projektant V. Dušak, ing.arh; *mapa II* (projekt rekonstrukcije vodovoda, kanalizacije i požarne zaštite) izrađeni u poduzeću ARTO d. o. o. u Novom Marofu, broj TD: 535/99, od prosinca 2005. godine, projektant D. Capan, ing. str.; *mapa III* (strojarski projekt rekonstrukcije kotlovnice, radijatorskog grijanja, hlađenja i ventilacije) izrađeni u poduzeću »ARTO« d. o. o. u Novom Marofu, broj TD: 535/99, od prosinca 2005. godine, projektant D. Capan, ing. brod; *mapa IV* (projekt elektroinstalacija) izrađen u poduzeću ARTPROJEKT d. o. o. u Varaždinu, broj TD: 334/2004, od veljače 2006. godine, projektant T. Sajko, dipl. ing. el.; *mapa V*, (strojarski projekt-projekt dizala) izrađeni u poduzeću LIFT MODUS d. o. o. u Zagrebu, broj TD: LM 065/05, od veljače 2006. godine, projektant R. Pietri, dipl. ing. brod; glavni nadzorni inženjer – ovlašteni inženjer građevinarstva Rajka Krajcer Obadić, d. i. g.; građevinsku i uporabnu dozvolu izdao je Ured državne uprave u Varaždinskoj županiji, Služba za prostorno uređenje, zaštitu okoliša, graditeljstvo i imovinsko-pravne poslove u Varaždinu, i to građevinsku 19. travnja 2006., a uporabnu 4. rujna iste godine; prethodno je odobrenje na temelju predmetne dokumentacije izdalo Ministarstvo kulture, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorski odjel u Varaždinu 4. travnja 2006.

15 Detalj glavnog pročelja, nacrt prozora 1, izvedbeni projekt iz 2003. (izradili Blanda Matica, Silvije Novak)

Detail of the main facade, window design 1, according to the 2003 project plans (drawn up by Blanda Matica and Silvije Novak)

krila. Pri svim obnovama maksimalno su iskorišteni izvorni materijali. Sva istraživanja i radove na obnovi palače financijski je potpomoglo Ministarstvo kulture. Konzervatorski nadzor nad svim zahvatima provodio je Željko Trstenjak d. i. a., arheološki dipl. arheolog i povjesničar umjetnosti Marijana Korunek, oboje djelatnici Ministarstva kulture, Uprave za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorskog odjela u Varaždinu. Fizičko očuvanje, pravilna uporaba i prezentacija ovoga kulturnog dobra iznimnoga povijesnog značenja, bili su od najveće važnosti, a visoka spomenička vrijednost postavila je stroge kriterije u pristupu njezinoj obnovi.

Krovište

Pregledom palače 1994. godine utvrđeno je da je krovno u relativno dobrom stanju, ali je pokrov biber crijepom dotrajavao. Predloženo je da se crijep presloži, a dotrajale letve zamijene novima. Zbog lošega stanja i hitnosti, zahvat je proveden u kratkom roku u srpnju 1997. godine, i to na dijelu krovništa sjevernog krila tamo gdje je to bilo najnužnije. Crijep je na ovom krovništu potpuno zamijenjen 1999.

godine⁵². Krovništa zapadnog i južnog krila u cijelosti su sanirana tijekom svibnja i lipnja 2006. godine.⁵³ Obnova je uključivala popravak i izmjenu dotrajalih potkonstrukcija te izmjenu postojećega limenog pokrova.

Dimnjaci

Godine 1994. pregledom je utvrđeno da dimnjaci ne zadovoljavaju oblikovno. Trebalo ih je prezidati i oblikovati prema povijesnom uzoru. Nažalost, pri ovim adaptacijama to nije izvedeno zbog njihova dobrog građevinskog stanja i radi uštede sredstava.

Limarija

Zatečena pocinčana limarija na palači bila je dotrajala i tehnički loše izvedena pa je zamijenjena bakrenom, uz primjenu tehnički ispravnih rješenja⁵⁴.

Zidovi

Pregledom palače godine 1994. utvrđeno je da zidovi ne pokazuju veća statička oštećenja. Sve nastale štete bile su uglavnom uzrokovane manjkavom i lošom limarijom na pročeljima, kapilarnom vlagom potaknutom asfaltiranjem površina oko palače i unutar njezina dvorišta, te uporabom neadekvatnih, uglavnom jakih, produžnih žbuka u novije vrijeme. Obnovom godine 2006. sanirana su oštećenja žbuke u unutrašnjosti palače. Svi proboji i rušenja, te uklanjanje kasnijih i neadekvatnih pregradnji, izvedeni su radi uspostave izvorne situacije unutar palače. Svi su zahvati izvedeni u skladu s mišljenjem službe zaštite⁵⁵ i stručnjaka konstruktora⁵⁶.

Svodovi

Vizualnim pregledom stanje je svodova bilo zadovoljavajuće. Naknadnim ispitivanjima godine 1994. utvrđena je veća količina vlage u svodu iznad svečane dvorane, što je vjerojatno bila posljedica propuštanja krova iza atike glavnoga pročelja. Još je nekoliko svodova bilo natopljeno vodom zbog neispravnih instalacija u sanitarnim prostorijama iznad njih. Svod svečane dvorane saniran je tijekom ožujka i travnja 2004.⁵⁷, a ostali svodovi od lipnja do rujna 2006. godine⁵⁸.

52 U dokumentaciji Konzervatorskog odjela u Varaždinu, Uprave za zaštitu kulturne baštine Ministarstva kulture, ne postoji dokumentacija o izvođaču predmetnog zahvata.

53 Izvođač radova bila je Meteor grupa d. o. o. iz Varaždina.

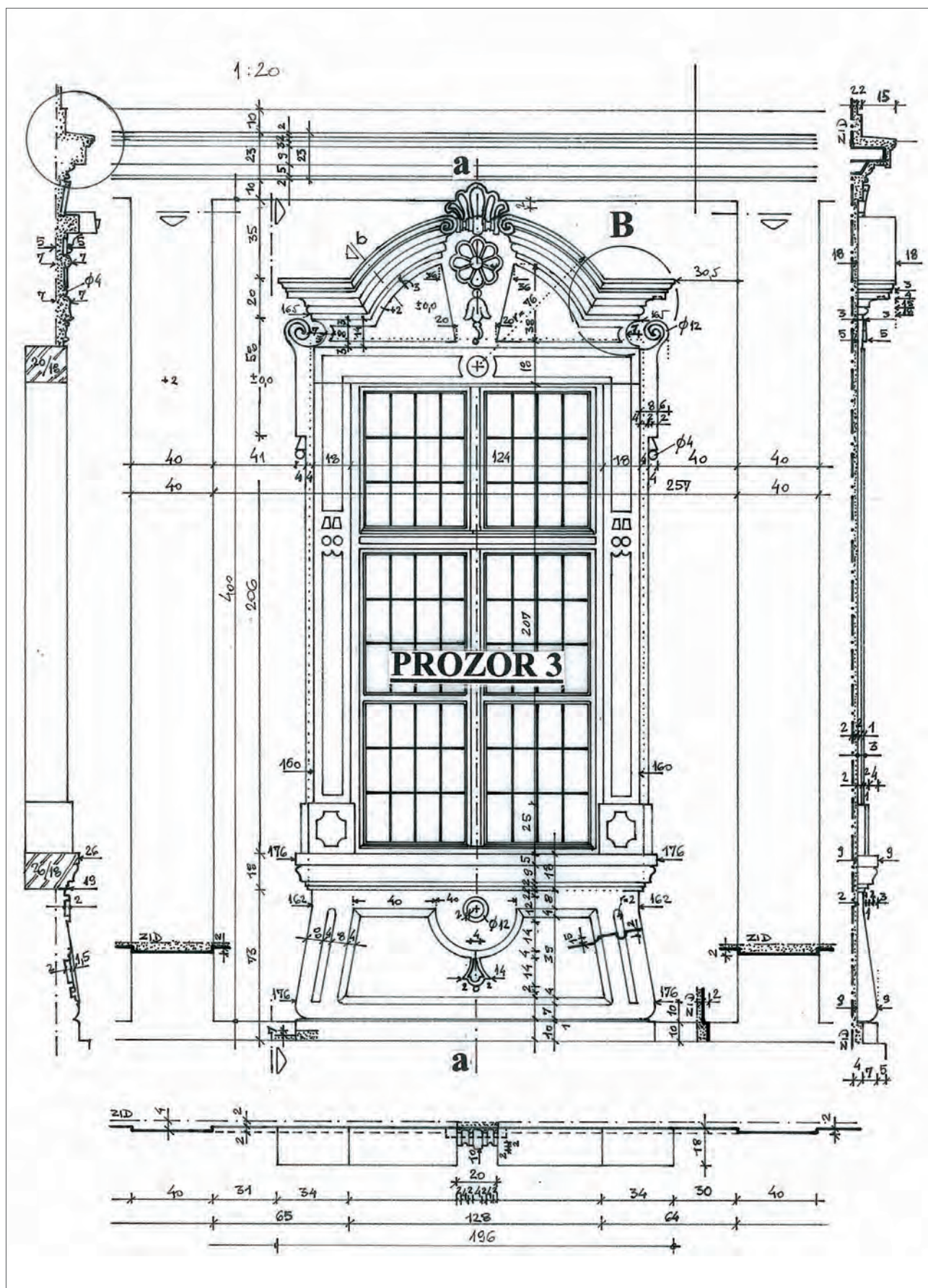
54 Radovi su izvedeni u kolovozu 2006., a izvođač radova bila je Meteor grupa d. o. o. iz Varaždina.

55 Mišljenje izdano 10. 1. 1997. (Ministarstvo kulture, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorski odjel u Varaždinu), a određeni detalji određivani su na licu mjesta, jer je konzervatorski nadzor svakodnevno provodio Željko Trstenjak, d. i. a., pročelnik Konzervatorskog odjela u Varaždinu, Uprave za zaštitu kulturne baštine, Ministarstva kulture.

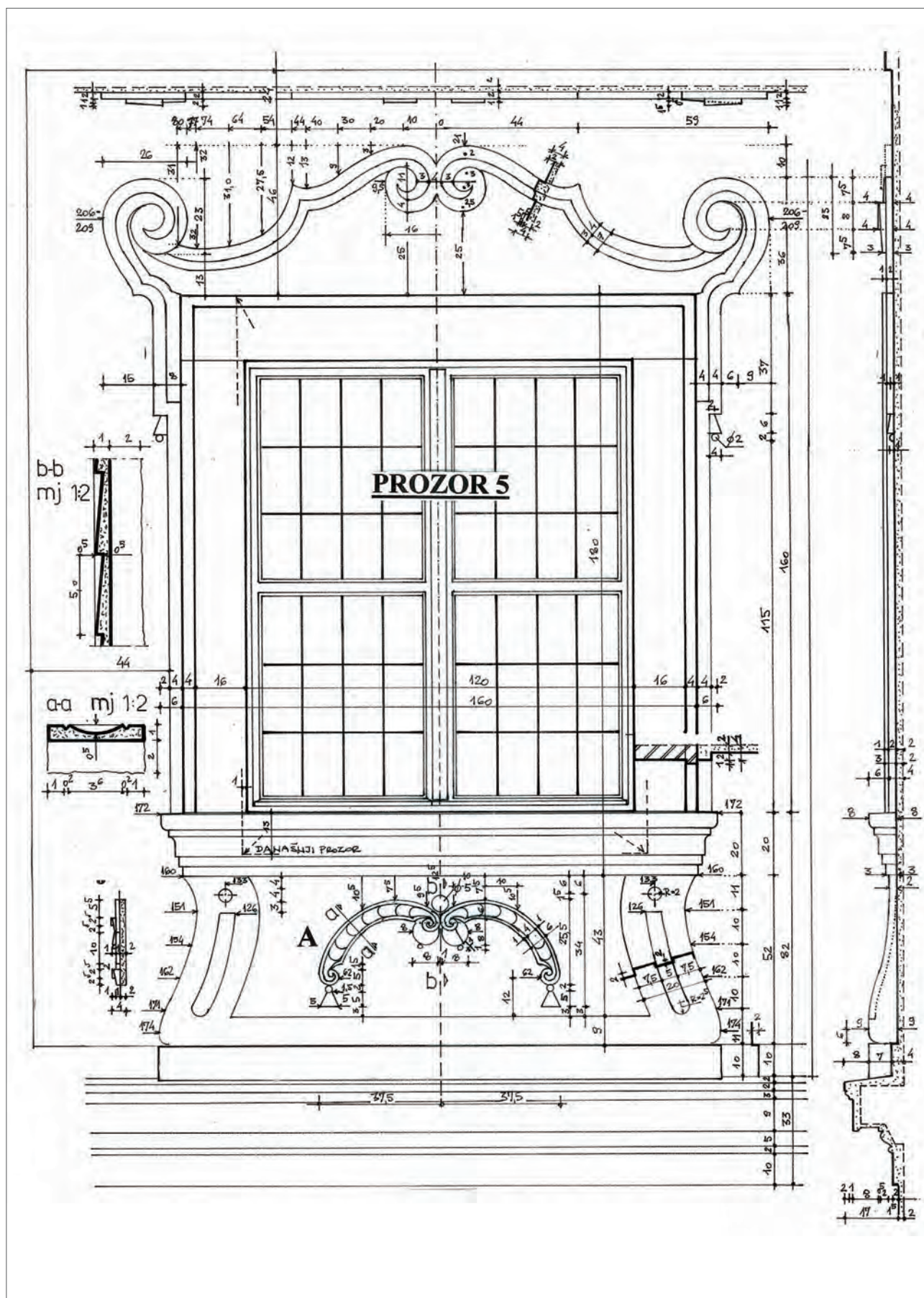
56 Sve je izvedeno na temelju ranije navedene dokumentacije Arto d. o. o.

57 Radove je izvela tvrtka Trifora (mr. Darwin Butković, ak. konz.-rest. spec.).

58 Izvođač radova bila je Meteor grupa d. o. o. iz Varaždina.

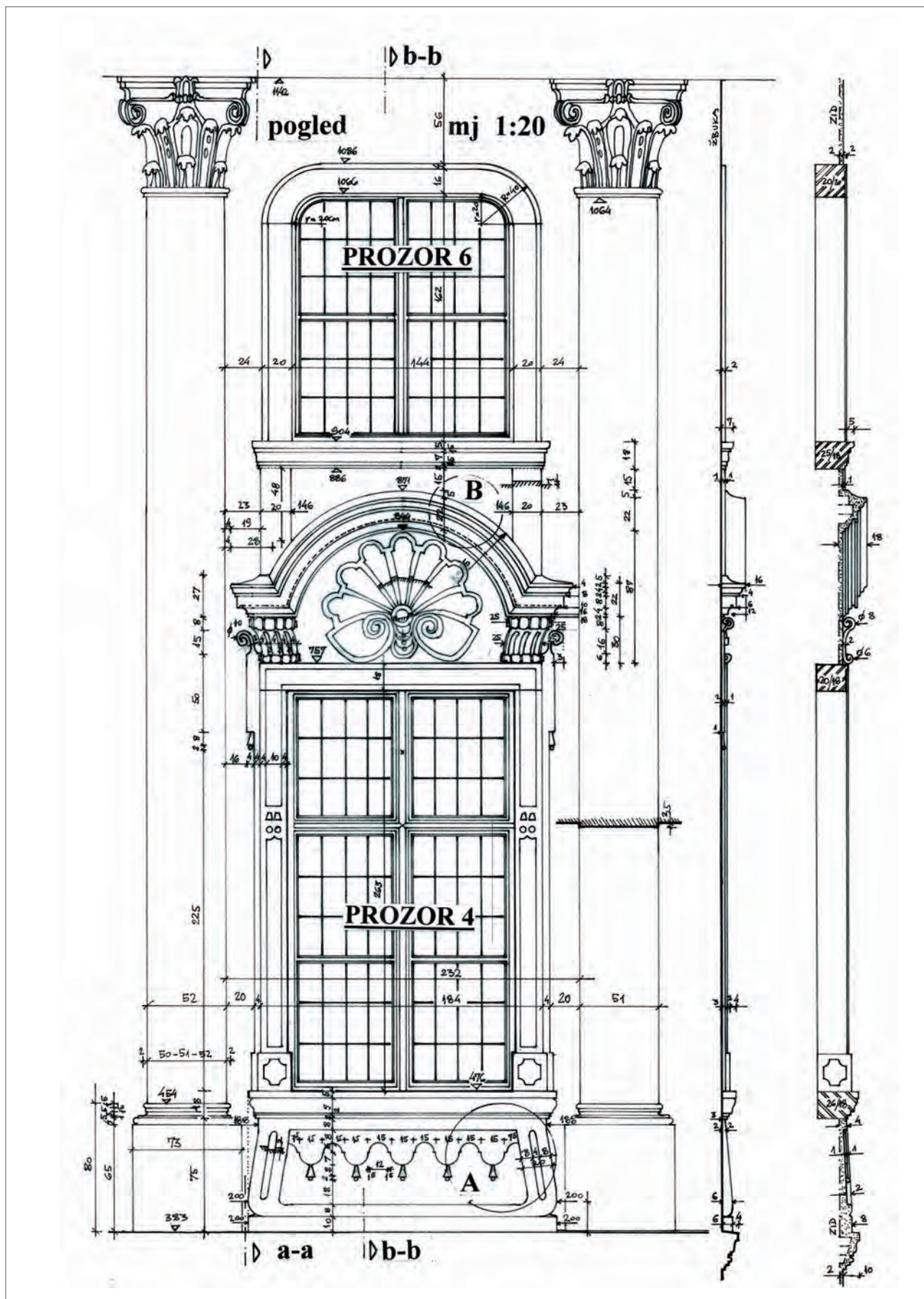

16 Palača Varaždinske županije, detalj glavnog pročelja, nacrt prozora 3, izvedbeni projekt iz 2003. (izradili Blanda Matica, Silvije Novak)
 Varaždin County Palace, detail of the main facade, window design 3, according to the 2003 project plans (drawn up by Blanda Matica and Silvije Novak)

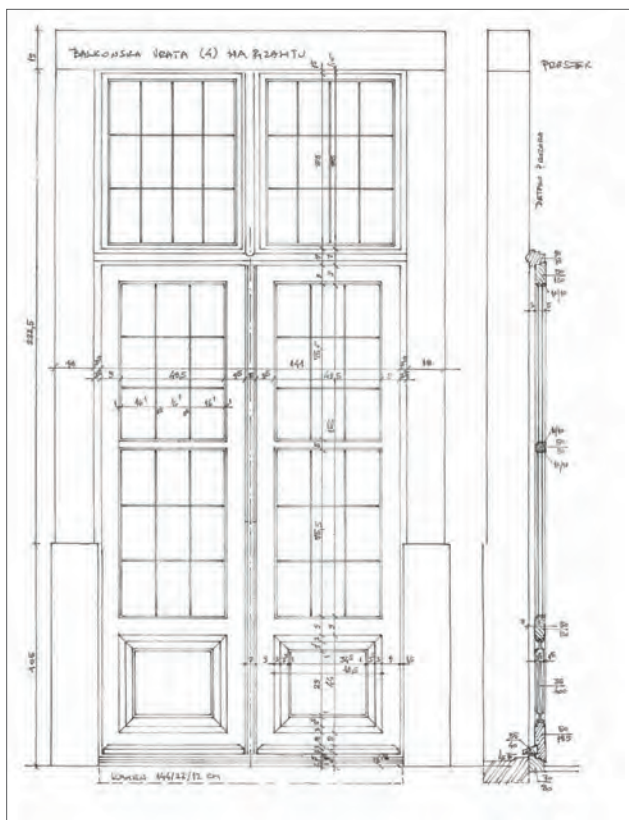
17 Detalj glavnoga pročelja, nacrt prozora 5, izvedbeni projekt iz 2003. (izradili Blanda Matica, Silvije Novak)

Detail of the main facade, window design 5, according to the 2003 project plans (drawn up by Blanda Matica and Silvije Novak)

18 Detalj glavnoga pročelja, nacrt prozora 4 i 6, izvedbeni projekt iz 2003. (izradili Blanda Matica, Silvije Novak)

Detail of the main facade, window designs 4 and 6, according to the 2003 project plans (drawn up by Blanda Matica and Silvije Novak)

19 Detalj glavnoga pročelja, nacrt za balkonska vrata, izvedbeni projekt iz 2003. (izradila Blanda Matica)

Detail of the main facade, balcony doors, according to the 2003 project plans (drawn up by Blanda Matica)

Instalacije

Obnovom godine 2006. promijenjene su sve instalacije na palači, zbog dotrajalosti starih. Potpuno su izmijenjene instalacije vodovoda, kanalizacije, grijanja, sva sanitarna oprema te elektroinstalacije. Da bi se zadovoljile potrebe nove namjene, uvedene su i nove instalacije; poput računalne mreže, vatrodjave, videonadzora, telefonije i sl.⁵⁹

Stolarija

Uz iznimku nekoliko izvornih elemenata, prozorska je stolarija većinom bila iz 19. i 20. stoljeća. Još je pregledom godine 1994. utvrđeno da je u lošem stanju, te da je treba zamijeniti novom, izrađenom u duhu originalne. Na glavnom su pročelju zatečeni dvostruki prozori. Nutarnja su krila bila slična izvornim, ugrađena iza kamenih okvira. Vanjska su krila dodana naknadno s vanjske strane radi bolje toplinske zaštite. Bila su ugrađena u prozorki kameni okvir tako da je svijetli otvor kamenog okvira ujedno bio i svijetli otvor stolarije prozora. Rezultat ovakve ugradnje bilo je oštećenje i promjena oblika izvornih kamenih okvira. Nakon sanacije kamenih okvira, tijekom 2006. godine, s nutarnje su strane

ugrađeni jednostruki prozori tipa krilo na krilo, gdje je vanjsko krilo ostakljeno povijesnim ostakljenjem s pravokutnim stakalcima u olovnom okviru, a nutarnje ravnim, vučenim staklom (sl. 15-18). U sve prozore prema dvorištu uspješno je umetnuto termoizolacijsko staklo, bez narušavanja njihove oblikovne izvornosti, a detalji i okovi tih prozora preuzeti su s Franjevačkog samostana u Varaždinu. Vrata su izrađena prema najstarijim očuvanim primjercima, gdje su uz neke očuvane primjere na samoj zgradi upotrebljavani i komparativni primjeri. Sva vrata na palači završno su obrađena »fladranjem«, prema rezultatima konzervatorsko-restauratorskih istraživanja provedenih na očuvanim primjerima. Projekt za izradbu stolarije na glavnome pročelju i u svečanoj dvorani izradila je Blanda Matica, d. i. a., konzervator, u ožujku 2003. godine (sl. 15-19).

Podovi

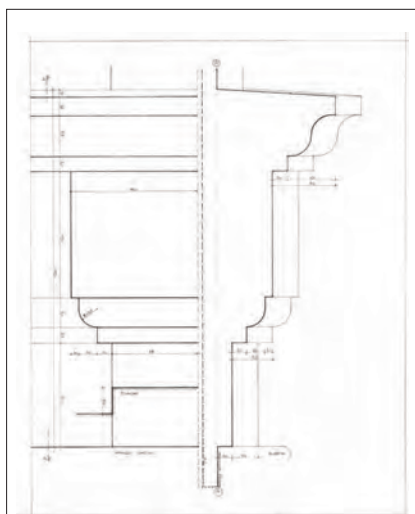
Zatečene podne obloge bile su izvedene kao teraco, keramičke pločice i parket. Nekoliko fragmenata izvornoga, kamenog opločenja pronađeno je u hodniku prvog kata sjevernog krila, kod istočnoga stubišta. Pri obnovi postojeći je teraco u hodnicima zamijenjen opločenjem s kamenim pločama što sličnijima izvorniku. U najvećem broju prostorija podovi su suho montažni. Na postojeću šutu iznad svodova stavljen je nasip pijeska, a na njega prešane, drvene »OSB« ploče i zaključno parket. Za prostorije na prvome katu sjevernoga krila izrađen je parket prema komparativnim predlošcima. U sanitarnim prostorijama postavljene su nove keramičke pločice. Pri izvedbi poda u prizemlju istočnoga krila primijenjeno je specifično rješenje. Kamene su ploče postavljene na estrih izveden na drenažnome sloju, a uz obodne zidove estrih je prekinut, a prorez između kamenih ploča i zidova zapunjen je drobljenim kamenom. U prorez je postavljena podna rasvjeta. Izvedbom proreza omogućena je parodifuzija tla ispod poda, te je na taj način smanjen parodifuzni pritisak na obodne zidove. Osim toga, prorez omogućuje naknadnu ugradbu instalacija bez oštećivanja postojeće građevne strukture. Podna površina ulazne veže riješena je u korelaciji s popločenjem dvorišta postavom kombinacije granitnih i drvenih kocaka na paropropusnu podlogu, čime je bitno smanjen problem kapilarne vlage. Radovi su izvedeni od srpnja do rujna 2006. g.⁶⁰ na temelju ranije navedene dokumentacije koju je izradio ARTO d. o. o.

Stubišta

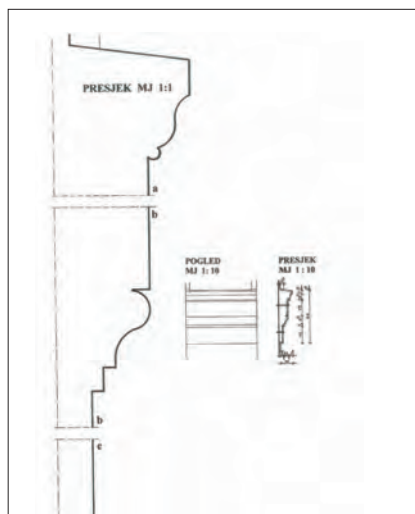
U jednoj od ranijih pregradnji zatvoren je zapadni krak stubišta iz ulazne veže do I. kata. Komuniciralo se samo istočnim krakom. Obnovom u 2006. godini ponovno je otvoren zapadni krak (sl. 12) pa je vertikalna komunikacija postala simetrična. Stube i podesti ranijim su pregradnjama

⁵⁹ Radovi su izvedeni od lipnja do rujna 2006. g., na temelju ranije navedene dokumentacije (ARTO d. o. o.), a izvođač radova bila je Meteor grupa d. o. o. iz Varaždina.

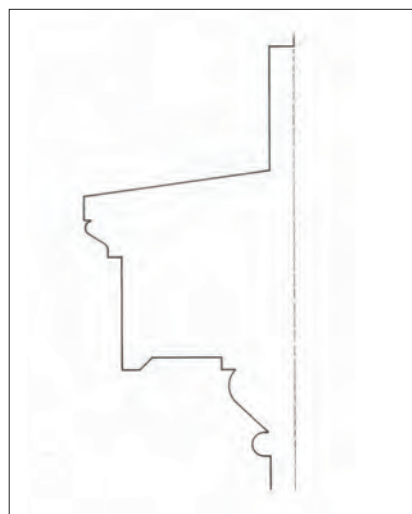
⁶⁰ Izvođač radova bila je Meteor grupa d.o.o. iz Varaždina.

20 Detalj glavnoga pročelja, vijenac C (izradila Blanda Matica)
Detail of the main facade, cornice C (drawn up by Blanda Matica)

21 Detalj glavnoga pročelja, vijenac C, izvedbeni projekt iz 2003. (izradili Blanda Matica, Silvije Novak)
Detail of the main facade, cornice C, according to the 2003 project plans (drawn up by Blanda Matica and Silvije Novak)

22 Detalj glavnoga pročelja, vijenac D, izvedbeni projekt iz 2003. (izradili Blanda Matica, Silvije Novak)
Detail of the main facade, cornice D, according to the 2003 project plans (drawn up by Blanda Matica and Silvije Novak)

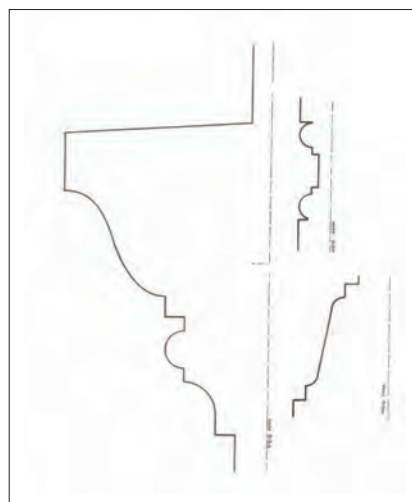
prevučeni teracom koji tijekom obnove nije uklonjen. Na drugom je katu obnovljena izvorna ograda stubišta od kovanog željeza (sl. 13)⁶¹.

Podrum

Palača ima podrum ispod sjevernoga i zapadnoga krila. Do obnove godine 2006. dio podruma ispod zapadnog krila bio je djelomično zatrpan, a dio ispod sjevernoga krila služio je kao arhiva. Tijekom Domovinskog rata taj je podrum upotrebljavan kao sklonište. Podrum ispod zapadnoga krila služio je kao zatvor. Dva pristupna stubišta vodila su do tri prostorije za zatvorenike. U njih se ulazilo kroz male otvore⁶². U najsjevernijoj prostoriji za zatvorenike u žbuci je urezan jedrenjak⁶³. Zbog detaljnog oblikovanja jedrenjaka, zaključujemo da ga je vjerojatno izradio zatvorenik pomorac. Zanimljivo je da ovakvu vrstu jedrenjaka ne nalazimo na Jadranu. Na svodu susjedne prostorije, koja je također služila kao zatvor, grafitno su iscrtani rombovi, a razlog tomu jest relativno niska visina svodova. Nakon obnove ovi zanimljivi nalazi prezentirani su kao svjedok jednoga vremena i jedne namjene ovog dijela palače. Oba stubišta prema podrumu ispod zapadnoga krila bila su zazidana, a obnovom godine 2006. stubište na južnoj strani ponovno je vraćeno u funkciju. Drugo je stubište ostalo zazidano, jer bi

23 Detalj glavnoga pročelja, vijenci E, F i G, izvedbeni projekt iz 2003. (izradili Blanda Matica, Silvije Novak)

Detail of the main facade, moulding E, F and G, according to the 2003 project plans (drawn up by Blanda Matica and Silvije Novak)

njegova ponovna uspostava narušila kružnu komunikaciju u hodnicima unutar palače. Uklonjeno je kasnije probijeno stubište iz unutarnjeg dvorišta u podrum zapadnoga krila. Pri obnovi podruma ispod zapadnoga krila maksimalno se poštovalo zatečeno stanje. Danas služi kao vinoteka (sl. 14), a prostorija s jedrenjakom prezentirana je kao zatvorska ćelija.

Glavno pročelje

Prva konzervatorska istraživanja na glavnom pročelju palače provela je tvrtka Trifora d. o. o. (mr. Darwin Butković, ak. konz.-rest. spec.) iz Varaždina tijekom listopada 1998. godine. Otvoreno je 49 sondi koje su dale dragocjene podatke

61 Radovi su izvedeni u svibnju i lipnju 2006. g. na temelju prije navedene dokumentacije (ARTO d. o. o.), a izvođač radova bila je Meteor grupa d. o. o. iz Varaždina.

62 Identične otvore, po obliku i veličini, nalazimo u hodnicima palače, a služili su za loženje vatre.

63 Na njega nas je upozorila muzejska savjetnica Gradskog muzeja Varaždin Marina Šimek, dipl. arheolog, koja je izvršila pregled podrumskih prostorija palače ranih 90-ih godina 20. stoljeća.

24 Otvaranje zazidanih arkada južnoga krila (stanje 2006., foto: Željko Trstenjak)

Opening the bricked-up arcade in the south wing (condition in 2006, photo by Željko Trstenjak)

25 Hodnik južnoga krila (stanje nakon obnove, foto: Željko Trstenjak)

Corridor of the southern wing (before renovation, photo by Željko Trstenjak)

o izvornom izgledu, ali i o kasnijim preinakama glavnoga pročelja. Najznačajniji nalaz svakako je bilo otkriće izvorne barokne žbuke s naznakama i tragovima kasnije otučenih profilacija i detalja. Prema tragovima boje na izvornoj žbuci određena je boja glavnoga pročelja. Nakon toga provedena su revizijska istraživanja kada je uklonjena novija žbuka s pročelja, te su konzervatorski istraženi tragovi otučenih baroknih profilacija⁶⁴. Ta istraživanja, uz već spomenutu povijesnu dokumentaciju, bila su temelj za izradbu prijedloga obnove s izvedbenim detaljima, na temeljem kojeg su provedeni zahvati obnove. Izvedbeni projekt za rekonstrukciju glavnoga pročelja županijske zgrade izradila je Blanda Matica, d. i. a. konzervator, u srpnju 2003. godine (sl. 11, 15 - 23)⁶⁵.

Od detalja izvornoga pročelja u cijelosti su očuvani samo kameni elementi: sokl, podrumski prozori, portal s balkonom i kapiteli pilastara na rizalitu. Prizemna zona nije izvedena prema izvornim Erberovim nacrtima, jer nisu vraćani bočni portali. Njihovi su tragovi pronađeni tijekom istraživanja na pročelju, te je utvrđeno da je samo jedan

bio izveden kao prolaz, a drugi je bio slijepi, radi simetrije pročelja. Međutim, nije utvrđeno jesu li oni bili ikada dovršeni ili su zazidani već tijekom gradnje. Za njihovo je ponovno vraćanje pronađeno premalo elemenata. Također nisu izvedene izvorno zamišljene horizontalne trake stilizirane rustike obojene naizmjenično svjetlije i tamnije nego su izvedene profilirane široke fuge koje diferenciraju trake rustike prizemlja (sl. 23). Te profilirane fuge obojene su ružičasto, a rustika bijelo, što je i osnovna koloristička shema izvornoga, baroknoga dvobojnog pročelja. Kao kontrapunkt horizontalnim trakama rustike u prizemlju, katovi središnjeg rizalita raščlanjeni su velikim redom pilastara. Katovi na bočnim, manjim rizalitima, odijeljeni su vijencem koji je u nekoliko navrata modificiran (sl. 22, 23). Istraživanja su potvrdila da su lezene koje uokviruju prozorska polja izvedene po Erberovim nacrtima. Prema obrisima otučenih žbuke i opeka jasno su utvrđene razlike između izvorno izvedenog pročelja i onog koje je projektirao Erber. Tragovi polukružnih natprozornika pronađeni su iznad prozora prvoga kata. Prema Erberovim nacrtima prozorski okviri drugog kata trebali su biti dosta jednostavni s uškama, ali su izvedeni s bogatijom štuko dekoracijom s volutama i zvončicama, što se da vjerno rekonstruirati na temelju nalaza provedenih istraživanja. Prozori drugog kata rizalita trebali su imati

⁶⁴ Revizijska istraživanja proveo je Silvije Novak, prof. pov. umj., iz Hrvatskog restoratorskog zavoda iz Zagreba od studenoga 2000. do veljače 2001. g.

⁶⁵ Glavno pročelje i provedena istraživanja na njemu u ovom je projektu valorizirao Silvije Novak, prof. pov. umj.

26 Pogled na JZ ugao dvorišta (stanje prije obnove, foto: Josip Kovač)
View of the SW corner of the courtyard (before renovation, photo by Josip Kovač)

27 Pogled na JE ugao dvorišta (stanje prije obnove, foto: Željko Trstenjak)
View of the SE corner of the courtyard (before renovation, photo by Željko Trstenjak)

28 Pogled na JE ugao dvorišta (stanje nakon obnove, foto: Željko Trstenjak)
View of the SE corner of the courtyard (after renovation, photo by Željko Trstenjak)

29 Svečana dvorana (stanje nakon obnove, foto: Željko Trstenjak)
State-room (after renovation, photo by Željko Trstenjak)

bogatu dekoraciju, ali su izvedeni skromnije i bez štuko dekoracija (sl. 18). Tako su projektirani prozori za rizalit zapravo izvedeni na bočnim stranama (sl. 17). Tragovi velike štukaturne kartuše ispod zabata nisu pronađeni, pa se postavlja pitanje je li uopće bila izvedena, te sukladno tomu nije vraćana na pročelje. Također nije sigurno je li zabat izveden prema Erberovim nacrtima, jer su istraživanja potvrdila da bifora nikada nije bila izvedena, a trokutasta polja na bočnim stranama zabata bila su slikana, a ne istaknuta, kako je to predviđeno izvornim nacrtima. Količina prikupljenih podataka omogućila je vjerodostojnu rekonstrukciju izvornog izgleda glavnoga pročelja palače Varaždinske županije (sl. 10, 11), iako svi detalji nisu utvrđeni konzervatorskim sondama. Nakon obnove izgled glavnoga pročelja približio se onomu koji vidimo na veduti iz 1873. godine.

Dvorišna pročelja

Pročelja unutrašnjega dvorišta izvedena su mnogo skromnije od glavnoga pročelja. Sjeverno dvorišno pročelje obnovljeno je u zatečenom stanju, samo što su dvostruki prozori zamijenjeni jednostrukima, a kameni okviri restaurirani. Poremećeni ritam prozora, kao rezultat prigradenih sanitarija (uklonjenih 60-ih godina 20. stoljeća), ostavljen je zbog konstrukcije svodova, prilagođenih spomenutoj prigradnji. Izvorni izgled južnoga pročelja izmijenjen je tijekom 20. stoljeća zazidavanjem arkada na prvom katu, te otvaranjem trijema u prizemlju. Kapiteli kamenih stupova arkada ostali su dijelom vidljivi, pa je provedeno konzervatorsko-restauratorsko istraživanje samo potvrdilo tu činjenicu⁶⁶.

⁶⁶ Istraživanja je provela tvrtka Trifora d.o.o. iz Varaždina (mr. Darwin Butković, ak. konz.-rest. spec.) tijekom svibnja 1999. g.

30 Ured župana (stanje nakon obnove, foto: Željko Trstenjak)
Office of the county prefect (after renovation, photo by Željko Trstenjak)

Arkade su otvorene (sl. 24), kameni stupovi restaurirani, a nedostajući kameni vijenac dopunjen novim. Zbog funkcionalnosti prostora, arkadura između kamenih stupova zatvorena je stijenama od čelika i stakla (sl. 25). U prizemlju su ponovno ugrađeni prozori čije je postojanje potvrđeno konzervatorskim istraživanjima.

Na zapadnom su pročelju otvoreni dijelom zazidani lučni prozorski otvori (sl. 26). Oni su također ubačeni u nekada otvorene arkade, ali su radi funkcionalnosti prostora izvedeni novi prozori po uzoru na postojeće, no ostakljeni termoizolacijskim staklom. Dva djelomično očuvana pravokutna prozora s kamenim okvirima, na prvom katu, restaurirana su i dopunjena. Otvorena su i dva zazidana podrumaska prozora.

Istočno je pročelje također doživjelo znatne izmjene tijekom 20. stoljeća (sl. 27). Na temelju istraživanja vraćen je izvorni izgled, pa su otvoreni lučni prozori na prvom katu, te trijem u prizemlju. Na spoju istočnog i južnog pročelja izvedeno je ostakljeno pročelje, iza kojeg je na spoju istočnog i južnog krila palače ugrađeno hidraulično dizalo (sl. 28). Ugradnjom dizala nije oštećena izvorna građevinska struktura.

Pri obnovi dvorišnoga pročelja palače rabljena je industrijska žbuka, a završna je boja određena na temelju provedenih konzervatorskih istraživanja. Osnovne su plohe obojene svijetlom oker nijansom, a vijenci i »sokl« bijelom bojom.

Na sjevernome pročelju nije pronađena izvorna boja, pa je to pročelje obojeno istom bojom kao i cijelo glavno pročelje.

Svečana dvorana

Ovo je najreprezentativnija prostorija smještena u središtu prvog kata sjevernoga krila i jedina koja je od ponovne uspostave Varaždinske županije imala svoju izvornu namjenu (sl. 29). Dužina joj je oko 10 m, širina 7 m, a s visinom od 8 m proteže se kroz dvije etaže. U sredini je sjevernog zida izlaz na balkon glavnoga pročelja s po jednim prozorom sa svake strane, te tri prozora iznad, u razini druge etaže. Tijekom 20. stoljeća probijen je otvor na zapadnom zidu u omanju dvoranu: širine 5 m, dužine 4 m i visine 3,5 m., koja je postala sastavni dio svečane dvorane. Dvorana je svođena i u cijelosti je ukrašena iluzionistički oslikanom arhitekturom u 19. stoljeću. Oslici su otkriveni ispod triju slojeva žbuke i više premaza raznih boja tijekom radova na obnovi dvorane⁶⁷. Oslik započinje od podne površine, gdje je parapet s ukladama, na koji se nastavljaju iluzionistički stupovi koji dolje imaju baze, a gore završavaju kompozitnim kapitelima. Oni prividno nose profilirane vijence i girlande, a iznad njih je friz sa slikanim konzolama. Slijede profilacije i niz kasete s rozetama u svojim središtima, koje čine četverokut na svodu dvorane. U središtu su toga četverokuta kružno postavljene kasete s rozetama u središtu, koje su postavljene u četiri koncentrične kružnice. Preostali je dio svoda ukrašen florealnim motivima. U tim, prvim istraživanjima otkriveni su i tragovi balkona. Pronađeni su ležajevi nosivih greda na južnom zidu na visini od tri metra, te tragovi u žbuci na istočnom i zapadnom zidu, iz kojih se jasno mogla čitati profilacija balkonske drvene ograde. Otvoren je zazidani otvor vrata na južnom zidu, koji je izvorno služio za pristupanje balkonu s drugog kata palače. Otkrivene su i rupe od grijanja na istočnom i zapadnom zidu, jer se dvorana grijala velikim pećima, koje su se ložile izvana, odnosno iz hodnika. U listopadu 2003. godine restaurator Velimir Ivezić restaurirao je jedan kapitel oslikanog stupa, kao probni uzorak. Tijekom ožujka i travnja 2004. restaurator Darwin Butković sa stručnim suradnicima u cijelosti je restaurirao zidni oslik svečane dvorane. Ponovno je postavljen i balkon, za koji je projekt izradila Blanda Matica, d. i. a.. Prijedlog za klupe svečane dvorane dao je Tomislav Kovačić, ing., iz poduzeća ARTO d.o.o., Novi Marof. Klupe i stolci su montažni, pa dvorana može služiti i u druge svrhe.

Nakon potpune obnove svečane dvorane, zbog upotrijebljavanja njezina značaja, na zidove su postavljeni portreti župana, posuđeni iz Gradskog muzeja Varaždin. Dvorana je time postala simbolom i pravnom sljednicom povijesne Županije varaždinske.

⁶⁷ Elaborat stanja i potrebnih konzervatorsko-restauratorskih istraživanja i radova na zidovima glavne (kongresne) dvorane s tentativnim planom izvedbe konzervatorsko-restauratorskih radova i radova koji prethode izradio je u rujnu 2003. g. Velimir Ivezić, konzervator-restaurator savjetnik.

Ured župana

Prostorije za potrebe župana uređene su u ljetu 1997. godine na I. katu sjevernoga krila palače, na mjestu gdje se i povijesno nalazio županov ured (sl. 30). Tada nije provedena temeljita obnova tih prostorija, nego su izvedeni samo najnužniji radovi da bi ured mogao normalno funkcionirati. Tom je prilikom sanirana unutarnja i vanjska stolarija, uključujući okove, presloženi su parketi, izvedene su elektroinstalacije, postavljena su rasvjetna tijela, te je provedeno završno unutarnje uređenje, koje je uključivalo soboslikarsko-ličilačke radove i opremanje prostorija. Istraživanja u ovim prostorijama proveo je restaurator Darwin Butković potkraj 2004. godine, a na temelju tih nalaza one su u potpunosti obnovljene tijekom 2005. godine.

Postavljen je novi parket, restaurirani su oslik zidova i štukature na svodovima. Prostorije ureda župana opremljene su građom koja je posuđena od Gradskog muzeja Varaždin. To nije građa koja je svoje mjesto našla u muzejskom postavu, nego je riječ o građi iz depoa, koja je na ovaj način ponovno vraćena u uporabu.

Dvorište

Dvorište je bilo asfaltirano i služilo je kao parkiralište, što nije bilo primjereno kulturnom dobru tog ranga. Obnovom 2006. godine dvorište je uređeno i zabranjeno je parkiranje u njemu. Postavljeno je novo popločenje u kojem su kombinirane granitne kocke i ploče. Pri iskupu koji je bio nuždan za postavljanje tog popločenja arheološki je nadzor proveo Konzervatorski odjel iz Varaždina. Pokretnih nalaza nije bilo, a najzanimljiviji je nalaz bunara u SI kutu dvorišta i nalaz odvodnog kanala izgrađenog od opeke.

Dizalo

Pri ponovnoj uspostavi prvobitne namjene palače 2006. godine pokazala se potreba za ugradnjom dizala kako bi se invalidnim osobama omogućio pristup barem prvom katu. Rješenje se našlo u II kutu palače, jer je tamo gradnja bila novijeg datuma i za nju bismo mogli reći da je u kulturnoj slojevitosti gradnje bezvrijedna struktura. Kao potvrda povijesnoj opravdanosti jest i već spomenuti plan iz 1860. godine, na kojemu je vidljivo da taj dio palače još jedini nije bio izgrađen, pa je zbog toga ovo bilo optimalno mjesto za postavljanje dizala. Svojom pozicijom on je uklopljen u samu palaču, pa nije bilo potrebe za dogradnjom ili promjenama u unutrašnjosti palače zbog njegove izvedbe. Jednom ostakljenom stranom on je okrenut prema unutrašnjem dvorištu, pa je time postao svojevrсни pečat današnjega vremena.

Oprema

Palača je tijekom svih godina kontinuirano osiromašivana, a od originalne opreme nije očuvano gotovo ništa. Od starije

su opreme očuvana dva konzolna fenjera na pročelju, koji su poslužili kao uzor za izradbu svih ostalih, koji su postavljeni u palači tijekom 2006. godine, te veliki luster u svečanoj dvorani, koji je restauriran. Po uzoru na njega izrađena su još dva manja luster a za istu dvoranu. Zbog raznih sadržaja u palači zadnjih desetljeća interijeri su bili opremljeni neadekvatnim namještajem, svjetiljkama i sl., što je bitno umanjivalo vrijednost palače, sve do obnove 2006. godine, kada se u nju ponovno useljava Varaždinska županija.

IV. DIO

UMJESTO ZAKLJUČKA

Varaždinska županija ima tradiciju postojanja dužu od 800 godina, a jedna je od najstarijih županija na prostoru Republike Hrvatske. Županijska palača županije svakako je njezin simbol i svjedočanstvo njezine bogate tradicije i povijesti. Ona nastaje u drugoj polovini 18. stoljeća kao reprezentativno zdanje kasnog baroka, a tijekom povijesti postupno gubi svoju važnost, što ima kao posljedicu njezino neodržavanje i stavljanje neadekvatnih sadržaja u nju. Danas, nakon potpune obnove, ona ponovno stoji kao simbol duge povijesne tradicije Varaždinske županije.

Ova monumentalna građevina danas je u potpunosti obnovljena, a povrh toga je i revitalizirana, odnosno vraćena joj je prvobitna namjena za koju je građena. Iako bi i adaptacija nekom prikladnom namjenom bila prihvatljiva, revitalizacija je ipak bila najbolje rješenje. Glavno je pročelje obnovljeno u skladu s očuvanim originalnim nacrtima i rezultatima provedenih istraživanja. Nisu izvedeni bočni portali, koji vjerojatno nikada nisu ni bili u potpunosti izgrađeni. Na krovu nije vraćena mansarda, koju je palača imala tijekom 19. stoljeća, ali, iako se nalazi u izvornim nacrtima, nije sigurno da je bila izvedena u prvoj fazi gradnje palače. Obnova je započela devedesetih godina 20. stoljeća, a njezin je intenzitet ovisio o brojnim čimbenicima, od kojih je najvažniji bilo financiranje. Najveći dio obnove proveden je tijekom 2006. godine, kada su osigurana adekvatna sredstva putem javno-privatnog partnerstva, te je palača obnovljena u relativno kratkom roku. Zbog brojnih čimbenika istraživanja su prije toga provedena samo fragmentarno, te su tijekom obnove sva otkrića značila i odstupanje od projektne dokumentacije. Pri obnovi unutrašnjosti vodilo se računa o tome da se, što je više moguće, poštuje izvorno stanje, te su u najvećoj mjeri upotrebljavani izvorni materijali. Unutrašnjost građevine prilagođena je suvremenom načinu života i rada, ali ne na štetu izvorne građevinske strukture i prostornih odnosa. Palača je potpuno opremljena svim potrebnim instalacijama, ali se pri njihovom uvođenju maksimalno vodilo računa o očuvanju cjelovitosti objekta. Ova palača je danas, uz Stari grad i Gradsku vijećnicu, ponovno postala simbolom grada Varaždina.

KRONOLOGIJA ZAHVATA NA PALAČI

1768.

Zbog reorganizacije uprave koju provodi austrijski dvor traži se da svaka županija ima svoju zgradu za sastanke županijske vlasti i smještaj činovništva. Zbog toga su 12. listopada 1768. dovršeni pregovori kojima grad ustupa županiji zemljište ukinutog varaždinskog generalata s ruševnim zgradama na Franjevačkom trgu za 25 000 fl., a odmah nakon toga započelo se s radovima.

1769.

Dvanaestog kolovoza sklopljen je ugovor s varaždinskim zidarskim majstorom Jacobusom Erberom za izgradnju palače, a 27. kolovoza sklopljen je ugovor s varaždinskim tesarским majstorom Simonom Ignazom Wagnerom za izvedbu krovišta na palači.

1770.

U siječnju Hrvatsko kraljevsko vijeće dostavlja carici Mariji Tereziji planove i projekte s troškovnicima za palaču Varaždinske županije.

Petnaestog prosinca još su obavljani neki radovi na palači, jer je tada Simonu Ignazu Wagneru isplaćeno akonto 100 forinti za radove na palači.

1772.

Počinju se održavati sjednice skupštine, te se županijska uprava u potpunosti preselila u novu palaču.

1776.

Dana 25. travnja buknuo je katastrofalni požar u kojem je stradala i palača Varaždinske županije. Odmah nakon požara obavljani su radovi na obnovi palače.

Najvjerojatnije te godine nastaje votivna slika sv. Florijana, koja nam je bitna, jer na sebi nosi prikaz palače Varaždinske županije prije požara 1776. godine. Na njoj se jasno vidi da je palača imala rokoko zabat na centralnom rizalitu, koji je nakon požara zamijenjen klasicističkim trokutastim zabatom.

1787.

Johann Michael Taxner izvodi radove na krovu palače koje je u vrlo teškom stanju. On 10. svibnja 1787. podnosi troškovnik u kojem navodi sav potreban materijal za popravak i prekrivanje palače.

1798.

Franciscus Lossert i Anton Robasz izvode neke radove na popravku palače Varaždinske županije.

1807.

Nastaje *Karta čitavog teritorija grada Varaždina*, na kojoj se vidi da palača ima samo tri krila, odnosno da nedostaje istočno krilo.

1823.

Ugarsko namjesničko vijeće odobrilo je županijskoj oblasti dogradnju županijske palače. Tada je najvjerojatnije izgrađeno istočno krilo, jer je riječ o dogradnji, a ne o pregradnji već postojećih prostorija.

1860.

Nastaje *Mapa kraljevskog slobodnog grada Varaždina*, na kojoj palača ima četiri krila, te ona tlocrtno ima današnji izgled.

1873.

Uzima se kao godina u kojoj je najranije mogla nastati veduta s prikazom palače Varaždinske županije, na kojem se vidi da centralni rizalit glavnoga pročelja ima klasicistički zabat i da palača ima mansardu na krovu.

2/2 19. st.

Uvelike je promijenjen izgled glavnoga pročelja, koje je gotovo u potpunosti lišeno svih ukrasa. Na prvom katu skinuti su svi ukrasi i ukrasni polukružni natprozornici. Na glavnom je pročelju djelomično izmijenjen kasnobarokni balkon, a cijelo prizemlje umjesto glatke žbuke dobiva rustiku.

1942.

Uspostavom velike župe Zagorje pristupilo se popravku županijske palače, koja je bila dosta devastirana i potpuno zapuštena. Palača je tada obnovljena u skladu sa sredstvima kojima se raspolagalo. Najveća je promjena vidljiva na glavnome pročelju, gdje se skida rustika prizemlja. Uklonjeni su i trokutasti zabati iznad prozora prvog kata na rizalitu, te je umjesto njih izvedena izvorna dekoracija u obliku luka s ravnim krajevima. Tada nisu vraćeni ostali dekorativni elementi, najvjerojatnije zbog nedostatka sredstava. Ovom su obnovom uklonjeni i kameni okviri s prozora drugog kata. Nakon što je većina palače obnovljena, tražena su sredstva za obnovu svečane dvorane. Veće su promjene doživjela dvorišna pročelja, gdje su zazidane arkade u prizemlju i na prvom katu.

1966.

Obavljen je pregled postojećega stanja palače koji je provela Ivy Kugli, te je palača 24. rujna preventivno zaštićena rješenjem Zavoda za zaštitu spomenika kulture iz Varaždina, broj: 546/1/66.

1974.

Palači je 11. siječnja utvrđeno svojstvo kulturnog dobra, te je upisana u Registar nepokretnih kulturnih dobara, na temelju rješenja Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu, broj: 02-377/5-1974.

1993.

Ponovno je uspostavljena Varaždinska županija.

1994.

Zavod za zaštitu spomenika kulture iz Varaždina proveo je pregled postojećega stanja palače.

1995.

Neuspjeli pokušaj sanacije oštećenja žbuke u prizemlju palače.

1996.

Pregled postojećega stanja palače koji su proveli Ured za prostorno uređenje, stambeno-komunalne poslove, graditeljstvo i zaštitu okoliša i Zavod za prostorno uređenje Županije i kojim je utvrđeno da je potreban veći opseg projektantskog posla od očekivanog.

1996./97.

Proveden je prvi zahvat na palači nakon više od pedeset godina, a bila je to djelomična promjena crijepa na krovu sjevernoga krila, koji je bio u vrlo lošem stanju, a u potpunosti je zamijenjen kasnije.

1997.

U ljetu je uređen ured župana na izvornom mjestu, dok je temeljita obnova tih prostorija provedena tek nakon nekoliko godina. Time je učinjen prvi korak u ponovnom aktiviranju palače u županijsku zgradu.

1998.

U listopadu su obavljena prva istraživanja, a proveo ih je Darwin Butković na glavnom pročelju palače. Tom je prilikom otkrivena vapnena žbuka s crvenkastom završnom bojom, a na temelju tog nalaza određena je boja glavnog pročelja pri obnovi.

1999.

Promijenjen je crijep na krovu sjevernog krila palače. U svibnju je provedeno istraživanje na ostalim pročeljima palače, a obavio ga je također Darwin Butković.

2000.

Formirano je Stručno povjerenstvo za pripremu i provedbu postupka nabave-ustupanja radova na uređenju obnove sjevernoga, uličnog pročelja županijske palače i izvedbe građevinsko- obrtničkih i instalacijskih radova.

2001.

Potkraj godine postavljena je skela te se krenulo s obnovom glavnoga pročelja.

2003.

Formirano je Stručno povjerenstvo za pripremu i provedbu postupka nabave usluga za obnovu pročelja i uređenja skupštinske dvorane.

Dovršeni su projekti za obnovu glavnoga pročelja palače.

2004.

Dovršena je obnova glavnoga pročelja palače.

U proljeće je započela obnova svečane dvorane, koja je dovršena u jesen iste godine.

Provedena su istraživanja u prostorijama Ureda župana.

2006.

Temeljita obnova županijske palače, koja je trajala od kasnoga proljeća do jeseni, a obuhvatila je obnovu većine prostorija u palači te preostala pročelja koja nisu bila obuhvaćena ranijim zahvatima. Jedini dio palače koji tada nije obnovljen jest tavan, ali je njegova obnova u planu.

Literatura

Hajduk-Vučić D. (grupa autora) (1995.): *Županija varaždinska*, Varaždin, 11.

Lentić-Kugli, I. (2001.): *Zgrade varaždinske povijesne jezgre*, Zagreb

Lentić-Kugli, I. (1981.): *Varaždinski graditelji i zidari 1700-1850*, Zagreb

Janković, J. (1898.): *Pabirci po povijesti županije varaždinske*, Varaždin

Časopis *Nova Hrvatska*, broj 71, 24. ožujka 1942.

Summary

THE RENOVATION OF VARAŽDIN COUNTY PALACE WITH REFERENCE TO THE HISTORICAL DEVELOPMENT AS AN INSTITUTION

Varaždin County Palace came into being during the second part of the 18th century, and is a representative building in Late Baroque style. Over the years, it gradually dwindled in significance, and this resulted in its being neglected, and used and furnished inappropriately. Today, this monumental building has been completely renovated, and in addition, has been revitalised so as to restore the original purpose for which it was built. Although other, perhaps more appropriate uses for it might have been more acceptable, authentic revitalisation has in fact proved the best solution. The main facade has been restored in accordance with surviving original plans and the results of conservation and restoration research. The side portals in the original plans have not executed, because they were probably never completed originally. The attics in the roof-space, which were part of the Palace in the 19th century, were not redone either, since it could not be proved that they formed part of the original phase of construction, through they are to be found in the original plans. Renovation work began in the 1990s, but the tempo at which it moved forward depended on many factors, of which funding was the most important. The greatest amount of renovation took place in 2006, when sufficient funding

was assured through a public/private partnership. This allowed the Palace to be renovated in a relatively short period of time. For many reasons, previous research had been undertaken in a piecemeal fashion, which meant that during renovation, new discoveries led to departures from the project documentation needing to be made. During the restoration of the interior, the original state of the building was taken into account as far as possible, and authentic materials were used to the greatest possible extent. The interior of the building has been adapted to contemporary life and work, without compromising its original structure or the arrangement of the rooms. The Palace has been fully equipped with the necessary infrastructure elements, but while these were being installed, great care was taken to preserve the integrity of the building. Today, alongside the Old City and the Town Hall, the Palace has again become a symbol of the town of Varaždin. The existence and institution of Varaždin County date back 800 years, making it one of the oldest counties in the Republic of Croatia. The Palace itself is a symbol of the County, evidence of its rich tradition, and today, after thorough renovation, it has reassumed its significant role in the course of history through its representative quality.

Anita Gamulin

Gotičko-barokna kuća Bartučević u Hvaru

Anita Gamulin
Ministarstvo kulture
Uprava za zaštitu kulturne baštine
Konzervatorski odjel u Splitu
HR – 21000 Split, Porinova 2

UDK: 8.3.025.4(497.5Hvar)
728.3.033.5(497.5Hvar)
728.3.034.7(497.5Hvar)
Izvorni znanstveni rad/Original Scientific Paper
Primljen/Received: 21. 10. 2010.

Ključne riječi: Hvar, gotičko-barokna kuća, gotički tabular, barokne obloge

Key words: Hvar, Gothic-baroque house, Gothic tabular, baroque facings

Sanacija i rekonstrukcija gotičko-barokne kuće u Hvaru, koja je izvorno pripadala renesansnim pjesnicima Jerolimu i Hortenziju Bartučeviću, ujedinile su istražne radove na kući sa zahtjevnom arhitektonskom sanacijom i specijalističkim restauratorskim radovima, kako bi se rekonstruirali iznimni interijeri gotičke dvorane i baroknoga stubišta, a sama kuća privela kvalitetnom stanovanju.

UVOD

Gotičko-barokna kuća izgrađena u Hvaru u predjelu Groda, na kat. čest. zgr. 141 k. o. Hvar, poznata je u povijesnoj i kulturnoj baštini grada kao kuća Bartučević. Građena u prvoj polovini XV. stoljeća u gotičkome slogu, poslije barokizirana i dograđena na jugu, dočekala je kraj XX. stoljeća kao vlasnički podijeljena i građevinski iznimno oštećena. Zahvaljujući interesu i razumijevanju novoga vlasnika kuća je obnovljena, pri čemu je valorizirano njezino povijesno i spomeničko značenje, ali su poštovani i svi uzusi struke. Građevini je udahnut novi život i obnovljen stari sjaj koji je, nedvojbeno, imala u vrijeme izgradnje, kao obiteljska kuća hvarskih plemića, povijesnih osoba i pjesnika Jeronima Bartučevića i njegova sina Hortenzija. Zbog svega navedenog i upravo zato što se u konzervatorskoj struci tako rijetko na kvalitetan način udruže želja za obnovom, respekt za baštinu i samoprijegor investitora, cijenimo vrijednim široj javnosti progovoriti o kući u povijesnom kontekstu, ali i predstaviti složene konzervatorske, restauratorske i projektantske napore koji su doveli do kvalitetnog rezultata (sl. 1).

GENEALOGIJA OBITELJI BARTUČEVIĆ

Obitelj Bartučević (*Bertucius, de Bertuciis, Bertucio, Bertuzzi*) jedna je od malobrojnih hvarskih plemićkih obitelji stranoga porijekla, doseljena u Hvar iz Apulije. Obitelj je u nekoliko naraštaja dala potomke koji su ostavili značajan doprinos djelujući u Hvaru i drugdje, pa se stoga koristimo prigodom progovoriti o njezinim najznačajnijim članovima.

Rodozačetnik Bartuč (*Bertucio ili Bertuzzo*) u Italiji je imao sinove Ambroza i Ciprijana. Ciprijan je bio arhikon u Hvaru, a Ambrozov sin Bartuč primljen je 1407. godine u hvarsko plemstvo, pri čemu je precizirano da je bio iz Tranija, odnosno Manfredonije. Bartuč je imao dva sina: Ambroza i Hortenzija, po kojima se dijele dvije grane Bartučevića. Grana Hortenzija Bartučevića zastalno se nastanila u Hvaru, dok je Ambroz Bartučević ostao u Pulji, a tek njegov unuk Tulio stalno se naseljava u Hvaru.

LOZA AMBROZA BARTUČEVIĆA

Loza Ambroza Bartučevića prati se u Hvaru od njegova unuka Tulija, rođenog u Italiji, ali doseljenog natrag u Hvar, gdje djeluje kao veleposjednik. Za života je stekao brojna imanja, o čemu svjedoči njegov Kodeks, sačuvan kao dio arhiva Boglić u koji je dospio nasljeđivanjem i vjerojatno ženidbenim vezama. Kodeks sadržava posjedovne spise Tulija Bartučevića iz razdoblja od 1544. do 1564. godine, na temelju kojih se može pratiti stjecanje veće broja nekretnina, i u Hvaru i u Starome Gradu, Visu i drugdje, a isto tako i većega broja obradivih površina i vinograda kako nadomak samog grada Hvara, tako i u Starogradskom polju i Dračevu polju na otoku Visu.

Najmarkantnija osoba obitelji jest Tulijev sin Franjo Antun (*Hvar, 1550. – ?, poslije 1620.*), vranski prior i diplomat, franjevac, malteški vitez sv. Ivana Jeruzalemskog.

Hvar, kuća Bartučević, zapadno pročelje (foto: Anita Gamulin, 2004.)

Hvar, the Bartučević House, west facade (photo by Anita Gamulin, 2004)

Smatra se idejnim začetnikom obrane Klisa od Turaka. Franjo Antun je uz pomoć pape Klementa VIII. i austrijskog cara Rudolfa II. vodio pokret za oslobođenje kršćana u Dalmaciji, Bosni, Crnoj Gori i u Albaniji. Godine 1596. nakratko je zarobljen nakon što je kliškim braniteljima uspio dostaviti hranu. Do godine 1605. na dvoru Rudolfa II. priprema planove za oslobođenje Bosne, zatim putuje i razvija široku diplomatsku djelatnost radi oslobođenja Balkana od Turaka.¹

Iz iste je loze i Nikola Bartučević, koji se 1628. spominje kao pustinjač u Zraču.

GRB OBITELJI BARTUČEVIĆ – LOZA TULIJA BARTUČEVIĆA

Grb ove grane Bartučevića sačuvan je na nadvratniku vrata korske pregrade u crkvi franjevačkog samostana u Hvaru. Vrata je oko godine 1583. dao načiniti Franjo Antun Bartučević, i sam franjevac. Grb se sastojao od dvaju superponiranih plavih polja odijeljenih zlatnim pojasom, u gornjem crvena brizura (stolić s nekoliko kratkih nogu, označuje sporednu granu roda), a u donjem dvije zlatne šestokrake.²

GRB BARTUČEVIĆA IZ STAROG GRADA

U Starome Gradu u Splitskoj ulici sačuvana su srednjovjekovna vrata s nadvratnikom »na grbavicu«, ukrašena poluobljim štapom. U središtu nadvratnika u reljefnom

je krugu grb koji ima desnu kosu traku između dviju šestokraka. Sa strane grba su inicijali T. B., pa J. Kovačić smatra da bi grb trebao biti rana inačica grba Tulija Bartučevića.³ Pretpostavke potvrđuju podaci iz Kodeksa (1544. – 1564.), koji govore da je Tulio u Starome Gradu imao svojih posjeda (sl. 2).

LOZA HORTENZIJA BARTUČEVIĆA

Hortenzije Bartučević, kao i njegov otac Bartuč zastalno se nastanjuju u Hvaru, gdje Bartuč godine 1407. postaje član hvarskoga plemstva. Hortenzije je bio otac Jerolima Atika (Hvar, potkraj XV. stoljeća – Hvar, između 1557. i 1560.), koji je kao i otac bio vlastelin, obnašao je mnoge odgovorne dužnosti hvarske komune (učitelj gramatike i pročelnik škole u Hvaru), ali je ponajprije bio poštovan kao ugledni humanist i pjesnik.⁴ Kao uglednoga pripadnika književnoga kruga spominju ga Pribičević i Hektorović, koji mu posvećuje sljedeće stihove:

*Viteže naredni, Bartučeviću (Bartuceuichu) moj,
Svim ljupki i medni, ki znaju razum tvoj.*

Zasebna poslanica Hektorovićeve »Ribanja i ribarskog prigovarjanja« posvećena je *plemenitomu, i velepoštovanomu gospodinu Hijeronimu Bartučeviću, vlastelinu hvarskomu, vitezu dostojnomu*.⁵ Književna djela Jeronima Bartučevića, nažalost, nisu sačuvana.

Jerolim je imao tri sina, od kojih je svakako najpoznatiji Hortenzij (Hvar, 1516. – Hvar, 1578.), koji se istaknuo

¹ Hrvatski leksikon, 1. svezak, A-K, Zagreb, 1996., 71.

² Duboković Nadalini, N. (1956): O sfragistici i stematologiji otoka Hvara, *Arhivist* VII, 3-4, Beograd, 64.

U grbovniku D. S. Karamana »Re d' armi di Spalato« (Muzej grada Splita, tab. 118) precrtan je pečat gdje je u najgornjem polju vodoravni križ, u srednjem su tri anđeoska poprsja (?), a u najdonjem dvije šestokrake. Uokolo je natpis: f. FRANC. ANTONIVA. BERTVCIVS. Grb bi dakle pripadao Franji Antunu Bartučeviću.

³ Kovačić, J. (1987): »Kodeks Bartučević« u arhivu Boglić-Božić, *Iz hvarske kulturne baštine*, Hvar, 138.

⁴ Hrvatski leksikon, 1. svezak, A-K, Zagreb, 1996., 71.

⁵ Hektorović, P.: *Ribanje i ribarsko prigovarjanje*, citirao Kovačić, J. (1987): »Kodeks Bartučević« u arhivu Boglić-Božić, *Iz hvarske kulturne baštine*, Hvar, 131.

2 Stari Grad, kuća Bartučević, detalj grba na nadvratniku (foto: Anita Gamulin, 2008.)

Stari Grad, the Bartučević House, detail from coat-of-arms over the door (photo by Anita Gamulin, 2008)

3 Grb obitelji Bartučević iz lapidarija arheološke zbirke »Grga Novak« u Hvaru (foto: Marinko Petrić, 2008.)

Coat-of-arms of the Bartučević family from the stone fragments of the archaeological collection »Grga Novak« in Hvar (photo by Marinko Petrić, 2008)

kao pjesnik, ali je imao i aktivnu ulogu u javnom životu hvarske komune. Godine 1553. predstavljao je hvarsko plemstvo pred mletačkom vladom u sukobu s pučanima, a zajedno s ocem Jeronimom bio je u odboru za prodaju žita. Godine 1560. obnašao je dužnost kamerlenga hvarske komune, a kao svjedok potpisuje i testament pjesnika Petra Hektorovića.⁶ Godine 1571., za vrijeme turskog napada Uluz Alije na dalmatinske otoke, ističe se kao sudac Visa, a godine 1573. nalazi se Hortenzije Bartučević na funkciji suca hvarske komune. Ipak, danas ga ponajviše pamtimo kao pjesnika, iako su sačuvane samo četiri njegove pjesme.⁷ Godine 1586. tiskana je njegova prva pjesma, pohvala Karnarutićeve »Tižbe i Šegrta«, a još dvije su sačuvane u poslanici koju Hortenzije piše suvremeniku Nikoli Nalješkoviću Dubrovčaninu, koji ga naziva »slavom svih Hrvata«.⁸

Drugi Jerolimov sin Petar je 1545. godine oslikao nove vratnice orgulja hvarske katedrale, a godine 1546. načinio je pet slika na ogradi katedralnoga pjevališta, te je kao i otac nosio titulu viteza Zlatne ostruge.

Andrija Bartučević (1584. – 1647.), unuk trećega Hortenzijeva sina Andrije, bio je ugledni kanonik, te je kao operarij hvarske katedrale jedan od najzaslužnijih za njezinu izgradnju. Početkom XVII. stoljeća dio obitelji seli se u Stari Grad, gdje su ženidbenim vezama s obitelji Grivičić stekli posjede.⁹ Dalje je rodoslovlje nepoznato, ali je ženskih potomaka bilo sve do kraja XVIII. stoljeća.

GRB OBITELJI BARTUČEVIĆ – LOZA HORTENZIJA BARTUČEVIĆA

Grb koji pripada glavnom odvojku obitelji ima desno srebrno, a lijevo crveno polje, s desnom modrom kosom gredom i trima osmokrakovima. Klesani primjerak grba čuva se u lapidariju arheološke zbirke »Dr. Grga Novak« u nekadašnjoj crkvi sv. Marka u Hvaru (sl. 3). Po nesigurnoj predaji, grb je potjecao sa zgrade »Ošpidala«, nekadašnje kuće Grivičić, koju su Bartučevići naslijedili.

O HVARSKIM POSJEDIMA OBITELJI BARTUČEVIĆ

Iz sačuvanih dokumenata moguće je barem djelomično rekonstruirati gdje su članovi brojne obitelji Bartučević stanovali u Hvaru, odnosno koje su kuće posjedovali. Bartučevići stanuju u istočnom dijelu predjela Groda, te imaju kuće u trima najistočnijim gradskim insulama. Iz pravnih je dokumenata vidljivo da su Tulio Bartučević i njegov sin Franjo Antun stanovali u južnom dijelu insule koja je pripadala obitelji Gazarović (Antun Gazarović, otac pjesnika Marina suvremenik je Franje Antuna Bartučevića). Danas je nekadašnji stambeni sklop adaptiran za turističko-ugostiteljsku namjenu (k. č. zgr. 103, 104, 105). U jugozapadnome dijelu sklopa bio je sačuvan ostatak dimnjaka za čiju je gradnju 1556. godine Tulijo Bartučević dobio dozvolu, a u jugoistočnom dijelu kuće pronađene su dvije kamenice za ulje impozantnih dimenzija, koje u ispravi iz 1593. spominje Mark Antun Bartučević, pa se kuća može ubicirati kao njihova rodna kuća.¹⁰

Kuća koju danas nazivamo Bartučević (k. č. zgr. 141) i koja će biti predmet daljnjeg istraživanja, izgrađena je u prvoj polovini XV. stoljeća, vjerojatno ju je gradio Hortenzije

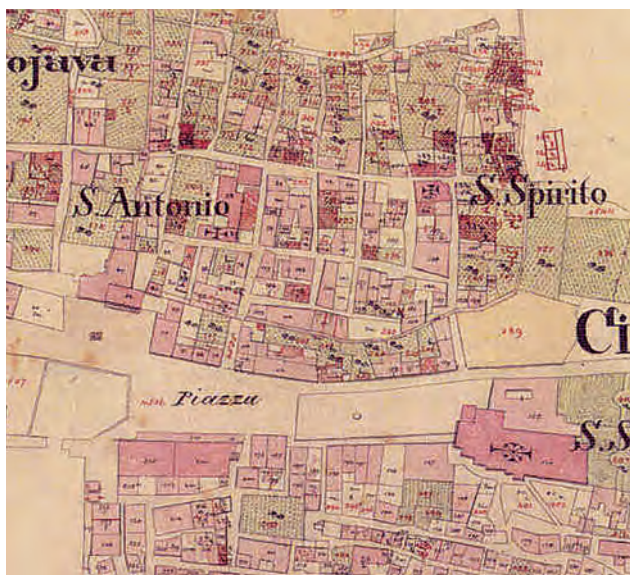
6 Prosperov Novak, S. (1978.): Hortenzij Bartučević, *Prilozi povijesti otoka Hvara V*, Hvar, 45.

7 *Hrvatski leksikon*, 1. svezak, A-K, Zagreb, 1996., 71.

8 Građu je prvi put objavio Ivan Kukuljević Sakcinski 1858. godine u »Pjesnici hrvatski«, vidi: Prosperov Novak, S. (1978.): Hortenzij Bartučević, *Prilozi povijesti otoka Hvara V*, Hvar, 46.

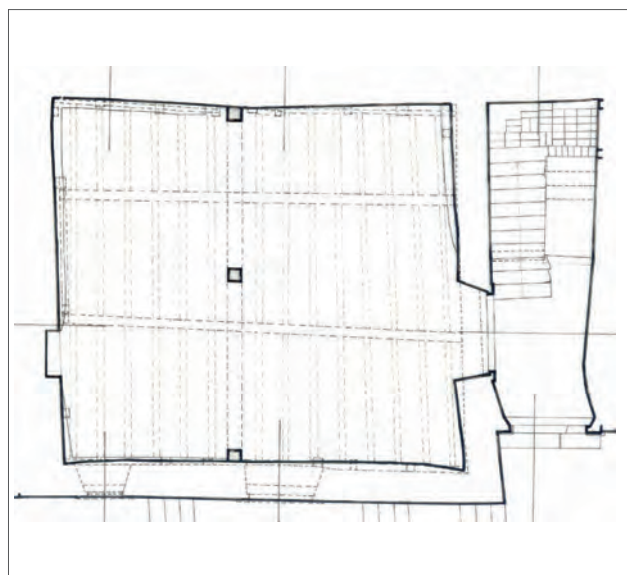
9 Kovačić, J. (1987): nav. dj.: 132.

10 Kovačić, J. (1987): Kroz stambeno graditeljstvo, *Iz hvarske kulturne baštine*, Hvar, 48-49.

4 Austrijski katastar grada Hvara (sjeverni dio grada), 1835. godina (snimka: Hrvatski državni arhiv, Državni arhiv u Splitu, Arhiv mapa za Istru i Dalmaciju, Katastar Dalmacije 1823. – 1975.)

Austrian cadastre of the City of Hvar (northern part of the city), 1835 (Croatian State Archives, State Archives in Split, Archive map for Istria and Dalmatia, Cadastre of Dalmatia 1823-1975)

5 Kuća Bartučević, arhitektonska snimka postojećega stanja, tlocrt prizemlja, (Konzervatorski odjel u Splitu, 2003.)

The Bartučević House, architectural shot of the existing state, layout of the ground floor (Conservation Department in Split, 2003)

Bartučević, a poslije je pripadala pjesnicima Jerolimu i Hortenziju. U XVII. stoljeću spominje se u vlasništvu Hortenzijeva unuka i imenjaka, koji je bio javni bilježnik u Hvaru. Isti katastarski broj nosi i kuća koja čini sjeverozapadni ugao insule, pa se može pretpostaviti da je i ona bila sastavni dio posjeda.

U istoj insuli, na sjeveroistoku (k. č. zgr. 143/1,2) bile su kuće koje su 1676. godine, kao i kuća na k. č. zgr. 141 pripadale obitelji Bartučević-Jakša.¹¹ Južno od kuće, na kat. čest. 140, bilo je dvorište s jednostavnom krunom bunara i umivaonik od kasnogotičkih ulomaka, a na tom je položaju poslije sagrađena kuća Franetović.¹²

Bartučevićima godine 1574. pripada i kuća u istočnoj insuli (k. č. zgr. 138), tako da je istočni dio sklopa u vlasništvu kanonika Andrije Bartučevića, a južni u vlasništvu Silvestra Bartučevića. Ovaj stambeni sklop, danas poznat kao sklop obitelji Jakša, dolazi u posjed te obitelji tek oko 1700. godine, kada se izvorno gotičke kuće barokiziraju.

Posebnu zanimljivost čini ranogotička kuća izgrađena na k. č. zgr. 111, poznata kao rodna kuća pjesnika Petra Hektorovića. Malo je poznato da je tu kuću zajedno s vrtom prema Pjaci 1494. godine kupio pjesnikov otac Marin od Petra Bartučevića za 86 dukata.¹³

Kuća je s južne strane bila naslonjena uz gradski zid, a s istočne i zapadne strane bila je slobodna. Raniji vlasnik kuće, kao i vrta pred gradskim zidom, bio je Ivan Mišetić, koji se godine 1458. spominje u ugovoru sklopljenim s don Pavlom Paladinićem¹⁴. Petar Bartučević dolazi dakle u posjed kuće tek nakon 1458. godine. Kući je pripadao i dio vrta pred gradskim zidom u vlasništvu Ivana Mišetića, koji ga poslije izravno prodaje Marinu Hektoroviću. Kuća je dakle razmjerno kratko (nakon 1458. – 1494.) pripadala Petru Bartučeviću.

Bartučevićima su pripadali i drugi posjedi u gradu, do kojih su dolazili nasljedstvom, ženidbenim vezama ili zbog namirenja dugovanja, kako se vidi u mnogim spisima koji su pripadali Tuliju Bartučeviću. Tako je kuća sjeveroistočno od vrata za Gojavu pripadala Bartučevićima, a, kako se čini, u obitelj je stigla ženidbenim mirazom obitelji Lucić. Kuću je 1745. kanonik Dominik Bartučević-Grivičić ustupio starogradskoj župi.¹⁵

U hvarskom predjelu Burak, jugoistočno od katedrale, renesansna je građevina nazvana »Ošpidol« (k. č. zgr. 383), u vlasništvu Grivičića, a oporučno je 1525. godine nasljeđuje Ivan Bartučević, te poslije njegov sin don Andrija Bartučević.¹⁶

11 Kovačić, J. (1987): nav. dj.: 50 – 51.

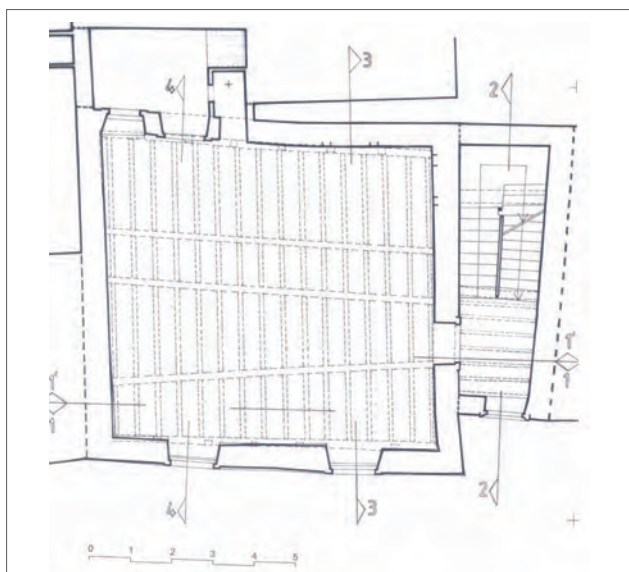
12 Kovačić, J. (1987): nav. dj.: 51.

13 Duboković, N. (1962): Kuća Petra Hektorovića u gradu Hvaru, *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske*, 4 Zagreb; Kolumbić Šćepanović, M. (1978): Hektorovićeve prebivališta, *Hvarski zbornik* 6, 256; Fisković C. (1977), Graditeljstvo grada Hvara u XVI. stoljeću, *Radovi instituta za hrvatsku povijest* 10, Zagreb, 455-456.

14 Štambuk, I. (2002): Kuća Marina Hektorovića pok. Hektora i njegovog sina pjesnika Petra, *Prilozi povijesti otoka Hvara*, XI., Hvar, 114.

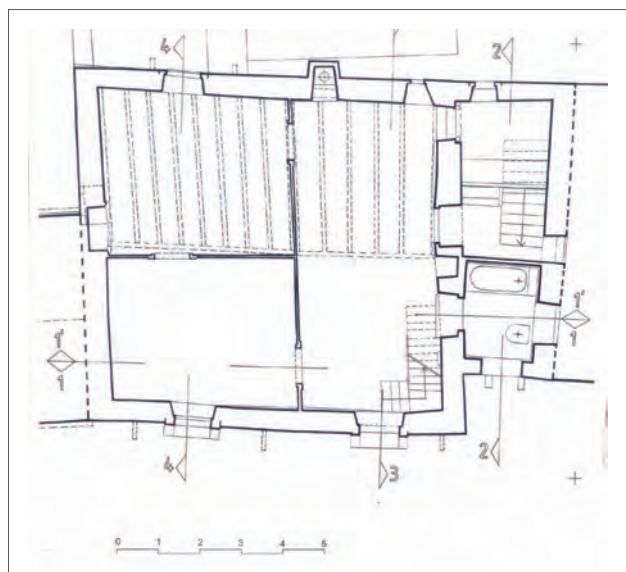
15 Kovačić, J. (1987): nav. dj. bilj. 3 : 135.

16 Kovačić, J. (1987): nav. dj. bilj. 10 : 35.

6 Kuća Bartučević, arhitektonska snimka postojećega stanja, tlocrt 1. kata – gotičke dvorane (Konzervatorski odjel u Splitu, 2003.)

Bartučević house, architectural shot of the existing state, layout of the 1st floor – Gothic halls (Conservation Department in Split, 2003)

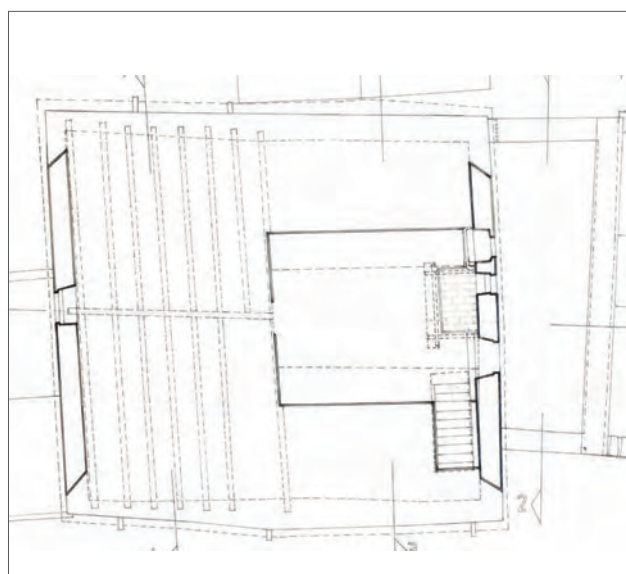

7 Kuća Bartučević, arhitektonska snimka postojećega stanja, tlocrt 2. kata (Konzervatorski odjel u Splitu, 2003.)

Bartučević house, architectural shot of the existing state, layout of the 2nd floor (Conservation Department in Split, 2003)

Još mnogo nekretnina došlo je u vlasništvo Bartučevića kupnjom, zamjenom ili kao nadoknada za dug, napose u vrijeme Tulija Bartučevića, koji se intenzivno bavio nekretninama. Dio njegovih ugovora evidentiran je u prije spomenutom Kodeksu (1544. – 1564.), koji u razdoblju od 20 godina prati njegove poslove vezane za nekretnine. Iz sačuvanih dokumenata saznajemo da je Tulio imao više kuća i kućišta u Hvaru, u predjelima Groda i Burak, skladište na hvarskoj pjaci, koje je poslije dao nadograditi¹⁷, ali i kuće u Vrboskoj i Komiži. Posjedovao je i mnoge zemlje i vinograde u Starogradskom i Jelšanskom polju i na otoku Visu, uglavnom na prostoru Dračeva polja i u viškom predjelu Kut, isto tako i obradive površine u Hvaru, na prostoru »iza grada« (izvan gradskih utvrda). U Kodeks je uvezano 87 posjedovnih isprava koje svjedoče o brojnim transakcijama nekretninama koje je u navedenom razdoblju poduzimao Tulio Bartučević, a zasigurno ih je za njegova života bilo i više. Mnoge od tih nekretnina baštinili su njegovi nasljednici, a točno *ubiciranje* njihova položaja (u dokumentima se nekretnine pozicioniraju navođenjem najbližih susjeda) bilo bi zanimljiv istraživački rad. Ne možemo se, međutim, oteti dojmu da je mnoge posjede stekao povoljno na ime duga koji njihovi vlasnici, najčešće udovice s djecom, nisu bile *kadre* vratiti.

Zadnji muški potomak obitelji, majstor Franjo Antun Bartučević imao je 1758. godine kuću uz crkvu Gospe od Anuncijate.

8 Kuća Bartučević, arhitektonska snimka postojećega stanja, tlocrt potkrovlja s otvorenim ložištem (Konzervatorski odjel u Splitu, 2003.)

Bartučević house, architectural shot of the existing state, layout of the attic with open fireplace (Conservation Department in Split, 2003)

SITUACIJA

Kuća Bartučević izgrađena je u povijesnoj cjelini grada Hvara, u istočnom dijelu predjela Groda, ogradena gradskim zidinama, i nosi anagrafsku oznaku starog katastra broj 141. Groda se smjestila unutar romaničkih obrambenih zidina koje ljevasto zatvaraju prostor

¹⁷ Kovačić, J. (1987): nav. dj. bilj. 3: 124.

9 U istočnom zidu kuće na razini drugog kata sačuvan je srednjovjekovni zahod (foto: Anita Gamulin, 2003.)

In the eastern part of the house a medieval lavatory was preserved (photo by Anita Gamulin, 2003)

od južnoga obrambenog zida koji je položen sjeverno od današnje hvarske pjace, pa do tvrđave Španjole na uzvisini brda. Groda je urbanistički planiran grad, o čemu svjedoči glavna gradska ulica položena usporedno s južnim gradskim zidom i niz stambenih ulica koje vode prema sjeveru i formiraju pravilni raster insula koje se postupno izgrađuju (sl. 4). Kuća Bartučević, građena u prvoj polovini XV. stoljeća, smještena je u drugoj stambenoj insuli Grode promatrano od istočnoga obrambenog zida. Izgrađena je u zapadnom dijelu navedene insule, a odlikuje se većom širinom od ostalih kuća izgrađenih u bloku, tako da neočekivano suzuje gradsku ulicu (sl. 4). Iako nema povijesnih podataka koji bi obrazložili ovako proširene gabarite kuće, evidentno je da je graditelj u skučenim urbanističkim uvjetima ostvario gradnju reprezentativnije kuće, što svjedoči i o ugledu obitelji kojoj kuća pripada. Sagrađena se dvokatnica zapadnim pročeljem otvara prema ulici, dok je istočno pročelje okrenuto na skromno dvorište u središtu stambene insule. Sjeverno i južno pročelje otvaraju se tek u zabatnim zonama jer je kuća stiješnjena izgradnjom u nizu. Na sjeveru je kući dograđena gradnja danas bez posebnih stilskih odlika, koja nosi iste anagrafske oznake kao

i kuća Bartučević, što navodi na pomisao da je obitelj posjedovala cijeli sjeverozapadni dio navedene insule. Izvornom je dispozicijom kuća imala dvorište na jugu, ograđeno zidom, u koje se pristupalo sa zapada, kroz ogradni zid, a u samu kuću vjerojatno s juga, iz dvorišta. Vertikalna komunikacija ostvarivala se unutar gabarita gotičke kuće, a dogradnja zatvorenoga stubišta na jugu izvedena je tijekom barokne adaptacije izvorne gradnje. Dograđeno stubište na vrhu dobiva manju terasu – altanu, kojoj se pristupa iz potkrovlja kuće, čime se kompenzira smanjenje ili pak potpuni gubitak dvorišta, do kojeg konačno dolazi izgradnjom kuće Franulović na jugu.

GOTIČKA FAZA GRADNJE

Stambena dvokatnica pravokutnoga tlocrta ističe se za gotičko vrijeme neuobičajenom širinom, što svjedoči o reprezentativnosti gradnje, a najbolje se sagledava u do danas sačuvanoj svečanoj dvorani na prvome katu kuće (sl. 30). Unutrašnje su dimenzije kuće iznose 730/800 cm, čime znatno odstupaju od uobičajenih tlocrta oblika izduljena pravokutnika. Prizemlje kuće organizirano je kao gospodarski dio – konoba, u koji vode dvokrilna vrata u kamenim pragovima bez ukrasa, izgrađena na južnome pročelju kuće, a kojima se izvorno pristupalo iz dvorišta (sl. 5). Reprezentativni prvi kat građevine, tzv. *piano nobile*, jedinstveni je prostor koji ukrašava drvena stropna konstrukcija ukrašena rezbarenom i oslikanom građom, a zbog širine prostora poduprta je ukrašenom podupornom gredom, tzv. *tramezalom* (sl. 6, 15). Na zapadnom zidu kata izvorno su postojali gotički prozori, poslije zamijenjeni onima baroknog sloga. Izvorno je iz prostorije na kat vodilo drveno stubište koje se nalazilo unutar gabarita prostorije, kako je bilo uobičajeno u gotičko vrijeme. Na drugome katu kuće organizirani su prostori za spavanje (sl. 7), gdje je u istočnom zidu sačuvan srednjovjekovni zahod (sl. 9).

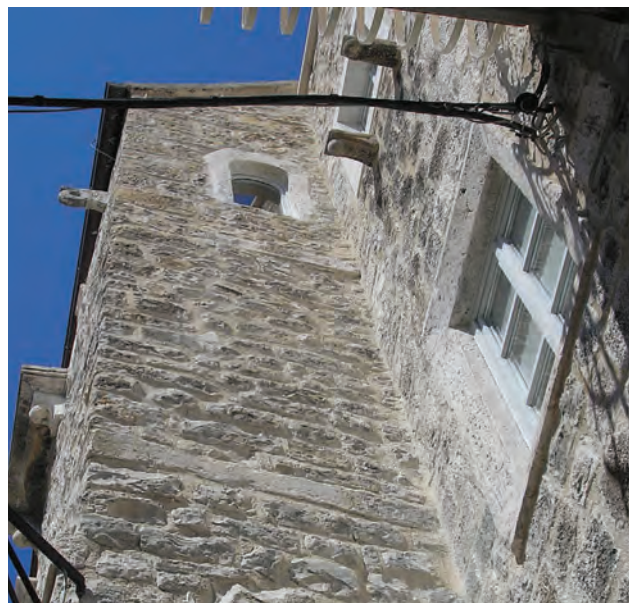
U potkrovlju je postojala kuhinja s otvorenim ognjištem, koja se u sličnoj inačici sačuvala sve do nedavne adaptacije kuće. Prije adaptacije sačuvana je i unutrašnja komunikacija »L« dispozicije koja je povezivala drugi kat kuće s potkrovljem, pa vjerujemo da je na sličan način postojala i u vrijeme izgradnje kuće, sredinom XV. stoljeća (sl. 8).

Prije dogradnje aneksa u kojem su smještene stube, južno od kuće postojalo je dvorište za koje skromni povijesni podaci govore da je bilo opremljeno jednostavnom krunom bunara i umivaonikom od kasnogotičkih ulomaka.¹⁸ Na tom je položaju poslije dograđeno barokno

¹⁸ Kovačić, J. (1987): Kroz stambeno graditeljstvo, *Iz hvarske kulturne baštine*, Hvar, 51.

10 Kuća Bartučević, arhitektonska snimka postojećega stanja, zapadno pročelje (Konzervatorski odjel u Splitu, 2003.)
Bartučević House, architectural shot of the existing state, west facade (Conservation Department in Split, 2003)

12 Ranogotički prozor na južnome pročelju i ostaci horizontalnih vijenaca, tzv. *Markapiana* (foto: Anita Gamulin, 2008.)

Early gothic window on the south facade and remains of horizontal wreaths, so called, *Markapiana* (photo by Anita Gamulin, 2008)

11 Detalj zapadnoga pročelja - gotički prozor na drugom katu kuće i konzole »s ušicama« ugrađene u pročelje kao spoliji (foto: Anita Gamulin, 2008.)

Detail of the west facade – gothic window on the second floor of the house and consoles with »eyes« fitted into the facade as spolia (photo by Anita Gamulin, 2008)

14 Gotički prozori na zapadnome pročelju aneksa, na katu (foto: Anita Gamulin, 2008.)

Gothic windows on the west annex facade, on the first floor (photo by Anita Gamulin, 2008)

13 Gotički prozori na zapadnome pročelju, na prizemlju kuće (foto: Anita Gamulin, 2008.)

Gothic windows on the west facade on the ground floor of the house (photo by Anita Gamulin, 2008)

15 Rekonstruirani grednjak reprezentativne gotičke dvorane (foto: Anita Gamulin, 2008.)

Reconstructed beams in the representative gothic hall (photo by Anita Gamulin, 2008)

16 Barokna ulazna vrata na zapadnome pročelju (foto: Anita Gamulin, 2011.)
Baroque entrance door on the west facade (photo by Anita Gamulin, 2011)

17 Detalj zapadnoga pročelja – razdjelni vijenac i barokni prozori na katu (foto: Anita Gamulin 2008.)

Detail of the west facade – dividing wreath and baroque windows on the first floor (photo by Anita Gamulin, 2008)

18 Detalj zapadnoga pročelja – barokni prozor u prizemlju (foto: Anita Gamulin, 2008.)

Detail of the west facade - baroque window on the ground-floor (photo by Anita Gamulin, 2008)

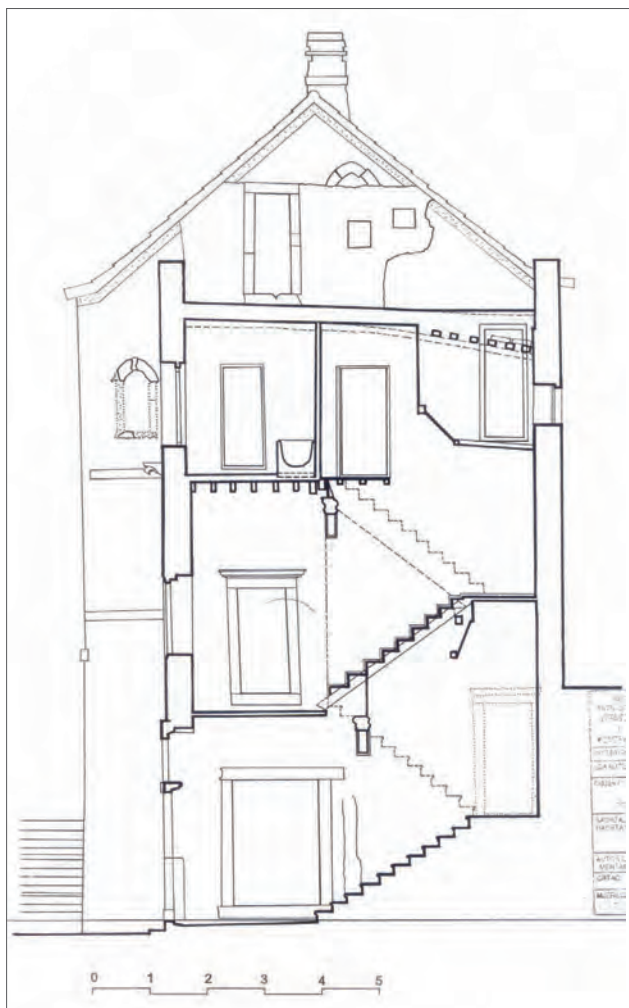

19 Kameno pilo izvorno se nalazio na drugome katu kuće (foto: Anita Gamulin, 2003.)
The votive stone was originally located on the second floor of the house (photo by Anita Gamulin, 2003)

20 Kameno pilo nakon restauratorskog zahvat (foto: Giuseppe Sava, 2006.)
Votive stone after the restoration intervention (photo by Giuseppe Sava, 2006)

21 Arhitektonska snimka postojećeg stanja, presjek kroz barokno stubište (Konzervatorski odjel u Splitu, 2003.)

Architectural shot of the existing state, cross-section of the baroque stairwell (Conservation Department in Split, 2003)

zatvoreno stubište, a recentno i stambena kuća obitelji Franulović, koja oblikovanjem narušava povijesnu strukturu Grode.

U izvornoj, gotičkoj dispoziciji kuće iz ograđenog su dvorišta na jugu morale voditi otvorene kamene stube na prvi kat kuće, u reprezentativnu dvoranu.¹⁹ Istražnim su radovima na južnom zidu kuće otkrivena zazidana vrata koja su trebala služiti toj funkciji. Povijesni izvori također neprecizno spominju postojanje gotičke trifore na južnom zidu aneksa, navodno zazidane pri izgradnji kuće Franulović, danas u vlasništvu obitelji Vrbaški.²⁰ Tijekom istražnih radova nisu se pokazali tragovi koji bi upućivali na postojanje većeg otvora (trifore), tek postojanje kamene konzole s dvostrukim »ušicama«, koja je kao spolij i danas ugrađena u istočno, dvorišno pročelje kuće, te konzole »s ušicama« na zapadnome pročelju upućuju na to da se na kući mogao nalaziti reprezentativniji stilski otvor. Ako je i postojao, otvor bi trebalo pretpostaviti na zapadnom, uličnom pročelju gotičke kuće, a ne na zidu kasnije dograđenoga baroknog aneksa (sl. 10). Konačno, promatrajući reprezentativnost dvorane na prvom katu, ne možemo se oteti dojmu da joj nedostaju bogatiji otvori na glavnome pročelju, a ne tek dvije skromne monofore (sl. 11), kakve su moguće postojale na položaju danas sačuvanih baroknih prozora. U prilog ovoj pretpostavci idu i brojne gotičke konzole koje su kao spoliji ugrađene u pročelje kuće i aneksa, a koje su dio kamenog repertoara nekoga bogatijeg stilskog otvora.

¹⁹ Postoje mnogi analogni primjeri organizacije prostora gotičkih kuća i palača koje odgovaraju ovoj dispoziciji, a navest ćemo primjer palače Papalić u Splitu.

²⁰ Kovačić, J. (1987): nav. dj. bilj. 10 : 28.

Na sjevernom i južnom zabatu kuće sačuvan je po jedan prozor ranogotičkoga sloga, sa slomljenim segmentnim lukom bez profilacije. Takav je prozor zatečen i na južnom pročelju, u razini drugog kata (sl. 12), zazidan kada su u jugozapadnom uglu kuće izvedene stube za potkrovlje. Smještaj prozora u odnosu na ulicu pokazuje iznimno promišljanje anonimnoga graditelja, koji, otvarajući pogled na glavnu komunikaciju i ulazna vrata kuće, omogućuje nove vizure ovom vjerojatno »ženskom« katu u kući. Na malom južnom pročelju sačuvani su i glatki pročelni vijenci, tzv. *Markapiani*, kakvi su se postavljali u razini međukatne konstrukcije i tako naglašavali katove. Položaj vijenaca danas ne korespondira s visinama katova u kući, tek niski parapet prozora, kakav nemamo na gotičkim otvorima zapadnoga pročelja, upućuje na to da je kuća mogla imati i ranogotičku fazu sa skromnije oblikovanim prozorima i katovima manje visine. Element jednostavnoga razdjelnog vijenca izvedenog bez dekoracije u razini sa zidanim pročeljem, a kakav će se i na zapadnome pročelju izvesti u barokno vrijeme, upućuje na kontinuitet korištenja ovim izvorno romaničkim oblikovnim elementom kroz duže razdoblje, kao i na znatnu stilsku retardaciju.

U prizemlju kuće, koje je danas djelomično ukopano zbog kontinuiranog podizanja razine terena, sačuvan je gotički prozor pačetvorinastog oblika sa zakošenim pragovima (sl. 13). U prizemlju je postojao još jedan prozor istovjetnog oblikovanja, koji je pri baroknoj adaptaciji kuće u vertikalnom položaju ugrađen u zapadno pročelje stubišnog aneksa, u razini prvog kata (sl. 14).

Gotička faza građevine odlikuje se bogato ukrašenim grednjakom u svečanoj prostoriji na prvom katu kuće, o kojem će se detaljnije govoriti u poglavlju o provedenim restauratorskim radovima (sl. 15).

BAROKNA ADAPTACIJA KUĆE

Potkraj XVII. i početkom XVIII. stoljeća kuća doživljava značajnu barokizaciju. Južno od gotičke kuće dograđuje se aneks u kojemu je smješteno stubište. U prizemlju aneksa glavna su ulazna vrata, oblikovana u jednostavnim kamenim pragovima, s lučno oblikovanim nadvratnikom koji ima naglašen zaglavni kamen. Kameni nadvoj dijeli ulazna vrata na dva dijela: pravokutni dvokrilni ulazni dio i polukružno nadsvjetlo u kojem je sačuvana izvorna željezna rešetka. Na drvenim vratnicama sačuvano je kovano kucalo (sl. 16). U aneksu su smještene drvene dvokrake stube. Aneks završava horizontalnom terasom – altanom, na koju se pristupa iz potkrovlja gotičke kuće. Barokne su preinake vidljive i na uličnom, zapadnom pročelju (sl. 17). U prizemlju je izveden polukružni prozor u glatkim

22 Barokne vratnice na drugom katu kuće, izvorno stanje (foto: Giuseppe Sava, 2003.)

Baroque door frames on the second floor of the house, original state (photo by Giuseppe Sava, 2003)

kamenim pragovima (sl. 18), koji uz postojeći manji gotički prozor osvjetljava prostor konobe. Na katu su dva jednostavna prozora, oblika uspravnog pravokutnika, u kamenim pragovima, s profiliranim kamenim nadvojem baroknoga sloga. Prozori su smješteni u osi gotičkih prozora na drugom katu, čime je ostvarena simetrija pročelja. Na zapadnome pročelju izveden je u razini pročelja jednostavan horizontalan vijenac koji se visinski podudara s pragovima baroknih prozora, a zapravo je zakašnjela inačica ovoga izvorno romaničkoga oblikovnog elementa. Vijenac ne označuje položaj međukatne konstrukcije, odnosno razdiobe katova, kako je to bilo uobičajeno, već je postavljen u visini parapeta prvog kata, te se ne podudara s visinom izvornih vijenaca čiji su ostaci sačuvani na južnome pročelju.

Izgradnjom stubišta u aneksu svečana prostorija na prvom katu dobiva novi pristup, na južnom zidu ugrađuju se vrata s baroknim nadvratnikom, te se ukida drveno stubište unutar prostorije kakvo je izvorno postojalo.

23 Zapadno pročelje kuće prije sanacije, (fototeka Konzervatorskog odjela u Splitu, 1993.)

West facade of the house prior to rehabilitation (photo archives of the Conservation Department in Split, 1993.)

Vrata istovjetnog oblikovanja ugrađuju se i u istočni zid kuće kako bi se dvorani pripojila dvorišna dogradnja gospodarskog sadržaja. Stambeni prostori na drugom katu također se vratima povezuju s dograđenim stubištem, a glavna se spavaonica oprema kamenim pilom renesansnoga sloga (sl.19, 20).

U unutrašnjosti kuće sačuvana je u Dalmaciji rarietna stilska drvenarija. Unutrašnje drveno dvokrako stubište ukrašeno je lučno oblikovanim drvenim oblogama, koje u zoni tjemena repliciraju detalj zaglavnog kamena s baroknom »S« volutom, čestim ukrasom unutarnjih stubišta u baroknim palačama.²¹ (sl. 21, 30, 31).

Na drugom su katu sačuvane drvene vratnice, čiji je štok ornamentiran uvećanim ukrasom dijamantnog šiljka u kvadratnom polju. Ovaj izvorno gotički motiv u baroku se uvećava i često upotrebljava kao ukras rubnih dijelova otvora (sl. 22).

ZATEČENO STANJE KUĆE PRIJE ADAPTACIJE

Kraj XX. stoljeća kuća Bartučević dočekala je kao vlasnički podijeljena, napuštena i iznimno oštećena građevina (sl. 23). Znatna konstrukcijska oštećenja ponajviše

su se uočavala na zapadnom zidu građevine, došlo je do velike deformacije glavnoga pročelnog zida i njegova odstupanja od vertkale, što je uzrokovalo odvajanje drvene međukatne konstrukcije, poglavito na prvom i drugom katu, čime je dodatno narušena stabilnost kuće. U građevinskom smislu dotrajala, kuća je dulje vrijeme bila izložena utjecaju atmosferilija. Trošan krov, kao i dotrajala stolarija pogodovali su stalnom prodoru atmosferske vode i vlage koja je dodatno narušavala građevinu.

Na kući je u recentno vrijeme izvedeno nekoliko manjih intervencija. U podrumskom prostoru izveden je betonski stup koji je podržavao dotrajalu stropnu konstrukciju. U stubišnom aneksu na drugom je katu naknadno ugrađena skromna kupaonica i za te je potrebe otvoren prozor. U krovnome prostoru, kojim su se stanari koristili samo u južnom dijelu, sačuvano je otvoreno ognjište s napom. Valja istaknuti da je svečana gotička dvorana sve do današnjih dana sačuvala izvorne gabarite (sl. 24), dakle nije bila pregrađivana, što se redovito događalo kod sličnih situacija, a u barokno vrijeme izvedeni su dodatni otvori.

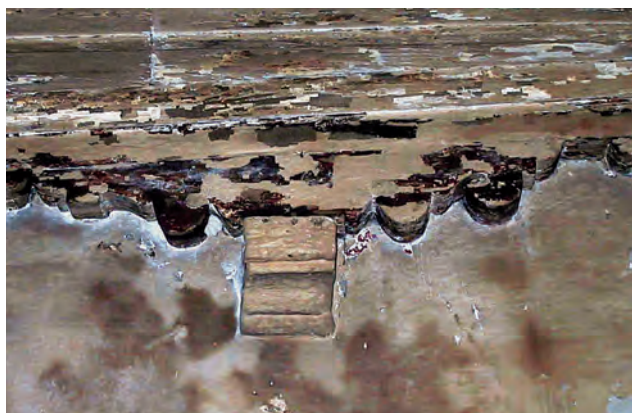
Vlasnička podijeljenost kuće, kao i nedostatak financijskih sredstava potrebnih za sanaciju ovakve visokovrijedne stilske građevine desetljećima su odgađali njezinu

²¹ Komparativni su primjeri palače Milesi i Cindro u Splitu, Bonini i Doimi de Lupis u Hvaru, Radossio i Doimi de Lupis u Visu.

24 Interijer kuće prije radova sanacije i rekonstrukcije (foto: Giuseppe Sava, 2003.)

Interior of the house prior to rehabilitation and reconstruction works (photo by Giuseppe Sava, 2003)

25 Izgled elemenata gotičkoga grednjaka prije restauratorskih radova (foto: Anita Gamulin, 2003.)

View of the elements of the gothic beam bridge prior to restoration (photo by Anita Gamulin, 2003)

26 Detalj poduporne grede prije restauracije (foto: Anita Gamulin, 2003.)

Detail of the support beam prior to restoration (photo by Anita Gamulin, 2003)

27 Detalj poduporne grede nakon restauracije (foto: Anita Gamulin, 2008.)

Detail of the support beam after restoration (photo by Anita Gamulin, 2008)

28 Detalj zaglavne ploče – izvorno stanje, restaurirano stanje i replika (foto: Giuseppe Sava, 2008.)

Detail of the main slab – original state, restored state and replica (photo by Giuseppe Sava, 2008)

primjerenu sanaciju, čime se kontinuirano povećavala degradiranost. U trenutku kada su konstrukcijska oštećenja već prijetila urušavanjem, spletom sretnih okolnosti kuća je prodana novim vlasnicima koji su u dogovoru s mjerodavnim institucijama započeli obnovu. Prvotno su se kućom trebala koristiti dva investitora, i to tako da prvi upotrebljava podrum i gotičku dvoranu na prvom katu, a drugi ima na raspolaganju drugi kat i potkrovlje, dok bi barokno stubište služilo kao zajednička vertikalna komunikacija. Spletom sretnih okolnosti jedan je od navedenih investitora odustao od obnove i prodao svoj dio nekretnine, tako da je kuća vlasnički ujedinjena, čime se ostvario važan preduvjet za primjerenu obnovu i buduće korištenje kućom. Kuća služi za stanovanje i investitorima je drugi dom, čime je ostvarena obnova u skladu s izvornom namjenom kuće, što je u današnje vrijeme posvemašnje turističke ekspanzije i kontinuiranog pretvaranja stambene arhitekture na obali u turističke smještaje raznih kategorija iznimno rijedak slučaj.

PROJEKT I OBNOVA

Arhitektonsku dokumentaciju postojećega stanja kuće, kao i konzervatorske smjernice za obnovu izradio je Konzervatorski odjel u Splitu. Arhitektonski projekt obnove izradio je projektni ured ARP d. o. o. iz Splita. Pri obnovi poštovana je izvorna dispozicija najatraktivnijega prostora u kući – reprezentativne gotičke dvorane na prvom katu, kao i stilski artefakti zatečeni u interijeru. Restaurirano je barokno stubište izgrađeno u zasebnom aneksu, pa, prema tome, i izvorna komunikacija. Sačuvani su svi zatečeni otvori na pro-

čeljima kuće, kao i u nosivim zidovima. U prizemlju, na mjestu nekadašnje konobe, izveden je prostor za boravak i druženje kojem poseban ugođaj daje krušna peć. Na prvom je katu restaurirana gotička dvorana u izvornoj dispoziciji, a istočno od nje u zatečenim aneksima nastalima još u baroknoj adaptaciji kuće izvedene su pomoćne prostorije (kuhinja i kupaonica) prijesto potrebne za kvalitetno funkcioniranje dvorane u svečanim prigodama. Kameni pil, koji se izvorno nalazio na drugom katu, vjerojatno u nekadašnjoj obiteljskoj spavaonici, ugrađen je u sjeverni zid gotičke dvorane, kako bi bio dostupan posjetiteljima. Na prvom su katu privatne prostorije vlasnika, danas u izmijenjenoj dispoziciji u odnosu na barokni izvornik (potreba za izvedbom suvremene kupaonice). Izvedbom predsoblja i rekonstrukcijom barokne drvenarije s naglašenim dijamantnim piramidama na dovratnicima na stambenom je katu postignut ugođaj na tragu izvornog. Stambeni je kat manjim drvenim stubištem povezan s potkrovljem, s kojim čini jedinstvenu stambenu cjelinu.

Najveće su promjene izvedene u potkrovlju kuće, koje se u zatečenoj dispoziciji, osim skromnog ognjišta, gotovo nije upotrebljavalo. Izvedbom zidanog luminara na istoku ostvaren je kvalitetan multifunkcionalan prostor koji ujedinjuje kuhinju, boravak i radni prostor, a izlaskom na altanu na jugu s koje se pruža pogled na grad, otvaraju se dodatne vizure i povećava kvaliteta stanovanja.

Valja napomenuti da je ljubaznošću investitora i njihovom suradnjom s Gradom Hvarom ostvarena mogućnost povremenoga javnog korištenja gotičkom dvoranom za kulturna događanja u gradu, čime dvorana postaje dostupna i široj javnosti.

29 Izgled rekonstruirane gotičke dvorane (foto: Giuseppe Sava, 2006.)
View of the reconstructed gothic hall (photo by Giuseppe Sava, 2006)

Sanacija građevine izvedena je poštujući izvorne građevinske materijale i tehnike građenja. Nosivi su zidovi sanirani injektiranjem i fugiranjem, sve su međukatne konstrukcije izvedene kao drvene, kuća je zakrovljena dvostrešnim drvenim krovstom, sa strehom od lomljenih kamenih ploča i pokrovom od kupe kanalice. Dvostrešni zidani luminar na istoku izveden je poštujući tipologiju građenja, a dva drvena jednostrešna lumina na zapadu obnovljena su prema zatečenom stanju. Svi su stilski otvori sačuvani u izvornom oblikovanju, opremljeni stolarijom izrađenom prema izvornim detaljima. Posebno ističemo odzidavanje i rekonstrukciju dvaju ranogotičkih prozora na južnome pročelju, na drugom katu i u zabatu pročelja.

RESTAURATORSKI RADOVI

Na kući Bartučević obavljeni su restauratorski radovi na gotičkoj stropnoj konstrukciji svečane dvorane na prvom katu, te na baroknim drvenim oplatama na aneksu stubišta. Barokne drvene vratnice s profiliranim štokovima izvedene su kao replike uništenih izvornih vratnica.

RESTAURACIJA GOTIČKOG TABULARA

Drvena gotička tavanica nad svečanom dvoranom prije obnove bila je u izrazito oštećenom stanju. Zbog naginjanja zapadnoga nosivog zida došlo je do konstrukcijskog oštećenja drvene međukatne konstrukcije koja je izgubila stabilan oslonac, grede su pod utjecajem vlage degradirale, napose u ležištima i uz zidove. Zbog smanjene nosivosti grednjak je uz izvornu poprečnu gredu – »tramezal« poduprt još dvjema gredama postavljenima okomito na osnovni smjer greda (istok – zapad). Izvorna je konstrukcija u podgledu recentno zatvorena podašćanjem, a čitava je konstrukcija naknadno premazana bijelom uljanom bojom, koja je kasnije degradirala.

Na licu mjesta obavljeni su istražni restauratorski radovi, kojima je ustanovljeno da se konstrukcija sastoji od više elemenata. Nad gotičkim kamenim konzolama koje su ugrađene u istočni i zapadni zid postavljene su drvene podvlake s profilacijom (sl. 25), nad kojima je postavljena drvena nazidnica. Na nazidnicama je niz drvenih greda bez ukrasa i oslika koje u smjeru istok – zapad premošćuju prostoriju širine 730 cm, zbog čega su u zoni najvećega proгиба poduprte poprečnom gredom ukrašenom u kutovima

30 Barokne oplate prije restauracije (foto: Giuseppe Sava, 2003.)

Baroque formwork prior to restoration (photo by Giuseppe Sava, 2003.)

tordiranom pletenicom (sl. 26), a u središtu i pri krajevima grede rezbarenim stiliziranim cvijetom oslikanim crvenom bojom.

Uz uzdužne zidove prostorije između greda umetnute su zaglavne ploče ukrašene rezbarenom središnjom osi i ukrasom u obliku dvije oslikane trilobe. Reljefna dekoracija u obliku triloba razmjerno je česta na gotičkim konstrukcijama²². Sačuvano je nekoliko izvornih zaglavnih ploča s ostacima oslika u crvenoj i plavoj boji), a ploče koje su nedostajale izvedene su kao replike po uzoru na izvorne (sl. 28). Uz nazidnicu je montirana dekorativna bordura profilirana kao tordirana pletenica.

U istražnim je radovima sačuvan skroman uzorak oslikane drvene letvice, koje se kao uzdužne i poprečne letvice montiraju nad gredama i čine pačetvorinasta polja. Letvice su oslikane florealnim uzorkom hrastova lišća u bijeloj i plavoj boji i motivom stiliziranoga cvijeta. Ovaj je uzorak čest ukras gotičkih stropnih konstrukcija, nalazimo ga na mnogim primjerima ranije istraženih i restauriranih grednjaka.²³

Nakon istražnih radova na licu mjesta grednjak je uz popisivanje svih elemenata pažljivo demontiran i prenesen u Split, gdje je u restauratorskoj radionici obavljena resta-

uracija izvorne građe, kao i izrada replika za sve elemente koji su nedostajali.²⁴ Sačuvani su svi izvorni elementi konstrukcije, osim greda, koje su zbog iznimne trošnosti na preporuku projektanta konstrukcije zamijenjene novom drvenom građom (sl. 15). Kako bi grednjak zadovoljio suvremene propise nosivosti, a sačuvao svoj izvoran izgled, grede su na gornjoj strani ojačane još jednim redom greda, a izvedena je i ESP-ploča kako bi se osigurala dodatna sigurnost na horizontalne sile. Ovakva je konstrukcija kompatibilna sa zidanom konstrukcijom nosivih zidova i uspješno se već neko vrijeme primjenjuje na povijesnom zidanom graditeljstvu, makar krije jedan nedostatak, koji se najviše očituje u visini parapeta u prostoriji nad grednjakom. Naime, ovakva je horizontalna konstrukcija razmjerno velike visine (debljine), pa nužno dolazi do smanjivanja izvorne visine parapeta na katu iznad, što je posebno uočljivo na gotičkim kućama, koje se, u pravilu, odlikuju razmjerno niskim prozorskim parapetima.

Restauratorsko sondiranje zidnih ploha otkrilo je više slojeva jednobojnih preslika, od kojih je najstariji u bordo boji, koja je odabrana za prezentaciju interijera gotičkog salona (sl. 29).

RESTAURACIJA BAROKNOGA STUBIŠTA

Kada je tijekom rekonstrukcije kuće u XVI. – XVII. stoljeću dograđen aneks u koji je smješteno drveno stubište, opremljeno je drvenim ukrasnim oplatama lučnog oblikovanja

22 Zaglavne ploče s dekoracijom u obliku jednostruke trilobe nalaze se na gotičkim grednjacima Papalićeve palače u Splitu, palače Statileo u Trogiru, na grednjaku iznad prostorije hospicija i u kapitularnoj dvorani u dominikanskom samostanu sv. Križa na Čiovu. Rubovi greda na trogirske palače bana Berislavića ukrašene nizom malih triloba, kao i bočne strane greda u kapitularnoj dvorani samostana sv. Križa na Čiovu. Zaglavne ploče gotičke kuće Vidović u Šibeniku imaju dekoraciju dvije trilobe kao i navedeni primjer.

23 Letvice ukrašene motivom hrastova lišća i stiliziranoga cvijeta nalazimo na primjeru obiju međukatnih konstrukcija na palači Grisogono u Splitu, na grednjaku svečane dvorane u palači Papalić u Splitu, u franjevačkom samostanu sv. Ante u Splitu.

24 Restauracija gotičke tavanice obavljena je u restauratorskoj radionici Giuseppe Sava iz Splita, gdje je izrađen i Elaborat za restauraciju i rekonstrukciju tavanice, uključujući i svu potrebnu dokumentaciju.

31 Barokne oplatae tijekom restauracije (foto: Giuseppe Sava, 2005.)

Baroque formwork during restoration (photo by Giuseppe Sava, 2005)

po uzoru na elemente baroknih portala (sl. 30). S obzirom na rijetkost nalaza, elementi su u potpunosti restaurirani, a drveno je stubište izvedeno po uzoru na izvorno.

Pri restauratorskim radovima na oplatama primijenjeni su isti postupci dokumentiranja, pažljive demontaže, restauracije svih izvornih elemenata uz zamjenu isključivo posve dotrajalih elemenata, te ponovnu montažu na licu mjesta (sl. 31).

ZAKLJUČAK

Gotičko-barokna kuća Bartučević pripadala je renesansnim pjesnicima Hortenziju i Jerolimu Bartučeviću, koji imaju značajno mjesto u hrvatskoj renesansnoj književnosti.

Položaj kuće Bartučević urbanistički je uvjetovan zadanom matricom razvoja grada Hvara, a njezino arhitektonsko oblikovanje ocjenjuje se skromnim u odnosu na druge primjere hvarskoga gotičkog graditeljstva. Iznimnim se može ocijeniti činjenica da je svečana gotička dvorana s dekoriranim tabularom na prvom katu sačuvana do danas u nepromijenjenim gabaritima i bez recentnih pregradnji. U gradu Hvaru samo je još jedan, znatno skromniji primjer rekonstruiranog tabulara stambenoga graditeljstva (gotička kuća Bracanović, k. č. zgr. 122 k. o. Hvar), koji je do rekonstrukcije bio sačuvan djelomično »sakriven« ispod drvenoga stropa »sa gušom« iz 19. stoljeća. Ostaci tabulara nalaze se u Hvaru u palači Paladini (k. č. zgr. 110 k. o. Hvar), i u palači Radošević (k. č. zgr. 311 k. o. Hvar), gdje je došlo do ujedinjavanja nekoliko gotičkih kuća u baroknu palaču, no navedeni primjeri do

dan danas nisu cjelovito istraženi niti prezentirani. Iznimnu vrijednost ovog nalaza čini upravo njegova cjelovitost, kakvu zatječemo na samo još nekoliko primjera gotičkoga graditeljstva srednje Dalmacije (palača Papalić u Splitu – Muzej grada Splita, palača Grisogono u Splitu na Peristilu), no navedeni su primjeri restaurirani za javnu namjenu i uz znatnu novčanu potporu Ministarstva. Mnogo je veći broj nalaza koji su do danas sačuvani samo fragmentarno, bilo da su stradali zbog neodržavanja i zuba vremena, nesretne vlasničke diobe, bilo zbog naknadnih neprimjerenih građevinskih intervencija (palače Marulić i Dagubio u Splitu, palača Berislavić u Trogiru). To više navedeni primjer privatne stambene kuće obnovljene vlastitom inicijativom i sredstvima u izvornim gabaritima i po uzusima struke postaje posve izniman.

Barokna adaptacija i dogradnja navedene kuće iznimne su zbog činjenice da je u potpunosti poštovana zatečena gotička svečana dvorana, za razliku od niza primjera gdje je barokizacija redovito dovodila do poništavanja ranijega sloja. Barokno drveno stubište s ukrasnim drvenim oplatama jedinstveno je na prostoru srednje Dalmacije, pa to više raduje njegova obnova u izvornome stanju, koja je uklonila prije opisana recentnija oštećenja.

Projektom rekonstrukcije postignut je skladan odnos stambene namjene i prezentacije izvornoga graditeljstva. Projekt je realiziran iznimnim zalaganjem i suradnjom svih stručnjaka angažiranih na projektu, ali iznad svega zahvaljujući zainteresiranom i angažiranom investitoru koji je pokazao iznimnu osjetljivost za kulturnu baštinu, bez kojeg ne bi bilo ovako kvalitetnog rezultata obnove.

SUDIONICI U OBNOVI

Investitor: Ante i Vjera Limić, Split

Arhitektonska snimka postojećega stanja: Ministarstvo kulture - Konzervatorski odjel u Splitu (mr. sc. Goran Nikšić, d. i. a., Amalasunta Caratan, d. i. a., Mladen Popović, arh. tehn.)

Projektna dokumentacija: ARP d. o. o. – poduzeće za projektiranje i konzalting u građevinarstvu, Split

Glavni projektant - Vinko Peračić, d. i. a.

Suradnici – Lucija Beljan, d. i. a., Nikomir Gabelić, d. i. a., Daria Makjanić, d. i. a.

Projektant konstrukcije – Egon Lokošek, d. i. a., Arhitektonski fakultet u Zagrebu

Izvođač radova – »Građevinar« građevinski obrt, vlasnik Branko Čapin, Split

Restauratorski radovi – restauratori Giuseppe i Zrinka Sava i suradnici

Konzervatorski nadzor – mr. sc. Goran Nikšić, d. i. a., viši savjetnik konzervator, i Anita Gamulin, d. i. a., viša savjetnica konzervatorica

Literatura

Berić, D. (1960.): O hvarskim pjesnicima Jerolimu i Hortenziju Bartučeviću, *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, XXVI, 3-4, Beograd.

Bučić, R. (1956.): *O javnim građevinama i zgradama u Hvaru*, Split.

Duboković Nadalini, N. (1956.): O sfragistici i stematologiji otoka Hvara, *Arhivist VII*, 3-4, Beograd.

Duboković Nadalini, N. (1958.): Srednjovjekovni i noviji spomenici otoka Hvara, *Popis spomenika otoka Hvara*, Split.

Duboković Nadalini, N. (1960.): O građevinskom razvoju Hvara polovinom XV. stoljeća, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 16, Split.

Duboković, N. (1962.): Kuća Petra Hektorovića u gradu Hvaru, *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske* 4, Zagreb.

Kolumbić Šćepanović, M. (1978.): Hektorovićeve prebivališta, *Hvarski zbornik* 6, Hvar.

Fisković, C. (1977.): Graditeljstvo grada Hvara u XVI. stoljeću, *Radovi instituta za hrvatsku povijest* 10, Zagreb.

Kasandrić, I. (1980.): Razvitak vlastelinstva na Braču, Hvaru i Visu u ranom srednjem vijeku, *Mogućnosti* 9, Split.

Kovačić, J. (1987.): »Kroz stambeno graditeljstvo grada Hvara«, u: »Iz hvarske kulturne baštine«, Hvar.

Kovačić, J. (1987.): »Kodeks Bertučević u arhivu Boglić-Božić«, u: »Iz hvarske kulturne baštine«, Hvar.

Prosperov Novak, S. (1978.): Hortenzij Bartučević (1516 – 1578), *Prilozi povijesti otoka Hvara V.*, Hvar.

Petrić, N. (1977.): Sukob plemića i pučana kroz izgradnju grada Hvara, *Radovi instituta za hrvatsku povijest* 10, Zagreb.

Štambuk, I. (2002.): Kuća Marina Hektorovića pok. Hektora i njegovog sina pjesnika Petra, *Prilozi povijesti otoka Hvara XI.*, Hvar.

Tudor, A. (1995.): *Stambena arhitektura grada Hvara u 17. i 18. stoljeću*, magistarski rad Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb.

Summary

THE BARTUČEVIĆ GOTHIC-BAROQUE HOUSE IN HVAR

The rehabilitation and reconstruction of the Gothic-baroque house in Hvar, which originally belonged to the Renaissance poets Jerolim and Hortenzije Bartučević linked the research work on the house with the demanding architectural rehabilitation and specialized restoration works in order to reconstruct the exceptional interiors of the Gothic hall and baroque stairwell and the put the house into function as living quarters.

Sanja Buble

Gradnja mlina – umijeće koje nestaje; Gašpina mlinica u Solinu

Sanja Buble
Ministarstvo kulture
Uprava za zaštitu kulturne baštine
Konzervatorski odjel u Splitu
HR – 21 000 Split, Porinova 2

UDK: 725.42:664.71(497.5Solin)
Stručni rad/Professional Paper
Primljen/Received: 5. 4. 2011.

Ključne riječi: mlinica s horizontalnim mlinskim kolom, gradnja mlinskog postrojenja, obnova tradicijske graditeljske baštine

Key words: watermill with horizontal mill wheel, construction of mill mechanism, rehabilitation of traditional building heritage

Gašpina mlinica u Solinu prvi se put spominje u dokumentima 1711. godine. Više je puta dograđivana te je u prvoj polovini XX. stoljeća u njoj radilo petnaest mlinskih postrojenja. Mlinovi Gašpinih mlinica pripadali su najrasprostranjenijem tipu dalmatinskih mlinova s vodoravnim mlinskim kolom. Najveći izazov pri obnovi mlinice bila je gradnja mlina (mlinskog postrojenja). Iako su dijelovi mlina poznati i više puta opisani u literaturi, gradnju smo željeli izvesti na tradicijski način i povjeriti graditelju koji je svoje tehničko umijeće naučio usmenom predajom, radeći sa starijima i upijajući njihovo iskustvo. Gospodin Mate Maćo Žura iz Skradina izradio je od hrastovine novi mlin u Gašpinoj mlinici prema svojem iskustvu, bez inženjerskog nacrt. Prateći Maćin rad, zabilježila sam tijek gradnje mlina, a njegovo iskustvo pretočila u arhitektonske crteže i tekst o gradnji mlina ne bih li tako barem dijelom sačuvala umijeće koje nestaje.

SOLINSKE MLINICE

Rijeka Jadro – Rika bila je izvor života solinskog područja za ilirskog, grčkog i rimskog doba te ishodište hrvatskog Solina. Mlinarstvo je bilo značajna privredna djelatnost tijekom cijele povijesti solinskoga prostora pa su na Rici i njezinim pritocima do kraja XIX. stoljeća izgrađene brojne mlinice. Solinske se mlinice prvi put spominju u povijesnim dokumentima 1069. godine u darovnici Petra Krešimira.¹ Kao značajne gospodarske građevine bile su u posjedu nadbiskupa, splitske općine i splitskih građana sve dok nisu pale u turske ruke osvajanjem Klisa 1537. godine. U XVII. i XVIII. stoljeću posjedovala ih je

mletačka vlastela, a tek nakon 1711. godine dotadašnji zakupnici, solinski seljaci, počeli su graditi svoje mlinice: među prvim Luka Kljaković Gašpić na mjestu današnje Gašpine mlinice.²

U austrijskoj katastarskoj izmjeri Solina i Klisa 1831. godine³ na području užega središta današnjeg grada zabilježeno je sedam mlinica s 51 mlinskim kolom: Gašpina mlinica na katastarskom listu Klisa te Aljinovića mlinica, velika Gabrića mlinica, mala Gabrića mlinica, Jankova mlinica, Velika galija i Mala galija na katastarskom listu Solina (sl. 1).

Osim izvora prihoda za mlinare i vlasnike, mlinice su bile i mjesta okupljanja žitelja Solina i okolice te su imale važnu ulogu u društvenom životu. Napuštanje tradicijskog načina života i privređivanja promijenilo je solinski prostor. Jankova mlinica i Mala galija zapuštene su već potkraj 19. stoljeća. Tijekom Drugoga svjetskog rata Jankova mlinica i Velika Gabrića su srušene⁴. Posljednja solinska mlinarica Marija Grubišić Ponkova (udovica Stipe) sve do kraja osamdesetih godina XX. stoljeća radila je u nekadašnjoj velikoj Velikoj galiji – Ponkovoju mlinici⁵ u kojoj su do danas dijelom sačuvana tri mlinska postrojenja na vodu i dva električna mlina. Solinski su mlinari nestali mlinaričinom smrću, a osvit XXI. stoljeća dočekale su samo građevine nekadašnjih mlinica

2 Katić, L. (1952.): nav. dj., 211-215

3 Državni arhiv u Splitu, Arhiv mapa i karata za Istru i Dalmaciju, Originalni planovi prvog službenog premjera bivše pokrajine Dalmacije iz 1831. godine, k. o. Solin (Salona) i k. o. Klis (Clissa)

4 Matijević, M., Domazet, M. (2006.): *Solinska svakodnevnica u osvit novog doba*, Solin, 100

5 Prema kazivanju Nene Čerina (rođ. 1959.), čiji je otac Jozo Pedanov Čerina radio u Ponkovoju mlinici do 1985. godine, kada su još bila u funkciji tri mlina na vodu – dva s drvenim i jedan s metalnim »kašikama« te dva električna mlina. Posljednji, električni mlin radio je sve do Domovinskog rata. Polovinom dvadesetog stoljeća u Ponkovoju su mlinici radili i njegov djed Petar Čerina i stric Zvonko za nadnicu u novcu. Ponkova je mlinica tada imala 14 mlinova – 12 na vođeni pogon i dva električna.

1 Katić, L. (1952.): Solinski mlinovi u prošlosti, *Starohrvatska prosvjeta*, III, sv 2, Zagreb, 203

1 Položaj solinskih mlinica na detalju katastarskog plana Solina (DL XVII): 1 Aljinovićeva mlinica, 2 mala Gabrića mlinica, 3 Velika galija, 4 Mala galija, 5 Jankova mlinica, 6 velika Gabrića mlinica (crtež: Sanja Buble, 2008.)

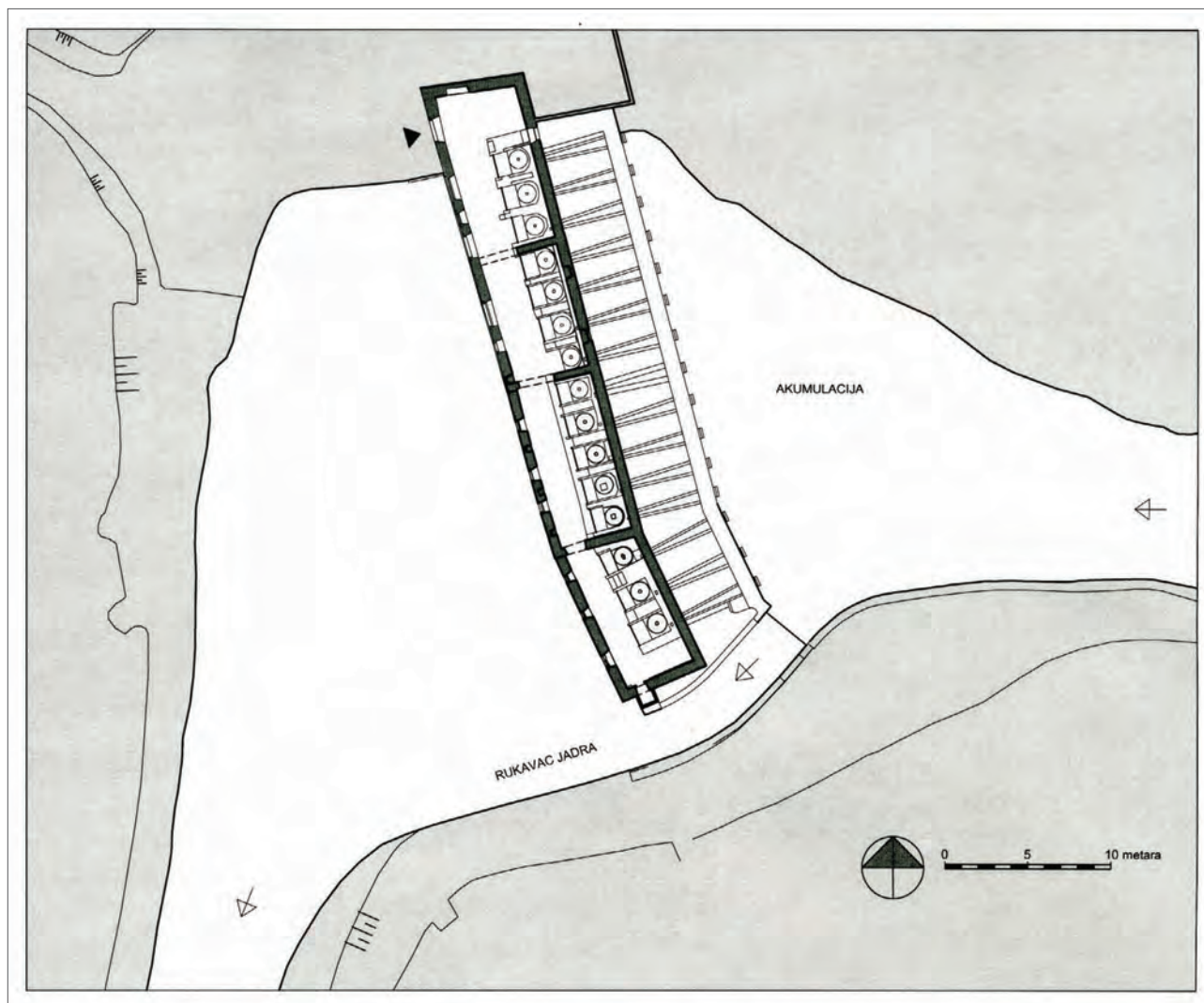
Position of the Solin watermills on a detail from the cadastre plan of Solin (DL XVII): 1 Aljinović's mill, 2 Small Gabrić mill, 3 Big Galija, 4 Small Galija, 5 Janko's mill, 6 big Gabrić mill (drawing: Sanja Buble, 2008)

– ruševna Gašpina mlinica te Aljinovićeva, Mala Gabrića i Velika galija koje su pretvorene u kuće za stanovanje. Ipak, u simboličkome smislu mlinice na Rici za Solinjane još uvijek imaju posebno značenje.

GAŠPINA MLINICA – IZVORNI IZGLED I OBNOVA

Od godine 1711., kada se prvi put spominje, Gašpina je mlinica nekoliko puta preinačena i dograđivana, što dokazuju zazidani i naknadno otvarani prozorski otvori različitih dimenzija te utori za grede međukatnih konstrukcija na različitim visinama. Konačno je formirana u sklop od četiriju međusobno povezanih kuća koje su u smjeru sjever – jug nanizane pod malim akumulacijskim jezerom na desnoj strani brzog rukavca Jadr. Akumulacijsko jezero osiguravalo je stalan dotok vode na petnaest mlinskih kola čak i onda kada je u ljetnim mjesecima u koritu rijeke vodostaj nizak. Žljebovi (žlibovi, žlibi) – kanali kojima se voda iz jezera usmjerava na lopatice mlina izvedeni su u padu od oko 60°. Pod prve, sjeverne, kuće u nizu građen je dijelom na kopnu, a dijelom na trima svodovima pod kojima su bila mlinska postrojenja. Na kopnenome dijelu zapadnoga pročelja te kuće bio je glavni ulaz za *pomlioe*, *pomliovce* (pomel-

jare) koji su došli kopnenim putem. Za nadvoj glavnog ulaza iskorištena je antička stela s likovima muškarca i žene. Za one koji su dolazili rijekom na dijelu kuće koja je nad vodom bilo je nekad drveno pristanište od kojega su sačuvane rupe za grede. Iz te se kuće prilazilo i prostoru sa žljebovima uz koji je bila staja za magarce i mule od koje je bio sačuvan samo južni zid s alkama za vezivanje životinja. U toj, prvoj, prostranoj kući bila su tri mlina, a vjerojatno i mlinareva *kužina s kominom* u kojoj su se odmarali *pomliovci* i mlinari. U drugoj su kući bila četiri, u trećoj pet, a u četvrtoj tri mlina. Pod drvenim dvostrešnim krovom, u potkrovlju svake kuće, bio je prostor za spavanje i odmor o čemu svjedoče rupe za grede koje su nosile pod potkrovlja, *luminari* na drugoj (naviše) kući te donji pragovi krovni prozora na zapadnome pročelju i prozorčić na južnome zabatu krajnje južne kuće. Mlinovi Gašpinih mlinica pripadali su najrasprostranjenijem tipu dalmatinskih mlinova s vodoravnim mlinskim kolom kod kojih mlaz vode iz žliba pada na *kašike mlinskog kola* te se njegovo horizontalno kružno kretanje preko vertikalne osovine – *osnaca* u *vretenu* izravno prenosi na gornji *mlinski kamen*. Povijesni kontinuitet i etnografsko značenje Gašpine

2 Položaj Gašpine mlinice na rukavcu Jadra (arhitektonska snimka: Geographica, 2008.)
Position of Gašpin' mill on the sleeve of the Jadro (architectural shot: Geographica, 2008)

mlinice upućuju na razvoj gospodarstva solinskog područja te daju Gašpinoj mlinici spomeničku vrijednost. Obnova mlinice započela je 2002. godine⁶ sa željom da se u krajnjoj južnoj kući izgradi novo mlinско postrojenje, ali bez jasne vizije o namjeni čitavoga prostora (sl. 2 - 5).

Konstruktivska i građevinska sanacija građevine nisu bile zahtjevne: primijenjene su uobičajene metode sanacije zidane kamene konstrukcije zamjenom oštećenih i dotrajalih fuga (ponovnim fugiranjem vapnenim mortom spravljenim od finoga kamenog agregata i kopnenog »turjačkog« pijeska sa sinjskog područja). U donjim dijelovima zidova izvedeno je injiciranje sredstvom kojim se sprečava prodor kapilarne vlage. Izgrađeno je drveno krovšte i pokriveno kamenim pločama, ugrađena je nova vanjska stolarija izrađena od ariša po tradicijskom modelu.

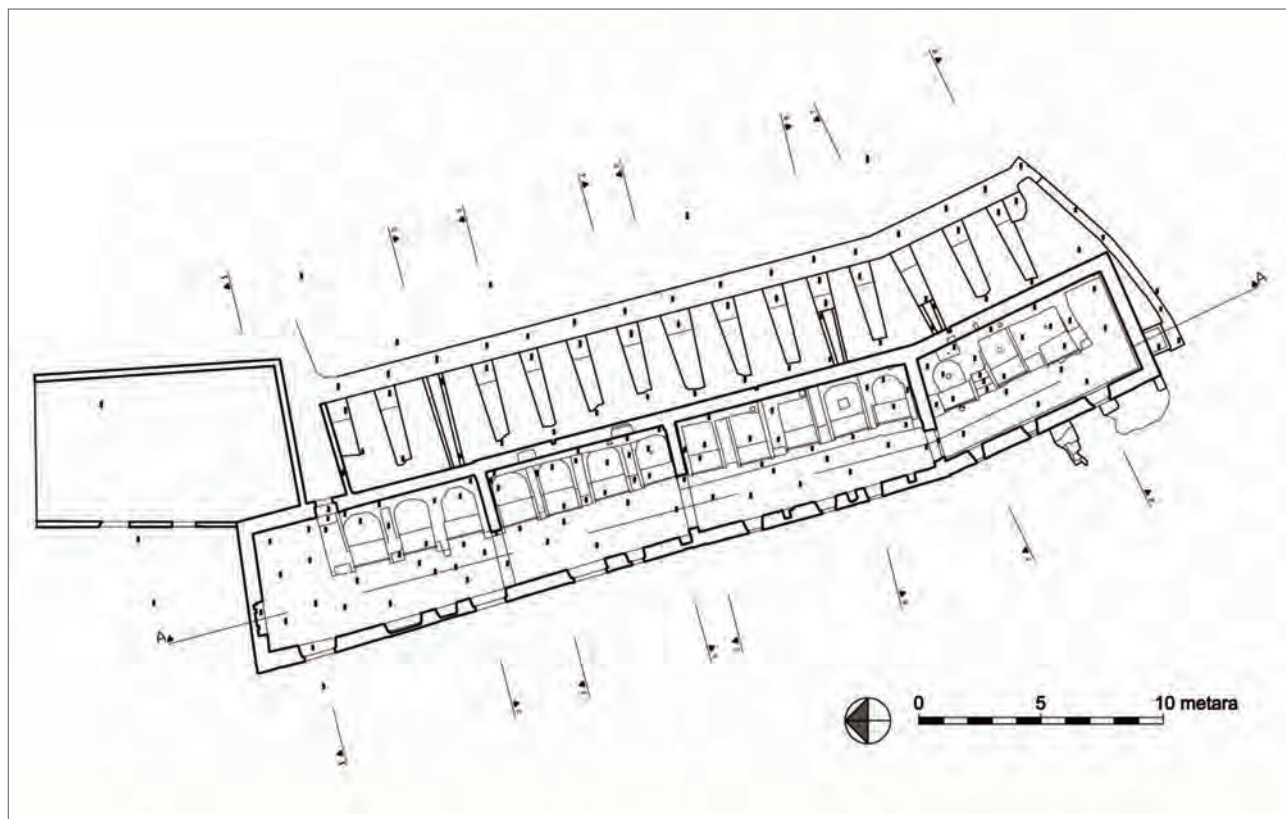
6 Mlinica je kao zaštićeno kulturno dobro obnavljana sredstvima Ministarstva kulture i Grada Solina.

Unutrašnjost mlinice ožbukana fino zaglađenom vapnom žbukom. Rekonstruirano je i drveno pristanište na izvornome mjestu uz sjevernu kuću. Prije završetka građevinske obnove u Gradu Solinu se iskristalizirala ideja o namjeni obnovljene Gašpine mlinice kao izložbenog prostora, odnosno etnozbirke budućeg muzeja⁷ (sl. 6 - 9).

GRADNJA MLINSKOG POSTROJENJA

Najveći izazov u obnovi mlinice bila je gradnja mlina (mlinskog postrojenja). U tehničkom smislu mlinско postrojenje s vodoravnim mlinским kolom jest vrlo jed-

7 Projektni zadatak kojim se u izložbenome prostoru prezentiraju sačuvani donji dijelovi mlinских postrojenja – mrtvi mlinovi u sjevernoj i dvije središnje kuće Gašpinih mlinica, a krajnja južna kuća uređuje se kao mlin s tri mlinско postrojenja, dok se na mjestu nekadašnje staje gradi kućica s novom namjenom – sanitarni čvor i pomoćne prostorije u funkciji budućega izložbenog prostora, osmislila je konzervatorica Sanja Buble, a projekt je izradila arhitektica Vlasta Marčić.

3 Tlocrt prije obnove (arhitektonska snimka: Kipregel, 2002.)

Ground-plan prior to reconstruction (architectural shot: Kipregel, 2002)

nostavno⁸, no smatrali smo da bi ga trebalo izraditi na tradicijski način – koristeći se iskustvom graditelja mlina, bez strojarških proračuna i nacrtu. U rad na obnovi mlin-skog postrojenja uz graditelja mlina – majstora – željeli smo angažirati budućega mlinara koji će tako usvojiti znanje o gradnji mlina i upotrijebiti ga radeći u Gašpinoj mlinici i brinući se o njezinu održavanju.

Od mliniskih postrojenja Gašpine mlinice sačuvani su svi *mrtvi mlinovi* – nepomični donji mliniski kamenovi ugrađeni u beton ponegdje između kamenih, a gdjegdje između betonskih bočnih pregrada s utorima za postavu prednje daske korita za prikupljanje brašna, *mučnjaka*. Svaki *mrtvi mlin* izrađen je od jednoga kamenog bloka (sl. 10).

Sačuvana su i tri gornja mliniska kamena promjera 100, 110 i 120 cm debljine između 22 i 23 cm sastavljena od 8 ili 12 jednakih kamenih elemenata u obliku kružnog segmenta obuhvaćenih dvostrukim željeznim obručem⁹ (sl. 11).

8 Osim mlinova s vodoravnim mliniskim kolom kod kojih se horizontalno kružno kretanje mliniskog kola preko vertikalne osovine izravno prenosi na gornji mliniski kamen, u tradicijskom graditeljstvu postoje i mlinovi s okomitim podljevnim mliniskim kolom koje može biti smješteno na užem pročelju zgrade (mlinice na *tumbaz*) ili pod svodovima zgrade. Kod mlinica s okomitim podljevnim mliniskim kolom rotacija mliniskog kola u vertikalnoj ravni prenosi se zupčanicima ili lancem na gornji mliniski kamen koji rotira u horizontalnoj ravni – što je u tehničkom smislu kompliciranije.

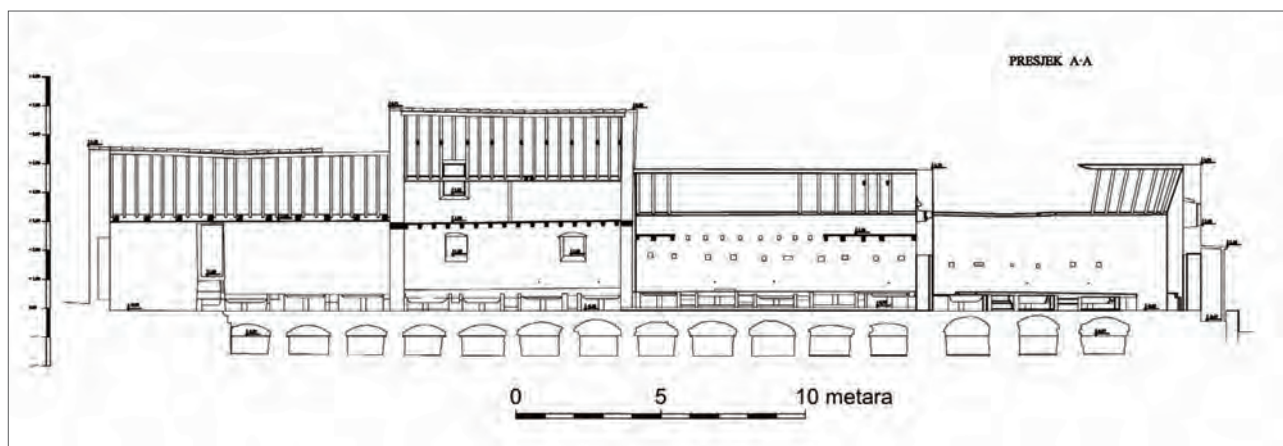
9 Donji mliniski kamen od jednog, a gornji od više kamenih komada opasanih obručem u Velikoj galiji opisao je 1767. godine danski prirodoslovac Brunnich. Katić, L., nav. dj.: 214

Od *vretena* su sačuvani samo jedna zahrdala željezna osovinica – *senj* duljine 65 cm i dva obruča od plosnog željeza debljine 4 mm, promjera 10 i 12 cm (sl. 12).

Svi dijelovi mlinova pod vodom su istrunuli – sačuvana je jedna željezna kugla promjera 10 cm koja je bila uglavljena u *kobilicu* i na koju se oslanjao šiljak *osnaca* (sl. 13).

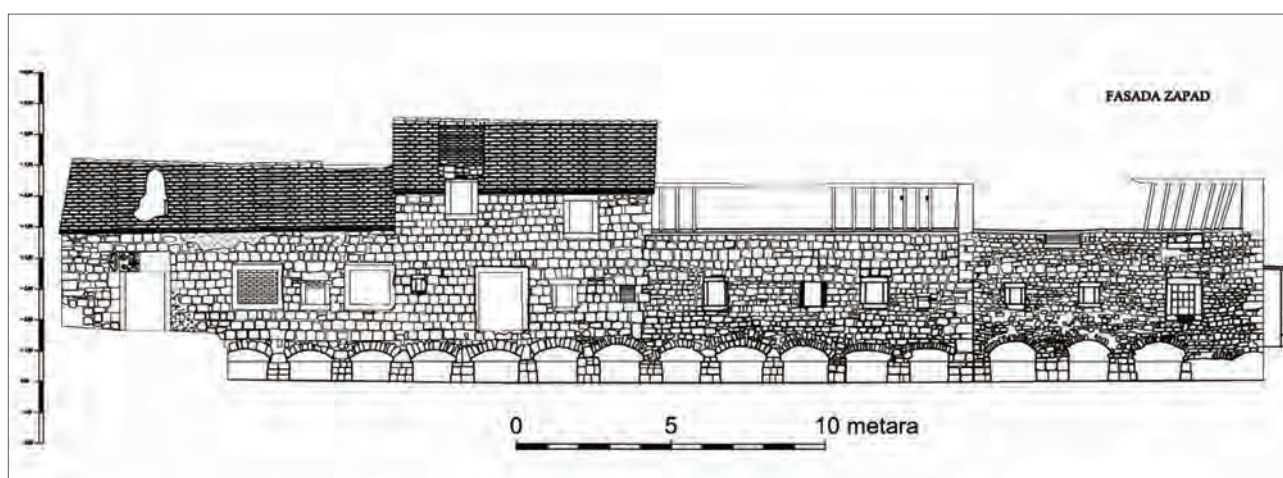
Dijelovi mliniskog postrojenja više su puta opisani u literaturi¹⁰, ali za rekonstrukciju je bilo premalo sačuvanih elemenata. Mlinari su, radeći u mlinu, morali dobro poznavati sve dijelove i način funkcioniranja mliniskog postrojenja, održavali su ga, popravljali i po potrebi izrađivali nove dijelove koji su se brzo trošili. No prošlo je gotovo dvadeset godina od prestanka rada posljednjega vodenog mlina u Solinu, a s posljednjom solinskom mlinaricom zauvijek su nestala iskustva o održavanju mlina koja su se usmenom predajom i zajedničkim radom prenosila s generacije na generaciju. Bez mlinara i graditelja mlina koji još uvijek zna tajne zanata, a koji je svoje tehničko umijeće naučio usmenom predajom, radeći sa starijima i upijajući njihovo iskustvo, bilo je teško

10 Alaupović Gjeldum, D. (1981.): Prilog poznavanju vodenica u Dalmaciji, *Godišnjak zaštite spomenika kulture* 6-7, Zagreb, 99-106; Alaupović Gjeldum, D. (2007.): Seoska graditeljska baština; *Dalmatinska zagora nepoznata zemlja – katalog izložbe*, Zagreb, 432-435; Bugarski, A. (1968.): Mlinice u Hercegovini – Vodenice sa horizontalnim kolom, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu, Etnologija*, sv. XXIII, Sarajevo, 139-164; Ivanišević, F. (1903. – 1906.): *Poljica, Narodni život i običaji*, Zagreb; Katić, L. (1952.): nav. dj.

4 Uzdužni presjek prije obnove (arhitektonska snimka: Kipregel, 2002.)

Longitudinal cross-section before reconstruction (architectural shot: Kipregel, 2002)

5 Zapadno pročelje prije obnove (arhitektonska snimka: Kipregel, 2002.)

Western facade prior to reconstruction (architectural shot: Kipregel, 2002)

riješiti i najjednostavnija pitanja – počevši od toga gdje i koju vrstu kamena dobiti za izradu novih mlinjskih kola. Iako na području Splitsko-dalmatinske županije još i danas rade mlinice na Grabu, Vrljici i Perinuši, graditelja mlina našli smo u Skradinu¹¹: iako je radni vijek proveo kao konobar, gospodin Mate Maćo Žura (rođ. 1933.) »duša« je mlinica na Krki, a od rane se mladosti bavi gradnjom i održavanjem mlinova i stupa.

Osim Maće kao graditelja mlina, kanili smo u izradu mlinjskog postrojenja uključiti i neku mlađu osobu iz Solina koja bi, radeći s Maćom, usvojila njegovo iskustvo i naučila održavati mlinjsko postrojenje. Nažalost, u tome nismo uspjeli.¹² Prateći Maćin rad, zabilježila sam tijekom gradnje

mlina, a njegovo iskustvo pretočila u arhitektonske crteže i tekst o gradnji mlina ne bih li tako barem dijelom sačuvala znanje koje nestaje.

VRIJEME POTREBNO ZA IZRADU MLINA

Prema Maćinoj procjeni, za izradu jednog mlina potrebno je mjesec dana rada – petnaest dana u radionici na izradi *prešlice* (vretena), *postave*, *osnaca*, *toca*, *trombla* (šiške, trupine) i *gožđa*,¹³ petnaest dana u mlinici – za uzimanje mjera, postavu kobilice i montažu svih dijelova. Za taj dio posla bila su mu potrebna i tri pomoćnika. Usporedo s radom na drvenim dijelovima mlina, kovač Jere Šupe iz Konjevratima radio je metalne dijelove mlina u svojoj radionici u Konjevratima. Dakle, na izradi jednoga mlina angažirani su majstor, kovač i tri pomoćnika.

11 Zahvaljujući kolegici Dinki Alaupović Gjeldum koja je svoj cijeli radni vijek posvetila očuvanju etnološke baštine radeći na terenu diljem Dalmacije.

12 Na dan svečanog otvorenja obnovljene Gašpine mlinice, 5. rujna 2008., Solinjani su pozvali mlinara iz NP Krka. Nakon toga u rijetkim prilikama u kojima mlin radi (za posjeta školske djece ili na svečanosti otvaranja povremenih izložbi) podigne se ustava tek toliko da se mlinjski kamen okreće. Šteta!

13 U tekstu su kurzivom istaknuti nazivi pojedinih dijelova mlinjskog postrojenja koje rabi Maćo, a upotrebljavaju se na Krki – u šibenskom zaleđu. Ako se na području Solina i uz Cetinu rabe drukčiji nazivi, oni se navode u zagradama.

6 Gašpina mlinica 2001. godine – pogled sa zapada (foto: Ivo Miloš, 2001.)

Gašpin's watermill, 2001 – view from the west (photo by Ivo Miloš, 2001)

OSNOVNE MJERE

Donji dio mlinskog postrojenja (mlinsko kolo) nalazi se u *koturači* (koturači)¹⁴, zasvođenom prostoru pod zgradom mlinice kroz koji protječe voda, a gornji dio (nepomični mlinski kamen i nad njim mlinski kamen na koji se prenosi kružno kretanje mlinskog kola) nalazi se u samom prostoru mlinice. Stoga je prije izrade mlina potrebno uzeti glavne mjere prema kojima se prilagođuju dimenzije svih dijelova mlinskog postrojenja: udaljenost od dna *koturače* do vrha svoda, debljina poda mlinice (odnosno udaljenost od vrha svoda u *koturači* do vrha gotovog poda na koji se postavlja donji mlinski kamen). Da bi se izmjerile te osnovne mjere, bilo je potrebno *odbiti vodu od mlina* – isušiti prostor pod mlinicom za što je jaružalom izrađen zemljani nasip pred mlinicom (na izlazu iz *koturače*), a ulaz vode iz akumulacijskog jezera nad mlinicom u žljebove zatvoren je drvenom ustavom. Tada se mogao vidjeti ležaj nekadašnje *kobilice* – kameni prag povišen u odnosu na dno *koturače* s dva zahrđala klina kojima je bila pričvršćena¹⁵ i ostatak ležaja ustave.

¹⁴ *Koturača* – od kotač; mjesto u kojem se okreće mlinsko kolo. Skok, P. (1972): *Etimologijski rječnik*, II. knjiga, Zagreb, 169.

¹⁵ Dva klina i kugla kao ležaj osovine mlinskog postrojenja upućuju to da je *kobilica* nekadašnjeg mlina bila u obliku račve čija su dva kraka bila klinovima pričvršćena na prag (u slučajevima u kojima nije izveden kameni prag *kobilica* je bila pričvršćena na drvenu gredu – *mrivicu*), a treći se pružao u smjeru toka vode. U sjecištu krakova bila je uglavljena željezna kugla na koju se oslanjao željezni stožac – *osnac* (*gožde*) uglavljen u dno vretena, a samim time i kompletno mlinsko postrojenje.

MATERIJAL

Mlinsko se postrojenje izrađuje od tvrdog, postojanog drveta. Prema Maćinu iskustvu, od hrastovine ili od česmine (primorskoga hrasta). Za 1 mlin od većih komada drvene građe bilo je potrebno nabaviti:

1 panj promjera 45 cm, visine 60 cm – za izradu *trupine*, *šiške* ili *trombla*

1 gredu presjeka 40 x 14 cm, duljine 3 m – za izradu *kobilice*

1 gredu presjeka 20 x 12 cm, duljine 2 m – za izradu *križa*

1 gredu presjeka 20 x 20 cm, duljine 3 m – za izradu ustave

1 dasku presjeka 15 x 7 cm, duljine 3 m za izradu ustave.

Od manjih komada drvene građe bilo je potrebno nabaviti:

1 gredu presjeka 25 x 25 cm duljine do 1,5 m – za izradu *prešlice*, *osnaca*.

Čim je nabavljena sva drvena građa za izradu mlina, potopljena je u vodu.

Za izradu *koša* i *mučnjaka* nabavljene su jelove daske debljine 24 mm te za nosače koša 2 grede presjeka 10 x 10 cm, duljine 1,80 m.

Za dijelove mlina koji se rade od kovanog željeza trebalo je nabaviti plosno željezo debljine 4 mm, širine 50 mm – za *grivne*

7 Gašpina mlinica 2001. godine – pogled s istoka (foto: Ivo Miloš, 2001.)
Gašpin's watermill, 2001 – view from the east (photo by Ivo Miloš, 2001)

(*obruče, verige*) *prešlice*, *trombla* (*trupine*) i *propele*, željezni lim – za izradu *propele* (kašika)¹⁶, željeznu šipku profila 40 mm, dužine 80 cm (za izradu osovine – *gožđa* (senja), 2 šipke profila 30 mm, dužine 80 cm (za *podizač mlina*), šipku profila 30 mm, duljine 115 cm (za ručicu *ustave*). *Paprica* je izrađena od komada inoksa pravokutnoga presjeka 50 x 35 mm duljine 35 cm.

Solinjani su kamen za mlinove dovozili iz Bosne.¹⁷ Kamen mora biti otporan na habanje i ne smije se truniti uslijed trenja. S obzirom na iskustvo s mlinova na Krki Maćo je predložio nabavu vapnenačkog konglomerata, rozalita, s područja Miljevačkog platoa, a i gornji i donji mlinski kamen izrađen je od jednog komada¹⁸ (sl. 14).

Iako radi prema iskustvu i svaki je mlin za sebe unikatan rad, Maćo je zabilježio osnovne detalje od kojih se mlin sastoji. Taj mu podsjetnik više služi da bi objasnio naručiteljima o kakvom je poslu riječ (sl. 15).

GRADNJA MLINSKOG POSTROJENJA

Kobilica s postavom i križem

Kobilica je temelj mlinskog postrojenja – greda presjeka 40 x 15 cm, dugačka 2,55 m. Položena je duljom stranicom u smjeru protoka vode, a na kraju uz zid ispod otvora jaže

pričvršćena je željeznim sidrom za dno preko poprečno postavljene podložne daske (*mrtvice*). Iako svojom širinom gotovo u potpunosti zauzima prostor između istaknutih temeljnih stopa bočnih zidova koji nose svod, *kobilica* je dodatno učvršćena *križem* kako bi se u potpunosti onemogućilo njezino zakretanje u horizontalnoj ravnini. *Križ* je greda presjeka 20 x 15 cm postavljena okomito na *kobilicu* u plitki utor na njoj, a bočno je uglavljen na zidove koji nose svod. U osi *kobilice* i sa središtem u vertikalnoj osi mlina (položaj vertikalne osi mlina odmjerava se prema položaju središta mlinskog kamena) izveden je utor pravokutna presjeka 20 x 30 cm. U njega je nabijen *temelj za postavu* – ležište pravokutnoga presjeka u čijoj je osi utor promjera 8 cm na koji će se osloniti *osnac*, odnosno cijeli pokretni dio mlinskog postrojenja (*osnac* – mlinsko kolo – vreteno – *senj* – *paprica* – gornje mlinsko kolo). Da se spriječi zagrijavanje osnaca i postave koje nastaje trenjem – *da ležaj ne zapeče*, u postavu su dijagonalno usječeni kanalići kroz koje *osnac* hladi voda. Na uzdužnoj osi *kobilice* pri njezinu prednjem kraju izvodi se utor za ugradbu vertikalno postavljene šipke – *podizača mlina*. *Podizačem mlina* omogućit će se vertikalno pomicanje *kobilice*. Budući da će *podizačem mlina* upravljati mlinar tijekom rada u mlinici, njegov se položaj određuje tako da mu je vrh *podizača* s maticom nadohvat ruke, neposredno uz korito za skupljanje brašna – *mučnjak* pred mlinskim kamenovima. *Podizač*

¹⁶ Kod starih mlinova »kašike« mlinskog kola izrađivale su se od drveta.

¹⁷ Mlinski kamenovi koje smo našli u Gašpinoj mlinici izrađeni su od komada kamena koji svojom šupljikavom strukturom podsjeća na sedru, ali je tvrdi i otporniji na habanje.

¹⁸ U izboru kamena pomogao nam je geolog Ivan Samodol iz Šibenika, a mlinske je kamenove izradio i obradio restaurator Mile Mesić iz Šibenika.

8 Zapadno pročelje nakon obnove 2008. godine (foto: Sanja Buble, 2008.)

Western facade after reconstruction 2008 (photo by Sanja Buble, 2008)

mlina izveden je od dviju željeznih šipki $\varnothing$ 30 mm: šipka *podizača* koja prolazi kroz svod (pod) mlinice u prostoru mlinice ima navoj i maticu s ručicama, a u zasvođenom prostoru ispod poda mlinice završava kukom na koju se veže kuka šipke koja je okomito postavljena u osi *kobilice*. Regulacijom *podizača mlina* zakretanjem matice, odnosno vertikalnim pomicanjem *kobilice* podiže se ili spušta cijelo mlinsko postrojenje, čime se regulira razmak između donjega i gornjega mlinskog kamena, o čemu ovisi finoća *mliva* (brašna), (sl. 16).

Mlinsko kolo – *propela* i *osnac*

Trupina je valjkasti element mlinskog kola – *propele* u koji se uglavljaju »kašike«. Ima promjer 40 cm, a ukupnu visinu 60 cm. Na sredini gornje plohe ima utor širine 6 i dubine 18,5 cm, a okomito na njega pera debljine 6 i visine 4 cm: tim utorom i perima spaja se s *prešlicom*. U plašt *trupine* na jednakim je razmacima urezano 12 vertikalnih utora. U njih je ugrađeno 12 *propela* (»kašika«) kovanih u obliku plašta polovice valjka visine 28 i promjera 34 cm. Donja strana »kašike« je zatvorena polukružnom pločom. Osjetljiva mjesta na *trupini* iznad i ispod ureza u koji su uglavljene kašike učvršćena su željeznim obručem, čime je spriječeno pucanje *trupine* zbog vibriranja »kašika« pod pritiskom vode. S vanjske

strane »kašike« su obuhvaćene obručem i na taj način međusobno povezane, čime je onemogućeno njihovo ispadanje te je tako ukupni promjer propele 108 cm. U osi *trupine*, na njezinoj donjoj strani, pravokutni je utor u koji se ugrađuje *osnac* preko kojeg je mlinsko kolo oslonjeno na *kobilicu*. *Osnac* je element u obliku krnjega stošca visine 18 cm (donji promjer 8, a gornji 12 cm) koji je perom uglavljen u os mlinskog kola te zajedno s njim rotira¹⁹. To je element postrojenja koji se najviše troši zbog trenja na dodirnoj površini s ležajem na *kobilici* tako da mlinar mora imati barem jedan rezervni komad. I za Gašpinu su mlinicu izrađena dva komada (sl. 17, 18).

Prešlica (vreteno) i gožde (senj)

Prešlica je izrađena od profila 25 x 25 cm, duljine 103 cm. Ona je element u formi krnjega stošca koji je svojim donjim dijelom uglavljen u *trupinu* mlinskog kola, perom debljine 6 i visine 18,5 cm i na njega okomitim plitkim utorima. U gornjem dijelu ima po čitavome promjeru utor širine 3, a dubine 38 cm. U sredinu utora ulaže se željezna osovina – *senj*. Važno je da se uspostavi čvrsta veza između *senja* i *prešlice* tako da se rotacija mlinskog kola u potpunosti prenosi preko *prešlice* i *senja*.

¹⁹ Mačo je izradio drveni *osnac* – iako je u Gašpinoj mlinici izvorno *osnac* bio izrađen iz željeza (v. bilj. 15).

9 Istočno pročelje nakon obnove 2008. godine (foto: Sanja Buble, 2008.)

Eastern facade after reconstruction 2008 (photo by Sanja Buble, 2008)

na *papricu* ugrađenu u gornji mlinski kamen. Da bi *senj* bio obuhvaćen sa svih strana, bočne strane utora popunjavaju se plosnatim trapeznim drvenim klinovima – *ušima prešlice*, a gornji dio *prešlice* s ušima koji obuhvaća *senj* učvršćuje se *grivnama* od kovanog željeza.

Kovač je izradio osovinu mlinskog postrojenja – *senj* od profila $\varnothing 30$ mm, dužine 97 cm. Donji je dio osovine dužine 23 cm plosnat te ulazi u utor *prešlice*, a gornji dio ima kružni poprečni presjek. Na vrhu je osovine pravokutan završetak visine 2 cm, presjeka 25 x 20 mm na koji se uglavljuje *pa-prica* (sl. 19, 20).

Donji mlinski kamen – *mrtvi mlin*, gornji mlinski kamen – *mlin*

Donji i gornji mlinski kamen jednaki su – promjera 108 cm, visine 26 cm. I jedan i drugi u sredini imaju rupu promjera 18 cm jer kroz otvor u donjem mlinskom kamenu prolazi osovina mlina, a kroz otvor u gornjem mlinskom kamenu sipa se zrnje. Donji se mlinski kamen postavlja na pod mlina te mu je ploha na koju naliježe potpuno horizontalna i ne obrađuje se. Gornja ploha donjega mlinskog kamena, *mrtvog mlina*, izvodi se blago ispupčena te joj je središnji dio nešto viši od oboda. U osi korita za brašno koje će se smjestiti ispred mlina na obodu donjega mlinskog

kamena izveden je mali lijevak.²⁰ Obradena je *tajentom*²¹, i to tako da su urezi sječiva radijalni. *Mrtvi mlin*, kao što mu i samo ime govori, nije pokretan. Položen je u kvadratičan prostor između uzvišenja uz začelni zid prostorije i dvije na njega okomito položene bočne pregrade. Te su pregrade u Gašpinoj mlinici izvedene od betona, a između mlinova je povišeni prostor na koji se može pristupiti stubama i s kojeg se koš puni zrnjem. *Mrtvi je mlin* sa svih strana do svoga gornjeg ruba uglavljen u masu cementnog morta, kao što su to bili i svi ostali sačuvani *mrtvi mlinovi* u Gašpinoj mlinici.²² Nakon postave donjega mlinskog kamena centrira se položaj vertikalnog dijela mlinskog postrojenja. *Os mlina* mora biti vertikalna tako da se osigura pravilno kružno kretanje gornjega mlinskog kamena u horizontalnoj ravnini. Stoga se pri postavi – centriranju osovine *mlina* rabi visak (sl. 21).

Vertikalna osovina prolazi kroz pod mlinice i kroz otvor u donjem mlinskom kamenu. Vertikalni položaj i stabilnost *senja* osigurava *toca* (toce, tulac) – drveni »čep« koji

20 Centrifugalna sila tjera brašno prema rubu mlinskog kamena, a blaga kosina lijevka pospešuje ispadanje brašna u korito te se ono ne skuplja na dodirnoj plohi donjega i gornjega mlinskog kamena.

21 *Tajenta* je klesarski čekić koji ima kvadratičnu plohu pravilnih rubova lagano udubljen po sredini na jednoj i sječivo na drugoj strani.

22 Kod starijih mlinova, a obavezno u mlinicama s drvenom podnicom, nepomičnost donjeg mlina osigurana je glinom. Glina se nanosila u slojevima, namakala i sušila postupno – tako da ne ispuca.

10 Unutrašnjost druge kuće 2001. godine (foto: Ivo Miloš, 2001.)
Interior of the second house, 2001 (photo by Ivo Miloš, 2001)

11 Gornji mlinski kamen (foto: Sanja Buble, 2008.)
Upper mill stone (photo by Sanja Buble, 2008)

12 Jedini sačuvani dijelovi vretena: senj i dva obruča (foto: Sanja Buble, 2008.)
The only preserved parts of the *spindle*: *senj* and two hoops (photo by Sanja Buble, 2008)

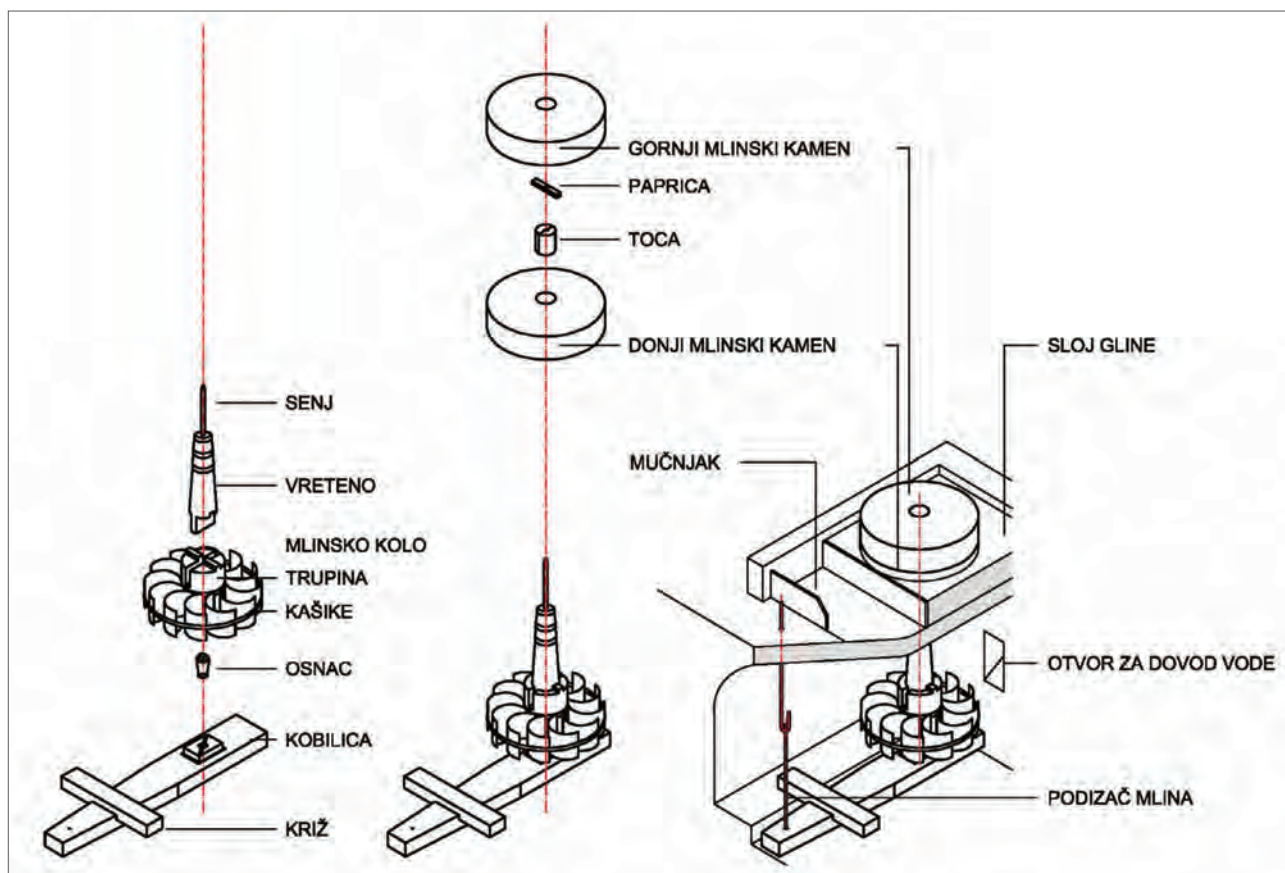

13 Željezna kugla koja je bila uglavljena u *kobilicu* i na koju se oslanjao *osnac* (foto: Sanja Buble, 2008.)
Iron ball embedded in *bar keel* and on which the *shaft* leaned (photo by Sanja Buble, 2008)

zatvara otvor u donjemu mlinskom kamenu – okružuje osovinu, ali ne ometa njezinu rotaciju, a ujedno omogućuje propadanje zrnja u prostor koturače. *Toca* se radi od mekšeg, elastičnog drveta (Maćo je upotrijebio smrekovinu). Element je podložan stalnom trenju i brzo se »troši« te ga je potrebno često mijenjati kao i *osnac*. Valjak promjera 18 cm, visine 22 cm na čijoj je sredini rupa promjera 4 cm prerezan je po dijametru. Tako izrađenim poluvaljcima samo je gornja polovica visine 10

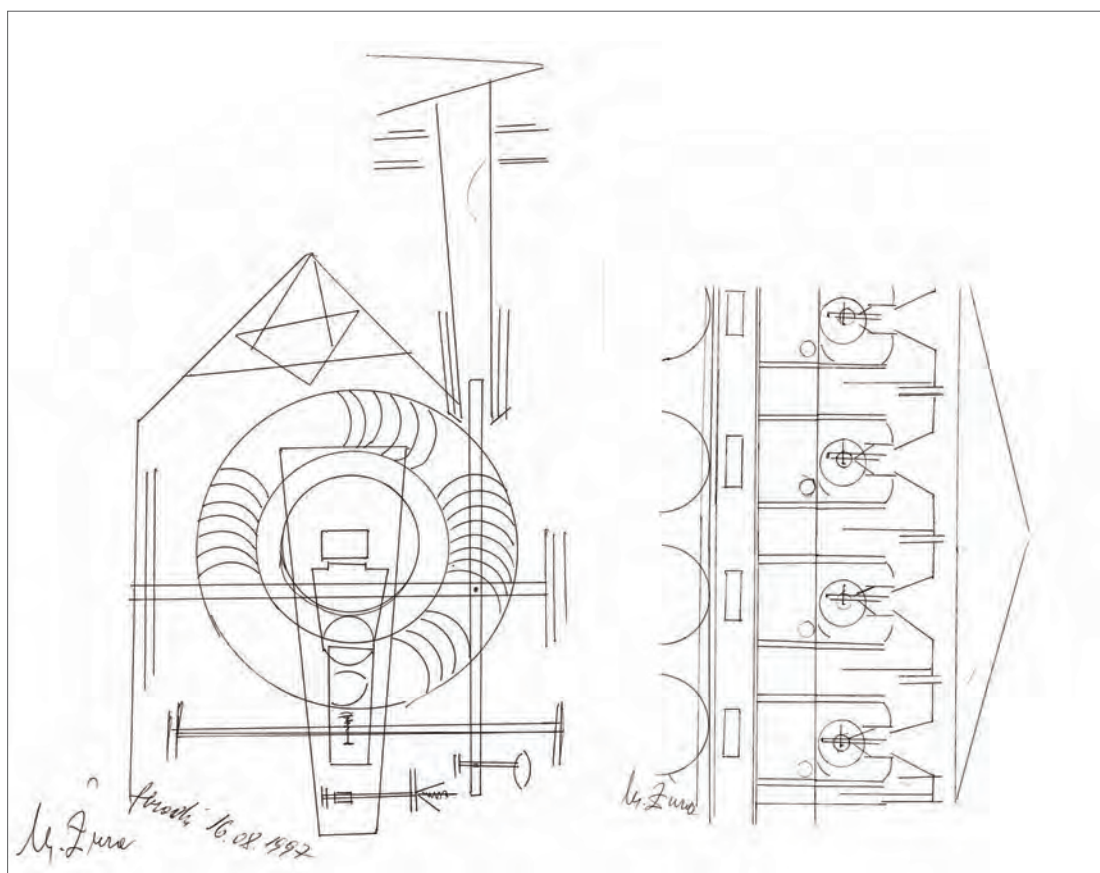
cm priljubljena, a u donjoj je polovici izvedeno skošenje prema obodu (sl. 22).

U središtu donje plohe gornjega mlinskog kamena izrađen je utor veličine 32 x 5 x 3,5 cm za postavu *paprice*. *Paprica* je vitalan element mlinskog postrojenja – ona omogućuje prijenos rotacije s osovine na gornji mlinski kamen. Zato je Maćo dao izraditi *papricu* od nehrđajućeg čelika, a u njoj je kovač ugravirao svoje ime i godinu gradnje mlinskog postrojenja (sl. 23).

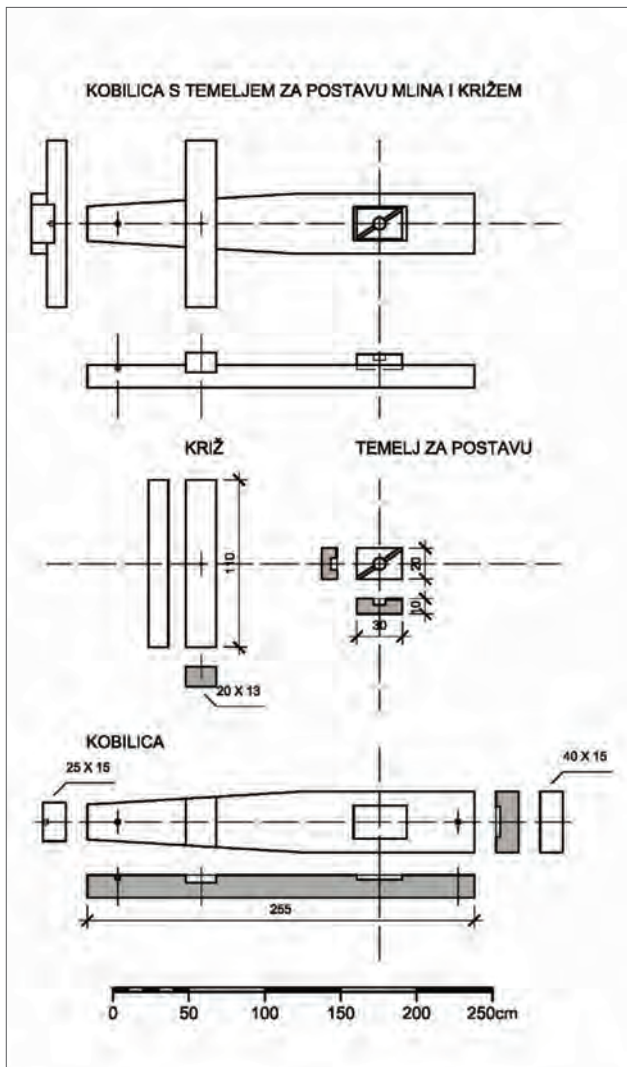
14 Dijelovi mlinskog postrojenja (crtež: Sanja Buble, 2008.)

Parts of the mill mechanism (drawing: Sanja Buble, 2008)

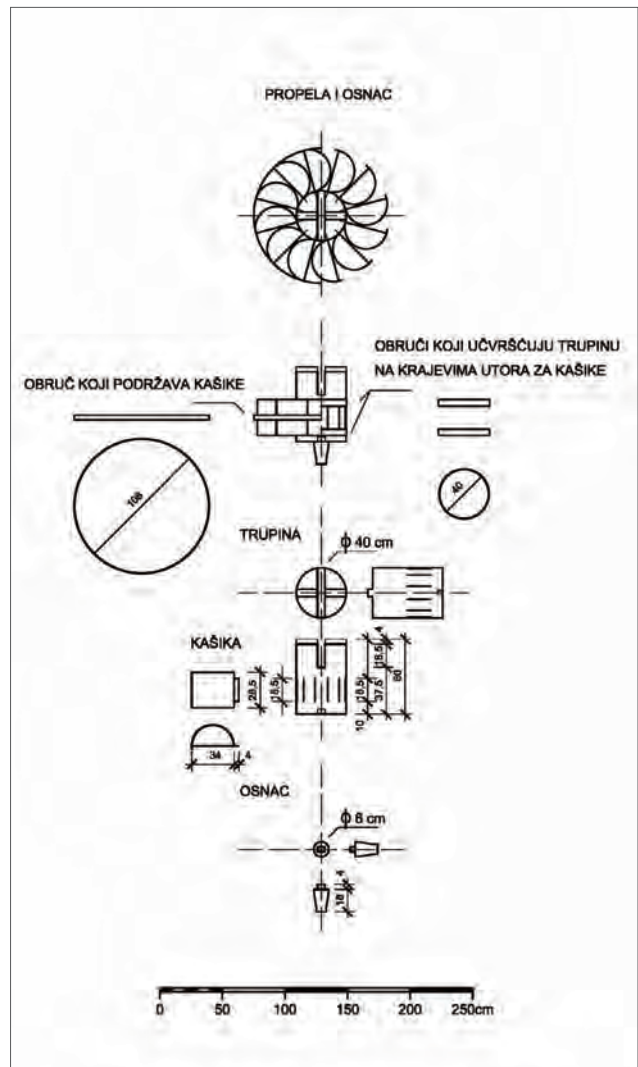

15 Mačine skice (crtež: Mate Mačo Žura, 1997.)

Mačo's sketches (drawing: Mačo Žura, 1997)

16 Kobilica s postavom i križem (crtež: Sanja Buble, 2008.)
Keel with lining and cross (drawing: Sanja Buble, 2008)

17 Propela i osnac (crtež: Sanja Buble, 2008.)
Rotor and shaft (drawing: Sanja Buble, 2008)

Ustava i alat za održavanje mlina

Ustavom se regulira dotok vode na »kašike« mlinskoga kola. Ona je izvedena od daske koja u svojem horizontalnom položaju »preuzima« tok vode – mlaz iz jaže razlijeva se po dasci i ne pada na »kašike« mlinskog kola. Kada je ustava dignuta, voda iz jaže usmjerena je na »kašike« mlinskoga kola i ono se vrti. Ustavom upravlja mlinar – stoga je podizač ustave izveden neposredno uz podizač mlina kako bi mlinaru bio nadohvat ruke. Kada je podizač ustave spušten, njezin je kraj uz zid koturače podignut. Kad se podizač ustave podigne, njezin se kraj uz otvor jaže spusti i onemogućuje dotok vode na »kašike« mlinskoga kola.

Od alata za održavanje mlina nužni su poluga, valjak, tronožni stožac i tajenta za posicanje mlinskog kamena. Poluga služi za podizanje (okretanje) gornjega mlinskog kamena: nakon što je ustava spuštena i zaustavljena rotacija mlinskog postrojenja, polugom se odvaja gornji mlinski kamen od donjeg. Kada se izliže gornji ili donji mlinski kamen, potrebno

ga je ponovno hrapaviti *posicanjem*. Tada se gornji mlinski kamen preko valjaka i s pomoću poluge okreće i prebacuje na tronožni stožac (sl. 24).

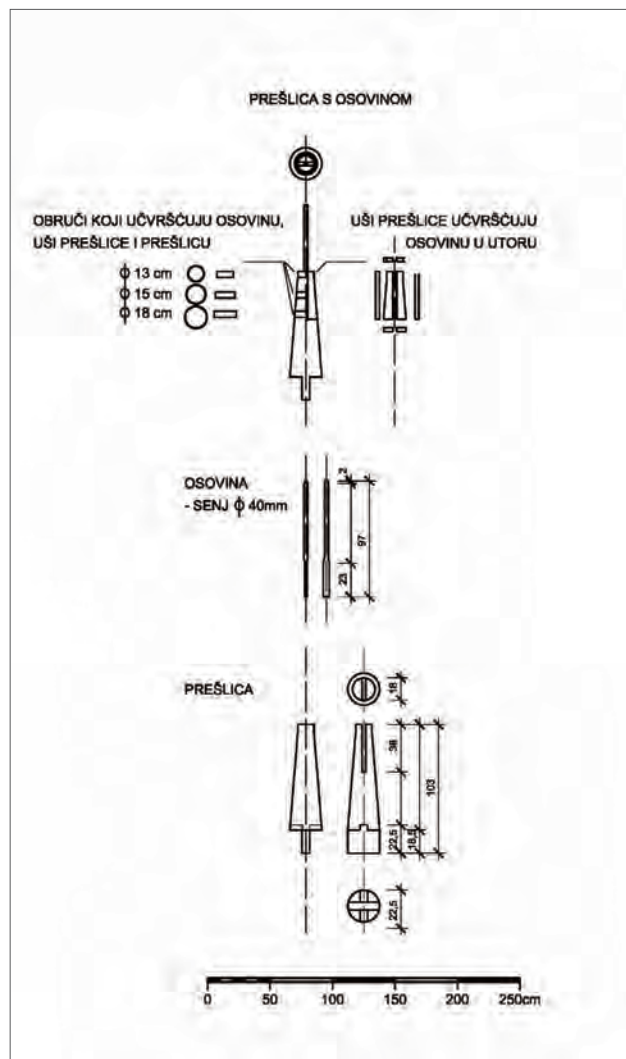
Koš i korito za brašno

Sastavni dio mlina jest koš koji se puni zrnjem, te iz koje ga preko *košića* ispada zrnje u otvor na gornjemu mlinskom kamenu. U Gašpinoj mlinici sačuvane su rupe na začelnom zidu u koje su bile uglavljene grede – nosači koša. One su položene simetrično u odnosu na os mlina, jer otvor koša s košićem mora biti iznad rupe u gornjemu mlinskom kamenu i u osi mlina. Koš je naslonjen na nosače tako da se može pomicati usporedno s njima – što je praktično jer se pri podizanju gornjega mlinskog kamena koš ne mora skinuti, nego samo pomaknuti sa svoga mjesta. Širinu koša prilagodili smo postojećim rupama, a visinu odredili prema visini nosača koša i gornjega mlinskog kamena tako da su *usta* koša (otvor na njegovu dnu kroz koji zrnje pada na *košić*)

18 Ugrađeno mliNSko kolo u zasvođenom prostoru pod zgradom mlinice (foto: Sanja Buble, 2008.)

Fitted mill wheel in the vaulted space under the mill building (photo by Sanja Buble, 2008)

19 Prešlica (vreteno) (crtež: Sanja Buble, 2008.)

Spindle (drawing: Sanja Buble, 2008)

28 cm iznad gornje plohe kamena. Brašno pada u korito koje s bočne strane zatvaraju betonske pregrade s utorima u koje je uložena prednja i stražnja dašćana stranica, a dno je korita izvedeno od jednog komada jelove daske tako da brašno pada na čistu površinu (sl. 25).

MLINICA – OPSTANAK TRADICIJSKE GRADITELJSKE BAŠTINE

Pojavnost mlinice koju čine kuća i postrojenje u uskoj je vezi s njezinom funkcijom jer su materijalna i nematerijalna baština u tradicijskome kulturnom naslijeđu neraskidivo povezane. U obnovi Gašpine mlinice uporabljeni su tradicijski građevni materijali i tehnika građenja, a gradnja mliNSkog postrojenja izvedena je na tradicijski način – uz primjenu rješenja koja su rezultat znanja prethodnih generacija i vlastita iskustva graditelja mlina. Međutim, u suvremenom načinu života i privređivanja Gašpina mlinica nema svoju nekadašnju ulogu te, iako je

obnovljeno njezino postrojenje, ona više nema niti može imati nekadašnje gospodarsko i društveno značenje. Stoga se tijekom rada na obnovi mlinice nametnulo više pitanja vezanih uz zaštitu i očuvanje tradicijske arhitekture pa i o samom njezinom opstanku. Tradicijska arhitektura i krajolik žive dok je živa njihova funkcija – u suprotnom, opstaju samo u svojem simboličnom značenju. U svrhu očuvanja i zaštite tradicijske graditeljske baštine kao važnog segmenta našega kulturnog identiteta, potrebno je prepoznati njezin bogati kulturni, turistički i edukativni potencijal. Napuštenoj Gašpinoj mlinici obnovljenoj u funkciji izložbenoga prostora i sjedišta etnozbirke budućega solinskog muzeja nova je namjena, usklađena s njezinim spomeničkim značajem, udahnila novi život. Obnova Gašpine mlinice dobar je primjer pristupa zaštiti i očuvanju tradicijske kulturne baštine koja nastavlja živjeti u suvremenom gradu u kojem su tradicijski način života i privređivanja davno napušteni (sl. 26).

20 *Prešlica* prije ugradbe (foto: Sanja Buble, 2008.)
Spindle prior to fitting (photo by Sanja Buble, 2008)

21 Centriranje položaja osovine mlinskog postrojenja (foto: Sanja Buble, 2008.)
Centering the position of the axle of the mill mechanism (photo by Sanja Buble, 2008)

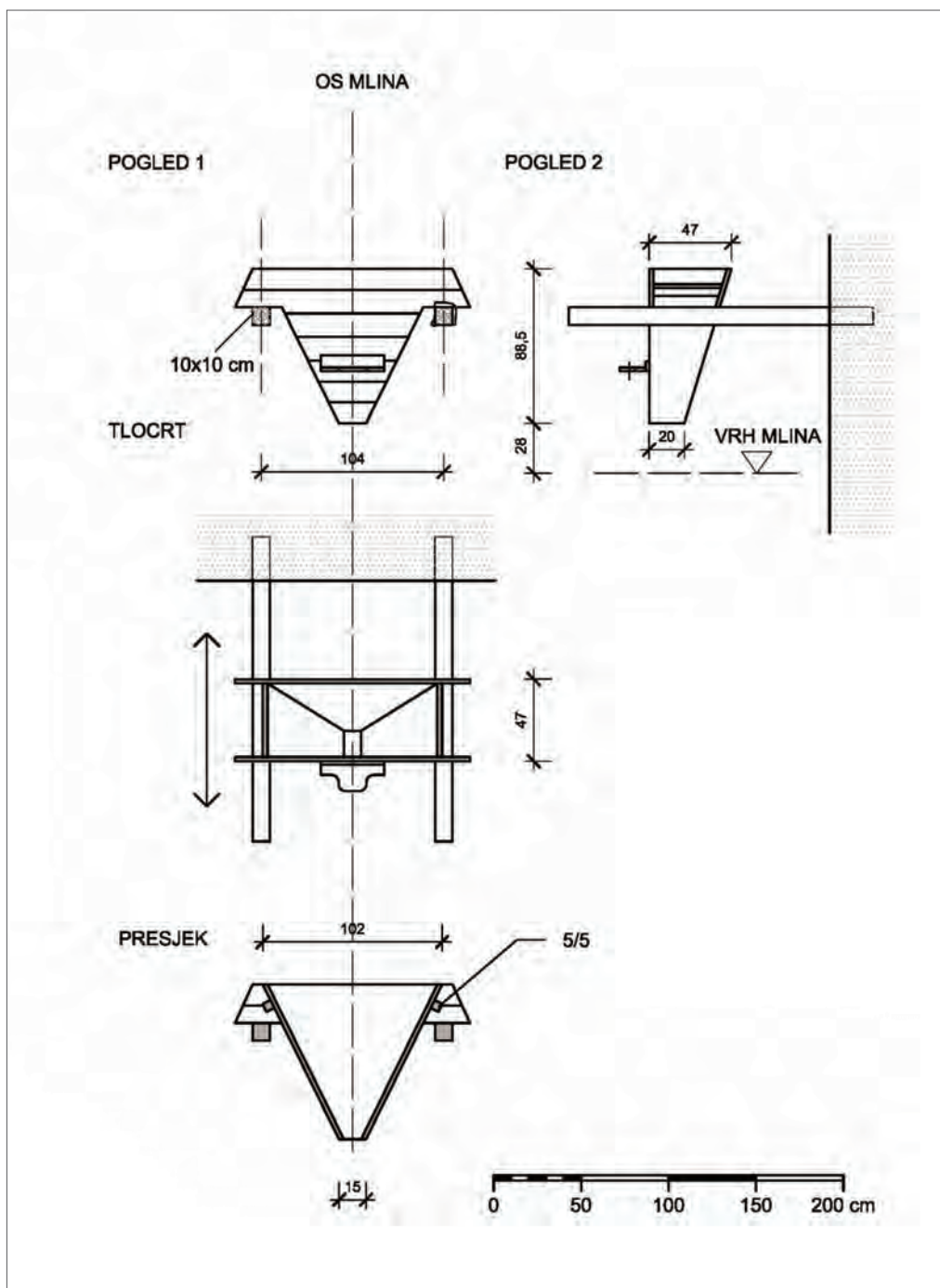
23 *Paprica* (foto: Sanja Buble, 2008.)
Paprica (photo by Sanja Buble, 2008)

22 *Maćo* teše *toca* (foto: Sanja Buble, 2008.)
Maćo trimming the *toca* (photo by Sanja Buble, 2008)

24 Primjena poluge i valjka pri namještanju gornjeg mlinskog kamena (foto: Sanja Buble, 2008.)
Application of the rod and cylinder while fitting the upper mill wheel (photo by Sanja Buble, 2008)

25 Nacrt koša (projekt: Sanja Buble, 2008.)

Design of the crib (project: Sanja Buble, 2008)

Izvori

Državni arhiv u Splitu, Arhiv mapa i karata za Istru i Dalmaciju, Originalni planovi prvog službenog premjera bivše pokrajine Dalmacije iz 1831. godine

Kazivači

Mate Mačo Žura (rođ. 1933.) iz Skradina

Neno Čerina (rođ. 1959.) iz Solina

Literatura

Alaupović Gjeldum, D. (1981.): Prilog poznavanju vodenica u Dalmaciji, *Godišnjak zaštite spomenika kulture* 6-7, Zagreb

Alaupović Gjeldum, D. (2007.): Seoska graditeljska baština;

Dalmatinska zagora nepoznata zemlja – katalog izložbe, Zagreb

Bugarski, A. (1968.): Mlinice u Hercegovini – Vodenice sa horizontalnim kolom, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu, Etnologija*, sv. XXIII., Sarajevo
 Ivanišević, F. (1903. – 1906.): *Poljica, Narodni život i običaji*, Zagreb

Katić, L. (1952.): Solinski mlinovi u prošlosti, *Starohrvatska prosvjeta*, III, sv. 2., Zagreb

Matijević, M., Domazet, M. (2006.): *Solinska svakodnevica u osvjet novog doba*, Solin

Skok, P. (1972.): *Etimologijski rječnik*, II. knjiga, Zagreb

26 Obnovljeno mlinско postrojenje u južnoj kući Gašpine mlinice u jesen 2008. godine (foto: Sanja Buble, 2008.)

Reconstructed mill mechanism in the southern structure of Gašpin's mill in autumn 2008 (photo by Sanja Buble, 2008)

Summary

THE BUILDING OF WATERMILLS – A VANISHING SKILL; GAŠPIN'S WATERMILL IN SOLIN

The Jadro River – Rika has been a life source in the Solin region during the Illyrian, Greek and Roman periods and the origin of Croatian Solin. On Rika and its tributaries from ancient times to the end of the 19th century numerous watermills were built and the milling industry was an important economic activity during the entire history of the Solin region.

In the Austrian cadastre land survey of Solin and Klis from 1831, in the area of the inner centre of the present day city, seven mills with 51 mill wheels were registered: Gašpin's mill, Aljinović's mill, the big Gabrič mill, the small Gabrič mill, Janko's mill, Big Galija and Small Galija. In addition to providing income for the millers and owners, mills were places where the inhabitants of Solin and its surroundings gathered, playing thereby an important role in the social life of the community. The abandonment of the traditional way of life and earning a living transformed the environment of Solin. The only preserved former mill structures to the present day are Gašpin's mill, the Big and Small Gabrič's mills and the Big Galija where the miller Marija Grubišić Ponkova worked until the 1980's. Nevertheless, in the symbolic sense the mills in Rika still have special meaning for the citizens of Solin.

Gašpin's mill is mentioned for the first time in documents from 1711. In time it was reconstructed and expanded on more than one occasion and finally structured into a complex of four mutually connected buildings in a series with fifteen mill mechanisms. The Gašpin's

mills belong to the most wide-spread type of Dalmatian mills with a horizontal mill wheel. The stream of water from the groove falls on the *paddles of the mill wheel* so that its horizontal circular movement over the vertical axis – *spindle* is directly transmitted to the upper *mill stone*. The historical continuity and ethnographic importance of Gašpin's watermill are an indication of the economic development in the Solin area and give Gašpin's mill a monument value. The reconstruction of the mill ruins lasted from 2002 to 2008.

The greatest challenge in the reconstruction of the watermill was the construction of the watermill (mill mechanism). Parts of the mill mechanism were described in literature more than once and although in the Split-Dalmatia County even today watermills in Grab, Vrlika and Perinuša are in operation it was difficult to find a builder who acquired his technical skills through oral tradition, working with elders and absorbing their experience. Mr. Mate Mačo Žura from Skradin built a new mill from oak-wood in Gašpin's watermill in the traditional manner – using his experience without relying on any expert design. According to his instructions the '*paddles*' of the mill wheel, metal hoops that support the spindle, vertical axis and gear mechanism were constructed by the blacksmith Jere Šupe from Konjevrat. Following Mačo's work I documented the course of the construction of the mill and converted it into architectural drawings and wrote a text on the construction of the mill in order to preserve at least in part the skill that is vanishing.

Marijana Korunek

Župna crkva sv. Martina biskupa u Svetom Martinu na Muri

Marijana Korunek
Ministarstvo kulture
Uprava za zaštitu kulturne baštine
Konzervatorski odjel u Varaždinu
HR – 42000 Varaždin, Gundulićeva 2

UDK: 726.54.025.3(497.5Sv. Martin na Muri)

Pregledni rad/Subject Review

Primljen/Received: 12. 11. 2010.

Ključne riječi: Sveti Martin na Muri, sv. Martin biskup, sakralna arhitektura, gotika, barok

Key words: Sveti Martin na Muri, St. Martin the Bishop, ecclesiastical architecture, Gothic, Baroque

Naselje Sveti Martin na Muri smjestilo se u sjeverozapadnom dijelu Međimurja, a njegovom vizuom dominira župna crkva sv. Martina biskupa. Crkva je jednobrodna, barokizirana gotička građevina, s dvije velike bočne kapele prigradene lađi, vitkim zvonikom uz zapadno pročelje i sakristijom uz sjevernu stranu gotičkoga svetišta. U ovom se radu analiziraju svi dostupni podaci o građevini, koji uključuju povijesnu i konzervatorsku dokumentaciju, ali se upotrebljavaju i podaci dobiveni pregledom same građevine. Time se daje uvid u njezino stvarno stanje, a analizom izvedenih zahvata upozorava se na određene nedostatke, koje treba postupno korigirati, kako bi konačni rezultat, odnosno konačna prezentacija bila znanstveno utemeljena, a građevina čitka s jasno definiranim razvojnim fazama.

UVODNE NAPOMENE

Naselje Sveti Martin na Muri smjestilo se u sjeverozapadnom dijelu Međimurja, a tijekom srednjeg vijeka, kao i danas, naziv naselja istovjetan je titularu crkve, dok se samo povremeno navodi kao Pomorje ili Komory. Razvija se na mjestu rimskog naselja, a ranosrednjovjekovni grobovi upućuju na kontinuitet naseljenosti od antike do danas. Sama lokacija relativno je slabo istražena, te će tek buduća arheološka istraživanja dati jasniju sliku o veličini i karakteru rimskog, ali i srednjovjekovnog naselja. Brojni autori još od 18. st. upravo ovamo ubiciraju rimski *Halicanum*, ali u ovoj fazi istraženosti u to ne možemo biti sigurni, jer je do danas djelomično istražen samo gospodarski dio rimskog naselja. O ranosrednjovjekovnom naselju svjedoče nam samo tri istražena groba u neposrednoj blizini crkve sv. Martina biskupa, od kojih su u jednom pronađene

s-karičice, koje su datirane u 11. st.¹ Karakter kasnosrednjovjekovnog naselja također nije poznat, ali nam se iz toga vremena očuvala današnja župna crkva sv. Martina biskupa (sl. 2). Na području Međimurja ustaljeni tip crkava u razdoblju gotike čine jednobrodne građevine s nešto užim svetištem od lađe, koje, u pravilu, završava poligonalno, a crkva u Svetom Martinu na Muri u potpunosti se uklapa u taj tip (sl. 1 - 3).

Tijekom stoljećâ crkva je bila više puta pregrađivana i dograđivana, ali je u osnovi očuvala svoju kasnosrednjovjekovnu jezgru, koja je najčitljivija u samome svetištu, na kojemu je provedeno najmanje intervencija. Lađa je u baroku probijena s južne i sjeverne strane, te joj se prigraduju kapele, čime crkva dobiva tlocrt križa (sl. 3). Ovim zahvatom lađa postaje prostranija, za razliku od relativno skućene srednjovjekovne lađe. Zvonik na zapadnoj strani nije moguće preciznije datirati (sl. 20), ali njegovi kontrafori i sakristija novijeg su datuma.

Najstariji očuvani prikaz crkve sv. Martina biskupa u Svetom Martinu na Muri nalazi se na bakrorezu C. Ferstlera koji prikazuje vedutu naselja, a datiran je u drugu polovinu 18. st.² Crkva je prikazana s južne strane, a s obzirom na to da već ima prigradenu južnu kapelu i zvonik poduprt kontraforima, može se reći da je već poprimila svoju današnju formu. U odnosu na današnje stanje uočavaju se samo manje razlike, npr. zvonik je vijencima bio razdijeljen u tri etaže, a na svakoj je od njih bio po jedan prozor, dok su danas njegova vanjska pročelja bez razdjelnih vijenaca, a prozore ima samo na najvišoj zidanoj etaži. Južna kapela imala je

1 Zaštitna arheološka istraživanja provedena su tijekom 2003. g. na današnjoj k.č. 3/2 (K.o. Sveti Martin na Muri), za potrebe izgradnje poslovno-stambene građevine, pod vodstvom arheologa Josipa Vidovića; podaci dobiveni iz izvješća o arheološkim istraživanjima, Muzej Međimurja Čakovec.

2 Ovaj bakrorez objavila je A. Horvat (1956.) u knjizi *Spomenici arhitekture i likovnih umjetnosti u Međimurju*, Zagreb, prilog - fotografija 69.

1 Pogled na crkvu, kapelanovu kuću i Dom kulture u izgradnji 1954. g. (Ministarstvo kulture, Uprava za kulturni razvitak, Odjel za INDOK poslove kulturne baštine, Fototeka kulturne baštine, inv. br.: 16135; neg.: II-3015)

View of the church, curatage and civic centre under construction in 1954 (Ministry of Culture, Directorate for Cultural Development, Department for INDOK (information/documentation/library) cultural heritage activities, Photographic Library of Cultural Heritage: inventory no. 16135, negative II-3015)

nišu (ili vrata) na južnoj strani koja je danas zazidana, a kapa zvonika pokazuje drukčiju formu od današnje.

POVIJESNI PODACI

U prvim popisima župa ovdje se spominje župa sv. Martina, koja je u sastavu Bekšinskog arhiđakonata koji je bio integralni dio Zagrebačke biskupije. Bekčinski, odnosno Bekšinski arhiđakoniat, nazvan je po današnjem mjestu Becsehely u Mađarskoj (sjeverozapadno od Letenyja, na cesti u smjeru Velike Kaniže), povijesnog imena *Bekchyn*, *Bekchin*, *Bexin*.³ Njegove granice na sjeveru određene su ispravom iz 1176. g., kojom kralj određuje da se granice arhiđakonata pridržavaju županijskih, pa je tako Zagrebačkoj biskupiji pripao teritorij Županije Zala,⁴ koji je obuhvaćao Donje Prekmurje i čitavo Međimurje, koji se danas nalazi na području Republike Hrvatske, Slovenije i Mađarske. Prije 1334. g. spojeni su Bekšinski i dotad zasebni Međimurski arhiđakoniat, te se ime prvoga zadržalo za oba, iako se nakon toga u više navrata oba naziva rabe istodobno.⁵ Prekomurske župe odcijepljene su od Zagrebačke biskupije 1776. g., kada su pripojene biskupiji u Szombathelyju, koja je utemeljena od dijelova biskupija Vesprim, Zagreb i Gyur,⁶ dok Međimurje i dalje ostaje u sastavu Zagrebačke biskupije.

3 Zelko, I. (1963.): Murska Sobotka kot sedež arhiđakonata in cerkvenoupravna pripadnost Prekmurja v srednjem veku, *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino*, letnik 11, številka 1, 41.

4 Vukičević Samaržija, D. (1994.): *Umjetnost kasnog srednjeg vijeka*, Sveti trag, Zagreb, 133, f.1.

5 Zelko, I. (1963.): nav. dj.: 41-42.

6 Buturac, J. (1970.): *Povijest uprave vjerskih organizacija u Hrvatskoj od 10.-20. stoljeća*, Zagreb, 38.

Prvi popisi župa Zagrebačke biskupije iz 1334. i 1501. g. ne donose podatke o crkvenim građevinama, ali su nam bitni za bolje sagledavanje mreže župnih crkava na području Međimurja. Arhiđakon Ivan 1334. g. navodi 11 župa *inter Dravam et Muram*, što je razmjerno velik broj za tada šumovito Međimurje.⁷ Navodi ih redom: *Ecclesia sancte Trinitatis, sancte Marie Magdalena de Strigo, sancti Martini, sancti Marci, sancti Michaelis, sancta Maria de Sabaria, sancti Laurencii de Perlok, due ecclesie sancti Martini, sancti Georgii i sancti Martini*.⁸ U toj dobro razvijenoj crkvenoj organizaciji zanimljivo je da su četiri crkve, od ukupno 11, posvećene sv. Martinu, svecu rimske Panonije koji se rodio u 4. st. u nedalekoj Sabbarii.⁹ Župe navedene u ovom popisu većim su se dijelom očuvale do danas, što nije slučaj s crkvama, jer najstarije očuvane srednjovjekovne crkve na području Međimurja imaju obilježja kasne gotike 15. st.¹⁰ Kada je osnovana župa sv. Martina biskupa, kao i ostale župe koje se spominju u popisu Ivana Arhiđakona iz 1334. g., zasada nije poznato. S obzirom na općeprihvaćeno mišljenje da je Zagrebačku biskupiju utemeljio Ladislav I. Sveti potkraj 11. st.,¹¹ najvjerojatnije se ubrzo nakon toga počinju osnivati

7 Horvat, A. (1956.): *Spomenici arhitekture i likovnih umjetnosti u Međimurju*, Zagreb, 49.

8 Buturac, J. (1984.): Popis župa zagrebačke biskupije 1334. i 1501. godine, *Starine JAZU* LIX, Zagreb, 102-103; to su redom crkve u: Nedelišću, Štrigovi, Svetom Martinu na Muri, Selnici, Mihovljanu, Maloj Subotici, Prelogu, dvije crkve sv. Martina najvjerojatnije se odnose na Podturen i Mursko Središće, Sveti Juraj na Bregu (Lopatinec), te još jedna crkva sv. Martina koja još nije ubicirana.

9 Horvat, A. (1956.): nav. dj.: 49.

10 Isto.

11 Katalog izložbe (1994.), *Sveti trag - 900 godina umjetnosti zagrebačke Nadbiskupije 1094-1994*, Zagreb, 29-31.

2 Pogled na crkvu s JI (stanje 2010., foto: Marijana Korunek)
View of the church from the south-east (2010, photo by Marijana Korunek)

i župe. Pronalaskom ranosrednjovjekovnih grobova neposredno uz današnju crkvu sv. Martina, možemo zaključiti da ovo mjesto ima dugu sakralnu tradiciju, te da je u to vrijeme ovdje morao postojati neki sakralni objekt, međutim, o njegovu izgledu zasada ne možemo niti nagađati. U popisu župa iz 1334. g. ta je crkva navedena samo kao *sancti Martini*, dok se u popisu iz 1501. g. navodi kao *sancti Martini superioris*.¹² Ista mreža crkvene organizacije koja je zabilježena 1334. g. postoji i 1501. g., s iznimkom što se tada ne spominje četvrta crkva sv. Martina, a osnovane su još četiri župe, i to *Lopathycz*, *Belycz*, *Byztercz* i *Thwrnycz*.¹³ Tako 1501. g. imamo sljedeće župe: *Nedelcz*, *Strigo*, *sancti Martini superioris*, *sancti Marci*, *sancti Michaelis sub Chakthornya*, *Sabbaria*, *Prylak*, *sancti Martini in Zredysche*, *sancti Martini in Thurren*, *Lopathycz*, *Belycz*, *Byztercz*, *sancti Stephani in Brezth*,¹⁴ te *Thwrnycz*.¹⁵ Od ovih navedenih crkava, do danas su u svojim svetištima izrazito gotičku formu očuvale samo župne crkve u Štrigovi, Svetom Martinu na Muri, Nedelišću i Podturnu. Velikom broju građevina navedenih u ovim popisima danas se gubi svaki trag, dok se na nekima ova srednjovjekovna građevinska faza može samo sporadično iščitati.

U 16. st. protestantizam prodire i do ovih krajeva, a 1570. g. Juraj Zrinski otvoreno je priznao da je protestant.¹⁶ Crkva sv. Martina gotovo je sigurno u to vrijeme služila protestantskoj vjeri, jer je u njoj 1603. g. pokopan Nikola Mallekoczy,¹⁷ za kojeg znamo da je bio protestant. Ban Juraj Zrinski mlađi odrekao se Lutherove vjere 1613. g., te je prešao u krilo katoličke vjere.¹⁸ Međutim, kanonska vizitacija iz 1649. g. navodi da su i tada stanovnici Svetog Martina na Muri većinom krivovjernici,¹⁹ odnosno protestanti. No to se brzo promijenilo, jer kanonska vizitacija 1660. g. kaže da su stanovnici većinom katolici, te da ima nešto protestanata.²⁰ Godine 1650. prvi put se uz titular crkve navodi i mjesto, te se naziv *s. Martini in Komory*, najvjerojatnije odnosi na ovu crkvu.²¹ Vizitator 1660. g. navodi da se crkva nalazi u Pomorju, te da je zidana, ali blizu tornja već ruševna, svetište ima zidani svod, dok je nad ostalim dijelom crkve ruševan drveni strop, krov na sjevernoj strani propušta kišu, a navodi i dobar toranj u kojem vise 2 zvona.²² U zapisniku kanonske vizitacije iz 1688. g. za tu je crkvu navedeno da poput crkve i sakristije ima zidan i toranj, da je pokrivena hrastovim daščicama, potaracana opekama, te da uz glavni oltar sv. Martina ima i bočni oltar posvećen Blaženoj Djevici

12 Buturac, J. (1984): nav. dj.: 102.

13 Horvat, A. (1956): nav. dj.: 52; međutim, jedna od crkava s titularom sv. Jurja navedena je i u popisu 1334. g., a u popisu 1501. g. to je ili crkva u *Lopathyczu* ili *Thwrnyczu*, a nova, četvrta župa zapravo je crkva *sancti Stephani in Brezth*.

14 Buturac, J. (1984): nav. dj.: 102-103; to su redom crkve u: Nedelišću, Štrigovi, Svetom Martinu na Muri, Selnici, Mihovljanu, Maloj Subotici, Prelogu, Murskom Središću, Podturnu, Svetom Jurju na Bregu (Lopatinec), Belici, Donjem Vidovcu i Brestu (najvjerojatnije oko današnjeg Podbresta, nije ubicirana).

15 Najvjerojatnije sv. Juraj u Trnju; Horvat, A. (1956): nav. dj.: 52.

16 Horvat, A. (1956): nav. dj.: 62.

17 Njegova nadgrobna ploča nalazi se danas u lapidariju Muzeja Međimurja Čakovec.

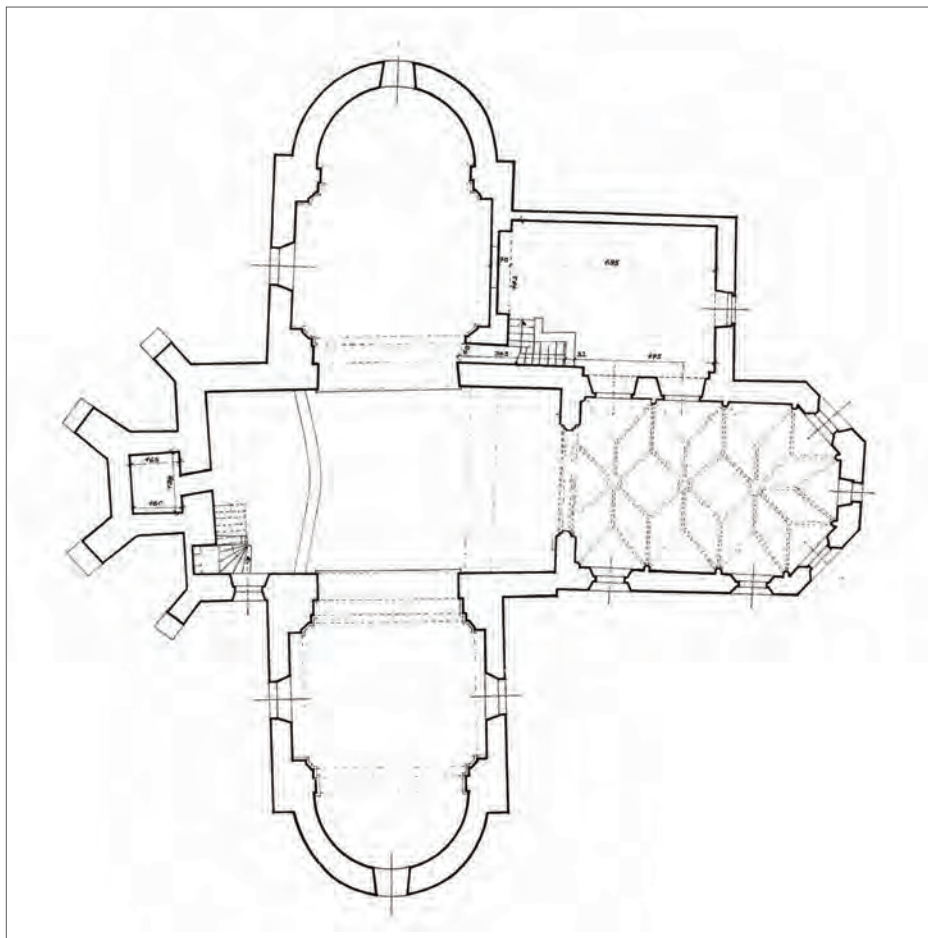
18 Horvat, R. (1944.): *Povijest Međimurja*, Zagreb, 66.

19 Isto, 72.

20 Isto, 84.

21 Buturac, J. (1938.): Popis župa zagrebačke biskupije g. 1650., *Croatia Sacra (Arhiv za crkvenu povijest Hrvata)*, br. 15/16, Zagreb, 91.

22 Horvat, R. (1944.): nav. dj.: 84.

3 Tlocrt crkve izrađen 1954. g.
(Ministarstvo kulture, Uprava
za kulturni razvitak, Odjel za
INDOK poslove kulturne baštine,
Planoteka, br. 32668)

Ground-plan of the church
produced in 1954 (Ministry of
Culture, Directorate for Cultural
Development, Department for
INDOK cultural heritage activities,
Library of Building Plans, no.
32668)

Mariji, a da se oko crkve nalazi slabo ograđeno groblje.²³ Vizitator kanonik grof Nadaždi posjetio je tu crkvu 1693. g., kada je zapisao da ima drvenu propovjedaonicu na sjevernoj strani, drveni kor nad glavnim vratima sa zapadne strane, a osvrnuo se i na to da je župnik u crkvi prije nekoliko godina učinio skladište cigle i da uopće ne mari za čistoću crkve.²⁴ Vizitator Leskovar posjetio je ovu crkvu 1698. g., te izvješćuje da ima pukotina, osobito u svetištu, jednu grobnicu pod korom i drugu u svetištu, drveni strop obojen zelenom i crvenom bojom nad lađom, zvonik i malen toranj, veliki drveni križ uz kojeg su kipovi Žalosne Majke Božje i sv. Ivana Evanđelista na ulazu u svetište, da se u unutrašnjosti priređuje i treći oltar nad kojim je slika sv. Antuna Padovanskog, a da crkva nije posvećena nakon što je neko vrijeme služila protestantima.²⁵ Kanonska vizitacija iz 1720. g. donosi da je zvonik poduprt kontraforima tek 1718. g., a o njegovoj nadogradnji govori vizitacija iz 1784. g.²⁶ Vizitator Vuk Kukuljević posjetio je ovu crkvu 1747. g., kada navodi da je crkva posvećena i da ima tri oltara.²⁷ Kanonska vizitacija iz

1768. g. navodi da je staroj lađi 1767. g. prilagođena južna kapela Marije Celske, te da je tada podignuto i zidano pjevalište na dvije kolumne, a u kanonskoj vizitaciji iz 1784. g. navodi se da je sjeverna kapela Srca Isusova podignuta 1783. g.²⁸ Nova sakristija, povrh koje je oratorij, podignuta je 1777. g.²⁹ Vizitator Stjepan Kološvari posjetio je tu crkvu 1793. g., te navodi da je dosta prostrana, pokrivena crijevom, ima tri zvona u tornju, drveni i dobro obojeni oltar u svetištu, posve nove i lijepo izrađene bočne oltare (Imena Isusova i Blažene Djevice Marije) u lađi, a da se u grobnicu pred velikim oltarom više nitko ne pokapa.³⁰ U vizitaciji 1779. g. spominje se da je u lađi još uvijek tabulat,³¹ ali je ona nedugo nakon toga morala biti presvođena. Podatke o zahvatima na toj crkvi nakon 1937. g. dobivamo iz novije Spomenice župe.³² Mnogo više podataka o crkvi i zahvatima provedenima na njoj sadržavala je starija Spomenica župe, koju je 1953. g. još listala A. Horvat, a kojoj se gubi svaki trag 1960-ih godina. Zanimljivo je što je A. Horvat tada u

23 Isto, 152.

24 Isto, 159.

25 Horvat, R. (1944): nav. dj.: 174.

26 Horvat, A. (1956): nav. dj.: 64, f.257.

27 Horvat, R. (1944): nav. dj.: 203.

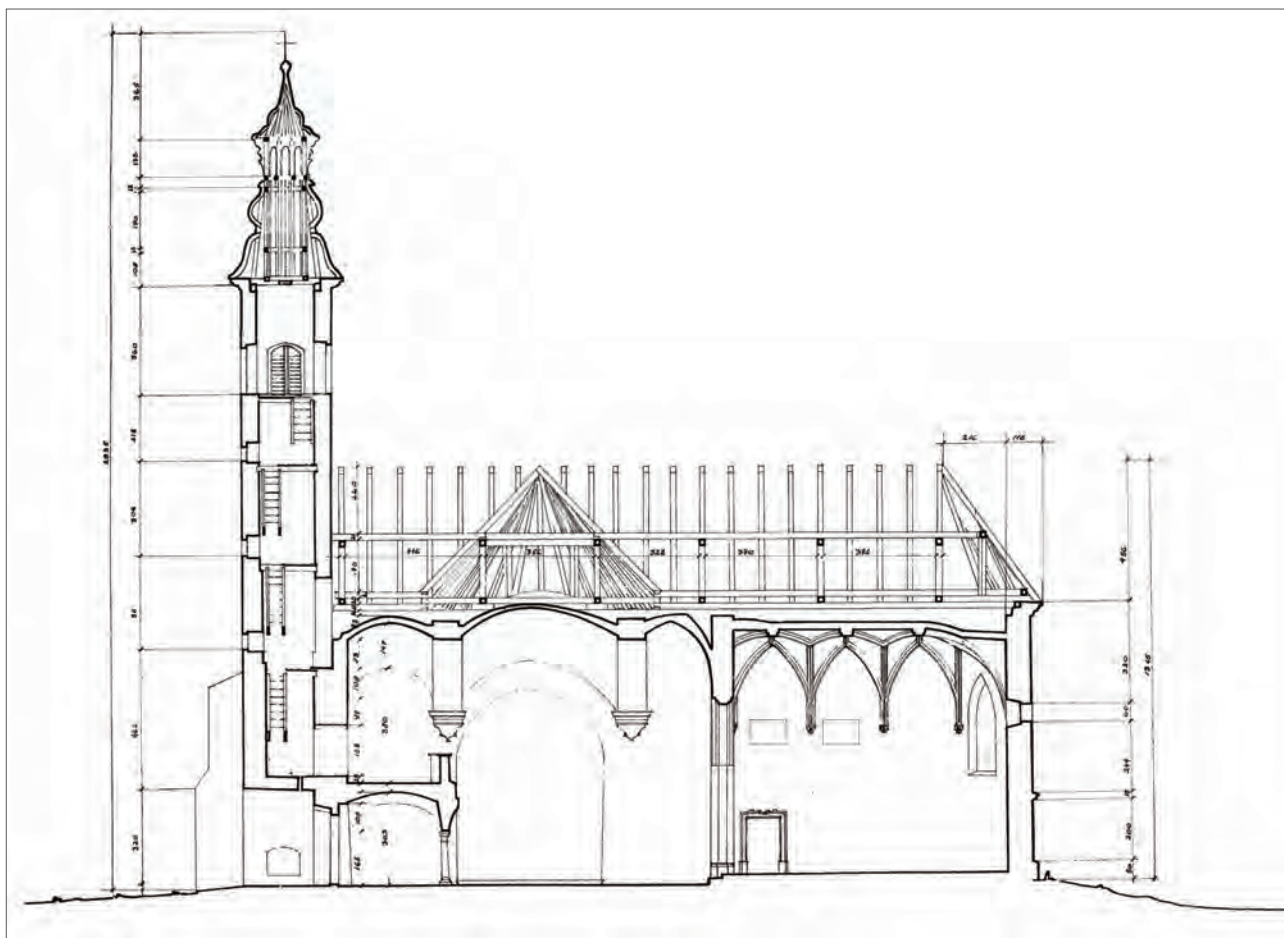
28 Horvat, A. (1956): nav. dj.: 64-65, f. 258, 259.

29 Isto, 65.

30 Horvat, R. (1944): nav. dj.: 237.

31 Horvat, A. (1956): nav. dj.: 65, f.261.

32 Očuvana Spomenica župe vođena je od 1937. do 2002. g., a čuva se u župnom uredu u Svetom Martinu na Muri.

4 Uzdužni presjek crkve izrađen 1954. (Ministarstvo kulture, Uprava za kulturni razvitak, Odjel za INDOK poslove kulturne baštine, Planoteka, br. 32670)

Transverse elevation of the church, produced in 1954 (Ministry of Culture, Directorate for Cultural Development, Department for INDOK cultural heritage activities, Library of Building Plans, no 32670)

njoj čitala opise niza bolesti i čudesa Marije Celske tijekom 18. st., napisane kajkavskim jezikom.³³

OPIS GRAĐEVINE I ANALIZA STANJA

Današnja župna crkva sv. Martina Biskupa u Svetom Martinu na Muri (sl. 3, 5) kasnosrednjovjekovna je građevina, koja pripada tipu jednobrodnih crkava s pravokutnom lađom i poligonalno završenim svetištem, koje je nešto uže od lađe. Takav tip tlocrta karakterističan je za Međimurje, ali i za šire okruženje, kao npr. za sjeverozapadnu Hrvatsku, Sloveniju, Mađarsku i Austriju, pogotovo u 15. st., kada je ovo ustaljeni tip arhitekture lađanjskih župnih crkava u tim krajevima.

Nije sigurno kada nastaje zvonik uz zapadno pročelje, ali u barokizaciji joj je prigradena po jedna bočna kapela s južne i sjeverne strane crkvene lađe, te sakristija uz sjevernu stranu gotičkoga svetišta. Sama je građevina skromna po dimenzijama i osnovi, ali je bogato dekorirani detalji arhitektonske plastike u unutrašnjosti svetišta donekle

izdvajaju od ove jednostavne arhitekture, te je stavljaju u okvir srednjoeuropskih oblika. Orijentirana je u pravcu istok – zapad, a njezina duljina mjerena izvana, zajedno sa zvonikom, iznosi 27,5 m, dok joj je širina zajedno s bočnim kapelama 28,5 m (sl. 3, 4)

Crkva sv. Martina biskupa u dobrom je stanju, bez napuklina u unutrašnjosti i na vanjštini. Vizualnim pregledom građevine najveći je problem kapilarna vlaga i visoka razina isoljavanja koja uništava strukturu zidova. To je najuočljivije na prigradenim bočnim baroknim kapelama i na zidovima prizemlja zvonika. Evidentno je i ranije ovo bio problem, jer je 1987.g. provedeno injektiranje crkvenih zidova.³⁴

Svetište

Najvrjedniji i najcjelovitije očuvani dio crkve upravo je gotičko svetište (sl. 5), koje je tijekom stoljeća doživjelo najmanje intervencija. Ono je izduženo, te čini varijantu tzv. dugog kora, koji postaje uobičajen na župnim crkvama tijekom 15. st., a unutrašnje su mu dimenzije 9,00 x 5,80 m (sl. 3).

33 Putna bilježnica X, A. Horvat 1953. g., str. 190-191; Nadbiskupski arhiv u Zagrebu

34 O stanju crkve 1987. g. i izvedenom zahvatu podaci su dobiveni iz Spomenica župe (1937. – 2002. g.), župni ured u Svetom Martinu na Muri.

5 Pogled na svetište s JI (stanje 2010., foto: Marijana Korunek)

View of the sanctuary from the south-east (2010, photo by Marijana Korunek)

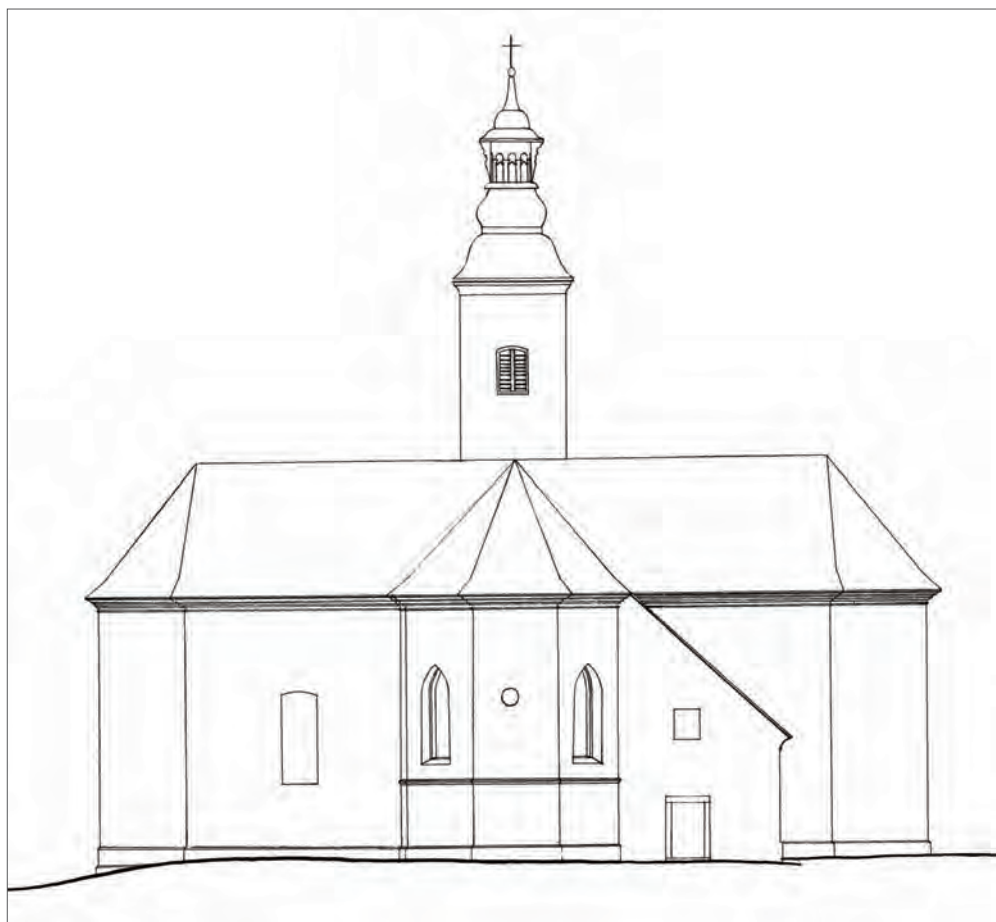

6 Unutrašnjost crkve, pogled prema svetištu (stanje 2010., foto: Marijana Korunek)

Interior of the church, looking towards the sanctuary (2010, photo by Marijana Korunek)

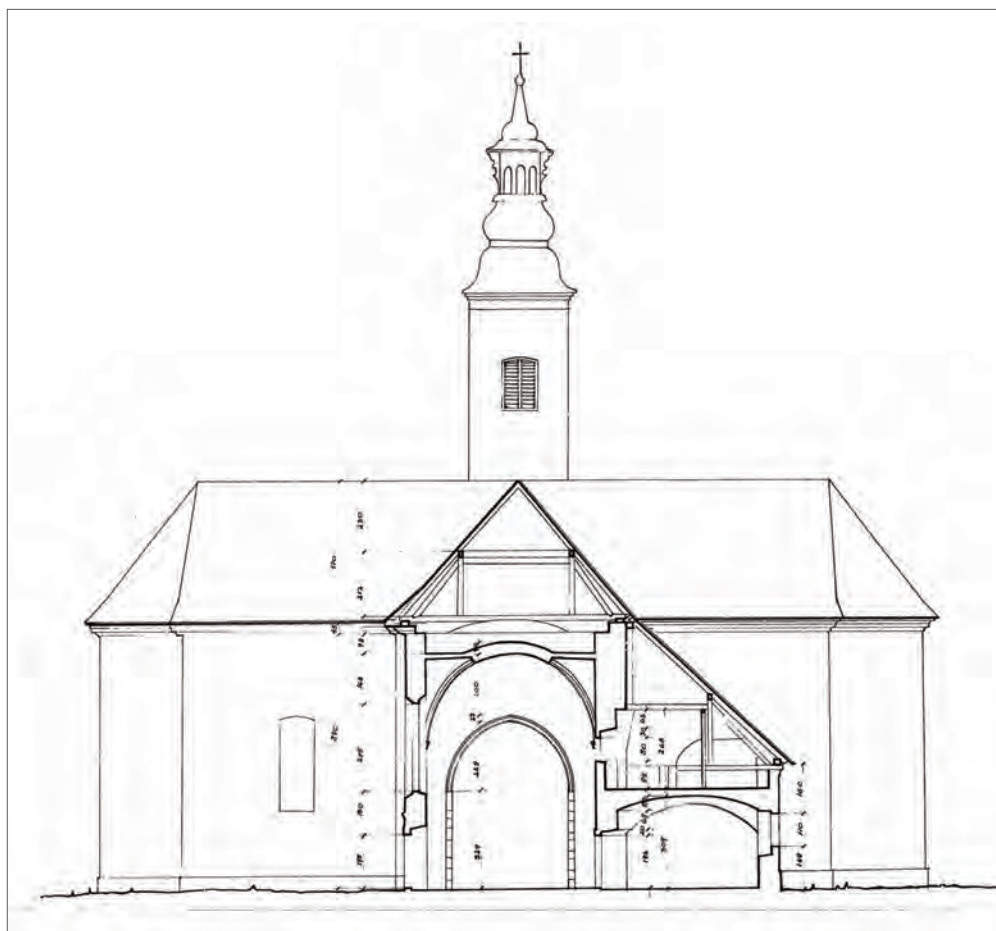
7 Istočno pročelje, nacrt izrađen 1954., Ministarstvo kulture, Uprava za kulturni razvitak, Odjel za INDOK poslove kulturne baštine, Planoteka, br. 32670)

East elevation, plan produced in 1954 (Ministry of Culture, Directorate for Cultural Development, Department for INDOK cultural heritage activities, Library of Building Plans, no 32670)

8 Poprečni presjek svetišta izrađen 1954., (Ministarstvo kulture, Uprava za kulturni razvitak, Odjel za INDOK poslove kulturne baštine, Planoteka, br. 32671)

Transverse elevation of the sanctuary, produced in 1954 (Ministry of Culture, Directorate for Cultural Development, Department for INDOK cultural heritage activities, Library of Building Plans, no 32671)

9 Unutrašnjost, pogled na gotički svod u svetištu (stanje 2010., foto: Marijana Korunek)

Interior of the church, view of the Gothic vault above the sanctuary (2010, photo by Marijana Korunek)

Osnova je jednobrodni pravokutnik podijeljen u tri polja koji završava poligonalnim zaključkom svetišta (pet strana osmerokuta). Svetište u unutrašnjosti ima kasnogotički mrežasti svod (sl. 9), koji zaključuju tri zaglavna kamena (sl. 11), a nosi ga 10 konzola (sl. 10),³⁵ od kojih je na jednoj uklesana 1468. godina, što daje sigurnu dataciju izgradnje svoda.

Idući od sjevera oko čitavog svetišta imamo redom sljedeće konzole:

1. Poprsje muškarca duge kose i brade, koji u desnoj ruci drži lulu (?), dok mu je lijeva položena na trbuh³⁶ (sl. 10/1).
2. Na gornjem se dijelu nalaze isprepletene grančice, lišće i češeri, dok s donje strane iz toga prepleta izlazi maskeron, kojem iz usta izlaze dvije grančice³⁷ (sl. 10/2).
3. Vegetabilna konzola s kovrčavim lišćem (sl. 10/3).
4. Lik anđela štitonoše, koji na štitu ima uklesano slovo »M« u gotičkoj majuskuli³⁸ (sl. 10/4).

³⁵ Horvat, A. (1956.): nav. dj.: 65.

³⁶ Iako drukčijeg oblikovanja, motiv poprsja bradatog muškarca nalazimo u crkvi sv. Ivana Krstitelja u Mariboru, sv. Ahacu kod Malog Ločnika, i dr.

³⁷ Lisnate maske (maskeroni) dosta su raširen motiv, pa ih tako nalazimo u Lepoglavi, na zagrebačkoj katedrali, u Sloveniji u Marijinoj crkvi na Ptujskoj gori, sv. Martinu u Martijancima, sv. Jurju u Ptuj, sv. Nikolaju u Murskoj Soboti, sv. Danijelu u Celju, kartuzijanskoj crkvi u Pterju, te u Austriji u augustinskoj crkvi i sv. Stjepanu u Beču, crkvama Maria Straßengelu, Mariazell, Pöllaunbergu, cistercijskom samostanu u Neubergu, te u Češkoj u stolnoj crkvi sv. Vida u Pragu, na staroj vijećnici u Pragu i dr.

³⁸ A. Horvat zapisala je da slovo M predočuje »Mariju« ili »Martina«, a vjerojatnije je da se radi o Martinu, jer je on zaštitnik ove crkve.

5. Anđeo štitonoša, koji na štitu ima uklesana dva slova i znak između njih³⁹ (sl. 10/5).

6. Anđeo štitonoša⁴⁰ (sl. 10/6).

7. Anđeo štitonoša (sl. 10/7).

8. Anđeo koji nosi vrpcu na kojoj je uklesana 1468. godina (I · Ω · 6 · 8)⁴¹ (sl. 10/8).

9. Vegetabilna konzola s kovrčavim lišćem (sl. 10/9).

10. Poprsje muškarca duge kose i brade zaokrenuto prema trijumfalnom luku (sl. 10/10).

Idući od istoka prema zapadu, imamo redom ovo zaglavno kamenje.

Prvi zaglavni kamen ima na sebi Kristovu glavu⁴² (sl. 11/1).

Drugi ima štit s malteškim križem koji je postavljen na kovrčavo lišće (sl. 11/2).

Treći ima štit postavljen na identično lišće, a na štitu se nalazi znak koji je prepoznat kao klesarski⁴³ (sl. 10/3).

Uzore za nastanak ove arhitektonske plastike treba tražiti u krugu Petra Parlera. Način obradbe figuralnih konzola u Svetom Martinu na Muri, koji teži realističnom prikazivanju lica, vlasi i krila, stilski je vrlo sličan načinu obradbe konzola u crkvi u Macincu, pa se pretpostavlja da ih je izradio majstor iz iste radionice.⁴⁴ Majstor, odnosno radionica koja je izradila ovu arhitektonsku plastiku u odabiru motiva i oblikovanju pokazuje veze sa Slovenijom, Austrijom i Češkom.

Crkveno svetište i lađa odvojeni su gotičkim trijumfalnim lukom (sl. 6, 21), koji je u odnosu na svod svetišta dosta niži. Luk je šiljat i profiliran, a počiva na peterostranim pilastrima s kojima se spaja bez kapitelne zone.

U unutrašnjosti svetišta, na strani evanđelja, očuvala se gotička kustodija (sl. 12, 13), odnosno svetohranište u formi dekorirane zidne niše, koja stoji na profiliranoj konzoli, a flankiraju je po dvije elegantne fialice sa svake strane, dok se iznad drvenih vratašca nalazi križ iz čijeg se donjeg dijela račvaju dva kraka u obliku rašlji. Ovakav se križ nalazi i na

³⁹ Kada se zrcalno pogleda štit, tada vidimo da su uklesana slova zapravo »J« i »D«, a da se između njih nalazi stilizirani cvijet lilijsana.

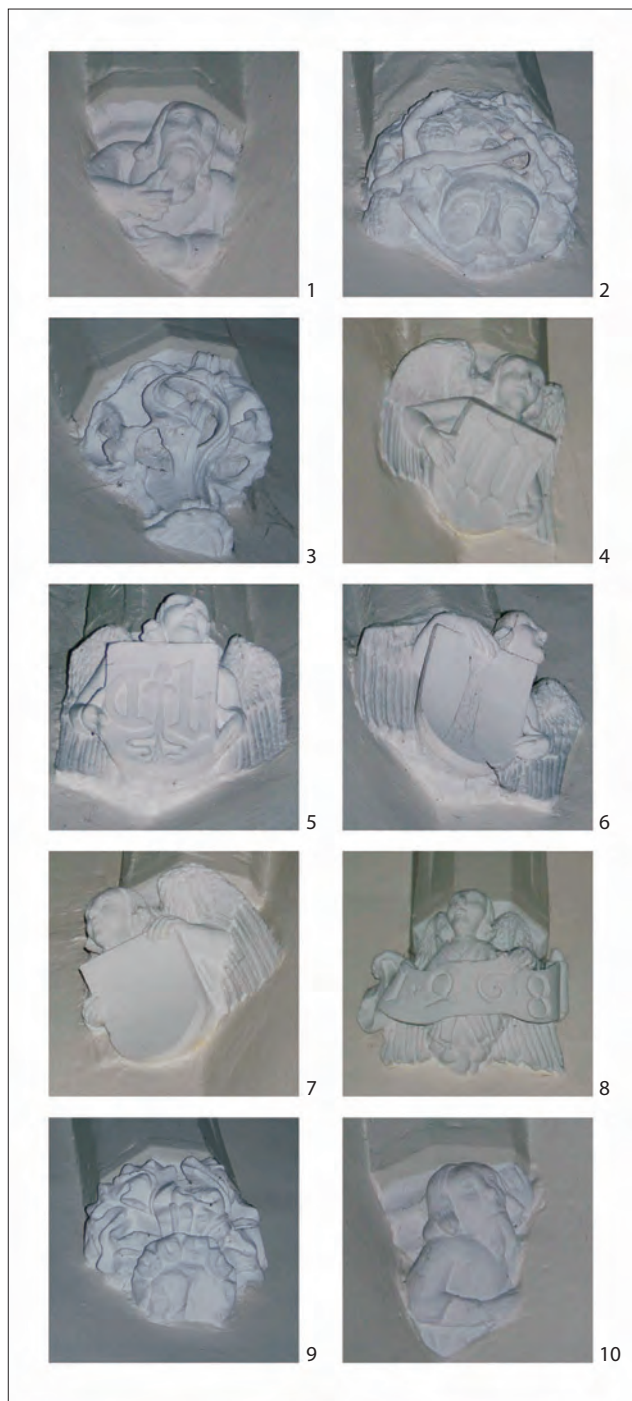
⁴⁰ Poprsja anđela koji nose polja za štitove također su raširen motiv, pa ih tako nalazimo u Marijinoj crkvi na Ptujskoj Gori, sv. Ahacu u Malom Ločniku, nekadašnjem dominikanskom samostanu u Ptuj i dr. Najbližnji su onima na tzv. Oltaru Celjskih iz Ptujске Gore, iako između njih postoji veći vremenski raspon. Ovdje nikako ne možemo govoriti o istoj radionici, nego samo o stilskim utjecajima koje nalazimo na širem prostoru tijekom 15. st. Ovaj je motiv bio veoma popularan u kasnoj gotici, pa tako s arhitektonske plastike prelazi i na oblikovanje pećnjaka.

⁴¹ Iako drukčijeg oblikovanja, ovaj prikaz nalazimo na konzoli u sv. Ivanu Krstitelju u Mariboru, sv. Danijelu u Celju, sv. Jurju u Ptuj, sv. Križu u Stehanjov vasi, sediljici u Pöllaunbergu i dr.

⁴² Isti motiv ima i zaglavni kamen u svetištu crkve sv. Marije Magdalene u Štrigovi, ali se razlikuje u oblikovanju. Ovo je također raširen prikaz na zaglavnom kamenju tijekom 15. st.

⁴³ Postavljanje reljefnoga klesarskog znaka na svod crkvenog svetišta poprilično je neuobičajeno, pa možda možemo pretpostaviti da je ovdje ipak riječ o znaku donatora, a tada bi trebalo ići u smjeru obližnjeg posjeda Ivanovaca *Nova curiae*. Kao potvrdu tomu treba uzeti i simboliku viteških redova koja se donekle prepoznaje u oblikovanju križa iznad četvorine na ovom znaku, te u zrcalno postavljenim slovima »J« i »D« između kojih je lilijsan, a koji se nalaze na štitu koji nosi anđeo na 5. konzoli. Istovjetan znak kao na trećemu zaglavnom kamenu ove crkve nalazi se i na jednoj konzoli u neogotičkoj župnoj crkvi u Macincu, koja je tamo sekundarno ugrađena sa starijeg, srušenog objekta.

⁴⁴ Horvat, A. (1956.): nav. dj.: 65.

10 1-10 Unutrašnjost, konzole u svetištu (stanje 2010., foto: Marijana Korunek)

Interior of the church, consoles in the sanctuary (2010, photo by Marijana Korunek)

trećem zaglavnom kamenu (sl. 11/3), samo što tamo ima još na donjem dijelu dodane dvije trake u obliku slova V, čineći tako četvorinu iznad koje je križ.

Od gotičkih detalja u unutrašnjosti svetišta očuvala nam se i sedilija natkrivena segmentnim lukom (sl. 14, 15), koji nadvisuje šiljati, odnosno sedlasti luk, a između njih je uklesana 1467. g. (I · Ω · ∂ · ^).

11 1-3 Unutrašnjost, zaglavno kamenje gotičkog svoda u svetištu (stanje 2010., foto: Marijana Korunek)

Interior of the church, capstone of the Gothic vault above the sanctuary (2010, photo by Marijana Korunek)

treba se osvrnuti na povišenje njegova istočnog dijela (sl. 6), između ulaza u sakristiju i drvenoga glavnog oltara, koje je izvedeno tijekom 2002./03. g.⁴⁵ Ono je više od ostatka svetišta za visinu dviju stuba, a završna su mu obradba polirane kamene ploče visokoga sjaja, koje odudaraju od starijeg

⁴⁵ Podaci o ovom zahvatu dobiveni su od župnika Ivana Hercega.

12 Unutrašnjost, kustodija u svetištu (stanje 2010., foto: Marijana Korunek)

Interior of the church, tabernacle in the sanctuary (2010, photo by Marijana Korunek)

opločenja koje je izvedeno od šesterostranih keramičnih pločica oker, crne i crvene boje. Ovo podizanje dijela svetišta unijelo je nesklad u crkvenu unutrašnjost, jer je svetište kod trijumfnog luka već podignuto za dvije stube, te ovo, dodatno povišenje u čitavoj širini svetišta narušava izvorne prostorne odnose crkvene unutrašnjosti. Iste su godine u svetište postavljeni nova mramorna oltarna menza, stalak za čitanje i krstionica.⁴⁶

Lada i bočne kapele

Pravokutna lađa, unutarnjih dimenzija 10,20 x 6,25 m, relativno je skućena, a prigradnjom poprilično velikih bočnih kapela s polukružnim završecima (sl. 3) crkva je proširena i dobro osvijetljena velikim prozorima. Južna kapela unutarnjih je dimenzija 6,62 x 9,04, a sjeverna 6,70 x 9,17 m.

Lađa je dugo imala tabulat, čiji se tragovi još uvijek vide na tavanu crkve (sl. 16), a svodove dobiva relativno kasno, otprilike nakon 1779. g.⁴⁷ Ona je tada svodena češkim kapa-
pama, kojima su dvije kalote poprečno razvučene, dok je

srednja veća i pravilnija, a sve počivaju na polukružnim pos-
jasnim lukovima i konzolama. Zidovi lađe imali su današnju
visinu već u vrijeme kada se gradi južna kapela, a ona je bila
dostatna za nove svodove. Pri njihovoj izgradnji probijen
je novi ulaz iz zvonika na tavan crkve (sl. 19), jer je pristup
tavanu bio onemogućen, pa je donja kota novog ulaza viša
za oko 1 m. Zanimljiva je i niša na zapadnom zidu lađe, na
spoju s južnim zidom, koja se nalazi u visini pjevališta (oko
3 m od kote poda). Ona je svojim položajem nelogična, te
možda može biti zazidani prozor, ali je vjerojatnije da čini
ostatak ulaza na starije, drveno pjevalište koje se spominje
u vizitacijama. Od ranijih zahvata u lađi potrebno je spo-
menuti otvaranje trijumfnog luka od strane lađe 1955. g.
(sl. 17), jer je on s te strane bio zatvoren opekom i žbukom
u baroknoj pregradnji. Pri uklanjanju konkavne prigradnje
na južnoj strani uz trijumfalni luk, u lađi je otkriven gotički
prozor s kamenim doprozornicima (sl. 18), te je odlučeno
da on ostane vidljiv samo s unutarnje strane kao niša. Dio
građe koja je ispunjavao prozorsku nišu sastojao se od vrlo
dobro očuvanih gotičkih profiliranih kamenih fragmenata.⁴⁸
Nije se očuvala nikakva dokumentacija o tim fragmentima,
a nije ni poznato gdje su deponirani. Iste se godine krenulo
i sa sanacijom svoda uz trijumfalni luk, koji je 1950-ih go-
dina bio u lošem stanju. Tadašnji Konzervatorski zavod iz
Zagreba izradio je 1955. g. elaborat sa statičkim proračunom
za njegovo osiguranje armiranobetonskom konstrukcijom.
Međutim, odlučeno je da se on ipak u potpunosti sruši, te
da se izvede svod samo od opeke.⁴⁹ Tada se pokazalo da zid
iznad trijumfnog luka ima velike pukotine, te da je srednji
dio izbočen prema lađi za oko 20 cm. Zatvaranje trijumfal-
nog luka u razdoblju baroka i korigiranje tlocrta izvedeno
je iz potrebe, odnosno zbog statičkih razloga, jer je svod
nad svetištem pritiskao na gornju plohu iznad luka, zbog
čega su nastale deformacije. Zato je odlučeno da se svod
ipak izvede po nacrtima, kako bi se spriječilo eventualno
urušenje. Izvedeni su armiranobetonski nosač i razupore,
koji su stvorili protutežu djelovanju svoda nad svetištem, na
plohu iznad luka⁵⁰. Kako nisu provedena temeljita i ciljana
konzervatorsko-restauratorska istraživanja, datacija lađe
je otežana. Znamo da je ona tijekom druge polovine 17. st.
već bila ruševna blizu tornja, a danas se jasno može vidjeti
da je na spoju sa zvonikom ona popravljana, i to izrazito
nepravilno, jednostavno nabacanim kamenom i opekam
koji su obilato spojeni vezivom. Očuvani gotički prozor na
južnome lađnom zidu kod trijumfnog luka potvrda nam je

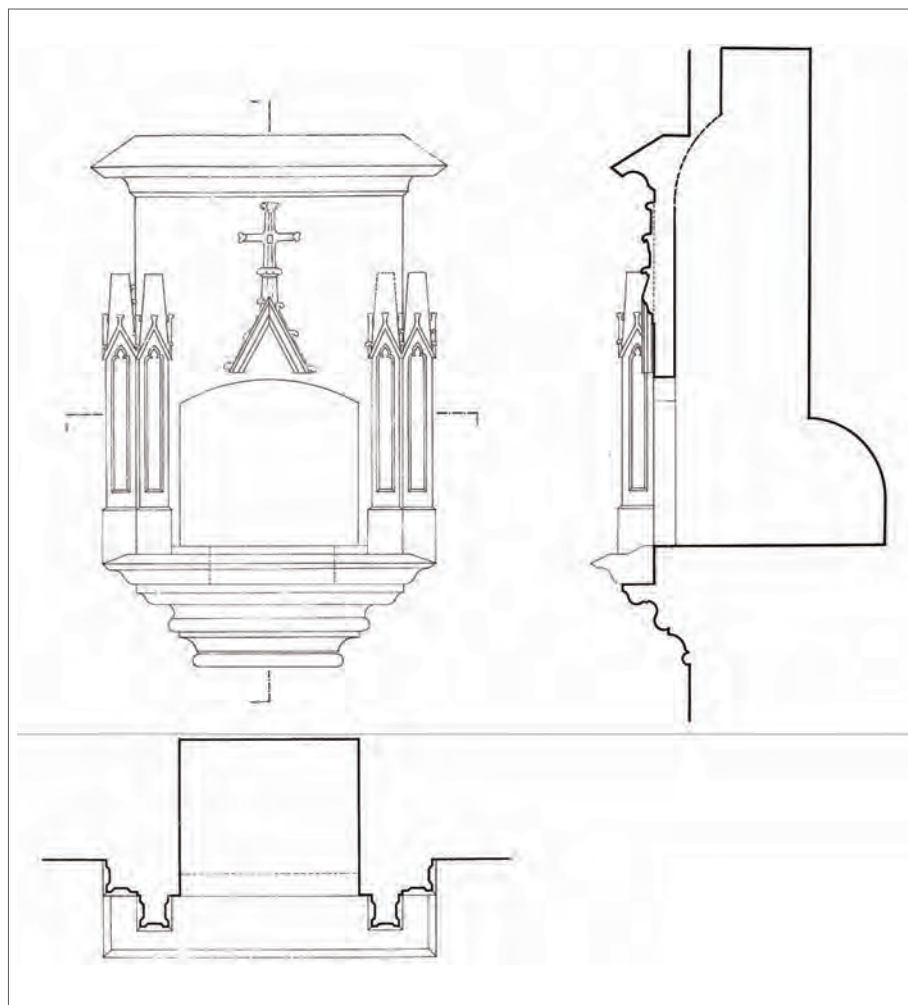
48 Putni izvještaj ing. S. Krstić od 20. 09. 1955. g.; Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Uprava za kulturni razvitak, Odjel za INDOK poslove kulturne baštine, Središnji arhiv, Topografska zbirka.

49 Putni izvještaj ing. G. Jurišić iz kolovoza 1955.g.; Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Uprava za kulturni razvitak, Odjel za INDOK poslove kulturne baštine, Središnji arhiv, Topografska zbirka.

50 Putni izvještaj ing. S. Krstić od 17. 08. 1955.g.; Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Uprava za kulturni razvitak, Odjel za INDOK poslove kulturne baštine, Središnji arhiv, Topografska zbirka.

46 Izradio ih je Ljudevit Mindek iz Varaždina.

47 Horvat, A. (1956.): nav. dj.: 65.

13 Kustodija, nacrt izrađen 1954.,
(Ministarstvo kulture, Uprava za kulturni
razvitak, Odjel za INDOK poslove
kulturne baštine, Planoteka, br. 32677)

13 Tabernacle, sketch produced in
1954 (Ministry of Culture, Directorate
for Cultural Development, Department
for INDOK cultural heritage activities,
Library of Building Plans, no 32677)

da je stara srednjovjekovna lađa barem djelomično očuvana. Analizom visine prozora u lađi i svetištu (sl. 18) vidimo da se klupčica gotičkoga prozora u lađi nalazi oko 1,5 m niže od onih na prozorima u svetištu. Prozori u svetištu nešto su elegantniji od ovog iz lađe, a razlika u njihovu oblikovanju i velika visinska razlika navode nas na pomisao da lađa i svetište nisu građeni istodobno, iako oba pripadaju gotičkoj fazi.

Na tavanu crkve jasno se može vidjeti otisak starijega krovišta na zapadnom zidu lađe (sl. 19), odnosno na zidu zvonika. Ono je bilo niže od današnjeg, a imalo je i drukčiji nagib, koji zbog veće kosine podsjeća na gotički period. Kada se linija krovišta spusti do zidova lađe, ona jasno upućuje na to da su oni bili niži u odnosu na današnje, i to za više od 1,5 m. Za razliku od lađe, visina je svetišta izvorna, osim recentnoga neznatnog povišenja u visini od 3 opeke.

Zvonik

Današnji je zvonik relativno visok i elegantan (sl. 4, 20), a koliko se može vidjeti, građen je u potpunosti od opeke. Nalazi se na zapadnoj strani, a ispod njega je glavni ulaz u crkvu. Iz kanonskih vizitacija doznajemo da je crkva imala

zvonik u 17. st., ali ranije spomenuti otisak krovišta najvjerojatnije pomiče vrijeme njegova nastanka i ranije, no to će nam trebati potvrditi tek buduća istraživanja.

Na području Međimurja zidani se zvonici pojavljuju, u pravilu, tek u kasnijim razdobljima, a kako doznajemo iz kanonskih vizitacija, velik broj župnih crkava još je u 17. st. imao drveni zvonik ili drveno predvorje na stupovima, iznad kojeg se dizao zvonik na glavnom pročelju, a imamo i male drvene zvonike koji su se dizali iz krovišta crkve.⁵¹ Ipak, možemo pretpostaviti da su zidane zvonike još u gotičkoj fazi imale crkve sv. Marka u Selnici, sv. Lovre (današnji sv. Jakov) u Prelogu, a možda i sv. Marija Magdalena u Štrigovi, te ova sv. Martina biskupa u Svetom Martinu na Muri.

Na ovoj se crkvi spominje potkraj 17. st., uz zidani zvonik, i manji zvonik, tornjić koji se izdiže iz krovišta. Najvjerojatnije je uklonjen kada je dograđena južna kapela, a na ranije spomenutoj veduti iz druge polovine 18. st. više ga nema. Uglovne stupnjevine kontrafore zvonik dobiva relativno

⁵¹ Kanonske vizitacije iz 17. st. (1660., 1688., 1693. i 1698. g.), ali i kasnije, preveo je i objavio R. Horvat (1944.) u nav. dj.: 82-85, 148-156, 159-165, 172-180.

14 Unutrašnjost, sedilija u svetištu (stanje 2010., foto: Marijana Korunek)

Interior of the church, throne in the sanctuary (2010, photo by Marijana Korunek)

kasno, i to tek 1718. g.⁵² Danas se u zvoniku nalaze tri zvona, od kojih je najstarije i najveće lijevano u Varaždinu 1845. g., a preostala dva u Mariboru 1922. i 1924. g. Ona su posvećena sv. Martinu Biskupu, sv. Augustinu i sv. Antunu. Zvona su elektrificirana 1990. g., a najvjerojatnije je tada izvedena i čelična konstrukcija koja ih nosi, te novo stubište u zvoniku. Tijekom 2008. g. montirani su novi jarmovi i klatna, a zvona su zaokrenuta.⁵³ Naime, zbog ranijega, nestručnog montiranja zvona su udarala u zidove zvonika, te je ovim zahvatom to spriječeno. Prvi sat postavljen je na crkveni zvonik relativno kasno, tek 1939. g.,⁵⁴ a satne ploče izmijenjene su 2008. g. zbog dotrajalosti.⁵⁵ Očuvan je i stari satni mehanizam koji se danas nalazi u zvoniku, ali je izvan funkcije.

Sakristija

Sakristija se nalazi sjeverno uz svetište i djelomično lađu (sl. 3, 7, 8), a spominje se u vizitaciji u 17. st., ali je ona tada bila nešto manjih dimenzija i niža, dok današnja sakristija, iznad koje je oratorij, nastaje 1777. g. Ta se promjena danas jasno može vidjeti pod krovom sakristije, gdje su očuvani stara žbuka i barokni vijenac, koji su nekada stajali

na vanjskoj fasadi, a tek povišenjem sakristije zatvoreni su ispod njezina krovista.

Oslik unutrašnjosti

Unutrašnjost crkve danas je obojena u bijelu i žućkastooker boju (sl. 6, 21), a polja mrežastoga svoda u svetištu između rebara imaju naslikane zlatne zvijezde (sl. 9). Prema dostupnim podacima, znamo da je crkvena unutrašnjost bila obnavljana u više navrata, i to 1950-ih godina, nakon toga 1970./71. g.⁵⁶ i 2003. g.,⁵⁷ a manja konzervatorsko-restauratorska istraživanja provedena su 1950-ih godina.⁵⁸ Pregled građevine obavila je ekipa tadašnjega Konzervatorskog zavoda iz Zagreba 1952. g. Tada su u svetištu uočene nepravilnosti, odnosno neravnine zidnih ploha na kojima je bilo više slojeva premaza, mjestimično debljine i do pola centimetra. Zbog toga su u unutrašnjosti svetišta otvorene tri manje sonde kako bi se utvrdilo postojanje zidnog oslika. Prva je sonda otvorena na visini od oko 270 cm na SI zidu poligonalnoga svetišta (između prozora i spoja s istočnim zidom), gdje su u trećem sloju nađeni tragovi zidnih slika. Na osliku su bile okomite linije zemljanih boja žućkasto-smeđih tonova izvedene finim potezima kista. Druga je sonda otvorena na JI zidu poligonalnoga svetišta (između prozora i spoja s južnim zidom), gdje je pronađen oslik izveden sličnim načinom slikanja kao u sondi 1. U sondi 3 (20 x 20 cm) koja je otvorena na južnom zidu (najvjerojatnije uz sediliju) pronađen je oslik sasvim drukčijeg karaktera. Dok je onaj u sondi 1 na zaglađenoj površini, ovaj na visini od oko 140 cm na hrapavoj je žućkastoj površini na kojoj su slikani cvjetovi. U drugom se sloju pokazala kitica od tri crvena cvijeta s intenzivno zelenim lišćem, koja je determinirana kao barokni oslik. Tada su ispitali i donju zonu trijumfalnog luka, koja je upućivala na pregradnju, a tu su vidjeli i kamene klesance, na temelju kojih su pretpostavili da je čitavo svetište građeno od njih. Nažalost, zbog kratkoga vremena tada nisu nastavljena istraživanja⁵⁹, a jedini podatak o oslicima koji su pronađeni kasnije donosi A. Horvat, te navodi da su 1954. g. u svetištu nađeni, osim bojenih slojeva, i grafiti ugrebeni najranije 1505. g., u lađi ornamenti s viticama uobičajeni za renesansu, a u kapeli Marije Celske barokni oslik s arhitektonskim motivima.⁶⁰ Potkraj 1955. g. sklopljen je ugovor s restauratorom Emilom Pohlom za skidanje dvaju ulomaka fresaka i kopiranje postojećih ulomaka na specijalnu podlogu za kopije fresaka. Kako je vidljivo iz računa, skinut je i konzerviran jedan ulomak freske, a tri su ulomka kopirana⁶¹. Nije poznato o kojim je ulomcima riječ, kao ni gdje se danas

52 Horvat, A. (1956): nav. dj.: 64.

53 Radove je izveo obrt »ARM« iz Kamanja.

54 Podatak iz Spomenica župe (1937. – 2002. g.), župni ured u Svetom Martinu na Muri.

55 Radove je izveo obrt »ARM« iz Kamanja.

56 Podaci dobiveni iz Spomenica župe (1937. – 2002. g.), župni ured u Svetom Martinu na Muri.

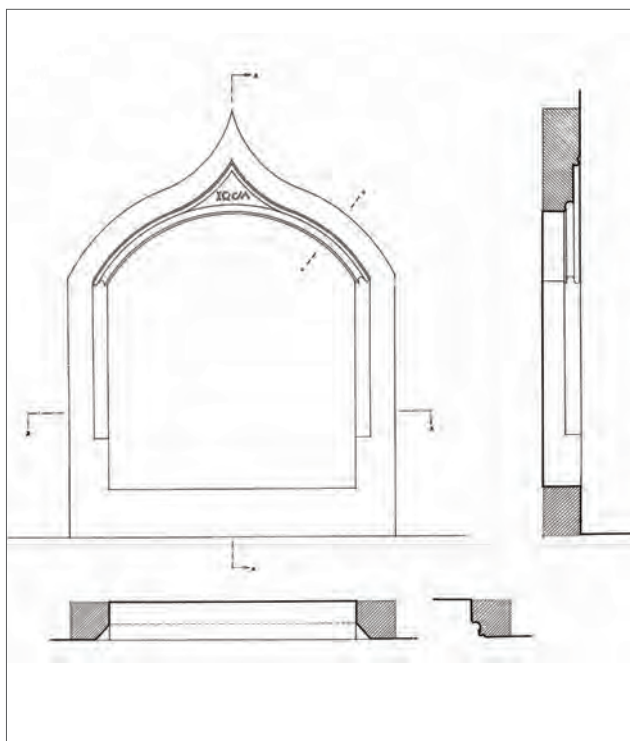
57 Podaci o ovom zahvatu dobiveni su od župnika Ivana Hercega.

58 Putna bilježnica X, A. Horvat 1953. g., str. 42-43; Nadbiskupski arhiv u Zagrebu.

59 Podaci o ovim sondiranjima dobiveni su iz Putne bilježnice X, A. Horvat 1952. g., str. 42-43; Nadbiskupski arhiv u Zagrebu.

60 Horvat, A. (1956): nav. dj.: 67.

61 Račun od 03.12. 1955.g.; Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Uprava za kulturni razvitak, Odjel za INDOK poslove kulturne baštine, Središnji arhiv, Topografska zbirka.

15 Sedilja, nacrt izrađen 1954., (Ministarstvo kulture, Uprava za kulturni razvitak, Odjel za INDOK poslove kulturne baštine, Planoteka, br. 32678)
Throne, sketch produced in 1954 (Ministry of Culture, Directorate for Cultural Development, Department for INDOK cultural heritage activities, Library of Building Plans, no 32678)

čuvaju. U ovoj su crkvi provedena sondiranja zidnog oslika u više navrata, pa ne možemo biti sigurni koji su ulomci skinuti i kopirani. Zanimljiv je podatak koji nam donosi župnik u Spomenici župe da je pri obnovi 1953. – 56. g. potpuno otučena žbuka nad glavnim oltarom i u drugim dijelovima gdje je bilo potrebno⁶², što upućuje na veći zahvat.

Krovište

Crkveno je krovište u dobrom stanju, a u potpunosti je pokriveno biber crijepom (sl. 5, 20). Ne pokazuje nikakve deformacije ni propuštanja, a njegova temeljita sanacija izvedena je prije nekoliko godina. I prije je u više navrata mijenjano i popravljano, pa tako znamo da je npr. 1938. g. ono u potpunosti izmijenjeno⁶³. Današnje je krovište izvedeno tako da svi dijelovi crkve (svetište, lađa, bočne kapele) imaju dvostrešno krovište iste visine, a jedino je na sakristiji ono jednostrešno. Konstrukcija krovišta je dvostrešnog, tlocrtnog pravilnog križnog oblika, koja nad svetištem završava poligonalno, a nad bočnim kapelama polukružno i u cijelosti se oslanja na vanjske nosive zidove građevine. Crijepljiv i dotrajale letve na krovištu izmijenjeni su tijekom 2003. g.⁶⁴.

16 Dio tavana koji svjedoči o nekadašnjem tabulatumu, (foto: Vladimir Bradač, 1954., Ministarstvo kulture, Uprava za kulturni razvitak, Odjel za INDOK poslove kulturne baštine, Fototeka kulturne baštine, inv. br.: 14055; neg.: I – B – 93)

Part of the loft, with evidence of a previous tabulatum (wooden ceiling) (photo by Vladimir Bradač in 1954; Ministry of Culture, Directorate for Cultural Development, Department for INDOK cultural heritage activities, Photographic Library of Cultural Heritage, inventory no. 14055, negative I-B-93)

17 Unutrašnjost – pogled na svetište 1954., za vrijeme popravka (Ministarstvo kulture, Uprava za kulturni razvitak, Odjel za INDOK poslove kulturne baštine, Fototeka kulturne baštine, inv. br.: 14031; neg.: I – H – 92)

Interior of the church – view of the sanctuary in 1954, during repair work (Ministry of Culture, Directorate for Cultural Development, Department for INDOK cultural heritage activities, Photographic Library of Cultural Heritage, inventory no. 14031, negative I-H-92)

Portali

Svi kameni portali na ovoj crkvi nastaju u baroknom periodu. Portali na zapadnim zidovima bočnih kapela, zapadno-me pročelju ispod zvonika, južnom zidu svetišta i istočnom zidu sakristije jednostavno su oblikovani, a samo je onaj koji se nalazi na spoju svetišta i sakristije u unutrašnjosti nešto bogatiji u svojoj izvedbi. Portal na glavnom ulazu danas stoji svojom prednjom stranom okrenut prema unutrašnjosti crkve, a najvjerojatnije izvorno nije bio ovako uzidan. Južni bočni ulaz svetišta danas je zazidan iznutra, dok je izvana još uvijek vidljiv zajedno s drvenim vratnicama.

62 Podatak iz Spomenica župe (1937. – 2002.g.), župni ured u Svetom Martinu na Muri.

63 Isto.

64 Radove je izvela tvrtka »Tekeli projekt-inženjering« d. o. o. iz Murskog Središća.

18 Unutrašnjost, odnos visine prozora u crkvenom svetištu i lađi (stanje 2010., foto: Marijana Korunek)

Interior of the church showing the relative heights of the windows in the sanctuary and nave (2010, photo by Marijana Korunek)

Prozori

Prozori na svetištu šiljasto su zaključeni i postavljeni su u jednome horizontalnom pojasu (sl. 5, 7), uz napomenu da je sjeverna stijena u potpunosti zatvorena, a prozori su na poligonalnom zaključku svetišta, i to na prvom i trećem polju, te dva na južnoj stijeni svetišta (sl. 3). Koliko se može razaznati ispod žbuke, prozori su s vanjske strane uokvireni kamenim doprozornicima bez profilacija. Zaključak svetišta ima mali okrugli prozor, ali možemo pretpostaviti da je tamo bio prozor istovjetan ostalima na svetištu, ali da je naknadno zazidan, i to najvjerojatnije kada crkva dobiva današnji veliki glavni oltar. Lađa danas ima jedan manji prozor polukružno završena gornjeg dijela na zapadnom dijelu južnog zida, i to na visini pjevališta, te jedan manjih dimenzija četvrtasta oblika nasuprot njemu, na sjevernom zidu. Oba su prozora bez kamenih okvira s jednostavnom stolarijom i imaju metalne rešetke. Zapadni zid lađe na gornjemu zabatnom dijelu, gdje se spaja sa zvonikom, ima sa svake strane zvonika po jedan okrugli prozor manjih dimenzija, te ispod njih gotovo u osi, na razini pjevališta, još po jedan nešto manjih dimenzija. Takvi se okrugli prozori nalaze i na zvoniku, i to tri na njegovu zapadnom zidu. Zvonik ima na najvišoj zidanoj etaži sa svake strane po jedan prozor većih dimenzija. Svi oni završavaju na gornjoj strani polukružno, a zatvoreni su metalnim rešetkastim zaklopcima. Bočne kapele imaju relativno velike prozore, i to svaka po jedan na zapadnom

zidu, dok južna kapele ima takav prozor i na istočnom zidu. Kako su u lađi samo dva manja prozora, ona se osvjetljava ovim prozorima u bočnim kapelama. Obje kapele imaju na svojem zaključku po jedan okrugli prozor, koji ima vitraj ukrašen motivom stilizirane rozete. Sakristija ima jedan manji četvrtasti prozor na gornjoj etaži istočnog zida, te dva gotovo istovjetnih dimenzija u prizemlju na sjevernom zidu. Oni nemaju kamene okvire, dok je drvena stolarija jednostavno oblikovana, a imaju i metalne rešetke kao dodatnu zaštitu.

Pjevalište

U 17. st. crkva je imala drveni kor, koji je tek 1767. g. zamijenjen zidanim pjevalištem koje se oslanjalo na dva okrugla kamena stupa. To pjevalište na zapadnoj strani lađe bilo je u lošem stanju još 1950-ih godina, kada su dva stupa na kojima je stajalo bila toliko nagnuta da je postojala opasnost od urušavanja čitavoga pjevališta⁶⁵.

Jedan od lošijih zahvata, o kojem ne nalazimo podatke o vremenu izvedbe, jest izgradnja novog, armiranobetonskog pjevališta, koje dimenzijama i oblikovno nije bilo prilagođeno objektu. Bilo je postavljeno na četiri metalne cijevi, koje su imitirale stupove, a svojim je volumenom ušlo duboko u lađu, gotovo do sredine baroknih bočnih kapela. Nije imalo pristup iz unutrašnjosti lađe, nego je izvedeno stubište s vanjske strane uz glavno pročelje (sa sjeverne strane zvonika), koje je bilo zatvoreno neprimjerenom bravarskom konstrukcijom i ostakljeno. To je pjevalište i u unutrašnjosti i na vanjskoj strani narušilo sklad građevine, te je 2001. g. određeno da se ono u potpunosti ukloni, zajedno s vanjskim stubištem. Kako je o starom zidanom pjevalištu izgrađenom 1767. g. postojala vjerodostojna dokumentacija, odnosno arhitektonska snimka postojećega stanja (sl. 3, 4) i fotodokumentacija, pjevalište je izvedeno kao faksimil ranije uklonjenog, baroknog (sl. 21), koje je imalo pristup iz unutrašnjosti.

Grobnice

U kanonskim se vizitacijama spominje groblje oko crkve, ali se navode i grobnice u njezinoj unutrašnjosti, i to jedna u svetištu, a druga ispod kora. Točna pozicija ove ispod kora, odnosno pjevališta utvrđena je 2001. g. pri uklanjanju pjevališta, kada je slučajno probijen crkveni pod, ali ona tada nije otvarana.⁶⁶ Na vanjskoj strani svetišta nalaze se dvije nadgrobne ploče obitelji Kregar koje datiraju u 1855. i 1856. g. Lokacija tih grobnica nije do danas potvrđena, ali, s obzirom na smještaj nadgrobni ploča na vanjskoj strani svetišta, možemo slobodno pretpostaviti da su se nalazile u njihovoj neposrednoj blizini. Stanje očuvanosti groblja oko crkve

⁶⁵ Putni izvještaj ing. S. Krstić od 17. 08. 1955. g.; Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Uprava za kulturni razvitak, Odjel za INDOK poslove kulturne baštine, Središnji arhiv, Topografska zbirka.

⁶⁶ U dokumentaciji Konzervatorskog odjela, Uprave za zaštitu kulturne baštine, Ministarstva kulture ne postoje pisani podaci o tome, a informacija je dobivena od župnika Ivana Hercega.

19 Tavan, »otisak« starijega krovišta crkvene lađe (stanje 2010., foto: Marijana Korunek)

Loft, showing traces of an earlier roof over the nave (2010, photo by Marijana Korunek)

potvrdit će tek buduća arheološka istraživanja, koja će nam, zasigurno, dati vremenski raspon njegove uporabe, a već je prije navedeno da su u neposrednoj blizini crkve otkriveni grobovi datirani u 11. stoljeće.

Pokretni inventar

U unutrašnjosti se nalazi inventar koji potječe pretežno iz druge polovine 18. st., a čine ga tri oltara i propovjedaonica, dok su orgulje mlađe i nastaju 1930. g. Glavni je oltar posvećen zaštitniku crkve sv. Martinu (sl. 6), dok se u sjevernoj kapeli nalazi oltar Imena Isusova, a u južnoj oltar posvećen Mariji Celskoj. U obnovi crkve 1953. – 1956. g. renovirani su i svi predmeti u crkvi, odnosno oltari, ispovjedaonica, propovjedaonica, križni put i kor.⁶⁷ Danas se propovjedaonica više ne nalazi u crkvi, nego je zbog lošega stanja premještena u župni dvor. Stanje pokretnog inventara relativno je dobro, ali su u jednom od prijašnjih zahvata oltari nestručno obnovljeni.

Vanjština

Današnje stanje svih vanjskih pročelja crkve izrazito je loše, jer je velik dio boje ispran, a propao je i dio žbuke, posebice na sjevernoj strani. Ona su u potpunosti obložena debelim slojem cementa, kao i sokl oko bočnih kapela, sakristije i mjestimično na kontraforima zvonika. Iznimka je svetište koje ima

20 Pogled na zapadno pročelje (stanje 2010., foto: Marijana Korunek)

View of the west elevation (2010, photo by Marijana Korunek)

kameni sokl, dok ga lađa uopće nema. U ranijim zahvatima crkvena je vanjština u potpunosti obnovljena 1939. g., kada je skinuta stara žbuka s crkve, te je ona nanovo ožbukana, a jednak je zahvat izveden i 1984./1985. g.,⁶⁸ samo što tada ipak nije skinuta sva žbuka s vanjskih pročelja, što se vidi po spoju stare i nove žbuke približno na sredini visine zidova. Fragment izvornoga, baroknog oblikovanja vanjskih pročelja očuvan je na tavanu crkve, a prema njemu možemo zaključiti da je ona bila obojena u bijelo, te da je samo donji dio krovnog vijenca imao dekoraciju u obliku plavičaste trake s bijelim pačetvorinama zaobljenih uglova⁶⁹ (sl. 22). Ovakvo oblikovanje pročelja najvjerojatnije datira u vrijeme kad se gradi južna bočna kapela, jer nam se očuvalo na vanjskom dijelu sjevernog zida, koji je naknadno zatvoren izgradnjom druge bočne kapele. Sokl nije svugdje iste visine, što se može pripisati tome da ne pripada istoj građevnoj fazi, a prema njegovoj visini uočava se da je teren na dijelu oko svetišta povišen, dok je oko južne bočne kapele deniveliran, i to u tolikoj mjeri da je vidljiva temeljna stopa. Na vanjskim se pročeljima vide tragovi bušenja zidova i injektiranja stonosalom, koje

68 O izvedenim zahvatima podaci dobiveni iz Spomenice župe (1937. – 2002. g.), župni ured u Svetom Martinu na Muri.

69 Ovaj se oslik očuvao na sjevernome vanjskom zidu lađe, koji je probijen pri izgradnji sjeverne bočne kapele, kada je ova dekoracija ostala zatvorena ispod njezina novog krovišta; pronašla ga je A. Horvat još 1953. g. prilikom pregleda crkvenog tavana; Putna bilježnica X, A. Horvat 1953. g., str. 190-191; Nadbiskupski arhiv u Zagrebu.

67 Podatak iz Spomenice župe (1937. – 2002. g.), župni ured u Svetom Martinu na Muri.

21 Unutrašnjost, pogled prema pjevalištu (stanje 2010., foto: Marijana Korunek)

Interior, view towards the choir (2010, photo by Marijana Korunek)

22 Ostatak oblikovanja vanjskih pročelja na tavanu crkve (stanje 2010., foto: Marijana Korunek)

Traces of the formation of the external facades in the loft (2010, photo by Marijana Korunek)

je izvedeno 1987. g.,⁷⁰ kao pokušaj da se crkveni zidovi isuše od vlage. S istim ciljem tada su iskopani i odvodni kanali i položene su cijevi za odvodnju krovne vode, a ubrzo nakon toga izvedena je drenaža s drenažnim cijevima, dok su uz sve zidove crkve postavljene betonske ploče i navučen je sloj asfalta. Kako nemamo nikakve očuvane dokumentacije o ovim zahvatima, a problem kapilarne vlage u zidovima izrazito je naglašen, trebalo je utvrditi stvarno stanje, pa je zbog toga tijekom 2010. g.⁷¹ skinuto nekoliko betonskih ploča. Utvrđeno je da je drenaža izvedena, ali da je preplitka u odnosu na kotu poda u crkvi, te da zapravo ne ispunjava

svoju funkciju. Tada je obavljen i pregled sustava odvodnje krovnih oborinskih voda, za koji je utvrđeno da u potpunosti funkcionira, pa je samo očišćen. Problemu vlage pridonosi i sokl izveden u unutrašnjosti na pilastrima bočnih kapela, najvjerojatnije od betona ili nekoga sličnog materijala, koji ne propušta vlagu, te i njega treba što hitnije ukloniti. Sokl, doduše, sprječava probijanje vlage u unutrašnjost do visine do koje je izveden, ali se ona pojavljuje iznad njega, gdje uništava strukturu zida koji ispljava i pretvara se u prah. Isto se može uočiti i u prostoru ispod zvonika, gdje se žbuka i vanjska ploha zida praktički raspadaju.

Neposredni okoliš crkve

Crkva je ranije bila okružena ogradom, odnosno cinktorom građenim od opeke, koji je danas u najvećoj mjeri srušen, a fragmentarno je očuvan na istočnom rubu parcele. Na njega se s južne strane, neposredno uz crkvu, nadovezivala tzv. kapelanska kuća izgrađena tijekom druge polovine 19. st. (sl. 1), koja je srušena 1989. g.⁷². To je bila jednostavna prizemnica orijentacije I – Z, koja je imala pet prozora na uličnom pročelju. Iako je ona činila skladnu cjelinu s crkvom i cinktorom, njezinim je uklanjanjem formiran trg (sl. 2), čime je crkva »oslobođena«, odnosno otvorena prema naselju. Godine 1939. zasađen je park s ukrasnim drvećem i grmljem oko crkve i oko župnoga dvora, ali gotovo ništa od njega do danas nije očuvano.

SAŽETI PRIJEDLOG BUDUĆIH ZAHVATA

Kako je najveći vidljivi problem na građevini visoka razina kapilarne vlage u zidovima, kao prioritet pri planiranju budućih zahvata svakako treba biti sanacija crkve od vlage, te provedba analize zidova i veziva kako bi se pokušao pronaći uzrok njihovu ovako lošem stanju. Bržem isušivanju zidova pridonijet će uklanjanje betonskih ploča i asfalta, izvođenje novoga drenažnog sustava, niveliranje terena oko crkve i odvodnja površinskih voda od crkvenih zidova. U unutrašnjosti svetišta, svodna rebra, zaglavno kamenje, konzole i sedilja danas su neadekvatno prebojeni bijelom bojom za unutrašnje zidove, pa je tu boju potrebno u potpunosti ukloniti. Kustodija, koja je danas neadekvatno prebojena uljanim bojama, svakako treba biti obuhvaćena vlastitom studijom, koja će stručno valorizirati i opravdati njezinu konačnu prezentaciju, kao i mogućnosti eventualnog nadomještanja dijelova koji nedostaju. Izvedeno recentno povješnje u unutrašnjosti svetišta potrebno je revidirati, a kako je ono samo postavljeno na starije opločenje, u potpunosti je reverzibilno, pa ga je bez većih intervencija moguće ukloniti. Budući da ne možemo biti sigurni u opseg dosadašnjih istraživanja na zidovima u unutrašnjosti crkve, potrebno je provesti konzervatorsko-restauratorska istraživanja slikanih

⁷⁰ O ovom zahvatu nemamo očuvane dokumentacije, a podaci su dobiveni iz Spomenice župe (1937. – 2002. g.), župni ured u Svetom Martinu na Muri.

⁷¹ Zahvat je izvela tvrtka Sobočan d. o. o. iz Svetog Martina na Muri, pod nadzorom Tibora Horvata, d. i. a., i Marijane Korunek, dipl. arheolginje i povjesničarke umjetnosti.

⁷² Podatak iz Spomenica župe (1937. – 2002. g.), župni ured u Svetom Martinu na Muri.

slojeva zidova u svetištu, lađi i na zvoniku. Tek kada se dobije uvid u stvarno stanje, moći će se donijeti konačna odluka o njihovoj prezentaciji. Treba ući u trag skinutom i konzerviranom ulomku freske, te trima kopiranim ulomcima, koje treba uključiti u buduću prezentaciju. Ako bi se krenulo s izmjenom opločenja u unutrašnjosti crkve, treba provesti sustavna arheološka istraživanja, jer bismo tu mogli naći tragove starijega sakralnog objekta, grobnice, ali i pojedinačne ukope, kao i tragove podnica i starijeg opločenja od opeke koje je već 1688. g. bilo u lošem stanju.

Kao što je već navedeno, na crkvenom je tavanu očuvan otisak starijega krovista koji sugerira znatno nižu lađu od današnje, pa će otvaranjem ciljanih sondi biti potrebno utvrditi je li lađa koja je nosila to kroviste očuvana i u kolikoj mjeri. Zasada znamo da je njezin južni zid na istočnom dijelu očuvan, jer se na njemu nalazi prije spomenuti gotički prozor.

Kako ne možemo biti sigurni je li u ranijoj obnovi uklonjena sva žbuka s vanjskih pročelja, potrebno je provesti sondiranja da bi se vidjelo postoje li ispod sloja cementa i tragovi starije žbuke. Sa svih pročelja treba ukloniti debeli sloj cementne žbuke, te crkvu ožbukati prikladnijim, vapnenim žbukama. Najbolje rješenje za završno uređenje vanjskih crkvenih pročelja jest prezentacija njihove barokne faze, i to na temelju očuvanog fragmenta na tavanu crkve koji jasno pokazuje da je ona bila obojena u bijelu boju te da je samo krovni vijenac bio dekoriran plavičastim trakama s bijelim pačetrovinama zaobljenih uglova. Vanjština zvonika danas djeluje »ogoljeno«, pa je potrebno razmišljati o tome da se vanjska pročelja raščlane vijencima, ako za to bude dovoljno elemenata. Zasada nam se jedina potvrda o njihovoj postojanosti nalazi na prikazu crkve na bakrorezu iz druge polovine 18. st., ali sondiranjem vanjskih pročelja zvonika trebale bi se utvrditi njihove točne visine. Isto tako današnja zelena žičana rešetka na glavnom ulazu u crkvu ispod zvonika neadekvatna je za ovakvu građevinu, pa je treba zamijeniti. Na ovom su mjestu prije bila vrata od kovanog željeza za koja A. Horvat⁷³ doznaje da su ukradena, te da su bila ljepša i od onih na cinktoru, koja su preostala kraj kapelanske kuće. Kako postoji fotografija ove, druge rešetke, novu treba oblikovati po uzoru na nju. Na zvoniku se na prozorima najviše zidane etaže nalaze metalne rešetke, koje treba zamijeniti adekvatnijom drvenom stolarijom. Stari satni mehanizam u unutrašnjosti zvonika koji je danas izvan funkcije trebalo bi očuvati i konzervirati, te po potrebi pohraniti na neko prikladnije mjesto.

Svi portali na crkvi prebojeni su plavo-sivom bojom,⁷⁴ koju treba ukloniti, te ih adekvatno prezentirati tako da njihova kamena struktura ostane vidljiva ispod lazurnih premaza vapnenom vodom (ili uporabom neke druge prihvatljive metode). Portali na sakristiji i na zapadnim zidovima bočnih kapela danas su s vanjske strane obloženi neprimjerenom

drvenom konstrukcijom, koju treba ukloniti, te prezentirati portale u njihovoj izvornoj formi. Prozor manjih dimenzija na sjevernome lađnom zidu lađe nastao je na mjestu gdje je uklonjeno vanjsko stubište za pristup koru, a na snimkama postojećega stanja iz 1954. g. ga nema. Ako se istraživanjima utvrdi da lađa nije imala prozor na ovome mjestu treba ga zazidati.

Kako je pokretni inventar u jednoj od prijašnjih obnova nestručno obnovljen, potrebno je to ispraviti u prvom redu provedbom konzervatorsko-restauratorskih istraživanja, koje će dati jasne smjernice za njihovu adekvatnu obnovu.

UMJESTO ZAKLJUČKA

Zaštita kulturne baštine kompleksni je proces u kojemu treba adekvatno valorizirati svaki pojedini objekt, planirati buduće zahvate, ali i analizirati zahvate koji su na njemu provedeni tijekom vremena, te u konačnici i ispraviti neke pogreške prijašnjih obnova, koje su u vrijeme kad nastaju smatrane prihvatljivima ili čak revolucionarnima, ali je vrijeme pokazalo da nisu dobre za samu građevinu, te da se primjenom drukčije metodologije može postići mnogo bolji rezultat. Možda će i zahvati koji se danas izvode u budućnosti biti ocijenjeni tako, ali sve je to dio procesa usavršavanja i službe zaštite i metodologija koje se primjenjuju, a sve radi održavanja što »dužeg života« svakoga kulturnog dobra očuvanjem onoga najvrjednijeg što ga i čini kulturnim dobrom. Današnja župna crkva sv. Martina biskupa u Svetom Martinu na Muri kasnosrednjovjekovna je građevina, koja je tijekom stoljećâ doživjela brojne preinake. Upravo te preinake otežavaju nam točnu determinaciju i dataciju njezinih pojedinih dijelova. Buduća konzervatorsko-restauratorska i arheološka istraživanja mogla bi nam dati odgovore na neka od tih pitanja. Ona trebaju biti osnova za izradbu cjelovite konzervatorske studije koja će definirati prioritete pri konačnoj prezentaciji ove vrijedne građevine. U unutrašnjosti svetišta naglasak treba staviti na gotičku fazu, te je prezentirati u najvećoj mogućoj mjeri. Kako je lađa izmijenjena i presvođena u baroknom razdoblju, najprihvatljivije je prezentirati upravo tu fazu, ali bi bilo dobro naglasiti gotički prozor na njezinu južnom zidu, i to tako da se s kamenog okvira skinu premazi boje. Građevinske faze crkve sv. Martina biskupa u Svetom Martinu na Muri nisu još u potpunosti razjašnjene, kao ni stanje njihove očuvanosti. Stoga možemo reći da nam, iako je na crkvi tijekom zadnjih desetljeća izvedeno dosta zahvata, njezina cjelovita obnova i prezentacija tek predstoje. Iako objektivno nije riječ o zahvatima većeg obujma, potrebno je provesti sva relevantna istraživanja i izraditi projektnu dokumentaciju, te ih listom prioriteta realizirati sukladno financijskim mogućnostima. Nadamo se da će konačni rezultat opravdati ovakav pristup te da će građevina kvalitetnom obnovom i prezentacijom postati čitljiva svakom stručnjaku, ali i posjetitelju, koji će jasno moći prepoznati njezinu vrijednost.

73 Putna bilježnica X, A. Horvat 1953. g., str. 190/191 ; Nadbiskupski arhiv u Zagrebu

74 Jednako je bojom prebojen je i sokl oko crkve.

Literatura

- Buturac, J. (1970.): *Povijest uprave vjerskih organizacija u Hrvatskoj od 10.-20. stoljeća*, Zagreb, 38.
- Buturac, J. (1984.): Popis župa zagrebačke biskupije 1334. i 1501. godine, *Starine JAZU LIX*, Zagreb, 102-103.
- Horvat, A. (1965.): *Spomenici arhitekture i likovnih umjetnosti u Međumurju*, Zagreb
- Horvat, R. (1944.): *Poviest Međimurja*, Zagreb
- Vukičević-Samaržija, D. (1994.): Umjetnost kasnog srednjeg vijeka, *Sveti trag, 900 godina umjetnosti zagrebačke*

Nadbiskupije 1094-1994, Zagreb

- Zelko, I. (1963.): Murska Sobota kot sedež arhidiakonata in cerkvenoupravna pripadnost Prekmurja v srednjem veku, *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino, letnik 11, številka 1*
- Šanjek, F. (1994.): Zagrebačka nadbiskupija, *Sveti trag, 900 godina umjetnosti zagrebačke Nadbiskupije 1094-1994*, Zagreb, 27-42.

Dokumentacija

- Ministarstvo kulture, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorski odjel u Varaždinu
- Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Uprava za kulturni razvitak, Odjel za INDOK poslove kulturne baštine, Središnji arhiv, Topografska zbirka
- Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Uprava za kulturni razvitak, Odjel za INDOK poslove kulturne baštine, Fototeka
- Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Uprava za kulturni razvitak, Odjel za INDOK poslove kulturne baštine, Planoteka
- Nadbiskupski arhiv Zagreb
- Župni ured sv. Martina biskupa u Svetom Martinu na Muri

Summary

THE PARISH CHURCH OF ST. MARTIN THE BISHOP IN SVETI MARTIN NA MURI

The present Parish Church of St. Martin the Bishop in Sveti Martin na Muri is a late medieval building, which has undergone numerous modifications over the centuries. It is modest in size, and only the richly decorated architectural features in the interior of the sanctuary place it within Central European style. The sanctuary has a late Gothic cross vault, bordered by three capstones, and bearing ten consoles, one of which is inscribed with the year, dating the construction of the vault indisputably to 1468. In the interior, a Gothic triumphal arch, tabernacle and throne have been preserved. Archaeological research carried out in the vicinity of the church, based on examination of the graves, has shown that the ecclesiastical tradition of this place dates back to the 11th century, although the church from that period has not survived. The present building consists of several modifications and additions, making it difficult to determine and date the different parts precisely. Future conservation, restoration and archaeological research may provide us with some of the answers. These should form the basis for the production of a complete conservation study, which would define priorities for the final appearance of this valuable building. In the interior, the emphasis should be placed on the Gothic phase, which should be displayed to the highest possible extent. Since the nave was modified and vaulted in the Baroque period, it would be most acceptable to display it as such, but the Gothic window on the south wall should be highlighted, by removing the paint covering its stone frame. The building phases of the Parish Church of St. Martin the Bishop in Sveti Martin na Muri have not been fully explained yet,

nor the extent to which they have been preserved. Thus we may say that, although the church has undergone many modifications during the past decades, it still needs to be thoroughly renovated and displayed. Objectively speaking, the modifications have not been on a grand scale, yet they deserve the relevant research, and project documentation needs to be drawn up, along with a list of priorities for renovation in accordance with the resources available. We hope that the final result will justify this approach, so that following expert renovation and presentation to the public, not only all experts will be able to 'read' the building correctly, but also ordinary visitors, who will then be able to appreciate its worth. The protection of cultural heritage is a complex process in which each individual item must be evaluated properly, future interventions planned, and previous interventions, undertaken over the course of centuries, analysed, so that, in the final analysis, earlier, erroneous renovation work can be corrected, even if it was considered appropriate or even revolutionary at the time. Perhaps the years have shown that it was not beneficial to the building itself, and that the application of other methods may achieve much better results.

Perhaps work which is being carried out today will be assessed in the future as inappropriate, but this is all part of the process of improvement and carrying out conservation using applicable methods, all with the aim of extending the life of items of cultural heritage for as long as possible, by preserving what is most valuable, i.e. what makes them items of cultural heritage.

Ratko Ivanušec

Konzervatorsko istraživanje i obnova crkve sv. Luke u Srednjem Lipovcu

Ratko Ivanušec
Ministarstvo kulture
Uprava za zaštitu kulturne baštine
Konzervatorski odjel Slavonski Brod
HR- 35000 Slavonski Brod, A. Starčevića 43

UDK: 726.54.025.4(497.5Srednji Lipovac)
Prethodno priopćenje/Preliminary Communication
Primljen/Received: 7. 12. 2009.

Ključne riječi: crkva sv. Luke, konzervatorsko istraživanje, pravokutno svetište, prijelazni stil, zidna niša s oslikom

Key words: Church of St. Luka, conservation research, rectangular sanctuary, transitional style, wall niche with illustration

U članku su predloženi najvažniji nalazi konzervatorskih istraživanja na arhitektonskom korpusu crkve sv. Luke u Srednjem Lipovcu. U tlocrtnoj tipologiji to je jednobrodna ranogotička crkva s kraja 13. st. zaključena pravokutnim svetištem. Crkva u svojoj strukturi posjeduje obilježja tzv. *prijelaznog* stila. Ta su obilježja uočena u određivanju tlocrta građevine, oblikovanju zidne niše te nekih detalja kamene plastike. Ukupno od svih nalaza konzervatorskih istraživanja posebno se izdvajaju ostaci ranogotičkoga zidnog oslika na začelnom zidu pravokutnoga svetišta. Središnja ikonografska tema zidnog oslika, izrazite simbolike, smještena je unutar zidne niše začelnog zida svetišta. U sklopu istražnih konzervatorskih radova pronađeni su još ulomci dovratnika portala, urisani crteži na uglovnim klesancima svetišta te kasnogotičko svetohranište u crkvenom svetištu.

UVOD

Crkva sv. Luke smještena je na južnim obroncima Požeške gore, u Brodsko-posavskoj županiji nedaleko od naselja Srednji Lipovac. Sakralna je građevina danas u funkciji grobljanske kapele. Konzervatorska istraživanja na crkvi sv. Luke u Srednjem Lipovcu započeta su 1997. godine, kada je crkva prvi put uvrštena u program zaštitnih radova. U proljeće 1998. godine crkva sv. Luke stradala je u požaru,¹ pri čemu su izgorjeli krovšte lađe i cjelokupni crkveni inventar. S obzirom na izrazita oštećenja izazvana požarom, u drugoj polovini 1998. godine pristupilo se hitnoj intervenciji ob-

nove krovšta crkve i zvonika.² Istodobno s radovima hitne sanacije tijekom 1998. i 1999. godine provedena je prva faza preliminarnih konzervatorskih istraživanja na unutrašnjim i vanjskim površinama perimetralnih crkvenih zidova. Terenska konzervatorska istraživanja, tada nisu bila cjelovita, zbog istodobnog izvođenja građevinskih radova obnove krovšta. Obnova crkve nastavljena je 2006. godine, kada je započeta druga faza konzervatorsko-restauratorskih istraživanja, u unutrašnjosti i na pročelju sakralne građevine (sl. 1).

DESKRIPCija

Već i prije početka istražnih konzervatorskih radova moglo se zaključiti da je riječ o srednjovjekovnoj crkvi čija je građevna struktura izmijenjena kasnijim graditeljskim zahvatima sanacije i obnove u poslijeturskom razdoblju. Crkva sv. Luke izgrađena je na gradištu, dobro je orijentirana s blagom inklinacijom pravokutnoga svetišta prema jugu za 3°. U tlocrtnoj dispoziciji to je jednobrodna sakralna građevina zaključena užim i nižim ravno zaključenim svetištem i rizalitno istaknutim zvonikom ispred zapadnoga pročelja. Krovšte je lađe i crkvenoga svetišta dvostrešno. Arhitektonski korpus zvonika i zapadni zid lađe podignuti su u kasnijim fazama obnove crkve. Srednjovjekovni korpus crkve građen je od različitih vrsta lomljenog kamena, od kojih su najčešće zastupljeni vapnenci, uključujući i eruptivce³ koji su cijeloj unutrašnjosti kapele davali crvenkastu boju. Uglovi perimetralnih crkvenih zidova zidani su klesancima. Od srednjovjekovne su se crkve do danas sačuvali bočni zidovi lađe na visinskoj točki +4,37 m, te zide svetišta na visini od +5,37 m od nulte točke mjerenja koja je postavljena u podnožje ulaznog otvora crkve. Svi kasniji graditeljski zahvati sanacije i obnove crkve izvedeni

1 Prema izvješću II. Policijske postaje Policijske uprave Brodsko-posavske županije, požar je izbio u noći 3. travnja 1998. u 0.17 sati. [AKOSB, Dosje kulturnog dobra,102.]

2 Osim krovšta, u požaru je stradala i unutrašnja žbuka na zidovima, uključujući i podnicu crkve

3 Pamić, J., 1991.; Pamić, Belak, Slovenec, 1992.

1 Pogled na crkvu s pravca juga – krajobrazna vizura (foto: Ratko Ivanušec, 2009. fototeka MKRH-KOSB)

View of the church from the south – landscape vista

(photo by Ratko Ivanušec 2009, Photographic Library of the Ministry of Culture of the Republic of Croatia, Conservation Department of Slavonski Brod)

su opekama. Vanjske dimenzije srednjovjekovne crkve, ne računajući kasnije dograđeni zvonik, iznose 16,66 x 8,94 m. Debljina perimetralnih zidova nije istovjetna na svakoj poziciji zida lađe i svetišnog zida. Začeljni zid pravokutnoga svetišta debljine je 85 cm u odnosu na bočne zidove crkve i svetišta, koji su široki u rasponu od 64 do 82 cm.

U povijesnim izvorima crkva sv. Luke prvi se put spominje 1275. god. u sklopu gradačkog posjeda *Orljavica*⁴ te kasnije u popisu izvanrednoga papinskoga poreza 1335. god.⁵ U tom popisu za crkvu se navodi: *Nicolaus de Orihawae solit 5 banales*. Po visini uplaćenog iznosa uočljivo je da je u to vrijeme župa bila relativno siromašna u odnosu na druge župe koje su uplaćivale i po nekoliko groša. Nakon pada tog područja pod Osmanlije 1537. godine crkva je bila devastirana i razorena, pri čemu je stradao križno rebrasti svod u svetištu, uključujući i gornju zonu zida lađe i svetišta crkve.⁶ Za vrijeme osmanlijske okupacije crkvu obnavljaju franjevci iz Velike. U istražnim radovima pronađene su

urisane godine (1602. i 1611.) na ulomku dovratnika portala, i na jednom od uglovnih klesanaca pročelja. Nalazi s urisanim godinama upućuju nas na prve zahvate obnove crkve sv. Luke u Srednjem Lipovcu. Nakon oslobođenja od Osmanlija tijekom 18. st. u cijelosti je provedena barokna obnova ranogotičke crkve. U prvoj fazi barokne obnove, kada se sakralna građevina vodila još kao filijalna crkva župe Siče postavljeno je novo krovšte. Perimetralni zidovi crkve, zidani kamenom, izravnani su nadozidom od opeka u visini od oko 156 cm. Na zidovima lađe i svetišta probijeno je pet novih pravokutnih prozora, iznimno velikih dimenzija svijetlog otvora 128/257 cm zbog potrebe osvjjetljavanja baroknoga crkvenog inventara. Pri istražnim konzervatorskim radovima na južnom zidu crkvene lađe pronađena je samo djelomično sačuvana kamena špaleta jednog od uskih gotičkog prozora. S obzirom na formiranje velikih svijetlih otvora baroknih prozora, kamene skošene špalete preostalih gotičkih prozora nisu sačuvane.

U unutrašnjosti crkve nisu sačuvani izvorni oblik i elegancija trijumfalnog luka. Ovalni nadvoj trijumfalnog luka u baroknoj je obnovi zidan opekam. Pri baroknoj obnovi sa zidova lađe odstranjena je u cijelosti gotička vapnena žbuka koja se sačuvala samo fragmentarno u crkvenom

⁴ Čuk, J.(1925.): Požeško plemstvo i požeška županija od doba prvih sačuvanih imena i naziva do polovice četrnaestog vijeka, *Rad JAZU*, (231) str. 34, 50-58, Zagreb

⁵ Monumenta Vaticana Hungariae ser. prima, tomus primus (1887): Rationes collectorum pontificiorum in Hungaria, 1281-1375, Budapest

⁶ Godine 1536. Osmanlije iz Bosanskog i Smederevačkog sandaka osvajaju veći dio Slavonije, a samo područje južnih obronaka Požeške gore i grad Požegu 15. siječnja 1537. [Mažuran, 1958: 93-134]

2 Baza dovratnika zapadnog portala crkve, (foto: Ana Mutnjaković 2007. Fototeka MKRH-KOS)

Base of the doorposts at the west entrance, (photo by Ana Mutnjaković 2007, Photographic library MCRC-CDSB)

3 Sjeverna špaleta zidne niše- detalj freske sv. Luka Evangelist, (foto: Marin Topić, 2009. Arhiv M.T.)

North face of the wall niche – detail of fresco of St. Luke the Evangelist (photo by Marin Topić, 2007, personal archive.)

svetištu. Na istočnome začeljnom zidu svetišta zazidana je zidna niša s oslikanim bočnim špaletama. Ranogotički zidni oslik gotovo u cijelosti je uništen i prežbukana vapnenom žbukom debljine oko 2-3 cm.⁷ Osim žbukanja zidova, crkva dobiva i novu baroknu podnicu od opeka. U prvoj fazi barokne obnove izvorna razina poda podignuta je za 12 cm. Prema nalazu istraživanja, crkvena je lađa u razdoblju baroka bila popločena opekama 32 x 15 x 6,5 cm, a svetište kvadratičnim opekama 23 x 23 x 5 cm (podna sonda C).

Do osnivanja župe Gornji Lipovac 1789. godine vrlo je malo podataka koji pobliže opisuju barokni inventar sakralne građevine. Povijesni izvori iz prve polovine 18. stoljeća navode da je crkva imala jedan oltar sa slikom sv. Luke i da nema ostalih ukrasa, što znači da je bila relativno skromno opremljena.⁸ Druga barokna obnova uslijedila je 1755. i 1771. g., kada je crkva ožbukana izvana. U sklopu tog zahvata sakralna građevina dobiva u unutrašnjosti

dva nova bočna oltara na zidanim postamentima.⁹ Visoki postamenti zidani su lomljenim kamenom i ulomcima gotičkih arhitektonskih elemenata koji su rabljeni pri zidanju kao građevni materijal. Da je riječ o sakralnom objektu *prijelaznih* obilježja, pokazuju nam pronađeni ulomci zapadnog portala, točnije, profilirana baza dovratnika i ulomak nadvoja koji su otkriveni u zidanim postamentima bočnih oltara. Dovratnik portala profiliran je ranogotičkom profilacijom koja se sastoji od duboke užljebine koja je obrubljena polutorusom. Profilacija u podnožju dovratnika završava u šilj¹⁰ (sl.2).

Konačni volumen crkva je poprimila 1903. g. dogradnjom troetažnog zvonika i zapadnoga crkvenog zida.¹¹ Visoki vitki korpus zvonika zaključen je piramidalnom kapom. U sklopu te intervencije podignuto je novo dvostrušno krovšte. U odnosu na jednostavnu obradbu

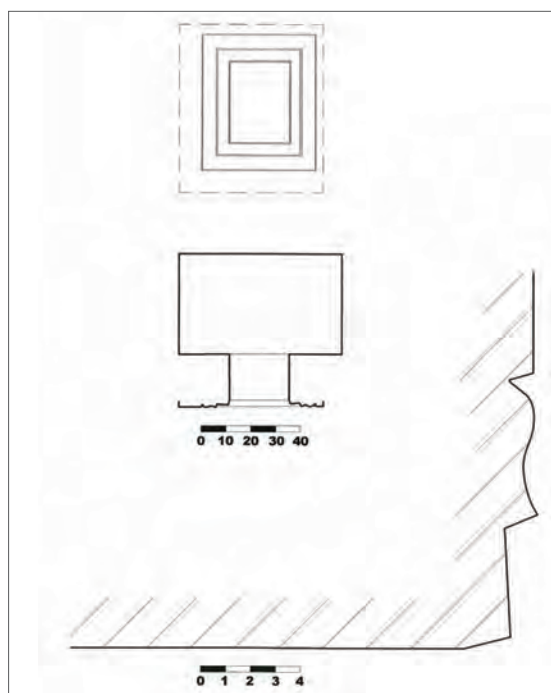
7 U razdoblju do prve polovine 18. st. crkva je obnovljena i opremljena crkvenim baroknim inventarom. U kanonskoj vizitaciji iz 1734. godine vizitator navodi da crkva ima novi krov, da je ožbukana i da je treba objeliniti, te da ima oltar sa slikom sv. Luke. [AFSP, *Specificata annotatio parochiae Dubovicensis, Miscalanea A1*, 144 potpisana 1734. godina]

8 Sršan, S. (1995.): *Katoličke župe u istočnoj Hrvatskoj 1733./34. god.*, Osijek, str. 86.

9 Uz južni zid lađe bio je oltar sv. Ane, a uz sjeverni zid oltar sv. Staša. Pri istražnim radovima u zidanoj strukturi južnog postamenta oltara pronađen je kameni klesanac s urisanim natpisom na bosančici. Prema podacima iz župne kronike, klesanac je pronađen 1903. godine. Kamen je klesanac, prema zapisu iz kronike, iste godine prebačen u Zagreb na prevođenje, gdje je ustanovljeno da su na kamenu urisane riječi »...gdje pisa čmoljev«. Nakon prijevoda kamen s natpisom ponovo je vraćen u Srednji Lipovac, gdje je po nalogu tadašnjeg župnika vlč. Mije Zvegljica ugrađen u južni zidani postament oltara, tako da bude vidljiv za posjetioce. [AŽNK, *Liber memorialis ecclesiae s. Andrea Apostoli in Oberlipovac*]

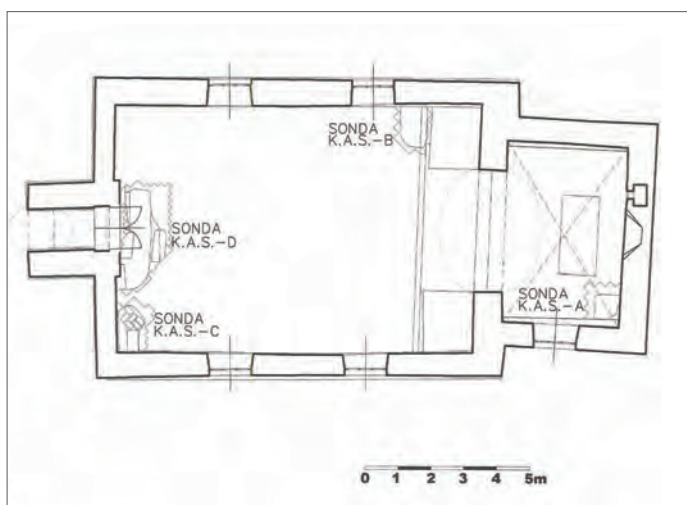
10 Baza dovratnika i gornji dio nadvoja portala crkve izloženi su kao eksponati stalnog postava Arheološkog muzeja u Osijeku.

11 AŽNK: *Liber memorialis ecclesiae s. Andrea Apostoli in Oberlipovac*, zapis za 1903. godinu.

4 Kasnogotičko svetojhranište (pogled, presjek, detalj kasnogotičke »S« profilacije) Analiza autora prema nalazima konzervatorskih istraživanja (crtao Damir Zahirović, 2010.)

Late Gothic tabernacle (view, elevation, detail of Late Gothic ogee profile) Author's analysis according to the findings of conservation research (drawn by Damir Zahirović, 2010)

5 Konzervatorsko-arheološko istraživanje podnice crkve – pozicije podnih sondi. Analiza autora prema nalazima konzervatorskih istraživanja (crtao: Damir Zahirović, 2010.)

Conservation-archaeological research of the church floor – positions of the floor probes. Author's analysis according to the findings of conservation research (drawn by Damir Zahirović, 2010.)

bočnih pročelja, fasadno platno arhitektonskog korpusa zvonika, u pogledu kompozicije, bogatije se ukrašava horizontalnim trakama rustike i profiliranim razdjelnim vijencima. U unutrašnjosti crkve također su izvršene promjene, i to na podnici lađe i na prozorskim otvorima. U crkvenoj je lađi izvedeno novo popločenje od opeka. Razina podnice lađe podignuta je za 24 cm u odnosu na baroknu razinu. Podnica lađe je popločena opekama dimenzija 30 x 15 x 7cm. Zbog toga je izveden zahvat na prozorskim otvorima, pri čemu je parapetna zona prozora zazidana opekama u visini od 38 cm. Upravo za tu visinu povišeni su prozorski otvori u zoni nadsvjetla. Osim građevinskih radova, u sklopu ove obnove, koja se može nazvati historicističkom, unutrašnjost crkve oslikava se geometrijskim šabloniziranim oslikom. Zidni oslik, zajedno s crkvenim inventarom, najvećim je dijelom stradao u požaru 1998. godine. Prije stradavanja u požaru, crkva je imala drveni grednik s daščanom oplatom koja je bila s donje strane ožbukana vapnenom žbukom. Krovšte je nakon požara obnovljeno kao dvostrešno s pokrovom od biber crijepa.

KONZERVATORSKA ISTRAŽIVANJA NA ARHITEKTONSKOM KORPUSU CRKVE

U drugoj fazi konzervatorskih istraživanja, na istočnome začelnom zidu pravokutnoga svetišta otkriveni su ostaci ranogotičkoga zidnog oslika, koji se sačuvao samo fragmen-

tarno na manjim površinama zida. Zidni je oslik prekrivao izvorno čitavu površinu istočnoga začelnog zida svetišta. Kako su već rezultati preliminarnih sondiranja, u središnjoj zoni začelnog zida svetišta, upućivali na pretpostavku pronalaska zazidanoga prozora, ili zidne niše, u drugoj fazi istražnih konzervatorskih radova na tom je mjestu otvorena veća sonda.

Zidna niša na začelnome zidu svetišta

U središnjoj zoni istočnoga začelnog zida svetišta proširivanjem postojećih manjih sondi, otkrivena je zidna niša s freskama koja je zazidana u baroknoj obnovi crkve. Već na samom početku sondiranja zaključeno je da je zidna niša izvorno bila oslikana freskama u razdoblju kada je građena crkva.¹² Rezultati istraživanja otkrili su da je zidna niša sanirana u prvoj obnovi crkve početkom 17. st. U parapetnoj je zoni otkrivena zidana struktura od lomljene opeke i usitnjenog kamena. U tjemenu segmentnog nadvoja, i na bočnim oslikanim špaletama, uključujući i pojedine površine zida svetišta i lađe, pronađeni su ostaci blata pomiješanog s pljevom.¹³ Na zidnom osliku otkrivena su oštećenja koja

¹² Na prijelazu iz plohe zida u skošenu špaletu, na zaglađenoj vapnenoj žbuci, otkrivena je vertikalna crvena linija koja prati rub bočnih špaleta niše.

¹³ Upotreba blata za popravak razrušenih crkava tijekom 17. st., osim na crkvi sv. Luke u Srednjem Lipovcu, uočen je pri istražnim konzervatorskim radovima na crkvi sv. Lovre u Požegi, kao i na crkvi Blažene Djevice Marije u Bapskoj.

su rezultat fizičke degradacije, ali i kasnije, barokne obnove. Lica svetaca imaju oštećenja u predjelu lica i gornjih udova, što upućuje na činjenicu očitoga namjernog oštećivanja koje su izvršile Osmanlije.

Na bočnim špaletama zidne niše pronađena je ikonografska kompozicija s likovima svetaca.¹⁴ Na sjevernoj bočnoj špaleti zidne niše naslikan je titular crkve sv. Luka Evanđelista koji se u ikonografiji prikazuje kao vjeran pratitelj sv. Pavla Apostola u njegovim misionarskim putovanjima. Svečev je lik slikan je u poluprofilu u stojećem stavu, s iskorakom lijeve noge, zauzimajući stav propovijedanja ili obraćanja (sl. 3).

Na južnoj bočnoj špaleti naslikana je po odabiru teme simbolička ranogotička ikonografska kompozicija u kojoj je prikazana metamorfoza sv. Pavla Apostola. Svetac koji se prije preobraćenja na kršćanstvo zvao Savao, prikazan je u ekspresivnoj sceni s vinovom lozom koja je jedna od najživljih biblijskih simbola i označuje odnos Boga i crkve, a ujedno je fitomorfní simbol Krista. Savao koji će poslije postati sv. Pavao Apostol naslikan je u središnjoj zoni južne bočne špalete. Svetac je prikazan u poluprofilu, s iskorakom lijeve noge i podignutom desnom rukom, u kojoj drži mač, koji simbolizira njegovo mučeništvo.

Središnja tema cjelovite ikonografske kompozicije postavljena je u zadani slikani okvir koji bočno prati geometriju zidne niše. Okvir je naznačen crvenom linijom koja prati vanjski rub bočnih špaleta, a u gornjoj zoni horizontalno presijeca segmentni nadvoj.¹⁵ Tjeme nadvoja zidne niše izmjereno je na +325 cm, a njezina parapetna zona na visini +135 cm u odnosu na nultu točku mjerenja. U svojem središnjem dijelu sjeverna bočna špaleta ima širinu od 70 cm. Južno od zidne niše, na površini začelnog zida, pronađeni su ostaci fresaka s likovima svetaca. U ikonografskoj analizi, po sadržaju i svojoj simbolici, zanimljivi su ostaci fresaka u donjoj zoni začelnog zida i u zoni ispod južnoga prozora svetišta. Prizemna zona začelnog zida i južnog zida svetišta bila je oslikana prizorima iz Pakla i s Posljednjeg suda.

Kasnogotičko svetohranište – začeljni zid svetišta

Na istočnome začelnom zidu svetišta, sjeverno od parapeta prozorske niše, ispod debljega sloja barokne žbuke, pronađeno je svetohranište koje je isklesano od kamena pješčenjaka. Svetohranište ima oblik pravokutnika s dimenzijama vanjskih stranica 55 x 46 cm, u odnosu na unutrašnje, koje iznose 32 x 24 cm. Prednja strana svetohraništa obrađena je plošnom kasnogotičkom »S« profilacijom. Sondiranjem »S« profilacije otkriveno je da je profilacija u više navrata bila

6 Jugozapadni ugao lađe crkve- barokna podnica crkve (konzervatorsko-arheološka sonda C), (foto: Ratko Ivanušec, 2010. Fototeka MKRH-KOSB)

South-west corner of the nave – Baroque floor (conservation/archaeological probe C), (photo by Ratko Ivanušec, 2010, Photographic library MCRC-CDSB)

bojena vapnenim slojevima, a u jednoj je fazi bila oličena crvenom bojom u odnosu na plohu zida.¹⁶ (sl. 4).

Iznad kamenoga bloka klesanoga svetohraništa, pronađena je veća površina gotičke žbuke koja nije uništena u baroknoj obnovi sakralne građevine. Na toj je žbuci pronađena crvena trakasta linija slikane kompozicije koja je prema poziciji na zidu, najvjerojatnije s gornje i bočne strane, uokvirivala svetohranište. Na spoju te vapnene žbuke sa žbukom sjeverne bočne špalete zidne niše otkriveno je nepravilno dijagonalno napuknuće koje dotiče i prezidani parapet niše. Vapnena žbuka sjeverne bočne špalete sa zidnim oslikom kompaktnija je u pogledu veziva i nije u istoj ravnini u odnosu na vapnenu žbuku koja okružuje svetohranište. Drugi, ne tako manje važan pokazatelj koji nas upućuje na to da je riječ o kasnogotičkoj obnovi unutrašnjosti crkve, spoj je crvene okomite linije slikanog okvira ranogotičkoga zidnog oslika i vapnene žbuke svetohraništa. Na samome spoju dvaju žbukanih slojeva, vertikalna slikana crvena linija ne prelazi na žbukani sloj koji se nalazi iznad svetohraništa, što pokazuje da je taj žbukani sloj izveden kasnije, nakon ugradnje kamenoga bloka svetohraništa u masu zida.¹⁷ »S« profilacije vrlo su česte potkraj 15. i početkom 16. st.¹⁸, kada se pod utjecajem renesanse pojavljuju samostalno u oblikovanju

¹⁴ Prema nalazima sondiranja, zaključeno je da je freska u zidnoj niši bila središnja ikonografska tema kompozicije koja je ispunjavala istočni zid i bočne zidove svetišta.

¹⁵ Iako u cijelosti nije sačuvana ikonografska kompozicija zidnog oslika u svetištu crkve, prema nalazima konzervatorskih istraživanja, moguće je ustvrditi da je cjelovita kompozicija u crkvenom svetištu bila postavljena u zadani geometrijski raster pravokutnih polja naznačenih crvenom linijom. Majstor je središnju ikonografsku temu postavio u zidnu nišu, očito zbog nepoznavanja perspektive.

¹⁶ Tragovi crvene boje pronađeni su u utorima plošne »S« profilacije.

¹⁷ S obzirom na kasnogotičku »S« profilaciju i sam pravokutan oblik svetohraništa, pretpostavljamo da je ona ugrađena potkraj 15. ili početkom 16. stoljeća.

¹⁸ Horvat, Z. (1989.): *Strukture gotičke arhitekture*, Zagreb, str. 54 - 55.

7 Jugoistočni ugao svetišta – urisani crtež s prikazom ratnika
(foto: Ratko Ivanušec, 2009. Fototeka MKRH-KOSB)

South-east corner of the sanctuary – engraved sketch depicting a warrior (photo by Ratko Ivanušec, 2009, Photographic library MCRC-CDSB)

portala, sedilija, svetohraništa i kada se osjeća sklonost prema plošnom oblikovanju arhitektonskih elemenata.

Približno isti princip kasnogotičkog oblikovanja primijećen je na svetohraništu crkve sv. Vida u Klenovcu u Hrvatskom zagorju s početka 16. st. Svetohranište te crkve ima oblik pačetvorine, s profilacijom koja je u pogledu oblikovanja još položena, i prekinuta manjim stepenastim profilom.¹⁹

Jugozapadni ugao lađe – podnica (sonda C)

U unutrašnjosti sakralne građevine sondirana je podnica crkvenog svetišta i lađe radi utvrđivanja izvorne gotičke nivelacije i popločenja. Otvorene su ukupno četiri konzervatorsko-arheološke sonde u unutrašnjosti crkve i nekoliko vanjskih arheoloških sondi na gradištu. Nalazi preliminarnih arheoloških iskopavanja, u unutrašnjosti crkve i na okolnome prostoru, upozorili su nas na promjene nivelacije popločenja, kao i na činjenicu da je crkva jedno vrijeme bila utvrđena obrambenim jarcima, vjerojatno i drvenim palisadama.

Sonda je otvorena u jugozapadnom kutu lađe sa svrhom utvrđivanja izvorne razine gotičkog popločenja i pozicije jugozapadnog kuta crkvene lađe. Odstranjivanjem dijela postojećeg popločenja od opeka pronađen je deblji sloj usitnjene

šute u visini 16 cm. Ispod toga sloja, na dubini od –28 cm u odnosu na nultu točku mjerenja, pronađena je barokna podnica koja je izvedena od opeke dimenzija 32 x 15 x 6,5 cm. Daljnjim sondiranjem, uz južni zid lađe, ispod 12 cm debeloga sloja šute, otkriven je izvorni kut crkve na čijem su se spoju sačuvali ostaci vapnene gotičke žbuke. Prema tragovima završetka žbuke na zidovima i ostacima vapnene postelje, izvorno gotičko popločenje lađe crkve bilo je niže za –46,5 cm u odnosu na današnju razinu podnice lađe. Prema nalazu ove sonde, u vrijeme izgradnje crkve debljina zapadnoga gotičkog zida crkve iznosila je 93 cm (sl. 5, 6).

Uglovni klesanci pročelja – urisani crteži u kamenu

Konzervatorskim istraživanjima na pročelju na uglovnim klesancima otkriveni su mnogobrojni urisani crteži, s animalističkim, antropomorfnim motivima i vjerskim simbolima. Urisani crteži u kamenu pješčenjaku najzastupljeniji su na jugoistočnoj strani crkve, na uglovnim klesancima lađe i pravokutnoga svetišta, ali i na drugim arhitektonskim elementima.²⁰ S obzirom na preklapanje i precrtavanje crteža na pojedinim klesancima, neke od tih crteža teško je odgo-netnuti, međutim, zbog svoje mnogobrojnosti i prikazanih motiva svakako zaslužuju da budu tema zasebnog istraživanja. Gotovo svi urisani crteži na uglovnim klesancima pronađeni su na visini oko 2 m od razine tla, što odgovara visini čovjeka. Jedina je iznimka urisani crtež na jednom od uglovnih klesanaca na jugoistočnoj strani lađe koji je pronađen je na visini od 4 m. Na površini uglovnog klesanca urisan je crtež konjanika u borbenom položaju, odnosno u jurišu. Konjanik u jednoj ruci drži mač, a u drugoj barjak. Osim ovog crteža, po jasnoći prikaza i svojevrsnoj simbolici zanimljiv je drugi crtež koji je otkriven na uglovnom klesancu na jugoistočnoj strani pravokutnoga svetišta. Na crtežu je prikazan lik ratnika u odori kako drži mač preko jednoga shematskog prikaza s naznačenim polumjesecom koji bi trebao simbolizirati Osmanlije (sl. 7).

VALORIZACIJA NALAZA KONZERVATORSKIH ISTRAŽIVANJA I ARHITEKTONSKOG KORPUSA CRKVE Tipološka obilježja tlocrta – crkve s pravokutnim svetištima

Srednjovjekovni arhitektonski korpus crkve većim je svojim dijelom stradao u turskim razaranjima, tako da samo možemo pretpostaviti prvotni izgled crkve sv. Luke. Svi kasniji zahvati obnove crkve još su više umanjili čitljivost njezine srednjovjekovne strukture, koja je prije istraživanja bila samo djelomično vidljiva u perimetralnim crkvenim zidovima.²¹

²⁰ Osim na uglovnim klesancima pročelja, u kamenu urisani crteži pronađeni su i na ulomku dovratnika portala i na klesancima u podnožju trijumfalnog luka.

²¹ U svojem katalogu gotičkih crkava u Slavoniji autorica navodi za crkvu da pripada tipu srednjovjekovnih sakralnih građevina s ravno zaključenim svetištem. Od vidljivih arhitektonskih elemenata spominje ugaone kvadre na pročelju koji upućuju na njezinu pripadnost gotici. [Vukičević-Samaržija, D. (1986.): nav. dj.: 141]

¹⁹ Vukičević-Samaržija, D. (1993.): *Gotičke crkve Hrvatskog Zagorja*, Zagreb, str. 92 – 93.

Crkva sv. Luke u Srednjem Lipovcu po svojim tipološkim obilježjima pripada skupini jednobrodnih sakralnih građevina s pravokutnim ili kvadratnim svetištem. Crkve s pravokutnim svetištem prisutne su u srednjovjekovnoj arhitekturi kroz sva stilska razdoblja, od predromanike do kasne gotike. Na području sjeverne Hrvatske tip crkve s ravno zaključenim svetištem bio je prisutan već u predromani, što potvrđuju arheološka istraživanja na prostoru crkve Majke Božje Gorske u Loboru. Južno od postojeće crkve pronađeni su rovovi jednobrodne drvene crkve iz 9. st. koja je bila zaključena pravokutnim svetištem.²² Iako je ovaj tlocrtni oblik poglavito karakterističan za romaniku i za razdoblje *prijelaznih* romaničko-gotičkih stilskih obilježja²³ gdje je taj tip tlocrta dosta primjenjivan, u našim krajevima on se pojavljuje i u kasnijem razdoblju gotike, gdje ga pronalazimo na nekim crkvama na Kvarneru, ali i u Slavoniji tijekom 14. i 15. st. Utjecaji na izgradnju sakralnih građevina s pravokutnim svetištem u naše prostore dolaze sa sjevera, gdje je taj tip crkve najrasprostranjeniji na području središnje Štajerske.²⁴ U sjeverozapadnom dijelu Hrvatske taj se utjecaj širi južnije nego u Sloveniji. Na području Karlovca pravokutno svetište posjeduje kapela sv. Jurja u Mateškom Selu, zatim crkva Svih svetih u Trgu kraj Ozlja, kao i kapela *prijelaznih* obilježja sv. Petra u Novom Mjestu pokraj Zeline.²⁵ U Slavoniji, osim crkve sv. Luke u Srednjem Lipovcu (druga pol. 13. st.), pravokutna svetišta imaju crkve sv. Petra i Pavla u Koški (13. st.), župna crkva sv. Augustina u Velikoj (14. – 15. st.) te nešto kasnije građene crkve sv. Stjepana u Glogovici (prva pol. 15. st.) i sv. Petra u Brodskim Zdencima (prva pol. 15. st.).

O tipologiji sakralnih građevina s pravokutnim ili kvadratnim svetištem u našim su krajevima pisali pojedini istraživači, istražujući pritom mjesto, utjecaj i ulogu fenomena crkve s kvadratičnim svetištem u kulturnoj topografiji srednjovjekovne Slavonije. Neki od istraživača iznose tako tezu o utjecaju sa sjevera²⁶ povezujući taj tlocrtni oblik svetišta s utjecajima gradnje u drvu. Za potvrdu ove teze od osobite je važnosti otkriće drvene crkve iz 9. st. na užemu prostoru crkve Majke Božje Gorske u Loboru. S druge strane, postoje neka ranija razmišljanja pojedinih istraživača koji pokazuju da je ruječ o najjednostavnijem tipu tlocrta sakralnih građevina koji se primjenjivao širom Europe, tijekom svih graditeljskih epoha, te da u primjeni ove tipologije ne treba tražiti utjecaj sjevera i gradnje i u drvu.²⁷

22 Filipec, K. (2008.) Po svetištu Majke Božje Gorske u Loboru, *Arheološko-povijesni vodič*, str. 68, Zagreb

23 Horvat, A. (1984./85.): Prilog tipološkoj klasifikaciji romaničkih crkava kontinentalne Hrvatske, *Bulletin* 1 (55 i 56): str. 70, Zagreb

24 Zadnikar, M. (1982.): *Romanika v Sloveniji-tipologija i morfologija sakralne arhitekture*, Ljubljana, 277.

25 Crkva u svojoj građevnoj strukturi ima jaku fazu prve polovine 13. st. u okvirima »kolomanske renesanse«.

26 V. P. Goss-Šepić, (2007.): A note on some Churches with Rectangular Sanctuary in Medieval Slavonia, *Peristil* (50): str. 21 – 40, Zagreb

27 Vukičević- Samaržija, D. (1993) nav. dj.: 47

Gledajući položajno, slavonska grupa crkava s ravno zaključenim svetištem najzastupljenija je u središnjem dijelu Slavonije (Srednji Lipovac, Velika, Glogovica, Brodski Zdenci, isti oblik svetišta imala je vjerojatno i cistercitska opatija u Kutjevu?). Iako prostorno nešto udaljenija od crkve sv. Luke, osim po tipologiji tlocrta svetišta, od slavonske grupe crkava s pravokutnim svetištem, po sačuvanosti izvorne strukture, posebno se izdvaja crkva sv. Petra i Pavla u Koški koja se nalazi sjeveroistočno od Našica. Crkva se datira u drugu polovinu 13. stoljeća i izdvaja se po tome što u unutrašnjosti pravokutnoga svetišta ima sačuvanu svodnu konstrukciju, u obliku šiljaste bačve, i neke romaničke detalje na pročelju, kao što su luneta iznad portala i prozori na pročelju. U analizi građevne strukture crkve sv. Luke potrebno je izdvojiti dvije crkve, u središnjem dijelu Slavonije, koje su u novije vrijeme konzervatorski istražene i obnovljene. To su crkve sv. Stjepana u Glogovici i sv. Petra u Brodskim Zdencima datirane u prvu polovinu 15. st.²⁸ Nije isključeno da je na njihovu izgradnju, odnosno graditelje, utjecala i blizina ranogotičke crkve sv. Luke u Srednjem Lipovcu. Riječ je o manjim sakralnim građevinama provincijske gotike koje danas imaju funkciju grobljanskih kapela. Osim upotrebe tlocrtnog oblika pravokutnoga svetišta, u oblikovanju prozora, upotrebi križnoga svoda u svetištu, s obzirom na kasniju izgradnju, već je uočljiva gotička koncepcija oblikovanja prostora i detalja na pročelju (sl. 8, 9).

U usporedbi s crkvama u Srednjem Lipovcu i Glogovici, gotovo u cijelosti očuvanu srednjovjekovnu strukturu posjeduje crkva sv. Petra u Brodskim Zdencima. Jednobrodna crkva s užim i nižim pravokutnim svetištem sačuvala je u cijelosti svoj izvorni srednjovjekovni tlocrtni oblik, što je potvrđeno arheološkim istraživanjima i obnovom crkve.²⁹ Barokna obnova na ovoj crkvi, po opsegu zahvata, bila je mnogo skromnija u unutrašnjosti i na vanjštini građevine u odnosu na crkve u Glogovici i Srednjem Lipovcu. Svi gotički elementi, kao što su uski šiljasti gotički prozori na pročelju, zapadni portal polukružnog nadvoja s plošnim profilacijama, zadržani su na crkvenom pročelju crkve u razdoblju barokne obnove. Crkva se izdvaja po svojem pravokutnom svetištu, za koje se tijekom obnove utvrdilo da je zadržalo svoj izvorni tlocrtni oblik i visinu zidova. Iznad začelnog zida svetišta izdiže se zabatni zid građen lomljenim kamenom, na kojem nema tragova prezidavanja, iz čega se može zaključiti da je riječ o sačuvanom volumenu ravno zaključenoga svetišta s dvoslivnim krovom. S druge strane, rezultati konzervatorskih istraživanja crkve sv. Stjepana u Glogovici pokazuju da se radi o graditeljski slojevitijoj jednobrodnoj građevini s ravno zaključenim svetištem.

28 Crkve su smještene na obroncima Dilj-gore u Slavoniji. U razdoblju srednjeg vijeka nalazile su se unutar posjeda Glogova. Polovinom 13. st. plemićki posjed Glogova u vlasništvu je roda Boričevaca od kojih kasnije tijekom 14. st. nastaje rod Berislavića Grabarskih (13. – 16. st.) koji dobivaju naziv po posjedu Grabarju koje je do danas sačuvalo svoje ime i nalazi se nadomak Sl. Brodu. [Čuk, J. (1925) nav.dj.: 34]

29 Crkva je obnovljena 1994. godine. Prethodno su provedena arheološka istraživanja u organizaciji Muzeja Brodskog Posavlja. Voditelj istraživanja bio je Josip Lozuk, dipl. arheolog.

8 Crkva sv. Petra u Brodskim Zdencima, pr. pol.15. st.- pogled sa jugozapada (foto: Ratko Ivanušec, 2009. Fototeka MKRH-KOSB)

Church of St. Peter in Brodski Zdenci, early 15th century – view from the south-west (photo by Ratko Ivanušec, 2009, Photographic library MCRC-CDSB)

Njezina je srednjovjekovna struktura izmijenjena više puta baroknim obnovama³⁰, ali, kako se ispostavilo, već i prije u razdoblju gotike. Iako je ova crkva tipološki srodna s crkvom u Brodskim Zdencima, veći broj spolija u temeljima i zidovima, upućuje vjerojatno na izgradnju postojeće gotičke crkve na temeljima neke starije crkve.³¹ Osim spolija u zidovima i temeljima, pri obnovi svetišta pregradnja je evidentirana i na začelnom dijelu pravokutnoga svetišta, koje je produženo prema istoku za otprilike 1 m.³² Ta je pregradnja, zasigurno, bila uvjetovana urušavanjem gotičkoga križnoga svoda. Na izmaknutom začelnom zidu svetišta nalaze se gotički »soklovi« za koje se istraživanjem utvrdilo da su naknadno ugrađeni u zid. Zanimljivo da su »soklovi« svetišta u Glogovici klesani ranogotičkom profilacijom, kakvu susrećemo na objektima s

kraja 13. st. i dalje tijekom 14. st.³³ Prisutnost ovakve profilacije možda nam govori da je ranija crkva mogla biti sagrađena već u 14. st. ili možda ranije potkraj 13. st. na posjedu Glogova jer se župa sv. Stjepana u Glogovici spominje 1334. – 1335. god. u popisu župa pečuške biskupije. Ove dvije crkve upozoravaju nas na činjenicu da se najelegantniji tlocrt, jednobrodne crkve s ravno zaključenim svetištem, primjenjivao i u kasnijem razdoblju gotike.

Osim toga što pripada istoj tipološkoj skupini gotičkih crkava s pravokutnim i kvadratičnim svetištem, u odnosu na crkve u Glogovici i Brodskim Zdencima, crkva sv. Luke ne izdvaja se samo po ranijoj dataciji nego i po nekim obilježjima tlocrta koja ovu crkvu svrstavaju u crkve *prijelaznog* stila. Iako u cijelosti nije sačuvana njezina srednjovjekovna građevna struktura, nalazi konzervatorskih istraživanja, kao što su ostatci ranogotičkih fresaka u crkvenom svetištu, detalji kamene plastike, upućuju na to da je riječ o crkvi koja je građena u razdoblju između druge polovine 13. st. i početka 14. st.

30 Papić, T. (1999): *Konzervatorska studija – Crkva sv. Stjepana u Glogovici*, Osijek (nepublicirani rad), str. 27.

31 Tijekom izvođenja radova obnove crkve i drenažnog rova u sjeverozapadnoj strani crkve, u osi sjevernog zida, otkriveni su ostatci zida koji je prekinut recentnim grobnim mjestom.

32 Istražnim radovima u svetištu otkriveni su ostatci svodjenja samo uz dijel trijumfalnog luka. Izostanak svodnih rebara u jugoistočnom i sjeveroistočnom kutu svetišta upućuje na kasniju pregradnju svetišta koja je izvedena nakon urušavanja križnoga svoda. U sklopu te obnove začeljni zid svetišta izmaknut je prema istoku, čime je svetište dobilo pravokutan oblik.

33 Ista profilacija prisutna je na soklu svetišta franjevačke crkve u Našicama s kraja 13. st. Profilacija gotičkog sokla sastoji se od poluturusa, duboke užljebine i manjeg skošenja.

9 Crkva sv. Stjepana u Glogovici, pr. pol. 15. st. – pogled s jugoistoka (foto: Ratko Ivanušec, 2010. Fototeka MKRH-KOSB)

Church of St. Stephen in Glogovica, early 15th century – view from the south-east (photo by Ratko Ivanušec, 2010, Photographic library MCRC-CDSB)

Prostorna dispozicija gradišta s crkvom

Prije analize tlocrta crkve potrebno je kratko osvrnuti se na samu poziciju gradišta, na kojem je sagrađena crkva sv. Luke u odnosu na okolni prostor. Dominantna pozicija u krajoliku, blizina Save i prijelaza kod Kobaša upućuju na to da je ovaj lokalitet, već od ranoga srednjeg vijeka imao neku ulogu kontrole pristupa iz smjera Posavine prema Požezi.³⁴

Crkva je, prostorno gledajući, izgrađena na najvišoj zaravni gradišta s prostornom dispozicijom jugozapad – sjeveroistok. U odnosu na okolni prostor, zanimljiva je pozicija pravokutnoga svetišta s orijentacijom prema širokom prirodnom usjeku, koji se nalazi s njezine sjeveroistočne strane. Taj prirodni usjek činilo je u srednjovjekovnom razdoblju korito vodotoka,

jednog od dvaju potoka.³⁵ Sjeveroistočno i istočno od crkve, na udaljenosti od dvjestotinjak metara, nalaze se dva brežuljka, gotovo identične visine, kao i gradište s crkvom. Oni su također mogli imati u srednjem vijeku neku vrstu promatračnica. Da je riječ o važnoj geostrateškoj poziciji, osim prostorne lokacije, pokazuju nam mnogobrojni urisani petroglifi na uglovnim klesancima svetišta s prikazima ratnika s oružjem, raznim vjerskim simbolima i drugim motivima. Urisani crteži na kamenu kao da nas upućuju na geostratešku poziciju lokaliteta, a ujedno nam govore i o razaranju sakralne građevine³⁶ (sl. 10).

U nalazima preliminarnih arheoloških istraživanja, na južnoj padini lokaliteta, pronađen je obrambeni jarak koji upućuje na to da je crkva bila utvrđena palisadama u drugoj polovici ili potkraj 15. st. Okolni prostor gradišta očito je tada bio prilagođen u obrambene svrhe, zbog sve

34 Gradački posjed Orljavica, odnosno lokalitet gradišta s crkvom sv. Luke nalazio se u središnjem dijelu južnih gradačkih posjeda Požege. Posjed je bio najprije u vlasništvu plemića od Orljavice Petra Helejeva, kasnije je posjed privremeno pripao ponovno požeškom gradcu. Kraljica Marija darovala ga je poslije plemiću Aladaru od roda Čeha. Istočno od gradačkog posjeda Orljavice nalazio se gradački kraljičin posjed Gradpotok koji odgovara današnjoj Staroj Kapeli. Na tom posjedu iznad potoka nalazio se Gradac pokraj kojeg je prolazila cesta koja je imala funkciju kontrole pristupa iz Požege prema Posavini. Južno od gradačke Orljavice nalazila se »zemlja Remunt« koja odgovara kraju današnje Batrine. Prema zapadu posjed Orljavica graničio je s gradačkim posjedom Dubovac. Posjed je dobio naziv po potoku Dubovcu ili Kamenici u području današnjeg sela Bili Brig zapadno od Nove Kapele. [Čuk, J. (1925): nav.dj.: 53-60].

35 Brdo na kojem se nalazi crkva okruživala su sa sjeverne i južne strane dva potoka, Orljavica i Lipovac. Svi gradački posjedi dobivali su svoje nazive po potocima koji su ujedno činili i prostorne granice plemićkih posjeda.

36 Urisani crteži u kamenu na uglovnim klesancima pronađeni su i na drugim srednjovjekovnim crkvama središnjeg dijela Slavonije, ali su svojom zastupljenošću malobrojni. Na crkvi sv. Dimitrija u Brodskom Drenovcu, te na crkvi sv. Stjepana u Glogovici prisutni su samo crteži s prikazima životinja (jeleni, košute), ali ne i crteži s prikazima ratnika.

10 Uglovni klesanac- urisani crtež s prikazom ratnika na konju
(foto: Ratko Ivanušec, 2010. fototeka MKRH-KOSB)

Cornerstone – engraving depicting a warrior on horseback
(photo by Ratko Ivanušec, 2010, Photographic library MCRC-CDSB)

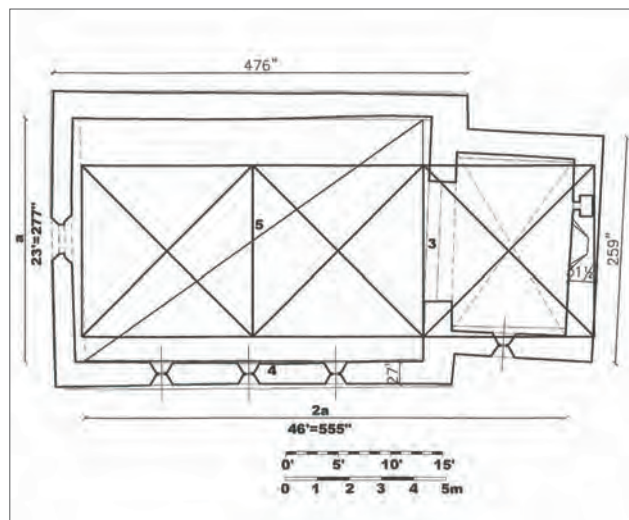

11 Uglovni klesanac- urisani crtež sa shematskim prikazom crkve (foto: Ratko Ivanušec, 2010. fototeka MKRH-KOSB)

Cornerstone – engraving of a schematic representation of the church
(photo by Ratko Ivanušec, 2010, Photographic library MCRC-CDSB)

veće opasnosti od provala Osmanlija. Zbog svoga geostrateškog položaja lokalitet na kojem je sagrađena crkva sv. Luke svrstava se u tzv. visinska gradišta kakva nalazimo u međurječju Drave i Save u razdoblju razvijenog i kasnog srednjeg vijeka.

Rezultati konzervatorskih istraživanja u unutrašnjosti i na crkvenom pročelju pridonijeli su novim spoznajama o

12 Grafička analiza – kvadrangulacija tlocrta crkve Analiza autora prema nalazima konzervatorskih istraživanja (crtao Damir Zahirović)

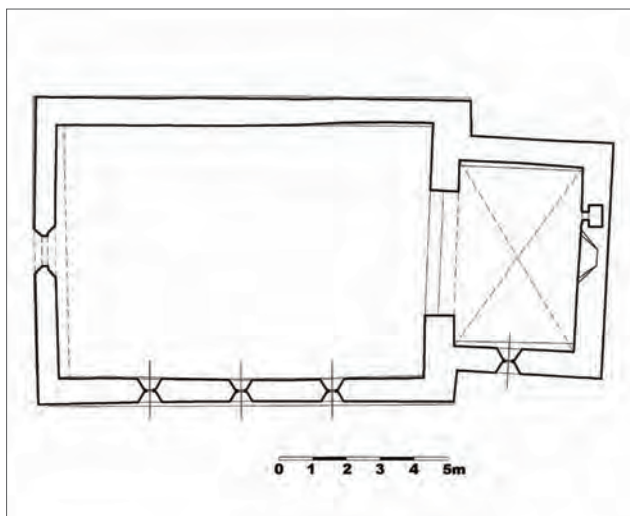
Graphic analysis – quadrangulation of the ground-plan of the church Author's analysis according to the findings of conservation research (drawn by Damir Zahirović)

slojevitosti i etapama izgradnje, koje za sobom otvaraju i neka nova pitanja o mogućem izvornom izgledu crkve, te posebno o visinskim gabaritima svetišta. Osim toga što je riječ o uobičajenoj tipologiji crkve s ravno zaključenim svetištem, jedno od obilježja tlocrta crkve jest blaga inklinacija svetišta prema jugoistoku za 3° , što je dosta čest slučaj u srednjovjekovnoj arhitekturi.³⁷ Na mogući srednjovjekovni izgled crkve upućuje nas jedan urisan crtež na jednom od uglovnih klesanaca svetišta. Na njemu je dosta shematski prikazana crkva sv. Luke. S obzirom na preklapanje s ostalim crtežima, na istom uglovnom klesancu, prikaz crkve relativno je nečitljiv i ne može se sa sigurnošću zaključiti je li prikazana cijelovita crkva, ili stanje nakon njezina razaranja³⁸ (sl. 11).

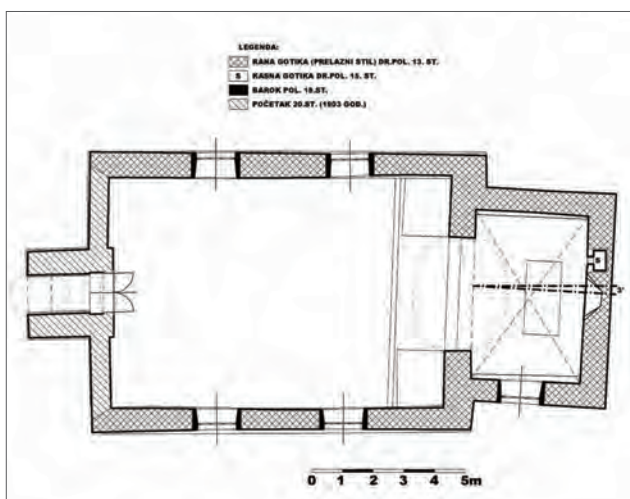
Iako nije sačuvana izvorna elevacija srednjovjekovnog zida, može se zaključiti da se radilo o relativno visokoj jednobrodnoj crkvi. To nam pokazuje i relativna sačuvana visina srednjovjekovnog zida nakon razaranja, koja varira od 4 do 5 metara. Zide od lomljenog kamena najočuvanije je na svetištu. U oblikovanju zida svetišta potrebno je istaknuti neke uočene detalje koji su karakteristični za ovu crkvu, a njihovom pojavom otvaraju se neka pitanja u razmatranju moguće elavacije svetišta i crkve u cjelini. Gledano s unutrašnje strane, južni i sjeverni zid svetišta, u svome donjem dijelu, imaju zadebljanje, odnosno podzid u visini 110 cm. Na istočnom zidu svetišta, gdje se

³⁷ Ovo odstupanje svetišta od središnje osi moguće je objasniti kao potrebu za dodatnim osvjetljavanjem zidne niše, pri čemu bi sunčeva svjetlost, pod određenim kutom, osvjetljavala sjevernu bočnu špaletu zidne niše. Na sjevernoj bočnoj špaleti naslikan je titular crkve sv. Luka Evanđelist.

³⁸ S obzirom na poziciju urisanog crteža, vjerojatno je prikazana crkva s pozicije jugoistoka, odnosno od strane svetišta.

13a i 13b Hipotetička rekonstrukcija crkve, tlocrt i južno pročelje. Analiza autora prema nalazima konzervatorskih istraživanja (crtao Damir Zahirović)
 13a and 13b Hypothetical reconstruction of the church, ground-plan and south elevation. Author's analysis according to the findings of conservation research (drawn Damir Zahirović)

15 Tlocrt s fazama građenja. Analiza autora prema nalazima konzervatorskih istraživanja (crtao Damir Zahirović)
 Ground-plan with the phases of construction Author's analysis according to the findings of conservation research (drawn by Damir Zahirović)

14 Kasnogotičko svetohranište- začeljni zid svetišta (foto: Marin Topić, 2009., Arhiv M.T.)

Late Gothic tabernacle – rear wall of the sanctuary (photo by Marin Topić, 2009, personal archive)

nalazi zidna niša s freskama, podzid je izostavljen. Drugi karakterističan detalj uočen je s vanjske strane svetišta. Sa sjeverne strane, na spoju sjevernog zida lađe i svetišta, nalazi se dodatno ojačanje sjevernog zida svetišta uglov-
 nim klesancima.³⁹ Ojačanje u zidu izvedeno je lomljenim

³⁹ Otvaranjem nekoliko sonde na spoju sjevernog zida svetišta i lađe nisu otkriveni tragovi pregradnje koji bi upućivali na to da je ojačanje svetišta izvedeno kasnije.

kamenom, a učvršćeno je pravilno obrađenim uglovnim klesancima svetišta. To ojačanje prekinuto je na visini baroknog nadozida, perimetralnih zidova svetišta i crkve, što nam također pokazuje da je riječ o izvornoj strukturi crkve. Potreba za ojačavanjem zida, u prizemlju i na vanskoj strani svetišta, otvara neka nova pitanja, nije li pravokutno svetište možda imalo izvorno veću visinu u odnosu na

16 Zidna niša s freskama nakon završetka restauratorskih radova obnove i prezentacije (foto: Marin Topić, 2009. Arhiv M. T.)

Wall niche with frescoes after restoration and renovation work and presentation (photo by Marin Topić, 2009, personal archive)

crkvenu lađu. Kada se govori o svetištu crkve sv. Luke treba spomenuti također jedan važan detalj, a to da je izostavljen prozor na začelnome zidu svetišta, na poziciji gdje crkve s kvadratnim ili pravokutnim svetištem obično imaju prozor.⁴⁰ Na toj poziciji svetište crkve sv. Luke ima oslikanu zidnu nišu. Da je riječ o sakralnom objektu koji je izgrađen na gradištu, čiji kontinuitet naseljavanja možemo pratiti još iz razdoblja antike, pokazuju nam arheološki nalazi u svetištu, i oko perimetralnih crkvenih zidova. Pri istraživanju podnih slojeva, u jugoistočnom dijelu svetišta (sonda A) ispod posteljice popločenja crkve, koju smo datirali kao srednjovjekovni sloj, pronađeni su ulomci kvadratične ploče s istaknutim vijugavim linijama, što upućuje na zaključak da je riječ o građevnim elementima koji su uzeti s neke starije rimske, ili kasnoantičke građevine. Veći broj ulomaka rimskih opeka pronađen je oko perimetralnih zidova crkve tijekom izvođenja дренаžnog rova.⁴¹

40 Kao primjere prisutnosti prozora na začelnom zidu kvadratnoga svetišta navodimo crkve sv. Petra u Brodskim Zdencima, crkve sv. Petra i Pavla u Koški, te ranogotičku crkvu sv. Petra u Novom Mjestu pokraj Zeline. Na primjeru crkve sv. Stjepana u Glogovici prozor je izostavljen zato što je svetište naknadno pregrađeno.

41 Ulomci rimskih opeka pohranjeni su u depou Gradskog muzeja Nove Gradiške.

Grafička analiza – kvadrangulacija tlocrta crkve prijelaznoga stila

U geometrijskoj konstrukciji tlocrta crkve sv. Luke uočena su pojedina obilježja, prisutna gotovo na svim građevinama koje su građene na prijelazu iz romanike u gotiku. Ta se obilježja ocrtavaju u načinu i jednostavnosti arhitektonskog oblikovanja, u primijenjenim kompozicijskim postupcima tijekom građenja crkve, a izražena su kroz upotrebu određenih brojčanih odnosa, ili omjera 1 : 2 i 3 : 4 : 5 (sl. 12).

Ovakvi su se omjeri primjenjivali za određivanje vanjskog i unutrašnjeg tlocrta crkve, odnosno za određivanje njegovih detalja. U analizi tlocrta crkve sv. Luke primijenjena je kraljevska ili pariška stopa $1' = 32,5$ cm kakvom su se koristili cisterciti. Ta stopa dijeli se još na 12" palaca veličine $1'' = 2,70$ cm.⁴² Upravo takve mjerne jedinice primjenjivane su za određivanje mjera tlocrtnih dimenzija objekta, kao i za određivanje debljine zidova i drugih detalja. U određivanju unutrašnjega tlocrta crkvene lađe i svetišta primijenjen je kompozicijski postupak trijade 3:4:5, odnosno Pitagorin ili (egipatski trokut). Pitagorin se trokut primjenjivao za određivanje pravog kuta, a karakterističan je za romaničke građevine, kao i za građevine prijelaznih stilskih obilježja s kraja 13. i početka 14. stoljeća.⁴³ Kako je navedeno, jedno od glavnih obilježja tlocrta sakralnih građevina »prijelaznog stila« jest primjena omjera 1 : 2. I na primjeru crkve sv. Luke prisutan je taj omjer u određivanju unutrašnjih dimenzija lađe i svetišta. Unutrašnja širina crkvene lađe crkve iznosi 23' stope, odnosno 277" palaca, u odnosu na unutrašnju duljinu lađe i svetišta koja iznosi 46' stopa, odnosno 555" palaca. Debljina crkvenih zidova nije na svakom mjestu istovjetna.⁴⁴

Omjeri koji su primijenjeni u određivanju tlocrta crkve 1 : 2 i 3 : 4 : 5 uporabljeni su i na primjeru oblikovanja zidne niše na začelnome zidu pravokutnoga svetišta. Za određivanje skošenja bočnih špaleta zidne niše primijenjen je također egipatski trokut stranica 3 : 4 : 5.⁴⁵

Od detalja arhitektonske kamene plastike, osim uglovnih klesanaca na perimetralnim zidovima crkve, danas gotovo nije preostalo ništa. Ovo je razumljivo s obzirom na veliko razaranje crkve, kao i na kasniji važan zahvat barokne obnove crkve. Gotički se prozori nisu sačuvali jer su na njihovim pozicijama probijeni veliki barokni prozorski otvori.

42 Na području kontinentalne Hrvatske primjenjivala se, osim pariške ili kraljevske stope veličine 32,5 cm, i bečka stopa od 31,6 cm. Bečka stopa veličine 31,6 cm manje se primjenjivala u romanici i na građevinama »prijelaznih« stilskih obilježja. Dijeli se na 10" palaca veličine 2,63 cm. Jedan bečki hvat iznosi 189,3 cm i dijeli se na 6' stopa.

43 Horvat, Z. (1989): nav. dj.: 85

44 Debljina zida trijumfnog luka i istočnog začelnog zida svetišta iznosi 85cm = 31 1/2" palca. Konzervatorsko - arheološkim istraživanjima podnice crkve (sonda C) otkrivena je debljina zapadnog zida lađe koja iznosi 93cm, odnosno 34" palca. Najtanji zid izmjerjen je na južnom zidu lađe koji ima debljinu samo od 75 cm = 27" palca.

45 Širina svijetlog otvora niše, u središnjem dijelu iznosi 57" palaca, a u donjem dijelu 48 1/2" palca. Visina niše od tjemena do projicirane ravnine parapeta iznosi 71" palac. Zbog ovalnog ruba zidne niše, bočne se špalete suzjuju prema parapetu koji je prezidan u baroknoj obnovi. U središnjem dijelu niše bočna je špaleta široka 70 cm, odnosno 26" palčeva, a u donjem dijelu 20 1/2" palca.

17 Pogled na crkvu s jugozapada, (foto: Ratko Ivanušec, 2009. Fototeka MKRH-KOSB)

View of the church from the south-west (photo by Ratko Ivanušec, 2009, Photographic library MCRC-CDSB)

Prozori su imali kamene skošene špalete što je potvrđeno istražnim radovima.⁴⁶ Po svemu sudeći, crkva je imala tri prozora i jedan na južnome zidu svetišta. O njihovu oblikovanju možemo samo nagađati, ali prema uobičajenoj tipologiji prozora romaničkih crkva i sakralnih građevina koje svrstavamo u *prijelazni* stil vjerojatno su bili oblikovani još na romanički način. Sukladno tomu, mogli su imati uski svijetli otvor, i završavati lučno, u svojem gornjem dijelu. S obzirom na pronađeni ostatak kamene špalete u zidu, prozori su s vanjske i unutrašnje strane imali skošene kamene špalete (sl. 13a, 13b). Kao jedan od mogućih primjera oblikovanja prozora navodim nedavno u zaštitnim radovima otkriveni uski polukružni prozor na crkvi sv. Mihovila u nedalekoj Ratkovici. Crkva s polukružnim svetištem datira se u 13. – 14. st. imala je na južnom zidu broda crkve izdužene prozore s uskim svijetlim otvorima koji su završavali polukružno.⁴⁷ Kao drugi primjer oblikovanja navodim prozor na začeljnemu zidu crkve sv. Petra u Novom Mjestu pokraj Zeline. Ta crkva s kraja 13. st. *prijelaznih* obilježja, na začeljnom zidu pravokutnoga svetišta,

također ima jednostavno oblikovane uske polukružne prozore romaničkih obilježja.

Kasnogotičko svetohranište

Pokraj važnog otkrića ranogotičkih fresaka, istražnim radovima na začeljnom zidu svetišta pronađeno je pravokutno kasnogotičko svetohranište. Prema nalazima sondiranja žbukanih slojeva, utvrđeno je da je svetohranište naknadno ugrađeno u začeljni zid. S obzirom na to da je oblikovano plošnom kasnogotičko-renesansnom »S« profilacijom, svetohranište je ugrađeno vjerojatno potkraj 15. ili početkom 16. stoljeća (sl. 14).

Istovrsna je profilacija pronađena na segmentnom nadvoju sedilije, u svetištu bivše franjevačke samostanske crkve u Kloštru kod Slavenskog Kobaša, te na ulomcima dovratnika portala iste crkve, koji su pronađeni pri konzervatorskim i arheološkim istraživanjima sakralne građevine.⁴⁸ Na tim ulomcima dovratnika portala pronađena je dvostruka »S« profilacija s kakvom je, primjerice, oblikovana i sedilija u župnoj crkvi sv. Mihovila u Stražemanu.⁴⁹

⁴⁶ U unutrašnjosti crkve, na južnom zidu lađe, pronađen je manji ulomak bočne kamene špalete jednog od prozora.

⁴⁷ Prozor je pronađen na južnom zidu lađe pri zaštitnim radovima obnove crkve. Prozorska niša nije bila oblikovana klesanim kamenim špaletama.

⁴⁸ Ivanušec, R.; Markulić, M. (2004.): Konzervatorska studija – *Grobljanska kapela Uznesenja B.D.M u Kloštru- Sl. Kobaš*, Osijek.

⁴⁹ Horvat, Z. (1992.): *Katalog gotičkih profilacija*, Zagreb, str. 126.

18 Pogled na crkvu sa sjeveroistoka, (foto: Ratko Ivanušec, 2009. Fototeka MKRH-KOSB)

View of the church from the south-east (photo by Ratko Ivanušec, 2009, Photographic library MCRC-CDSB)

ARHIVSKI IZVORI

AŽNK – Arhiv župnog ureda Nova Kapela: *Liber memorialis eclessiae s.Andrea Apostoli in Oberlipovac*

AFSP – Arhiv Franjevačkog samostana sv. Duha u Požegi: *Specificaca cannotatio parochie Dubovicensis, Miscalanea A1,144* potpisana 1734.

Monumenta Vaticana Hungarie ser.prima, tomus primus (1887.): *Rationes collectorum pontificiorum in Hungaria, (1281. – 1375.)*, Budapest

MKRH-AKOSB – Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Arhiv Konzervatorskog odjela Slavonski Brod: Dosje kulturnog dobra: 102.,102-1

DOKUMENTACIJSKI IZVORI

MKRH-AKOSB – Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Arhiv Konzervatorskog odjela Slavonski Brod: Ivanušec, R., (2006.): *Elaborat istražnih konzervatorskih radova – Crkva sv. Luke u Srednjem Lipovcu*, Osijek

MKRH-AKOSB – Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Arhiv Konzervatorskog odjela Slavonski Brod: Ivanušec, R.; Markulić, M. (2004.): *Konzervatorska studija - Grobljanska kapela Uznesenja B.D.M u Kloštru - Sl. Kobaš*, Osijek

MKRH-AKOSB – Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Arhiv Konzervatorskog odjela Slavonski Brod: Papić, T. (2000.): *Konzervatorska studija – Crkva sv. Stjepana u Glogovici*, Osijek (nepublicirani rad)

MKRH- AKOS – Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Arhiv Konzervatorskog odjela Osijek – fototeka Zlatan Novak dipl. inž. geod. GEO3D, Arhiv [G], Varaždin

Literatura

- Čuk, J. (1925.): Požeško plemstvo i požeška županija od doba prvih sačuvanih imena i naziva do polovice četrnaestog vijeka, *Rad JAZU*, (231)34, 50-58, Zagreb
- Badurina, A. (2006.): *Leksikon ikonografije liturgike i simboličke zapadnog kršćanstva*, Zagreb
- Filipec, K. (2008.): *Po svetištu Majke Božje Gorske u Loboru*, Arheološko-povijesni vodič, Zagreb
- Goss, V. P. - Šepić, N. (2007.): A note on some Churches with Rectangular Sanctuary in Medieval Slavonia, *Peristil*. (50):21-40, Zagreb
- Horvat, A. (1984./85.): Prilog tipološkoj klasifikaciji romaničkih crkava kontinentalne Hrvatske, *Bulletin* 1 (55 i 56): str. 70, Zagreb
- Horvat, Z. (1989.): *Strukture gotičke arhitekture*, Zagreb
- Horvat, Z. (1992.): *Katalog gotičkih profilacija*, Zagreb
- Mažuran, I. (1958.): Turska osvajanja, *Osječki zbornik*, (6), Osijek
- McClendon, Ch. (2005.): *The origins of Medieval Architecture*, New Haven and London
- Pamić, J. (1991.): Gornjokredne bazaltoidne i piroklastične stijene iz voćinske vulkanske mase na Papuku (Slavonija, sjeverna Hrvatska), *Geološki vjesnik*, (44) Zagreb
- Pamić, J.; Belak, M.; Slovenec, D., (1992.): Donjomiocenski trahiandeziti (šošoniti) Krndije u Slavoniji (sjeverna Hrvatska), *Rad HAZU*, Zagreb
- Sršan, S. (1995.): *Katoličke župe u istočnoj Hrvatskoj 1733/34. god. Osijek*
- Stopar, I. (1987.): *Karolinška arhitektura na Slovenskom*, Ljubljana
- Vukičević-Samaržija, D. (1986.): *Sakralna gotička arhitektura u Slavoniji*, Zagreb
- Vukičević-Samaržija, D. (1993.): *Gotičke crkve Hrvatskog Zagorja*, Zagreb
- Zadnikar, M. (1982.): *Romanika v Sloveniji-tipologija i morfologija sakralne arhitekture*, Ljubljana

KRATICE USTANOVA

- AŽNK – Arhiv župnog ureda Nova Kapela
- AFSP – Arhiv Franjevačkog samostana sv. Duha u Požegi
- MKRH-AKOSB – Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Arhiv Konzervatorskog odjela Slavonski Brod
- MKRH-AKOS – Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Arhiv Konzervatorskog odjela
- GM-NG – Gradski muzej Nova Gradiška

Summary

CONSERVATION RESEARCH AND RENOVATION OF THE CHURCH OF ST. LUKE IN SREDNJI LIPOVAC

The Church of St. Luke in Srednji Lipovac is a protected cultural monument entered in the Registry of Cultural Property of the Republic of Croatia, List of Protected Cultural Property, no. Z-1299. Conservation research on the architectural corpus of the church has contributed to new insights into the stages of construction and the stylistic and morphological characteristics of this ecclesiastical building. The Church of St. Luke belongs to the corpus of single-nave ecclesiastical buildings with rectangular sanctuaries, built during the second half of the 13th century and early 14th century. One characteristic of these buildings is evidence in their structure and forms of a so-called *transitional* style. The entire 13th century was characterised by the parallel domination of Romanesque and Gothic architecture, but some buildings display an overlap, which in architectural terms is known as *transitional* style. In Croatia, this is particularly apparent at the end of the 13th century, in examples of smaller ecclesiastical buildings in rural architecture. In these buildings, the basic Romanesque concept used for the shape of the windows was adapted to suit newer, Gothic ideas. Instead of simple, semicircular sanctuaries, rectangular ones were introduced, with simple cross-rib vaults. The Church of St. Luke was built on an elevated site on the south slopes of the Požega Heights. The area has been inhabited since classical times, according to preliminary archaeological research findings. The site with the church stands out from the surrounding landscape because of its dominant spatial position, and this is why the location was of great geographical and strategic significance throughout the

Middle Ages. The turbulent history of the church is borne out by many sketches engraved on the cornerstones of the sanctuary. The characteristic formation of the rectangular sanctuary is shown by the under-girding and reinforcement of the north wall, indicating the potential to raise the walls higher. Although the Church of St. Luke lost its original Early Gothic architectural dimensions to Baroque and Historicist renovations, the results of conservation research work have revealed some transitional style elements in the design of the ground-plan, in the use of certain architectural details (fragments of the stone doorposts), in determining the geometry of the wall niche in the rear wall of the rectangular sanctuary, and in other details in which a 3:4:5 sided triangle and a ratio of 1:2 are used (sl.15). Among the findings of conservation research, the discovery of Early Gothic frescoes in the sanctuary stand out, in which the central composition is positioned in the wall niche in the rear wall. The wall niche depicts the church's patron, St. Luke the Evangelist, with St. Paul and a vine. On the south lateral face of the niche, there is a unique iconographic Early Gothic composition, painted according to a selected theme, full of symbolism, showing the conversion of St. Paul the Apostle. The saint, who was called Saul before his conversion to Christianity, is depicted in an expressive scene with a vine, one of the most vivid Biblical symbols, signifying the relationship between God and the Church, and at the same time, a phytomorphic symbol of Christ. Saul, who would later become the Apostle Paul, is painted in the central part of the south lateral face, in semi-profile, his left

foot stepping forward and his right hand raised, in which he carries a sword, symbolising his martyr's death. The lower parts of the wall have revealed the remains of a wall painting depicting scenes of Hell and the Last Judgment (sl. 16).

Fig. 16 Wall niche with frescoes after restoration work and presentation

For the protective work required during the renovation of the Church of St. Luke, a conservationist approach was chosen which would display the complexity of all the building phases in the architectural history of the church as a whole. The presentation of medieval, Baroque and Historicist building structures was achieved in such a way as to emphasise, during plastering, the textures and ways in which building materials were used in the different phases of construction.

When the findings of conservation research work were presented, great attention was devoted to the many engraved sketches on the cornerstones of this Early Gothic church, as well as various applications

of lime plaster to the facade. These sketches, carved into the stonework, with their animal and anthropomorphic motifs, are unique to this medieval church, because they witness through their symbolism to its turbulent medieval history.

The frontal cornerstones are interesting not only for their artistry, but also because they document history, and as such, represent architectural elements which should not be missed while looking around the church. Since the church inventory was destroyed in a fire, a minimalist approach has been adopted to renovating the interior, emphasising the presentation of an Early Gothic wall painting, i.e. the wall niche on the rear wall of the sanctuary. The Early Gothic wall painting in the wall niche, depicting an iconographic composition of the church's patron, St. Luke, with St. Paul, became the main focus of conservationist presentation of the interior of this Early Gothic church. Along with the wall painting on the rear wall of the rectangular sanctuary, the remains of Early Gothic wall illustrations in the church have also been displayed as a result of restoration work, including the Late Gothic tabernacle (sl. 17, 18).

Zrinka Paladino

Zaštita zagrebačke industrijske baštine izradbom konzervatorskih elaborata Gradskoga zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode u Zagrebu

Zrinka Paladino
 Grad Zagreb
 Gradski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode
 HR – 10 000 Zagreb, Kuševićeva 2/II

UDK: 725.42.025.3(497.5Zagreb)
 Pregledni rad/Subject review
 Primljen/Received: 15. 10. 2010.

Ključne riječi: industrijska baština, konzervatorski elaborati, Zagreb, zaštita

Key words: industrial heritage, conservation plans, Zagreb, protection

Radom je načinjen detaljan kronološki pregled konzervatorskih elaborata za zagrebačke industrijske lokalitete, izrađenih tijekom protekloga desetljeća u Gradskom zavodu za zaštitu spomenika kulture i prirode u Zagrebu. U tom se razdoblju Zavod, među ostalim, intenzivno počeo baviti i izradom elaborata valorizacije ili revalorizacije, te kategorizacije i zaštite zagrebačke industrijske arheologije. Pojašnjeni su konzervatorski principi i sistematizacija zaštite kojom su različiti industrijski lokaliteti razdijeljeni prema kategorizaciji na skupine, shodno čemu podliježu i različitim konzervatorskim principima zaštite. Pojedinačno su pobrojani svi građevinski sklopovi ili izdvojene građevine zaštićenih industrijskih krajolika upisanih u Registar kulturnih dobara, ali i pojedinačne industrijske građevine sa obilježjima povijesne graditeljske strukture, zaštićene kao integralni dijelovi Povijesne urbane cjeline grada Zagreba. Konzervatorska valorizacija i kategorizacija u sklopu izrade urbanističkih planova na području zaštićene Povijesne urbane cjeline grada Zagreba za dijelove koji uključuju i industrijske lokalitete podrazumijeva detaljnije obrađenu valorizaciju predmetne industrijske cjeline, koja je obrađena i za one industrijske krajolike ili pojedinačne građevine bez detaljnih planova uređenja. Pregledom je obuhvaćena i uspostavljena preventivna zaštita Gradskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode nad pojedinim industrijskim pogonima u Zagrebu. Posebnu cjelinu rada predstavlja kratki pregled manjih, servisnih industrijskih građevina, koje oblikovnim i funkcionalnim parametrima predstavljaju vrijedna arhitektonsko - urbanistička rješenja u slici grada.

PRINCIPI I KATEGORIZACIJA ZAŠTITE

Polazeći od konzervatorskog načela očuvanja povijesnog identiteta prostora, Gradski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode čvrst je u nastojanjima i preporukama da se planiranim transformacijama prostora uvijek predvidi mogućnost očuvanja prostorno i oblikovno karakterističnih građevinskih jedinica, odnosno njihovih specifičnih dijelova, kao povijesnoga sloja gradnje koja dokumentira povijesni identitet i prepoznatljivost znanog nam zagrebačkog prostora. Kontinuirane i nužne potrebe za promjenama urbane graditeljske strukture, uz razvojne mogućnosti grada, proizašle su iz planske dokumentacije više razine, uvjetovale utvrđivanje temeljnih načela koje trebaju slijediti svi planirani zahvati u zaštićenome prostoru.

Na temelju odredbi Zakona o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara (NN, 69/99., 151/03., 157/03., 87/09. i 88/10.) i sukladno mjerama zaštite i očuvanja nepokretnih kulturnih dobara određenih postojećom Konzervatorskom dokumentacijom za Generalni urbanistički plan (GUP) Grada Zagreba, provode se inventarizacije i valorizacije postojeće graditeljske strukture (NN, 69/99., članak 56. Zakona). Intervencije na zaštićenim kulturnim dobrima podliježu odredbama Zakona o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara te obvezama ishođenja posebnih uvjeta i prethodnih odobrenja Gradskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode kao mjerodavnog tijela (NN, 69/99., članak 60. i 62. Zakona). Analizama povijesnog i prostornog razvoja lokacija i postojeće graditeljske strukture utvrđuju se dopuštene i preporučljive intervencije.

Osnovno je načelo da povijesni identitet prostora treba očuvati te afirmirati kvalitetom novoga građenja. Nadalje se kvaliteta i raznolikost u arhitekturi pa i slici grada trebaju poticati kao nastavak urbane i graditeljske tradicije, a pri valorizaciji sve graditeljske strukture, pa tako i industrijske, nužno je utvrditi sljedeće:

- a) arhitektonsku, kulturno-povijesnu i povijesno - umjetničku vrijednost,
- b) značenje predmetne građevine ili sklopa unutar slike grada ili slike uličnog poteza,
- c) očuvanost namjene, te
- e) građevinsko stanje u pogledu konstrukcije, volumena, detalja, materijala i drugog.

Ovisno o provedenoj valorizaciji i kategorizaciji pojedinih zagrebačkih industrijskih lokaliteta sustav zaštite industrijske baštine možemo razdijeliti na tri osnovne skupine. Osnovne se skupine dijele na podskupine, ovisno o tome je li riječ o cjelovitim sklopovima ili o pojedinačnim građevinama, koje su ponovno samostalne ili integrirane u veće sklopove. Radi preglednosti najprije smo pobrojili sve zaštićene lokalitete, o kojima ćemo potom iznijeti i detalje vezane uz njihovu valorizaciju i kategorizaciju zaštite:

1. Industrijska arheologija upisana u Registar kulturnih dobara RH, na listu 2

1.1. Sklopovi

- 1.1.1. Industrijski krajolik – Povijesna cjelina industrijskoga sklopa »Paromlin«, Koturaška cesta 1
- 1.1.2. Industrijski krajolik – sklop negdašnje »Strojarnice državne željeznice«, Trnjanska cesta 1, 7-11 c
- 1.1.3. Industrijski krajolik – Povijesna cjelina industrijskog sklopa »Gradske klaonice i stočne tržnice«, Heinzelova 66 i 68
- 1.1.4. Industrijski krajolik – Povijesna cjelina »Aerodrom Borongaj«, Borongajska cesta bb
- 1.1.5. Sklop zgrada »Gliptoteke Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti«, Medvedgradska 2
- 1.1.6. Sklop »Zagrebačke pivovare« sa zgradom porte, upravnom zgradom, restoranom s vrtom i vodotornjem, Ilica 224

1.2. Pojedinačne građevine

- 1.2.1. Svilana, Maksimirski perivoj (Park Maksimir)
- 1.2.2. Tvornica duhana u Zagrebu, Klaićeva 13
- 1.2.3. Zgrada jahaonice bivše Konjaničke vojarne, Gradišćanska 26
- 1.2.4. Pogonska zgrada negdašnje tvornice svijeća »Iskra«, Bužanova bb
- 1.2.5. Zgrada negdašnje »Samospojne središnjice i pošte«, Krapinska 45

2. Industrijska arheologija pod preventivnom zaštitom

- 2.1. Strojarnica zdenca »Gradskog vodovoda«, Zagorska 1/Magazinska cesta
- 2.2. Zgrada negdašnje glavne proizvodne hale, dvokatni segment uredsko-skladišne zgrade i probni toranj s ostakljenim spojnim komunikacijskim mostom Tvornice električnih žarulja »TEŽ«, Folnegovićeva 10

3. Industrijska arheologija s obilježjima povijesne graditeljske strukture zaštićena kao integralni dio zaštićene povijesne urbane cjeline grada Zagreba

3.1. Sklopovi

- 3.1.1. Blok »Badel«, Šubićeva/Martićeva/Derenčinova/Vlaška ulica
- 3.1.2. Gradska plinara, Radnička cesta 1
- 3.1.3. Dijelovi sklopa negdašnje »Prve hrvatske tvornice ulja«, Branimirova 1
- 3.1.4. Tvornica »Franck«, Vodovodna 20

3.2. Pojedinačne građevine

- 3.2.1. Tvornica pokućstva »Bothe i Ehrmann«, Savska cesta 25
- 3.2.2. Tvornica »Penkala«, Branimirova 43/Erdödyeva ulica

3.3. Ostala vrijedna arhitektonsko-urbanistička rješenja u slici grada

- 3.3.1. Vodosprema gradskog vodovoda, Jurjevska ulica
- 3.3.2. Vodosprema gradskog vodovoda, Gornje Prekrižje
- 3.3.3. Vodospreme gradskog vodovoda, Jabukovac
- 3.3.4. Vodosprema gradskog vodovoda, Laščina
- 3.3.5. Vodocrpilište u Botaničkom vrtu
- 3.3.6. Građevina uklopne transformatorske stanice, Rooseveltov trg

VALORIZIRANA I KATEGORIZIRANA ZAGREBAČKA INDUSTRIJSKA ARHEOLOGIJA

1. INDUSTRIJSKA ARHEOLOGIJA UPISANA U REGISTAR KULTURNIH DOBARA RH/1.1. SKLOPOVI

»Paromlin« u Koturaškoj ulici, 2000. godine (Fototeka GZZSKP-a, foto: Damir Fabijanić)

Main facade of »Paromlin« in Koturaška Street, 2003 (Photo archives of GZZSKP, photo by Damir Fabijanić)

1.1.1. INDUSTRIJSKI KRAJOLIK-POVIJESNA CJELINA INDUSTRIJSKOG SKLOPA »PAROMLIN«, KOTURAŠKA CESTA 1

KRATKI KRONOLOŠKI HISTORIJAT IZGRADNJE SKLOPA:¹

1862. – 1906.: »prvi Paromlin«; 1907. – 1925.: »novi Paromlin«; 1960-ih: brojne dogradnje

1. razdoblje: od osnutka 1863. do 1906. godine i katastrofalnog požara

2. razdoblje pune funkcije: od ponovne izgradnje 1907. do 1946. godine

3. razdoblje dogradnji i adaptacija: od 1946. do 1988. godine i strašnoga požara

4. razdoblje: od 1988. godine do danas, kada se preostala vrijedna povijesna građevna struktura i dijelovi postrojenja optimalnom obnovom nastoje očuvati kao kulturno dobro u kontekstu modernog razvoja Zagreba; projekti: J. Jambrišak, Gj. Carnelutti, »Hönigsberg i Deutsch«, J. Dubsy, »Kalda i Štefan«, J. Holjac

Konzervatorski elaborati za Povijesnu cjelinu industrijskoga sklopa »Paromlin« višekratno su izrađivani od studenoga 2000. do listopada 2002. godine, a ona je naposljetku 24. svibnja 2004. i upisana pod rednim brojem 1533 (Klasa: UP/I-612-08/02-01/498) kao povijesni i građevinski sklop.²

Provedenom je valorizacijom unutar prostornih međa kulturnog dobra utvrđeno da očuvana graditeljska struktura nastala do sredine 1920-ih godina zauzima istaknuto mjesto unutar cjelokupne industrijske arheologije zagrebačke, ali i hrvatske graditeljske baštine. Mlađe zgrade socijalnog standarda (građene prema projektima arhitekta Janka Holjca od 1921. do 1922. godine) ostvarene kao privremena rješenja, nemaju posebna obilježja kulturnog dobra. Građevinski fond postrojenja iz kasnijeg razdoblja, također nema takva obilježja i ne pridonosi spomeničkim svojstvima povijesne cjeline. Cjelovitost pak i očuvanost autentične graditeljske strukture i specifične tehnološke opreme (bez obzira na požarom djelomično uništen mlinski i transmisijski blok), te prepoznatljiv kontinuitet prostorno - organizacijskog razvoja postrojenja predmetnog sklopa dokumentira značajno povijesno razdoblje u razvoju grada Zagreba. Primjereno pak racionalističko oblikovanje određuje njegovu urbanu fizionomiju, te zbog rečenoga Povijesna cjelina industrijskog sklopa »Paromlin« nedvojbeno ima svojstva kulturnog dobra.

Očuvanje povijesne graditeljske strukture podrazumijeva restituciju i obnovu građevinskog fonda spomeničke vrijednosti uz mogućnost neinvazivne adaptacije i prenamjene, restituciju uz mogućnost opsežne rekonstrukcije i prenamjene objekata ambijentalne vrijednosti, te eventualnu zamjensku gradnju. Predviđena je mogućnost uklanjanja građevina bez spomeničkih vrijednosti te nove gradnje, a sve prema detaljnim konzervatorskim uvjetima.

¹ Dobronić, L. (1974): Zgrade i pogoni nekih zagrebačkih tvornica devetnaestog stoljeća u očima suvremenika, *Iz starog i novog Zagreba* (svezak IV): 227-228, Zagreb i Galović, K. (2001.): Kraljevski povlašteni parni i umjetni mlin, *Zbornik radova Prvog hrvatskog simpozija o industrijskom naslijeđu. Grad za 21. stoljeće*: 255-276, Karlovac

² Konzervatorsku je dokumentaciju izrađivala grupa autora GZZSKP-a, Odjela za istraživanje i planiranje: Aleksander Laslo, dipl. ing. arh.; Ankica Nišević, dipl. ing. arh. i Hrvoje Vrsalović, dipl. ing. arh.

Južno pročelje dijela industrijskog sklopa »Gredelj« na Trnjanskoj cesti, 2012. godine (Fototeka GZZSKP-a)

Northern facade of the former workshop for manufacturing equipment for »Gredelj« railway cars on Trnjanska Street, 2012 (Photo archives of GZZSKP)

1.1.2. INDUSTRIJSKI KRAJOLIK – SKLOP NEGDAŠNJE »STROJARNICE DRŽAVNE ŽELJEZNICE« TRNJANSKA CESTA 1, 7-11 C

KRATKI KRONOLOŠKI HISTORIJAT IZGRADNJE SKLOPA³
1893. – 1894.: zgrade strojarnice i Strojarničko naselje;
1901. – 1911.: dogradnje radionica; 1920-ih i 1930-ih: do-
gradnje radionica i izgradnje pomoćnih zgrada; od 1950-ih:
brojne dogradnje i adaptacije

Konzervatorski elaborat s inventarizacijom prostora i građevinske strukture Strojarnice državne željeznice – Glavne radionice željezničkih vozila »Janko Gredelj« izrađen je u listopadu 1992. godine u Regionalnom zavodu za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu.⁴ Povijesni i građevinski sklop negdašnje »Strojarnice državne željeznice«, danas Tvornice željezničkih vozila »Gredelj«, registriran je rješenjem (Klasa: UP/I-612-08/02-01/1031) od 6. lipnja 2006. godine

Zgrada radionice za opremu kola izgrađena je 1893. – 1894. godine i dio je povijesne graditeljske strukture utemeljiteljskog razdoblja strojarničkoga sklopa. Dograđena je u istočnom dijelu 1932. godine, a odlikuje se jednostavnošću tlocrta, pravilnom ritmizacijom otvora pročelja naglašenih dekorativnim okvirima izvedenih opekom i specifičnim

krovnim konstrukcijama. S obzirom na stupanj očuvanosti svih bitnih izvornih prostornih, konstrukcijskih, graditeljskih i oblikovnih obilježja, zgrada radionice za opremu kola vrjednovana je kao povijesna graditeljska struktura spomeničke vrijednosti. Prostorne i arhitektonske značajke drugih zgrada, poput zgrada radionice za opremu lokomotiva, kovačnice-tokarnice i vodotornja, također datiraju iz utemeljiteljske faze, ali su kasnijim dogradnjama i promjenama tijekom upotrebe, dobrim dijelom postale nečitljive i neprepoznatljive. Taj graditeljski fond, premda dokumentira obilježja industrijske arhitekture kraja 19. i početka 20. stoljeća, ne posjeduje spomenička obilježja. Elementi nosive strukture, poput rešetkastih spregnutih metalnih stupova ili pak izvorna rasvjetna tijela, čine karakteristična tehnička i dizajnerska rješenja epohe. Mjere zaštite tih građevina odnose se na preporuku očuvanja izvornih dijelova graditeljske strukture, opreme i inventara, te njihova uklapanja u novu strukturu. Rečenim bi se ostvarila kvalitetna interpretacija i očuvanje memorije na eksterijerske i interijerske elemente industrijske arheologije. Skupina od trinaest strojeva negdašnje Strojarnice Državne željeznice u Zagrebu, danas Tvornice željezničkih vozila »Gredelj«, smještena unutar tvorničkoga sklopa također od registracije 14. svibnja 2008. ima svojstvo kulturnog dobra.⁵

³ Svi su povijesni podaci o izgradnji i razvoju sklopa preuzeti iz Konzervatorskog elaborata s inventarizacijom prostora i građevinske strukture Strojarnice državne željeznice – Glavne radionice željezničkih vozila »Janko Gredelj« Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu iz listopada 1992. godine i iz Dumbović Bilušić, B. (2001.): Strojarnica državne ugarske željeznice u Zagrebu - elementi za stvaranje novog urbanog identita, Zbornik radova Prvog hrvatskog simpozija o industrijskom nasljeđu. Grad za 21. stoljeće: 243 - 254, Karlovac

⁴ Elaborat je izradila radna grupa: mr. Biserka Bilušić, dipl. ing. arh., i mr. Leonida Kovač, dipl. pov. umj., s fotografijama akademskog slikara Igora Nikolića.

⁵ Rješenje o registraciji izradila je Zrinka Mažar, dipl. pov. umj., načelnica Odjela za pokretna i nematerijalna kulturna dobra u GZZSKP-a.

3 Istočno (unutarnje) pročelje Klaonice u Heinzlovoj ulici, 2001. godine (Fototeka GZZSKP-a)

Eastern (interior) facade of the slaughterhouse in Heinzlova Street, 2001 (Photo archives of GZZSKP)

1.1.3. INDUSTRIJSKI KRAJOLIK – POVIJESNA CJELINA INDUSTRIJSKOG SKLOPA »GRADSKA KLAONICA I STOČNA TRŽNICA«, HEINZELOVA 66 I 68

KRATKI KRONOLOŠKI HISTORIJAT IZGRADNJE SKLOPA⁶

1921.: odluka o gradnji, 1928. – 1931.: gradnja

projekt: arhitekt Walter Frese; izvedba: GP »Union d.d.«, uz tehnološku opremu poduzeća »Škoda«

izvedbeni projekt konstrukcije: arh. Nikola Molnar, gradnjom je ispred Gradskog građevnog ureda ravnao arh. Josip Gaupp, pod nadzorom arh. Ivana Zemljaka, uz konzultacijski nadzor arh. Petera Behrensa

Konzervatorski su elaborati uz prijedlog za registraciju kulturnog dobra izrađivani kontinuirano od travnja 2001. godine, te je na kraju 24. svibnja 2004. doneseno rješenje o registraciji (Klasa: UP/I-612-08/02-01/710) za povijesni i građevinski sklop industrijskog krajolika.⁷

Cjelovitost i očuvanost autentične graditeljske strukture, te prepoznatljivo prostorno - organizacijsko funkcioniranje postrojenja Povijesnu cjelinu sklopa »Gradske klaonice i stočne tržnice« čine važnim ostvarenjem značajnoga povijesnog razdoblja u razvoju grada Zagreba, te ga nedvojbeno označuju svojstvom kulturnog dobra. Očuvana izvorna gra-

đevna struktura procesnog postrojenja zauzima istaknuto mjesto unutar industrijske arheologije zagrebačke i cjelokupne hrvatske graditeljske baštine, te kao takva također pridonosi određenju kulturnog dobra. Građevinska supstancija koja je adaptacijama i dogradnjama bitno izmijenila strukturu, iako posjeduje stanovitu vrijednost, izdvajanjem je prostora stočne tržnice ostala izvan konteksta, te, kao ni kasnije gradnje, nema obilježja kulturnog dobra.

Mjere zaštite odnose se na potrebu očuvanja izvorne povijesne strukture procesnog postrojenja, koje svojim smještajem, volumenom i oblikovanjem, dokumentira jedno značajno razdoblje u razvoju grada i u bitnome određuje njegovu povijesnu urbanu matricu. Očuvanje povijesne građevne strukture podrazumijeva restituciju i sanaciju graditeljskog fonda spomeničke vrijednosti, uz mogućnost neinvazivne adaptacije i prenamjene, te mogućnost rekonstrukcije i uklanjanja objekata bez osobitih vrijednosti i gradnju prema detaljnim konzervatorskim uvjetima.

⁶ Frese, W. (1932.): Klaonica i stočna tržnica grada Zagreba, *Građevinski vjesnik*, 1 (3): 37 - 42, Zagreb; Frese, W. (1932.): Klaonica i stočna tržnica grada Zagreba, *Građevinski vjesnik*, 1 (4): 53 - 57, Zagreb i Frese, W. (1933.): Schlacht und Viehhof in Zagreb, *Deutsche Bauzeitung*, 2, Berlin

⁷ Konzervatorske je elaborate izrađivala grupa autora GZZSKP-a, Odjela za istraživanje i planiranje: Aleksander Laslo, dipl. ing. Arh.; Sanja Solarić, dipl. ing. arh., i Ana Vranić, dipl. pov. umj. te Vjeran Majnarić, dipl. ing. šum., iz Odjela za zaštitu prirode.

Prenamijenjeni avionski hangari na Borongaju, 2005. godine (Fototeka GZZSKP-a)

Changed purpose of airplane hangers in Borongaj, 2005 (Photo archives of GZZSKP)

1.1.4. INDUSTRIJSKI KRAJOLIK – POVIJESNA CJELINA »AERODROM BORONGAJ«, BORONGAJSKA CESTA BB

KRATKI KRONOLOŠKI HISTORIJAT IZGRADNJE SKLOPA⁸
1927.: ostvarenje redovitih linija civilnog prometa; 1928. – 1929.: pristanišna zgrada; 1928. –1932.: hangari

Zavod je tijekom 2004. godine izradio konzervatorski elaborat uz prijedlog za registraciju predmetnoga kulturnog dobra, te je ono 24. svibnja 2004. i registrirano (Klasa: UP/I-612-08/02-01/711) kao Industrijski krajolik povijesne cjeline »Aerodrom Borongaj«, koja je danas u namjeni sklopa tvornice »Končar d. d.«.⁹

Mjere zaštite predmetnog područja odnose se na potrebu očuvanja vrijedne povijesne strukture, koja svojim smještajem, prostornom organizacijom, volumenima i oblikovanjem, dokumentira značajno razdoblje u razvoju grada i u pristupu rješavanju tada tek uvedenoga prijevoza zrakoplovima. Očuvanje povijesne prometne strukture podrazumijeva očuvanje, restituciju i obnovu graditeljskog fonda spomeničke vrijednosti koji čini pristanišna zgrada aerodroma (stara upravna zgrada tvornice Končar d. d.), za koji je uvjetovano intaktno održavanje i mogućnost neinvazivne prenamjene. Za avionske hangare kao građevinski fond ambijentalne vrijednosti uvjetovani su očuvanje i restitucija izvornoga građevnog gabarita i konstrukcije, očuvanje pojedinih dijelova izvorne konstrukcije, te mogućnost rekonstrukcije i prenamjene.

Graditeljski fond bez posebnih obilježja čine naknadno izgrađene građevine, prigradnje i nove tvorničke hale, za koje su moguće opsežnije rekonstrukcije, prenamjene, uklanjanje i nova izgradnja. Hortikulturnim je uređenjem uvjetovano očuvanje izvornih značajki kvalitetnoga pejzažnoga prostornog koncepta.

Prenamijenjena pristanišna zgrada »Aerodroma Borongaj« 2011. godine, (Fototeka GZZSKP)

Changed purpose »Borongaj Airport« building, 2011 (Photo archives GZZSKP)

⁸ *** (1933.): Iz Zagreba i pokrajine, *Svijet*, 8 (7): 129, Zagreb

⁹ Konzervatorske je propozicije izradio arhitekt Mladen Perušić, načelnik u GZZSKP-a.

Pogled s jugozapada na sklop Gliptoteke HAZU u Medvedgradskoj ulici, 2007. godine (Fototeka GZZSKP-a)
Front page of the conservation study of the Sculpture Collection of the Croatian Academy of Arts and Sciences in Medvedgradska Street, 2007 (Photo archives of GZZSKP)

1.1.5. SKLOP ZGRADA

»GLIPTOTEKE HRVATSKE AKADEMIJE ZNANOSTI I UMJETNOSTI«, MEDVEDGRADSKA 2

KRATKI KRONOLOŠKI HISTORIJAT IZGRADNJE SKLOPA¹⁰

Prva zgrada Tvornice koža izvedena je 1869. godine prema projektu graditelja Janka Jambrišaka. Intenzivna dogradnja tvorničkih postrojenja započela je 1871. Godine, kada je tvornicu preuzelo dioničko društvo »Povlastjena kožarska tvornica u Zagrebu« (sinovi Vatroslava Šterna). Veliki industrijski sklop kontinuirano se gradio i dograđivao tijekom cijelog perioda proizvodnje, proširivši se na obje obale potoka Medveščak u dolini, na obronku brijega i u Novoj Vesi, prema projektima uglednih zagrebačkih arhitekata Janka Grahora, Kune Waidmanna, Martina Pilara i Janka Holjca. Godine 1899. – 1900. prema projektu arhitekta Janka Holjca izgrađena je izdužena ulična glavna tvornička zgrada, a 1896. godine prema projektu arhitekta Martin Pilara dograđena je i dvorišna skladišna zgrada usporo Medvedgradskom ulicom i Novom Vesi. Višekratno dograđivana dvorišna skladišna zgrada (Janko Holjac, 1905.; »Benedik i Baranyai«, 1907.) obnovljena je nakon požara kao jedinstvena građevina (J. Dubsky, 1926.). Jednokatna zgrada negdašnje kotlovnice i strojarnice (Janko Holjac, 1899. – 1900.) zatvara tvornički sklop na sjevernoj strani prema Maloj ulici. Usporedno s Medvedgradskom ulicom južno parcelu zatvara četvrta zgrada izgrađena 1919. – 1920. godine s prostranim dvorištem. Zgrade preostale nakon požara 1926. godine prestale su služiti tvorničkoj svrsi 1937. godine. Četiri su zgrade negdašnjega novog dijela sklopa »Tvornice za strojenje i bojadanje koža« sjeverno od Zavojne ceste, građene opekom na način

gradnje industrijske arhitekture 19. stoljeća, 1940. – 1941. godine prenamijenjene za potrebe tadašnje Gipsoteke, danas Gliptoteke Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti.

Sklop zgrada »Gliptoteke Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti« je nakon izradbe konzervatorskog elaborata GZZSKP-a tijekom 2007. godine, 25. rujna 2007. i registriran (Klasa: UP/I-612-08/02-01/498) kao povijesni sklop i javna građevina.¹¹

Adaptacije zgrada bivše kožare za muzeološke potrebe Gliptoteke provedene su postupno tijekom niza godina i uglavnom se odnose na sanacije i preinake kojima se očuvao izvorni izgled građevina. Sustavno saniranje lošega građevinskog stanja izložbenih prostora izvedeno je polovinom 1980-ih godina, a 2000. godine uređen je i Park skulptura prema projektu akademika Miroslava Begovića. Hortikulturno uređenje jednostavne je koncepcije uz dva naglašena elementa: drvored jablana uz zapadnu ogradu parcele i penjačice – trolisne lozice te brljšana na pročeljima zgrada. Dvorišni su prostori uređeni kao travnate ili sipinjene plohe ispresijecane stazama.

Avangardna ideja o smještaju muzeja u tipičnu industrijsku arhitekturu ostvarena 1940-ih godina u slučaju Gliptoteke primjer je uspješne adaptacije i revitalizacije graditeljskog naslijeđa promjenom namjene uz očuvanje izvorne građevinske supstancije.

¹⁰ Dobronić, L. (1974): nav. dj.: 230-231.

¹¹ Konzervatorski elaborat u sklopu registracije kulturnog dobra izradila je Ana Vranić, dipl. pov. umj. u GZZSKP-u.

Upravna zgrada »Zagrebačke pivovare« u Ilici, 2003. godine (Fototeka GZZSKP-a)

Administrative building of »Zagrebačka pivovara« (Zagreb Brewery) in Ilica Street, 2003 (Photo archives of GZZSKP)

1.1.6 SKLOP »ZAGREBAČKE PIVOVARA« SA ZGRADOM PORTE, UPRAVNOM ZGRADOM, RESTORANOM S VRTOM I VODOTORNJEM, ILICA 224

KRATKI KRONOLOŠKI HISTORIJAT IZGRADNJE SKLOPA
1892.: početak gradnje; 1913. – 1928.: dogradnje; nakon Drugoga svjetskog rata: rušenja, dogradnje i nove gradnje-projekti: arh. Kuno Waidmann; projekt proširenja i dogradnje: poduzeće »Pilar, Mally i Bauda«¹²

GZZSKP je 2002. godine izradio konzervatorski elaborat za Sklop »Zagrebačke pivovare«, a registracija je povijesnog i građevinskog sklopa (Klasa: UP/I-612-08/02-01/710) ostvarena 31. siječnja 2003.¹³

Tvorničke su zgrade organizirane s obiju strana središnjeg prolaza koji se proteže u smjeru sjever – jug. Uz Ilicu su smještene porta i restoran s kestenovim vrtom, a zgrada za činovnike (danas upravna zgrada), građena u dvjema fazama, uvučena je od ulice i smještena lijevo od prolaza. Iza činovničke je zgrade prema zapadu izgrađen vodotoranj. Glavna tvornička zgrada (pivovara i sladara) danas je pregrađena i dograđena, a smještena je sjeverno od upravne zgrade, te je pred njom prema jugu bio uređen park s fontanom. Desno od prolaza bilo je skladište ječma i slada. Glavna je tvornička zgrada bila dijelom dvokatna, a dijelom trokatna. Skladište ječma i slada, te zgrada za činovnike i porta bile su jednokatne, dok su svi ostali gabariti bili prizemni. Vanjski i unutarnji poprečni zidovi zgrada bili su

građeni od opeke, dok su veći rasponi u razini podruma i prizemlja bili prevladavani lijevanožljeznim stupovima koji su nosili nadozid od opeke sa svodovima. Neožbukana je opeka bila osnovni materijal izvornih tvorničkih zgrada, a, osim zidnih ploha, i svi su detalji pročelja izvedeni od istog materijala.

Sklop tvorničkih zgrada pivovare potkraj 19. i početkom 20. stoljeća tvorio je funkcionalnu i skladno komponiranu cjelinu, ali je zbog mnogobrojnih pregradnji i adaptacija izgubio prvotnu arhitektonsku cjelovitost. Svoju prvotnu oblikovnost sačuvala su zgrade porte s restoranom, upravne zgrade i vodotornja nad kojima je uspostavljena maksimalna konzervatorska zaštita, te koje se pod nadzorom i obnavljaju.

7 Obnovljeni vodotoranj »Zagrebačke pivovare« u Ilici, 2011. godine (Fototeka GZZSKP-a)
Reconstructed water-tower of »Zagrebačka pivovara« in Ilica Street, 2011 (Photo archives of GZZSKP)

¹² Dobronić, L. (1974): nav. dj.: 234-235.

¹³ Konzervatorski elaborat u sklopu registracije kulturnog dobra izradila je Jasna Ščavničar Ivković, dipl. ing. arh., u GZZSKP-u.

1. INDUSTRIJSKA ARHEOLOGIJA UPISANA U REGISTAR KULTURNIH DOBARA RH/1.2. POJEDINAČNE GRAĐEVINE

Prenamijenjena zgrada negdašnje Svilane u Maksimiru, 2010. godine (Fototeka GZZSKP-a)
Changed purpose building of the former Svilana (silk-mill) in Maksimir, 2010 (Photo archives of GZZSKP)

1.2.1. SVILANA, MAKSIMIRSKI PERIVOJ (PARK MAKSIMIR)

*KRATKI KRONOLOŠKI HISTORIJAT IZGRADNJE¹⁴
početkom 19. stoljeća (prije 1853. godine): izgradnja
projekt: bečki arhitekt Schücht? (projektirao je većinu sukcesivno izvođenih maksimirskih gospodarskih zgrada)*

Maksimirska je Svilana kao javna građevina registrirana 21. studenoga 2002. (Klasa: UP/I-612-08/02-01/639) kao povijesni i građevinski sklop. Kulturno je pak dobro *Park Maksimir* upisano u Registar kulturnih dobara RH pod registarskim brojem Z-1528, a pod brojem 172 upisano je i u Upisnik zaštićenih prirodnih vrijednosti.¹⁵

Zgrada bivše svilane velika je gospodarska građevina smještena sjeverno od zgrade Poljoprivrednog i Šumarskog fakulteta. Izgrađena je vjerojatno u vrijeme gradnje Haulikova ljetnikovca, jer točan datum gradnje nije poznat, a sigurno je da je 1835. godine već postojala. Zgrada je pravokutnoga tlocrta natkrivena dvostrešnim krovom pokrivenim crijepom, a ostvarena je u visini prizemlja i visokog kata kojemu su na južnom i sjevernom pročelju ugrađena dva usporedna niza niskih i uskih prozora, pa se građevina doima dvokatnom. Zabati su izvorno bili rastvoreni samo tavanskim prozorima, ali su naknadno rastvarani većim brojem oblikovno i dimenzijom neprimjerenih prozorskih otvora. Ulazna su vrata

smještena u središnjoj osi južnoga pročelja, a pred njima je povišeni drveni trijem natkriven jednostrešnim krovom. Unutrašnje su prostorije služile za čahure svilene bube, dok su danas prenamijenjene u skladišne prostore.

Prenamijenjena zgrada bivše Svilane u Maksimiru 2010. godine, (Fototeka GZZSKP)

Changed purpose building of the former Svilana (silk-mill) in Maksimir, 2010 (Photo archives of GZZSKP)

¹⁴ Dobronić, L. (1974): nav. dj.: 225-226.

¹⁵ Konzervatorski elaborat u sklopu registracije kulturnog dobra izradila je Ana Vranić dipl. pov. umj., u GZZSKP-u.

Pogled sa sjeveroistoka na Tvornicu duhana u Klaićevoj ulici, 2005. godine (Fototeka GZZSKP-a)

Front page of the conservation study for the Tobacco Factory in Klaićeva Street, 2005 (Photo archives of GZZSKP)

1.2.2. TVORNICA DUHANA U ZAGREBU, KLAJČEVA 13

KRATKI KRONOLOŠKI HISTORIJAT IZGRADNJE¹⁶

1881. – 1882.: izgradnja

projekt: ing. Rupert Melkus, uz tehničku suradnju Milana Lenucija i Aleksandera Seća

Dogovorom je Gradskog poglavarstva i komisije za preseljenje tvornice duhana 1880. godine dogovoreno da se nova zgrada podigne blizu današnje Pongračeve kasarne i do Ciglane, u novoformiranoj Tvorničkoj ulici (današnja Klaićeva). Nova je tvornica otpočela s radom 1882. godine, a kako se nakon Prvoga svjetskog rata smanjila potrošnja cigara koje su dotada bile glavni proizvod tvornice duhana, 1938. godine odlukom su Uprave državnih monopola provedene adaptacije kako bi se prešlo na proizvodnju cigareta.

Tvornica je duhana u Zagrebu nakon konzervatorskog elaborata izrađenog 2006. godine kao javna građevina i registrirana 23. veljače 2006. (Klasa: UP/I-612-08/06-06/35) kao povijesni i građevinski sklop.¹⁷

Postupna modernizacija i proširenje postrojenja Tvornice duhana Zagreb započeti su 1961. godine prema projektu arhitekta Frana Bahovca, što je rezultiralo otvaranjem novog dijela tvornice s proizvodnim halama i upravnom zgradom u Jagićevoj bb 1971. godine. Prvotna je građevinska struktura pretrpjela neznatne preinake izvedene laganim materijalima, te je izvorna oblikovnost

kraljevske ugarske Tvornice duhana u Zagrebu očuvana u cijelosti. Tvornica duhana u Zagrebu, koja je dvadesetak godina starija od negdašnje Tvornice koža, jedina je cjelovito očuvana građevina industrijske arhitekture druge polovine 19. stoljeća, iznimnih konstrukcijskih i oblikovnih obilježja. Trenutačno je u tijeku njezina prenamjena u Hrvatski povijesni muzej, prema projektima rekonstrukcije i prilagodbe novoj namjeni, koje je izradio projektirni tim arhitekta Ivice Plaveca.

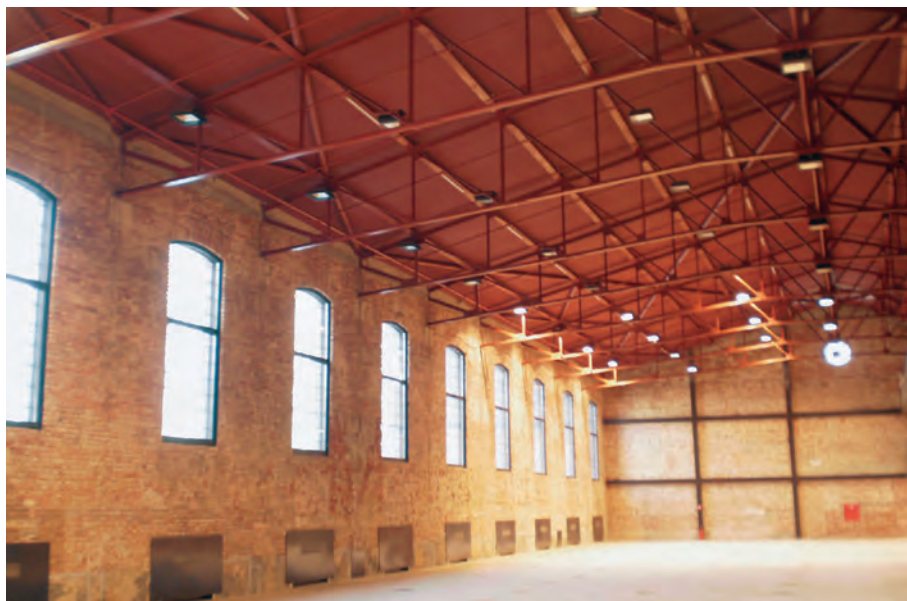

10 Interijer Tvornice duhana Zagreb u Klaićevoj ulici, 2005. godine (Fototeka GZZSKP-a)

Interior of the Tobacco Factory Zagreb in Klaićeva Street, 2005 (Photo archives of GZZSKP)

¹⁶ Dobronić, L (1974): nav. dj.: 232.; Despot, M. (1974.): Nekoliko podataka o postanku tvornice duhana u Zagrebu godine 1869, *Iz starog i novog Zagreba* (svezak IV): 241-250, Zagreb

¹⁷ Konzervatorski elaborat u sklopu registracije kulturnog dobra izradila je Ana Vranić, dipl. pov. umj., u GZZSKP-u.

Interijer prenamijenjene zgrade bivše Konjaničke vojarne (hale »TKZ«) u Gradišćanskoj ulici, 2011. godine (Fototeka GZZSKP-a)

Interior of the changed purpose building of the former Cavalry Barracks (»TKZ« halls) in Gradišćanska Street, 2011 (Photo archives of GZZSKP)

1.2.3. ZGRADA JAHAOINICE BIVŠE KONJANIČKE VOJARNE, GRADIŠĆANSKA 26

KRATKI KRONOLOŠKI HISTORIJAT IZGRADNJE¹⁸

1910.: izgrađena jahaonica Konjaničke vojarne i zgrada momčadi

projekt: građevinsko poduzeće »Emil Eisner i Adolf Ehrlich«

1924.: gradnja susjedne tvornice pamuka »Herman Pollak i sinovi« te sustavno širenje na parcelu Konjaničke vojarne koja je s vremenom adaptirana za novu industrijsku namjenu koju je izvelo isto poduzeće, a prema projektima ing. Đure Ehrliha

Zgrada jahaonice bivše Konjaničke vojarne u Gradišćanskoj 26 desetljećima je bila u namjeni proizvodno-skladišnoga prostora različitih tekstilnih tvornica, te je njezina konzervatorska dokumentacija izrađena u sklopu konzervatorskog elaborata za *Tekstilni kombinat Zagreb* iz 2002. godine.¹⁹ Preventivno je zaštićena 28. ožujka 2003. (Klasa: UP/I-612-08/02-03/49), a naposljetku je kao javna građevina i registrirana (Klasa: UP/I-612-08/05-06/1253) 8. studenoga 2005. kao povijesni i građevinski sklop.

Zgrade vojarne su uklapanjem u strukturu industrijskih postrojenja tvornice doživjele su znatne preinake i prenamjene, no, usprkos svemu, zgrada jahaonice (prila-

gođena za skladišni prostor tvornice) očuvala je izvorna i prepoznatljiva graditeljska i oblikovna obilježja. Godine 2011. prenamijenjena je u galerijski prostor.

Zgrada negdašnje jašione Konjaničke vojarne (hale »TKZ«) prenamijenjena u privatnu galeriju »LAUBA«, u Gradišćanskoj ulici, 2012. godine (foto: Gordana Jerabek)

Building of the former riding school of the Cavalry barracks (production hall of »TKZ«) transformed into a private gallery »LAUBA«, in Gradišćanska Street, 2012 (photo by Gordana Jerabek)

¹⁸ Podaci iz Zbirke građevinske dokumentacije Državnog arhiva u Zagrebu (HR-DAZG-1122, ZGD; Gradišćanska 26).

¹⁹ Konzervatorsku je dokumentaciju izradila grupa autora GZZSKP-a, Odjela za istraživanje i planiranje: Ankica Nišević, dipl. ing. arh; Zrinka Mažar i Ana Vranić, dipl. pov. umj.

Pogonska zgrada negdašnje Tvornice svijeća »Iskra« u Bužanovoj ulici, 2008. godine (Fototeka GZZSKP-a)

Workshop building of the former candle factory »Iskra« in Bužanova Street, 2008 (Photo archives of GZZSKP)

1.2.4. POGONSKA ZGRADA NEGDAŠNJE TVORNICE SVIJEĆA »ISKRA«, BUŽANOVA BB

KRATKI KRONOLOŠKI HISTORIJAT IZGRADNJE²⁰

1926. – 1928.: projektiranje i gradnja

projekt: ing. Josip Dubsky

Osim pogonske zgrade u razdoblju od 1926. do 1928. godine dograđene su i stambena jednokatnica i skladište, prema projektima građevinskog poduzetništva »Josip Dubský i drug«, te je adaptirana postojeća tvornička zgrada izgrađena 1923. godine prema projektu ing. Oskara Jenka.

Konzervatorska dokumentacija Pogonske zgrade tvornice svijeća »Iskra« u Bužanovoj bb izrađivana je u sklopu konzervatorskih elaborata za *Urbanistički plan uređenja »Prostor Peščenica – sjever – Štrigina«*, kontinuirano radenih u GZZSKP-u od studenoga 2000. do ožujka 2004. godine.²¹ Javna je građevina kao povijesni i građevinski sklop naposljetku registrirana (Klasa: UP/I-612-08/08-06/156) 14. svibnja 2008.

Usprkos brojnim dogradnjama i preinakama tvorničkoga sklopa pogonska je zgrada bivše tvornice »Iskra« očuvana u izvornim arhitektonsko-graditeljskim i oblikovnim obilježjima, karakterističnima za vrijeme gradnje i namje-

nu. Kao očuvani primjer industrijske arhitekture dvadesetih godina 20. stoljeća odlikuje se kulturno - povijesnom, graditeljsko - tipološkom, arhitektonskom i ambijentalnom vrijednošću. Naknadno se tvornički sklop kontinuirano razvijao i proširivao različitim tvorničkim sadržajima poput tvornica »Lim« i »Biserka« sve do 2004. godine, kada je na većem dijelu tvorničkoga sklopa izgrađeno stambeno naselje, a ulična je zgrada negdašnje tvornice igraćaka »Biserka« dograđena, rekonstruirana i adaptirana kao poslovni prostor, uz konzervatorski nadzor kojim se osiguralo očuvanje njezine ambijentalne vrijednosti.

Pogonska zgrada negdašnje Tvornice svijeća »Iskra« u Bužanovoj ulici, 2012. godine (foto: Gordana Jerabek)

Workshop building of the former candle factory »Iskra« in Bužanova Street, 2012 (Photo by Gordana Jerabek)

²⁰ Jukić, T. (1999): Povijesno - urbanistički razvoj područja Peščenice – sjever u Zagrebu, *Prostor*, 7(1/17). 25-48, Zagreb i podaci iz Zbirke građevinske dokumentacije Državnog arhiva u Zagrebu (HR-DAZG-1122, ZGD; Bužanova 2)

²¹ Konzervatorsku je dokumentaciju izradila grupa autora GZZSKP-a, Odjel za istraživanje i planiranje: Aleksander Laslo, dipl. ing. Arh.; Ankica Nišević, dipl. ing. Arh., i Barbara Lonjak Zlopaša, dipl. ing. Arh. te Odjel za zaštitu prirode: Željko Belčić, dipl. ing. šum., i Jadranka Janjić, dipl. ing. šum.

Negdašnja Samospojna središnjica i pošta u Krapinskoj ulici, 1953. godine (Fototeka GZZSKP-a)

Front page of the conservation study on the former self-standing headquarters and post office in Krapinska Street, 2001 (Photo archives of GZZSKP)

1.2.5. ZGRADA NEGDAŠNJE »SAMOSPOJNE SREDIŠNJICE I POŠTE«, KRAPINSKA 45

KRATKI KRONOLOŠKI HISTORIJAT IZGRADNJE²²

1942. – 1944./1948. – 1949.: *gradnja*; 1952. – 1953.: *adaptacija u tvornicu telefona »Nikola Tesla«*
projekt: *arh. Stjepan Planić*

Zgrada negdašnje »Samospojne središnjice i pošte« u Krapinskoj 45 danas je u namjeni ambulante, instituta i restorana tvornice »Ericsson-Nikola Tesla«. Konzervatorska je dokumentacija za predmetni tvornički sklop izrađena 2001. godine.²³ Zgrada je preventivno zaštićena 12. prosinca 2003. (Klasa: UP/I-612-08/03-003/49), a naposljetku je 8. studenoga 2005. i registrirana (Klasa: UP/I-612-08/05-06/1250) kao povijesni sklop i javna građevina.

Manja je sjeverna zgrada danas u funkciji ambulante i toplinske stanice, a u prislonoj i povezanoj većoj južnoj zgradi danas su institut i restoran. Građevina negdašnje »Samospojne središnjice i pošte« sačuvani je primjer industrijske arhitekture kvalitetnih funkcionalnih i oblikovnih rješenja realiziranih prema načelima »moderne« arhitekture s izražajnim autorskim obilježjima arh. Stjepana Planića.

Današnja tvornica »Ericsson - Nikola Tesla« u Krapinskoj ulici broj 45. 2012. godine, (foto: Gordana Jerabek)

Present day factory »Ericsson – Nikola Tesla« in Krapinska Street no. 45, 2012 (photo by Gordana Jerabek)

²² Radović Mahečić, D. (2003.2): Stjepan Planić 1900. – 1980, *Katalog izložbe u Glijptoteci HAZU*: 112, 114-115, Zagreb te podaci iz Zbirke građevinske dokumentacije Državnog arhiva u Zagrebu (HR-DAZG-1122, ZGD; Krapinska 45).

²³ Konzervatorsku je dokumentaciju izradila grupa autora GZZSKP-a, Odjel za istraživanje i planiranje: Ankica Nišević, dipl. ing. Arh.; Zrinka Mažar, dipl. pov. umj.; Sanja Solarić, dipl. ing. arh. i Ana Vranić, dipl. pov. umj., te Odjel za zaštitu prirode: Jadranka Janjić, dipl. ing. šum., i Vjeran Majnarić, dipl. ing. šum.

2. INDUSTRIJSKA ARHEOLOGIJA POD PREVENTIVNOM ZAŠTITOM

GZZSKP je trenutačno stavio pod preventivnu zaštitu dva kulturna dobra za koja se predmnijeva da imaju svojstva kulturnog dobra, premda su u pripremi zaštite i preostale vrijedne gradske industrijske arheologije.

Strojarnica zdenca »Gradskog vodovoda« u Zagorskoj ulici, 2010. godine (Fototeka GZZSKP-a)

Engine room (reservoir pump) of the »City Waterworks«, Zagorska, 2010 (Photo archives of GZZSKP)

Južni zid zgrade negdašnje »Munjare« u Zagorskoj ulici, 2010. godine (Fototeka GZZSKP-a)

South wall of the building of the former »Munjara«, Zagorska, 2010 (Photo archives of GZZSKP)

2.1. STROJARNICA ZDENCA »GRADSKOG VODOVODA«, ZAGORSKA 1/MAGAZINSKA CESTA

KRATKI KRONOLOŠKI HISTORIJAT IZGRADNJE²⁴

1907.: zgrada Gradske električne centrale – »Munjare« u krugu gradskog vodovoda

1928.: strojarnica zdenca; projekt: arh. Juraj Denzler

Konzervatorske su preporuke za urbanistički plan uređenja područja »Elektrana - Toplana - Vodovod« u Zagorskoj/Magazinskoj cesti izrađivane u ožujku 2004. te ponovno u ožujku 2010. godine mjerama zaštite dijela povijesnoga sklopa negdašnjeg »Gradskog vodovoda«.²⁵ Preventivna je zaštita za strojarnicu zdenca ostvarenog unutar industrijskog sklopa u Zagorskoj 1 naposljetku donesena 30. ožujka 2010. (Klasa: UP/I-612-08/10-03/5).²⁶

²⁴ Jakšić, N. i Karač, Z. (2009.): Strojarnica i bunar u zagrebačkom Botaničkom vrtu, *Građevinar*, 61 (3): 245, Zagreb i podaci arhitekta Aleksandera Lasla.

²⁵ Konzervatorske su propozicije izradili arhitekti: Višnja Bedenko, Aleksander Laslo i Sanja Veršić, GZZSKP.

²⁶ Rješenje o preventivnoj zaštiti izradila je voditeljica Odjela za istraživanje, zaštitu i mjere zaštite nepokretnih kulturnih dobara Sanja Veršić, dipl. ing. arh.

Primjenom kriterija utvrđenih u konzervatorskoj dokumentaciji za GUP grada Zagreba utvrđeno je da nema osnove za donošenje rješenja o zaštiti sklopa kao kulturnog dobra, ali je neupitno utvrđeno obilježje povijesne strukture vrijedne očuvanja kod strojarnice zdenca za koju je naknadno doneseno i rješenje o preventivnoj zaštiti.²⁷ Ambijentalnom je vrijednošću obilježen i ulazni dio ograde sklopa, kao i jugoistočna vizura na južni zid zgrade »Munjare« koji je jedini ostao očuvan u izvornom oblikovanju.

Južni zid zgrade negdašnje »Munjare« u Zagorskoj ulici 2010. godine, (Fototeka GZZSKP-a)

South wall of the building of the former »Munjara«, Zagorska, 2010 (Photo archives of GZZSKP)

²⁷ Revizija konzervatorske podloge GZZSKP-a za GUP iz ožujka 2003. godine.

Probni toranj Tvornice električnih žarulja »TEŽ« u Folnegovićevoj ulici, 2010. godine (Fototeka Zrinke Paladino)

Testing tower of the Electric Light-bulb Factory »TEŽ«, Folnegovićeva, 2010 (Photo archives, Zrinka Paladino)

2.2. ZGRADA NEGDAŠNJE GLAVNE PROIZVODNE HALE, DVOKATNI SEGMENT UREDSKO - SKLADIŠNE ZGRADE I PROBNI TORANJ S OSTAKLJENIM SPOJNIM KOMUNIKACIJSKIM MOSTOM TVORNIČKE ELEKTRIČNIH ŽARULJA »TEŽ«, FOLNEGOVIĆEVA 10

KRATKI KRONOLOŠKI HISTORIJAT IZGRADNJE²⁸

Tvornica električnih žarulja »TEŽ« u Folnegovićevoj 10 u svojim je prvobitnim gabaritima projektirana i građena od 1947. do 1953. godine. Sukcesivno je tvornički sklop dograđivan do 1965. godine, a projekte je od početka do kraja izgradnje tijekom gotovo dva desetljeća izrađivao akademski arhitekt Lavoslav Horvat.

Zgrada negdašnje glavne proizvodne hale, dvokatni segment uredsko-skladišne zgrade i probni toranj s ostakljenim spojnim komunikacijskim mostom, kao dijelovi industrijskoga sklopa Tvornice električnih žarulja, »TEŽ«, u Folnegovićevoj 10 preventivno su zaštićeni rješenjem od 23. travnja 2010. (Klasa: UP-I-612-08/10-03/6).²⁹

Dogradnja godine 1963. projektiranoga probnog tornja oblikovno je podigla razinu postojećega tvorničkog sklopa, te toranj i danas čini jedinstveno arhitektonsko rješenje koje je desetljećima ostalo prepoznatljivim urbanim markerom. Istodobno su projektirane i ostvarene dogradnje koje su tvornicu potpuno gabaritno definirale, iako je cjelovita zamisao dogradnje i preuobličenja cijele tvornice ipak ostala neostvarena. Građevine koje se ističu unutar današnjega tvorničkog sklopa »TEŽ trgovina d. o. o.« jesu

Zgrada negdašnje glavne tvorničke hale te dvokatni segment Uredsko - skladišne zgrade kvadratnoga tlocrta s Probnim tornjem i ostakljenim dvokatnim spojnim komunikacijskim mostom. Visokom arhitektonskom i kulturno - povijesnom vrijednošću, očuvanošću unutarnjih i vanjskih struktura, građevinskih materijala, volumena i detalja izdvojene građevine naglašavaju svoju specifičnu funkciju, a uporabljeni materijali upućuju na tehnički doseg i mogućnosti razdoblja u kojima su građene. Preventivno zaštićene građevine unutar današnjega tvorničkoga sklopa »TEŽ trgovina d. o. o.« svojom očuvanošću, neupitnom arhitektonskom kvalitetom i kulturno - povijesnom vrijednosti svjedoče o rastu i razvoju sklopa, kao i o utjecaju na razvoj industrijske arhitekture te slike grada Zagreba. Preostale građevine na području »TEŽ trgovina d. o. o.«, bez obzira na kvalitetu, ne dominiraju slikom prostora i nemaju spomenička svojstva.

28 Paladino, Z. (2011.): *Lavoslav Horvat: Arhitektonsko djelo 1922. – 1977.* (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, neobjavljen doktorski rad): 199-206, 544-547, Zagreb

29 Rješenje o preventivnoj zaštiti izradila je zamjenica pročelnika u GZZSKP-u dr. sc. Zrinka Paladino, dipl. ing. arh.

3. INDUSTRIJSKA ARHEOLOGIJA S OBILJEŽJIMA POVIJESNE GRADITELJSKE STRUKTURE ZAŠTIĆENA KAO INTEGRALNI DIO ZAŠTIĆENE POVIJESNE URBANE CJELINE GRADA ZAGREBA/3.1. SKLOPOVI

Pogled iz Derenčinove ulice na stari pogon tvornice »Badel« u Šubićevoj/Martićevoj/Derenčinovoj/Vlaškoj ulici, 2007. godine (Fototeka GZZSKP-a)

View from Derenčinova towards the old » « factory plant in Šubićevo/Martićevo/Derenčinova/Vlaška, 2007 (Photo archives of GZZSKP)

3.1.1. BLOK »BADEL«, ŠUBIĆEVA/MARTIĆEVA/DERENČINOVA/VLAŠKA ULICA

KRATKI KRONOLOŠKI HISTORIJAT IZGRADNJE³⁰

1898. rezidencija i tvornička poslovnica (Karl Greiner); 1915.,

1918. i 1926.: dogradnje (Ignjat Fischer)

1918. – 1919.: zgrade rafinerije i pecare žeste/kasnije dijelom tvornice »Gorica« (Ignjat Fischer)

1918. – 1921.: proizvodna zgrada tvornice pjenice (Ignjat Fischer i Josip Dubsky)

1926.: poslovno-pogonski trakt ispred pogonskih zgrada – zgrada skladišta (Ignjat Fischer i Josip Dubsky)

Konzervatorske propozicije za »Blok Badel« u Šubićevoj, Martićevoj, Derenčinovoj i Vlaškoj ulici nastale su izradbom Detaljnoga plan uređenja bloka 2002. godine.³¹

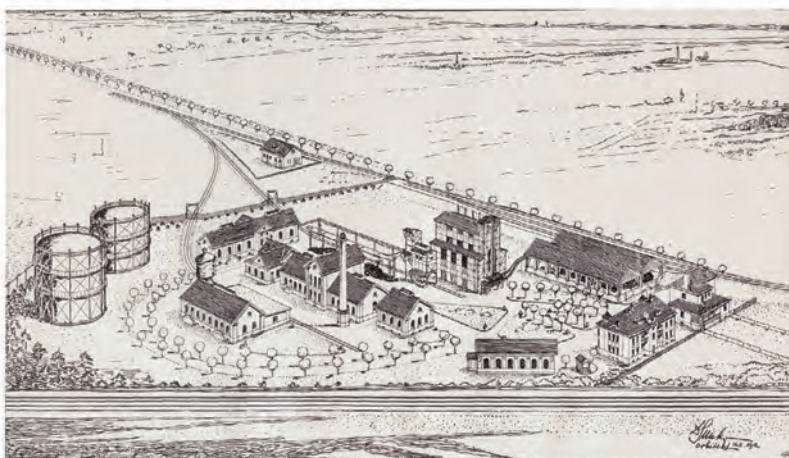
Konzervatorskom podlogom za GUP Grada Zagreba i prijedlogom zoniranja režima zaštite Povijesne urbane cjeline grada Zagreba utvrđeno je da je blok »Badel« ostvaren na prostoru oko negdašnje tvornice »Arko« te pripada istočnom dijelu grada koji je urbanistički planiran i definiran u prvoj polovini 20.

stoljeća.³² Unutar konteksta povijesnog razvoja i širenja grada predmetni je prostor danas integralni dio zaštićene donjogradske urbane strukture, sa značajnom povijesno - urbanističkom ulogom i vrijednošću u povijesnoj matrici i slici grada. Uz očuvane građevine prve i druge razvojne faze Tvornice »Arko« unutar građevinske strukture Tvornice »Badel« nalaze se i izvorne jezgre postrojenja. Na temelju kulturno - povijesne, prostorne, arhitektonske i inženjersko - tehničke vrijednosti, značajna su ostvarenja unutar industrijskoga sklopa: rezidencija i tvornička poslovnica (danas upravna zgrada Tvornice »Badel«) u Vlaškoj 116, u cijelosti dokumentirajući slojevitost višekratnih prenamjena i prilagodbi prostorne strukture; proizvodna zgrada tvornice pjenice sa spregnutom armiranobetonskom nosivom strukturom, metalnom krovnom rešetkom te kompozicijom pročeljne opne, dokumentirajući industrijski standard epohe cjelovitošću konstrukcijsko - oblikovnog koncepta; zgrade rafinerije i pecare žeste (kasnije dijelom Tvornice »Gorica« na uglu Martićeve i Šubićeve ulice) s kompozicijom pročeljne opne, reklamom na krovu, urbanom impostacijom i karakterističnom vizurom; te poslovno - pogonski trakt ispred pogonskih zgrada – zgrada skladišta koji detaljem stiliziranog portika sjevernoga pročelja i naglašenom oblikovnom pretenzijom planiranoga reprezentativnog ulaza u postrojenje teži ublaživanju konflikta s urbaniziranim okolišem.

³⁰ Kronološki je pregled izgradnje izradila grupa autora GZZSKP-a: Aleksander Laslo, dipl. ing. arh.; Silvije Novak, prof.; Zrinka Mažar, dipl. pov. umj., i Ana Vranić, dipl. pov. umj.. Podaci iz Zbirke građevinske dokumentacije Državnog arhiva u Zagrebu (HR-DAZG-1122, ZGD; Vlaška 106-116 (Tvornica »Badel«).

³¹ Konzervatorsku je dokumentaciju izradila grupa autora GZZSKP-a: Aleksander Laslo, dipl. ing. arh.; Ankica Nišević, dipl. ing. arh.; Silvije Novak, prof.; Zrinka Mažar, dipl. pov. umj.; Ana Vranić, dipl. pov. umj., i Hrvoje Vrsalović, dipl. ing. arh.

³² Osnovna povijesno urbanistička analiza i valorizacija prostora provedena je u konzervatorskoj dokumentaciji za Generalni urbanistički plan Grada Zagreba, izrađenoj u GZZSKP-u, 2000. – 2001. godine, ali i na temelju dostupne referentne dokumentacije, poput Konzervatorsko - urbanističke dokumentacije za PUP Donji grad, izrađene 1988. godine u Regionalnom zavodu za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu.

»Gradska plinara« iz konzervatorskog elaborata u sklopu UPU
 »Heinzelova – Radnička – željeznička pruga«, 2005. godine
 City Gasworks, from the conservation plan included in UPU
 »Heinzelova-Radnička-railway line«, 2005

3.1.2. GRADSKA PLINARA, RADNIČKA CESTA 1

KRATKI KRONOLOŠKI HISTORIJAT IZGRADNJE³³

1911.: upravna i zdravstvena zgrada, te postrojenja za proizvodnju plina nove Gradske plinare; 1911. – 1912.: stanovi za potrebe radnika Plinare
 projekt: arh. Dionis Sunko

Područje povijesnih industrijskih sklopova s povijesno-graditeljskom strukturom spomeničkih i ambijentalnih vrijednosti koje uz Plinaru uključuje i Industrijski krajolik Gradske klaonice i stočne tržnice u Heinzelovoj 66 i 68 te Tvornicu papira na Zavrtnici 17, detaljno je obrađeno konzervatorskom dokumentacijom *Urbanistički plan uređenja »Heinzelova - Radnička - željeznička pruga«* u rujnu 2005. godine.³⁴

Industrijski je krajolik klaonice već detaljno opisan, a Tvornica je papira (adaptacija i dogradnja Gradske živodernice za potrebe Tvornice papira s novim gradnjama ostvarena 1894. – 1895. godine, a 1905. bila je potpuno dovršena prva faza gradnje prema projektima arhitekata Hönigsberga i Deutscha) zbog poratnih modernizacija i

adaptacija ostala znatno izmijenjenog izvornog industrijskog graditeljskog sklopa. Industrijski sklop Gradske plinare, s obzirom na graditeljska i oblikovna obilježja, te stupanj očuvanosti izvorne građe, posjeduje obilježja povijesne graditeljske strukture vrijedne očuvanja.

Prenamijenjena zgrada negdašnjeg sklopa Plinare u Radničkoj ulici 2008. godine, (Fototeka GZZSKP)

Changed purpose building of the former Gasworks complex in Radnička Street, 2008 (Photo archives GZZSKP)

³³ Kratka je kronologija iznesena prema podacima arhitekta Aleksandra Lasla.

³⁴ Konzervatorsku je podlogu za predmetni UPU izradila grupa autora GZZSKP-a, Odjel za istraživanje i planiranje: Aleksander Laslo, dipl. ing. Arh.; Zrinka Mažar, dipl. pov. umj.; Ankica Nišević, dipl. ing. arh.; Zrinka Mažar, dipl. pov. umj.; Sanja Veršić, dipl. ing. arh., i Ana Vranić, dipl. pov. umj., te Željka Staničić, dipl. ing. agr., iz Odjela za zaštitu prirode.

Zgrada kotlovnice i strojarnice negdašnje »Prve hrvatske tvornice ulja« u Branimirovoj ulici, 2010. godine (Fototeka GZZSKP-a)

Boiler room and engine room of the former »First Croatian Oil Factory«, Branimirova, 2010 (Photo archives of GZZSKP)

3.1.3. DIJELOVI SKLOPA NEGDAŠNJE »PRVE HRVATSKE TVORNICE ULJA«, BRANIMIROVA 1

KRATKI KRONOLOŠKI HISTORIJAT IZGRADNJE³⁵

Od 1912.: upravna zgrada, izvorno građena kao stambena, prema projektu Vjekoslava Heinzela;

1924.: zgrada kotlovnice i strojarnice, te vodovoda prema projektima graditelja Pollaka i Bornsteina

Konzervatorske su propozicije za Prvu hrvatsku tvornicu ulja u Branimirovoj ulici izdane u lipnju 2004. godine putem UPU Branimirova/LJ. Posavskog/Crvenog križa/Zavrtnica.³⁶ Prostor se nalazi na području kulturnog dobra *Povijesna urbana cjelina grada Zagreba*, na dijelu za koji je utvrđen sustav zaštite »B«. Za područje za koje je utvrđen rečeni sustav određen je režim zaštite osnovnih elemenata povijesne urbane strukture, pejzažnih vrijednosti, te pojedinih skupina i pojedinačnih povijesnih građevina, unutar kojih je potrebno očuvati sva bitna obilježja strukture.

Inventarizacijom i vrjednovanjem postojećega stanja graditeljske strukture industrijskih pogona na predmetnom području, a, s obzirom na brojne dogradnje i preinake koje su provedene tijekom 20. stoljeća, utvrđeno je: postojeća izgrađena struktura građena u razdoblju od 1912. godine, poput upravne zgrade, zgrada kotlovnice i strojarnice, te vodovoda iz 1924. godine, s obzirom na graditeljska i oblikovna obilježja te stupanj očuvanosti

izvorne supstancije, posjeduju obilježja povijesne graditeljske strukture vrijedne očuvanja.

Ostala je gradnja zbog naknadnih preinaka, dogradnji i drugih intervencija, ostala bez spomeničkih obilježja i izvan konteksta zaštite. Konzervatorske su propozicije stoga usmjerene na očuvanje uz obnovu i sanaciju izvorne građevinske strukture i pročeljne opne, te mogućnost prenamjene ili rekonstrukcijskih zahvata i preinaka unutar postojećih gabarita radi prilagodbe za novu namjenu.

Zgrada kotlovnice i strojarnice negdašnje »Prve hrvatske tvornice ulja« u Branimirovoj ulici, 2006. godine (Fototeka GZZSKP-a)

Boiler room and engine room of the former »First Croatian Oil Factory«, Branimirova, 2006 (Photo archives of GZZSKP)

³⁵ Kratka je kronologija iznesena prema podacima arhitekta Aleksandra Lasla.

³⁶ Konzervatorske je propozicije izradila arhitektica Ana Nišević, načelnica Odjela za istraživanje i planiranje u GZZSKP-u.

Tvornica »Franck« u Vodovodnoj ulici, 2010. godine (Tvornica »Franck«, Zagreb)

»Franck« factory, Vodovodna, 2010
(»Franck« factory, Zagreb)

3.1.4. TVORNICA »FRANCK«, VODOVODNA 20

KRATKI KRONOLOŠKI HISTORIJAT IZGRADNJE SKLOPA

»TVORNICA CIKORIJE GG HINKA FRANCKA I SINOVA«³⁷

Prema projektima arhitekta Kune Waidmanna 1892. godine ostvarene su tvornička zgrada, skladište sirovina, zgrada za otpremu, zgrada za punjenje, zgrada sa stanovima i prostorom za radnike, vratarница, stolarija, daščara i drvarnica. Sljedeće su godine sagrađene i činovnička zgrada i sušionice. Naknadno su 1895. godine, prema projektu građevinskog poduzeća »Pilar, Maly i Bauda« dograđene sušionice, a 1904. godine skladišta i radnički stanovi prema projektu arhitekta Martina Pilara. Manje su intervencije na arhitekturi sklopa ostvarene i 1927. godine prema projektima Lava Kalde.

Predmetni se industrijski lokalitet također nalazi na području kulturnog dobra *Povijesna urbana cjelina grada Zagreba*, na dijelu za koji je utvrđen sustav zaštite »B«. Za područje za koje je utvrđen rečeni sustav određen je režim zaštite osnovnih elemenata povijesne urbane strukture, pejzažnih vrijednosti, te pojedinih skupina i pojedinačnih povijesnih građevina, unutar kojih je potrebno očuvati sva bitna obilježja strukture. Konzervatorske se propozicije zaštite za tvornicu »Franck« u Vodovodnoj ulici stoga usmjeruju na sklop izvornih i do 1927. godine dograđenih građevina, a ne na kasnije dogradnje.

Dio sklopa današnje tvornice »Franck« u Vodovodnoj 20, 2012. godine (foto: Gordana Jerabek)

Part of »Franck« factory today, Vodovodna 20, 2012
(photo by Gordana Jerabek)

37 Cvitanović, Đ. (1969.): *Arhitekt Kuno Waidmann*: 47-49, 105-111, Zagreb

3. INDUSTRIJSKA ARHEOLOGIJA S OBILJEŽJIMA POVIJESNE GRADITELJSKE STRUKTURE ZAŠTIĆENA KAO INTEGRALNI DIO ZAŠTIĆENE POVIJESNE URBANE CJELINE GRADA ZAGREBA/3.2. POJEDINAČNE GRAĐEVINE/

Prenamijenjeni prostori negdašnje Tvornice pokućstva »Bothe i Ehrmann« u Savskoj cesti, 2009. godine (Fototeka GZZSKP-a)

Reassigned facilities of the former »Bothe and Ehrmann« Furniture Factory, Savska, 2009 (Photo archives of GZZSKP)

3.2.1. TVORNICA POKUĆSTVA »BOTHE I EH RMANN«, SAVSKA CESTA 25

KRATKI KRONOLOŠKI HISTORIJAT IZGRADNJE³⁸

1906.: tvornica pokućstva prema projektu arhitekta Ignjata Fischera

1958. – 1959. godine: adaptirani pogoni tvornice pokućstva

Konzervatorskim je propozicijama iz godine 2009. za prostor »Studentskog centra« na Savskoj cesti 25 obuhvaćena i negdašnja Tvornica pokućstva »Bothe i Ehrmann«, koja je danas dio sklopa »Studentskog centra«.³⁹

Zaštitne mjere predmetne građevine s obilježjem povijesne graditeljske strukture, koja arhitektonskim obilježjima i stupnjem očuvanosti ima znatan utjecaj na povijesnu fizionomiju i ambijentalnost predjela, odnose se na potrebu očuvanja zatečenih, te ponovnu uspostavu izvornih elemenata oblikovanja i volumena. Moguće zahvate u unutrašnjosti zgrade treba planirati radi prilagodbe suvremenim potrebama korištenja, a eventualnim dogradnjama treba izbjeći nepovoljan utjecaj na morfološke i oblikovne elemente građevine u cjelini. Uspostavljanjem kvalitetnih odnosa prema susjednim građevinama stvorit će se i primjeren prostorno - oblikovni odnos negdašnje tvorničke zgrade s neposrednom okolinom.

Zračnja snimka negdašnje tvornice »Bothe and Ehrmann« nakon izgradnje (Fototeka GZZSKP-a)

Aerial of the former »Bothe and Ehrmann« (Photo archives of GZZSKP)

Prenamijenjeni prostori negdašnje Tvornice pokućstva »Bothe i Ehrmann« u Savskoj cesti, 2012. godine (foto: Gordana Jerabek)

Reassigned facilities of the former »Bothe and Ehrmann« Furniture Factory, Savska, 2012. (photo by Gordana Jerabek)

³⁸ Laslo, A. (2007): Građevna povijest Studentskog centra, SC prostorna studija, Zagreb, 29-48

³⁹ Konzervatorske je propozicije izradila grupa autora GZZSKP-a, Odjel za istraživanje i planiranje: Ankica Nišević, Sanja Veršić, dipl. ing. Arh., i Ana Vranić, dipl. pov. umj., te Željka Staničić, dipl. ing. agr., iz Odjela za zaštitu prirode.

Tvornica »Penkala« (»Nada Dimić«) u Branimirovoj ulici, 2007. godine (Fototeka GZZSKP-a)

»Penkala« factory (»Nada Dimić«), Branimirova, 2007 (Photo archives of GZZSKP)

3.2.2. TVORNICA »PENKALA«, BRANIMIROVA 43/ERDÖDYEVA ULICA

KRATKI KRONOLOŠKI HISTORIJAT IZGRADNJE⁴⁰

1919.: projektiranje i gradnja prema projektu arhitekta

Rudolfa Lubynskog

tvornica je desetljećima bila u namjeni tekstilne tvornice

»Nada Dimić«, a danas je u prenamjeni

Konzervatorske propozicije za obnovu i čuvanje Tvornice »Penkala« izdane su 2003. godine postupkom izdavanja lokacijske dozvole za prijedlog rekonstrukcije povijesne graditeljske strukture tvornice »Penkala« s adaptacijom i prenamjenom ulične i dvorišne zgrade u poslovni sklop, te izgradnjom podzemne garaže.⁴¹ Sa stajališta zaštite kulturnih dobara uvjetovano je sljedeće: oblikovanje pročelja ulične uglovnice i dvorišne zgrade treba predvidjeti obnovom elemenata pročelja, pri čemu se misli na ožbukane dijelove i karakterističnu drvenu stolariju, uz interpretaciju dekorativnih oblikovnih elemenata na parapetima uličnih pročelja, a sve izrađeno sukladno arhivskoj dokumentaciji arhitekta Rudolfa Lubynskog iz 1919. godine. Nadalje je propozicijama uvjetovano projektiranje nadogradnje na dvorišnoj strani bez otvora na zapadnoj medi, kao i oblikovno usklađenje s postojećom građevinom, u pogledu materijala i završnih obrada.

Tvornica »Penkala« (»Nada Dimić«) u Branimirovoj ulici, 2012. godine (foto: Gordana Jerabek)

»Penkala« factory (»Nada Dimić«), Branimirova, 2012 (photo by Gordana Jerabek)

⁴⁰ Podaci iz Zbirke građevinske dokumentacije Državnog arhiva u Zagrebu (HR-DAZG-1122, ZGD; Branimirova 43/Erdödyjeva ulica).

⁴¹ Konzervatorske propozicije izradila je arhitektica Ana Nišević, načelnica Odjela za istraživanje i planiranje GZZSKP-a.

3. INDUSTRIJSKA ARHEOLOGIJA S OBILJEŽJIMA POVIJESNE GRADITELJSKE STRUKTURE ZAŠTIĆENA KAO INTEGRALNI DIO ZAŠTIĆENE POVIJESNE URBANE CJELINE GRADA ZAGREBA/3.3. OSTALA VRIJEDNA ARHITEKTONSKO-URBANISTIČKA RJEŠENJA U SLICI GRADA

Posebnu cjelinu u pregledu čine gabaritno manje servisne industrijske građevine, ostvarene kao samostalne ili unutar većih industrijskih cjelina, koje su oblikovnim i funkcionalnim parametrima vrijedna arhitektonsko-urbanistička rješenja u slici grada. Riječ je o sljedećim evidentiranim građevinama.

3.3.1. VODOSPREMA GRADSKOG VODOVODA, JURJEVSKA ULICA

Vodosprema je iz godine 1878. danas u funkciji Gradskog vodovoda i odvodnje.⁴²

Vodosprema gradskog vodovoda u Jurjevskoj ulici, 2010. godine (Fototeka GZZSKP-a)

City waterworks reservoir in Jurjevska, 2010 (Photo archives of GZZSKP)

3.3.2. VODOSPREMA GRADSKOG VODOVODA, GORNJE PREKRIŽJE

Vodosprema gradskog vodovoda u Gornjem Prekrižju, 2010. godine (Fototeka GZZSKP-a)

City waterworks reservoir in Gornje Prekrižje, 2010 (Photo archives of GZZSKP)

3.3.3. VODOSPREMA GRADSKOG VODOVODA, JABUKOVAC

Vodospremu je na Gornjemu Prekrižju 1903. godine projektirao i ostvario arhitekt Viktor Kovačić, kao i dvije vodospreme na Jabukovcu, od kojih je jedna ostvarena iste, 1903., a druga 1912. godine. Sve su danas u funkciji Gradskog vodovoda i odvodnje.⁴³

Vodospreme gradskog vodovoda na Jabukovcu, 2010. godine (Fototeka GZZSKP-a)

City waterworks reservoirs in Jabukovac, 2010. (Photo archives of GZZSKP)

Vodospreme gradskog vodovoda na Jabukovcu, 2010. godine (Fototeka GZZSKP-a)

City waterworks reservoirs in Jabukovac, 2010. (Photo archives of GZZSKP)

42 Jakšić, N i Karač, Z. (2009): nav. dj.: 245.

43 Isto: 245

3.3.4. VODOSPREMA GRADSKOG VODOVODA, LAŠČINA

Vodosprema gradskog vodovoda na Lašćini, 2010. godine
(Fototeka GZZSKP-a)
City waterworks reservoir, Lašćina, 2010 (Photo archives of GZZSKP)

3.3.5. VODOCRPILIŠTE U BOTANIČKOM VRTU

Dva desetljeća mlađa vodosprema na Lašćini iz 1932. godine djelo je arhitekta Jurja Denzlera.⁴⁴ Isti je arhitekt 1933. – 1934. godine ostvario i skladan sklop vodocrpilišta u Botaničkom vrtu, koje se nalazi pod višestrukom zaštitom.⁴⁵ Botanički je vrt, naime, kao spomenik parkovne arhitekture registriran 1971. godine, a kao dio Zelene potkove zaštićen je godine 2004. i kao kulturno dobro.

Vodocrpilište u Botaničkom vrtu, 2010. godine
(Fototeka GZZSKP-a)
Waterworks in the Botanical Gardens, 2010
(Photo archives of GZZSKP)

3.3.6. GRAĐEVINA UKLOPNE TRANSFORMATORSKE STANICE, ROOSEVELTOV TRG

Juraj Denzler je nekoliko godina prije, 1927. Godine, ostvario i malu uklopnu trafostanicu na Rooseveltovu trgu.⁴⁶ Neostilska je građevina danas dijelom HEP-a Zagreb i nalazi se izvan funkcije. Susjedna joj je ostakljena trafostanica Lavoslava Horvata iz 1957. godine naknadno uklonjena.⁴⁷

Transformatorska stanica na Rooseveltovu trgu, 2010. godine
(Fototeka GZZSKP-a)
Substation on Roosevelt Square, 2010 (Photo archives of GZZSKP)

44 *** (1967): Juraj Denzler. Katalog izložbe arhitektonskih ostvarenja i projekata prof. Jurja Denzlera u Kabinetu grafike Jugoslavenske akademije u Zagrebu: bb, Zagreb i Jakšić, N. i Karač, Z. (2009): nav. dj.: 243-250.

45 Jakšić, N. i Karač, Z. (2009): nav. dj.: 243 – 250.

46 Jakšić, N. i Karač, Z. (2009.) nav. dj.: 245.

47 Paladino, Z. (2011.): *Lavoslav Horvat: Arhitektonsko djelo 1922. - 1977.* (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, neobjavljeni doktorski rad): 185-186, 681-682, Zagreb.

BUDUĆNOST ZAŠTITE INDUSTRIJSKE BAŠTINE

Namjena i posebni uvjeti zaštite za obnovu i uređenje svih, pa i industrijskih građevina, utvrđuju se na temelju Zakona o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara, na zahtjev vlasnika u postupku izdavanja propisanog odobrenja, a, sukladno zaštitnim mjerama, koje su utvrđene za predmetna kulturna dobra. Polazeći od konzervatorskog načela očuvanja povijesnog identiteta prostora konzervatorske preporuke su da se u okviru planiranih transformacija prostora i novih izgradnji predvidi mogućnost očuvanja prostorno i oblikovno karakterističnih građevinskih jedinica, odnosno njihovih specifičnih fragmenata, kao povijesnih slojeva gradnje koji dokumentiraju povijesni identitet i prepoznatljivost predmetnih prostora. Industrijska je arheologija značajna stavka takvih povijesnih slojeva i kao takva treba biti i sagledavana. Posebna se pažnja obraća na situacije pri kojima se nakon uklanjanja izgradnje bez spomeničkih obilježja otvara mogućnost za nove gradnje i uređenje prostora. U tim je situacijama potrebno, uzimajući u obzir značenje lokacije kao dijela širega kulturnog dobra, predložiti cjelovita prostorna, sadržajna i oblikovna rješenja kojima bi se artikulirali nedefinirani prostori, a postojeća očuvana industrijska arheologija optimalno uklopila u planirane sadržaje. Trenutačno su u tijeku dvije prenamjene zagrebačke industrijske arheologije. Riječ je o staroj zgradi Tvornice duhana Zagreb, TDZ-a, koja se prenamjenjuje u prostor Hrvatskoga povijesnog muzeja, te o zgradi jahao-nice negdašnje Konjaničke vojarne koja je godinama bila u namjeni skladišnog prostora Tekstilnog kombinata Zagreb, a danas su u tijeku obnova i uređenje u njezinu novu namjenu.

Nove gradnje ili prenamjene te uređenje prostora treba predvidjeti na način da se uz primjereno uklapanje povijesnih industrijskih građevina koje se zadržavaju stvore kvalitetni prostorni odnosi i visoke ambijentalne vrijednosti.

Potrebno je istaknuti da ovim preglednim člankom nije obrađena cjelokupna vrijedna zagrebačka industrijska arheologija, nego samo dio koji je dosada štićen ili obrađivan zavodskim studijama i konzervatorskim elaboratima. Valorizacija, kategorizacija i zaštita preostale industrijske baštine stoji pred nama kao nastavak kontinuiranoga procesa koji treba odraditi krajnje savjesno kako bismo umanjili dug prema prošlosti koja nas je zadužila vrijednim, do danas još uvijek neprimjereno vrednovanim naslijedom.

Literatura

- Bunijevac, H. (2009.): Valorizacija najstarijih strojeva TŽV-a »Gredelj«, *Željezničar*, (749): 32-33, Zagreb
- Cvitanović, Đ. (1969.): *Arhitekt Kuno Waidmann*, Zagreb
- Despot, M. (1974.): Nekoliko podataka o postanku tvornice duhana u Zagrebu godine 1869, *Iz starog i novog Zagreba (Svezak IV)*: 241-250, Zagreb
- Dobronić, L. (1974.): Zgrade i pogoni nekih zagrebačkih tvornica devetnaestog stoljeća u očima suvremenika, *Iz starog i novog Zagreba (Svezak IV)*: 225-240, Zagreb
- Dumbović Bilušić, B. (2001.): Strojarnica državne ugarske željeznice u Zagrebu – elementi za stvaranje novog urbanog identita, *Zbornik radova Prvog hrvatskog simpozija o industrijskom naslijeđu. Grad za 21. stoljeće*: 243-254, Karlovac
- Frese, W. (1932.): Klaonica i stočna tržnica grada Zagreba, *Građevinski vjesnik*, 1 (3): 37-42, Zagreb
- Frese, W. (1932.): Klaonica i stočna tržnica grada Zagreba, *Građevinski vjesnik*, 1 (4): 53-57, Zagreb
- Frese, W. (1933.): Schlacht und Viehhof in Zagreb, *Deutsche Bauzeitung*, 2, Berlin
- Galović, K. (2001.): Industrijska arhitektura za postindustrijsko doba, *Vijenac*, 9 (204-205): 24, Zagreb
- Galović, K. (2001.): Kraljevski povlašteni parni i umjetni mlin, *Zbornik radova Prvog hrvatskog simpozija o industrijskom naslijeđu. Grad za 21. stoljeće*: 255-276, Karlovac
- Jakšić, N. i Karač, Z. (2009.): Strojarnica i bunar u zagrebačkom Botaničkom vrtu, *Građevinar*, 61 (3): 243-250, Zagreb
- Jukić, T. (1999.): Povijesno-urbanistički razvoj područja Peščenice-sjever u Zagrebu, *Prostor*, 7(1/17): 25-48, Zagreb
- Knežević, S. (1996.): *Zagrebačka zelena potkova*, Zagreb
- Knežević, S. (2003.): *Zagrebu u središtu*, Zagreb
- Laslo, A. (1983.): O arhitekturi nekih industrijskih objekata iz tridesetih godina, *Čovjek i prostor*, 30 (365): 30-31, Zagreb
- Laslo, A. (2007.): Građevna povijest Studentskog centra, *SC prostorna studija*, 29-48, Zagreb.
- Maroević, I. (2001.): Muzealizacija industrijske baštine kao kulturni resurs, *Zbornik radova Prvog hrvatskog simpozija o industrijskom naslijeđu. Grad za 21. stoljeće*: 75-87, Karlovac
- Paladino, Z. (2011.): *Lavoslav Horvat: Arhitektonsko djelo 1922. - 1977.* (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, neobjavljeni doktorski rad): 199-206, 544-547, Zagreb
- Pandžić, A. (2008.): Hrvatski povijesni muzej, *Informatica museologica*, 39 (1-4): 6-10, Zagreb
- Premierl, T. (1983.): Industrijska arhitektura između dva svjetska rata, *Čovjek i prostor*, 30 (365): 32, Zagreb
- Premierl, T. (1989.): *Hrvatska moderna arhitektura između dva rata. Nova tradicija*, Zagreb
- Radović Mahečić, D. (2003.2.): Stjepan Planić 1900. – 1980, *Katalog izložbe u Gliptoteci HAZU*, Zagreb

- Rogić, T. (2001.): Sustav kriterija zaštite i njen značaj, *Zbornik radova Prvog hrvatskog simpozija o industrijskom naslijeđu. Grad za 21. stoljeće*: 35-47, Karlovac
- Šepić, Lj. (1983.): Pregled industrijske arhitekture u Zagrebu do 1918. godine, *Čovjek i prostor*, 30 (365): 28-29, Zagreb
- Šepić, Lj. (2001.): Industrijsko naslijeđe u Hrvatskoj u

- kontekstu svjetskog industrijskog naslijeđa, *Zbornik radova Prvog hrvatskog simpozija o industrijskom naslijeđu. Grad za 21. stoljeće*: 21-32, Karlovac
- *** (1933.): Iz Zagreba i pokrajine, *Svijet*, 8 (7): 129, Zagreb
- *** (1967.): *Juraj Denzler. Katalog izložbe arhitektonskih ostvarenja i projekata prof. Jurja Denzlara u Kabinetu grafike Jugoslavenske akademije u Zagrebu*, Zagreb

Summary

PROTECTING THE INDUSTRIAL HERITAGE OF ZAGREB THROUGH THE PRODUCTION OF CONSERVATION PLANS BY THE CITY INSTITUTE FOR THE PROTECTION OF CULTURAL AND NATURAL MONUMENTS IN ZAGREB

This study rounds up the topic of a lecture given by Zrinka Paladino, representing the Zagreb City Institute for the Protection of Cultural and Natural Heritage (GZZSKP) during an expert meeting entitled »The Future of Zagreb's Industrial Heritage«, held on 15 April 2010 in the Zagreb City Museum.

Through a detailed chronological account of the production of conservation plans and the protection of Zagreb's industrial heritage, an overview of plans produced for industrial locations in Zagreb during the last decade was presented. At the beginning of this period, among other things, the Institute began working intensively on a plan for valorisation (or revalorisation), categorising and protecting Zagreb's industrial archaeological heritage. Conservation principles and systematised protection were explained, according to which various industrial locations were divided into groups by categories, and according to which they would be subject to varying conservation protection principles. A list was drawn up of all complexes or individual buildings within the protected industrial landscape and registered in the Register of Cultural Property. Also included were individual industrial buildings which display the characteristics of historical building structures, and which are protected as integral parts of the Historical Urban Unit of the City of Zagreb, which is registered in the Registry of Cultural Property of the Republic of Croatia (Reg. no. Z-1525). Conservation valorisation and categorisation, as part of the production

of urban plans in the area of protecting the Historical Urban Unit of the City of Zagreb, particularly the parts which include industrial locations, implies more a detailed elaboration of the valorisation of the industrial complexes concerned, which has also been carried out for industrial landscapes or individual buildings for which there are no detailed plans. This overview also included and established the need for preventive protection activities by the City Institute for the Protection of Cultural and Natural Heritage, in respect of individual industrial plants in Zagreb. Some recent examples of architectural solutions for converting Zagreb's industrial plants (which have also proved acceptable to conservationist schools of thought), carried out in accordance with protection measures laid down for items of cultural heritage, are highlighted in the description of these buildings. A special section comprises a short overview of smaller-dimensioned industrial service buildings, whose configurative and functional parameters provide valuable architectural and urban solutions within the city vista, and which should therefore be preserved in its memory. Depending on the valorisation and categorisation of individual Zagreb industrial locations which were carried out, we divided the system for protecting industrial heritage in this work into three basic groups, which were then divided further into subgroups, depending on whether they were entire complexes or individual buildings, whether free - standing or integrated into larger complexes.

1. Industrial archaeology registered in the Registry of Cultural Property of the Republic of Croatia

1.1. Complexes

- 1.1.1. Industrial landscape – »Paromlin« industrial complex historical unit, Koturaška cesta 1
- 1.1.2. Industrial landscape – former »State Railway Engine Works« complex, Trnjanska 1, 7-11c.
- 1.1.3. Industrial landscape – »City Abattoir and Cattle Market« industrial complex historical unit, Heinzelova 66 and 68
- 1.1.4. Industrial landscape »Borongaj Airport« historical unit, Borongajska
- 1.1.5. »Glyptothèque of the Croatian Academy of Sciences and Arts« complex, Medvedgradska 2
- 1.1.6. »Zagreb Brewery« complex, with the gatekeeper's building, administrative offices, restaurant with beer-garden and water tower, Ilica 224

1.2. Individual buildings

- 1.2.1. Silk factory, Maksimir gardens (Maksimir Park)
- 1.2.2. Zagreb Tobacco Factory, Klaićeva 13
- 1.2.3. Riding School of the former Equestrian Barracks, Gradišćanska 26
- 1.2.4. Production plant building of the former candle factory »Iskra«, Bužanova bb
- 1.2.5. Building of the former »Automatic Dialling Centre and Post Office«, Krapinska 45

2. Industrial archaeology under preventive protection

- 2.1. Engine room (reservoir pump) of the »City Waterworks«, Zagorska 1/Magazinska
- 2.2. Building of the former main production hangers, two-storey section of the office and warehouse building and testing tower, with a glass-walled communication bridge, at the Electric Light-bulb Factory (»TEŽ«), Folnegovićeva 10

3. Industrial archaeology with marks of historical building structure, protected as an integral part of the Historical Urban Unit of the City of Zagreb

3.1. Complexes

- 3.1.1. »Badel« complex, Šubićeva/Martićeva/Derenčinova/Vlaška
- 3.1.2. City Gasworks, Radnička cesta 1
- 3.1.3. Parts of the former »First Croatian Oil Factory« complex, Branimirova 1
- 3.1.4. »Franck« factory, Vodovodna 20

3.2. Individual buildings

- 3.1. »Bothe and Ehrmann« furniture factory, Savska 25
- 3.2. »Penkala« factory, Branimirova 43/Erdödyeva

Starting with the conservation principles of preserving the historical identity of locations, the City Institute for the Protection of Cultural and Natural Heritage has insisted strictly in its efforts and recommendations that the planned transformation of such locations should always take into account the potential for preserving the spatial and configurative characteristics of buildings, i.e. their specific parts, as the historical stratum of construction documenting the historical identity and recognisability of the well-known Zagreb landscape. Interventions aimed at protecting cultural property must be subject to the provisions of the Act on the Protection and Preservation of Cultural Property, and the obligations of creating special conditions and the preceding approval of the City Institute for the Protection of Cultural and Natural Heritage as the competent body. Pursuant to the provisions of the Act on the Protection and Preservation of Cultural Property, and in accordance with the same, measures for the protection and preservation of immovable cultural property, as established by conservation documentation for the municipal urban plans of the City of Zagreb, an inventory and

3.3. Other valuable architectural and urban features in the city vista

- 3.3.1. City waterworks reservoir, Jurjevska
- 3.3.2. City waterworks reservoir, Gornje Prekrižje
- 3.3.3. City waterworks reservoirs, Jabukovac
- 3.3.4. City waterworks reservoir, Laščina
- 3.3.5. Waterworks in the Botanical Gardens
- 3.3.6. Buildings of the distribution substation, Roosevelt Square

valorisation of existing building structures are being implemented. Through analysis of the historical and spatial development of locations and existing building structures, the permissible, recommended interventions are confirmed. The basic principle is that the historical identity of the structure should be preserved and the quality of new construction confirmed, while quality and diversity in the architecture and vista of the city should be encouraged as the continuation of urban and building traditions.

It should be emphasised that this article, which is merely an overview, does not deal with the entire corpus of valuable buildings within Zagreb's industrial archaeological heritage, but only the part which has thus far been protected or covered by institutional studies and conservation plans. Valorisation, categorisation and protection of the remaining industrial heritage still remains to be done, as the continuation of an ongoing process, which must be implemented extremely conscientiously, in order for us to begin to repay our debt to the past, which has bequeathed to us a valuable heritage, with which we have not yet dealt fully.

Marijana Korunek

Zaštitna arheološka istraživanja provedena od 1953. do 1955. godine na lokaciji srušene crkve sv. Mihovila Arhandela u Mihovljanu kod Čakovca

Marijana Korunek
Ministarstvo kulture
Uprava za zaštitu kulturne baštine
Konzervatorski odjel u Varaždinu
HR - 42000 Varaždin, Gundulićeva 2

UDK: 904:726.54(497.5-37Čakovec)
902.2(497.5-37Čakovec)
Stručni rad/Professional Paper
Primljen/Received: 12. 11. 2010.

Ključne riječi: Mihovljan, sv. Mihovil, sakralna arhitektura, zaštitna arheološka istraživanja, kamena plastika, gotika, barok

Key Words: Mihovljan, St Mihovil, sacral architecture, protective archaeological research, stone sculpture, Gothic, Baroque

Crkva sv. Mihovila Arhandela, prema svim dostupnim podacima, bila je gotička, barokizirana građevina, koja je do 1789. g. bila župna crkva grada Čakovca. Tijekom 19. st. u potpunosti je srušena, a njezini su temelji postali ugroženi 50-ih godina 20. st. zbog djelovanja ciglane, a samo brzom reakcijom službe zaštite u razdoblju od 1953. do 1955. g. na ovoj su lokaciji provedena zaštitna arheološka istraživanja. U ovom se radu daje uvid u tijek tih istraživanja i njihovu metodologiju, te se analiziraju svi dostupni podaci o samoj građevini radi dobivanja što je moguće jasnije slike, jer danas na terenu njezini ostaci nisu očuvani, pa nam je postojeća, iako manjkava dokumentacija jedini izvor podataka.

UVODNE NAPOMENE

Stara župna crkva sv. Mihovila Arhandela nalazila se SI od današnjeg Čakovca u naselju Mihovljanu, s lijeve strane ceste Čakovec – Novo Selo Rok, na povišenu terenu, koji je izvanredan strateški položaj, jer se s te lokacije pruža pogled preko južnog Međimurja sve do Kalnika i Ivančice. Izvorno je bila gotička građevina na kojoj je tijekom stoljećâ izvršeno nekoliko pregradnji. Lađa je sredinom 18. st. srušena do temelja, te je izgrađena nova, barokna, uz očuvano gotičko svetište. Ova crkva bila je župna crkva Čakovca do 1789. g., kada je župa ukinuta i premještena na franjevačku crkvu u Čakovcu¹. Potkraj 18. st. mihovljanska crkva, zbog razvoja trgovišta Čakovec, sve više ostaje na margini, a mnogim je vjernicima bilo nekako prikladnije ići u franjevačku crkvu u

Čakovcu nego u tričetvrt sata udaljenu crkvu u Mihovljanu². Kako je ukinućem župe crkva izgubila na značenju, počela je postupno propadati, a znamo da je još stajala 1841. g., ali na katastarskoj skici iz 1859. g. već nije ucrtana (sl. 1).

Dosada su arheološka istraživanja provedena 1950-ih godina na lokaciji srušene crkve sv. Mihovila Arhandela spominjana samo sporadično, kao manji zahvat, a prihvaćeno je mišljenje da je ostatke crkve srušila ciglana, te da je lokalitet u potpunosti uništen, što su prihvatili i neki autori³. Međutim, analiza dostupnih podataka pokazala je da je situacija ipak bila malo drukčija. Naime, na lokaciji srušene crkve sv. Mihovila Arhandela provedena su od 1953. do 1955. g. opsežna zaštitna arheološka istraživanja, jer je iskop ciglane ozbiljno ugrozio temelje crkve (sl. 3). Nakon istraživanja većina je temeljnih zidova planski rastavljena kako bi se izvadili spoliji, koji su prevezeni u novoosnovani Gradski muzej u Čakovcu. Međutim, nakon vađenja spolija neki su zidovi djelomično ostavljeni na terenu, ali nije poznato jesu li u konačnici i oni uklonjeni.

Danas je najveći dio terena na kojem se nalazila crkva snižen iskopom ciglane do podnožja brežuljka (sl. 2). Na fotografiji (sl. 3) se vide temelji crkve u vrijeme iskopa, dok uvidom u današnje stanje ne možemo biti sigurni je li išta od ovog lokaliteta očuvano zbog denivelacije (sl. 2). Najvrjednija građa pronađena u ovim arheološkim istraživanjima bila je dio prvog postava čakovečkog muzeja postavljenog 1955. g.⁴.

O izgledu i dimenzijama same crkve imamo dosta šture podatke u kanonskim vizitacijama, a dokument-

¹ Kapun, V. (2009.): *Franjevci u Čakovcu*, Čakovec, 88; Damiš, I. (1993.): O nestaloj crkvi sv. Mihovila u selu Mihovljan kod Čakovca, *Marulić - Hrvatska književna revija* 26/1993, 5, Zagreb, 770; Damiš, I. (1994.): *Iz prošlosti župe Čakovec*, Zagreb, 136.

² Damiš, I. (1993.): nav. dj.: 770; Damiš, I. (1994.): nav. dj.: 135.

³ Damiš, I. (1993.): nav. dj.: 770; Damiš, I. (1994.): nav. dj.: 136-137; Kalšan, V. (2003.): *Mihovljan 1203-2003*, Čakovec, 40; Kapun, V. (2009.): nav. dj.: 82.

⁴ Ilijanić, M. (1956.): Muzej Međimurja u Čakovcu, *Vijesti društva muzejsko-konzervatorskih radnika NR Hrvatske* 1, Zagreb, 13.

1 Katastarska skica Mihovljana iz 1859., lokacija crkve i staroga župnog dvora na k. č. 191 i 192 (Državna geodetska uprava, Područni ured za katastar Čakovec)

Cadastre sketch of Mihovljan from 1859, location of the church and old parish house on cadastre lots 191 and 192 (State Geodetic Administration, Cadastre Branch Office Čakovec)

acija o arheološkim istraživanjima nije potpuna. Ovom građevinom i zaštitnim arheološkim istraživanjima nije se bavilo mnogo autora, kao ni nalazima koji su tom prilikom pronađeni, što pomalo začuđuje s obzirom na značenje koje joj se pripisuje. Ranije je o crkvi pisala A. Horvat⁵, dok nam M. Ilijanić⁶ daje kratki opis provedenih arheoloških istraživanja. U novije vrijeme njezin su tlocrt pokušali rekonstruirati I. Srša⁷ i Z. Balog⁸.

Metodologija primijenjena u istraživanjima provedenima 50-ih godina 20. st, danas se više ne primjenjuje, jer je razvojem arheološke struke jačala i svijest o važnosti očuvanja ovog segmenta baštine *in situ*. No, kada se provedena istraživanja stave u kontekst vremena i političkih prilika, shvaćamo koliki su trud i zalaganje uloženi za njihovu provedbu kako lokalitet ne bi bio u potpunosti devastiran. Upravo ovo iskopavanje u Mihovljanu prvo je poznato zaštitno arheološko istraživanje na području Međimurja. Ovdje će se najveća pažnja posvetiti upravo samim istraživanjima i zalaganju tadašnjih konzervatora da spase najviše što se može, te da spriječe devastaciju objekta koji se kroz najveći dio literature navodi kao najvažniji srednjovjekovni sakralni spomenik u Međimurju. Nakon pomnije analize svih dostupnih poda-

taka o provedenim istraživanjima, nažalost, nije moguće sa sigurnošću determinirati građevinske faze crkve, kao ni rekonstruirati njezin tlocrt.

POVIJESNI PODACI O IZGLEDU CRKVE

O izgledu same crkve imamo vrlo malo podataka, a njezin jedini poznati prikaz nalazi se na oltarnoj pali sv. Nikole u slavi, na glavnom oltaru franjevačke crkve u Čakovcu, koja je datirana u sredinu 18. st. U prvome planu nalazi se grad Čakovec sa Starim gradom i franjevačkom crkvom sa samostanom, dok se u daljini, na brežuljku, vidi župna crkva u Mihovljanu (sl. 4). Prikazana je kao manja građevina kojoj se i svetište i lađa nalaze pod istim krovom, a čini se i da su jednake širine. Na južnom zidu ima tri veća i dva manja prozora, a zapadni crkveni zid nije prikazan kao zidna ploha, nego se krovšte na tom dijelu uvlači, što bi potvrđivalo podatke kanonskih vizitacija koji govore o drvenome predvorju ispred zapadnoga pročelja. Nad zapadnim dijelom krovšta izdiže se manji zašiljeni tornjić, za koji vizitatori navode da je bio drven. Jugoistočno od crkve prikazana je prizemnica, najvjerojatnije župni dvor. Ovdje vidimo crkvu prije njezina proširenja 1747. g., jer je tada uz netaknuto gotičko svetište podignuta nova i prostrana lađa, a nedugo zatim crkva dobiva zidani zvonik. Na ovome prikazu nema bočnih kapela koje spominju vizitatori, pa, iako je on vrijedan, ipak ga treba uzeti s određenim zadržkama.

Prema dosada poznatim pisanim izvorima, prostor današnjeg Međimurja spominje se prvi put 1203. g., kada

⁵ Horvat, A. (1956): *Spomenici arhitekture i likovnih umjetnosti u Međimurju*, Zagreb, 52-55.

⁶ Ilijanić, M. (1957): Iskapanja bivše čakovečke župne crkve u Mihovljanu, *Muzeji – muzeološko-konzervatorski časopis* 11-12 1956-1957, Zagreb, 106-109.

⁷ Srša, I. (1994): O međimurskim srednjovjekovnim župama i njihovim crkvama, *Kaj* 4-5, Zagreb, 127-154.

⁸ Balog, Z. (2004): Lepoglavsko-ptujskogorska grupa i uloga Hermanna Celjskog u difuziji parlerijanske gotike u Hrvatskoj, *Zbornik 1. kongresa hrvatskih povjesničara umjetnosti*, Zagreb, 47-59.

2 Lokacija srušene crkve sv. Mihovila Arhanđela u Mihovljanu, stanje 2010.

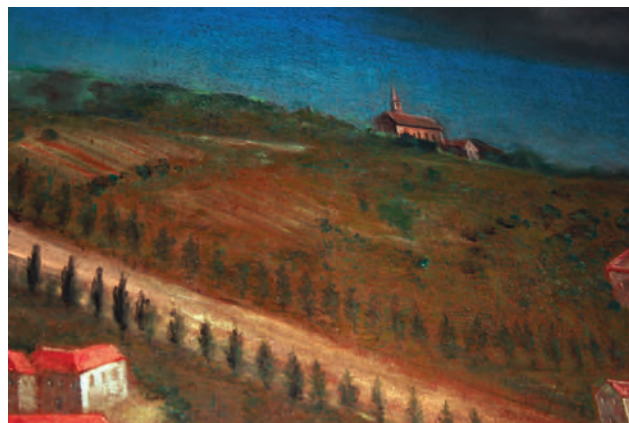
Location of the demolished Church of St Mihovil the Archangel in Mihovljan, state in 2010

3 Pogled na otkop ciglane i na temelje crkve sv. Mihovila; snimano sa SI; (foto: Nino Vranić, 1955., Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Uprava za kulturni razvitak, Odjel za INDOK poslove kulturne baštine, Fototeka kulturne baštine; inv. br.: 16875)

View of the excavation of the brickyard and foundations of the Church of St Mihovil; shot with SI; (photo by Nino Vranić, 1955; Ministry of Culture of the Republic of Croatia, Directorate for Cultural Development, Department for cultural heritage INDOC activities, Cultural Heritage Photo Archives; Inv. no.:16875)

kralj Emerik daje privilegij svima onima koji borave na zemlji sv. Mihaela (Mihovila), koja se nalazi između Mure i Drave⁹. Najvjerojatnije se ovo odnosi na župu sv. Mihovila Arhanđela u Mihovljanu i na stanovnike njezinih posjeda. Dodatna potvrda toj teoriji može se naći u popisu župa zagrebačke biskupije iz 1334. g.¹⁰, gdje je navedena samo jedna župa na prostoru između Mure i Drave s tim titularom, a ni kasnije ovoga sveca ne nalazimo nigdje drugdje u Međimurju. Baš zbog identifikacije zemlje sv. Mihaela spomenute 1203. g. s crkvom sv. Mihovila Arhanđela u Mihovljanu, možemo tvrditi da je ovo sakralno mjesto imalo dugu tradiciju, te se osnivanje župe može pomaknuti u 12. st. U sljedećem popisu župa zagrebačke biskupije iz 1501. g. ova je crkva navedena kao crkva sv. Mihovila kod Čakovca, *sancti Michaelis sub Chaktornya*¹¹, te se otada u svim daljnjim vizitacijama veže uz Čakovec ili uz sam Mihovljan. Najstarije poznate podatke o samoj crkvi nalazimo u zapisniku kanonskih vizitacija iz 1660. g., gdje se navodi da u Mihovljanu kod Čakovca postoji župna crkva sv. Mihovila koja ima tri oltara, te drveni zvonik s tri zvona¹². Vizitator Ivan Zubić 1688. g. daje nešto više informacija, pa tako navodi: crkva se nalazi na brežuljčicu, solidno je građena od kamena i pokrivena crijepom, kao i obje kapele koje su prigradene crkvenoj lađi, ima nad svetištem svod, a nad lađom dr-

4 Oltarna pala s glavnog oltara franjevačke crkve sv. Nikole u Čakovcu, ulje na platnu, detalj na kojemu je prikazana crkva sv. Mihovila Arhanđela u Mihovljanu

Main altar relief plate in the Franciscan Church of St Nicolas in Čakovec, oil on canvas, details showing the Church of St. Mihovil the Archangel in Mihovljan

veni strop, čitava je potaracana ciglom, ima drven kor i propovjedaonicu od rezanog kamena, u unutrašnjosti ima četiri oltara (glavni posvećen Sv. Trojstvu i sv. Mihovilu), ispred ulaza u crkvu nalazi se drveno predvorje, a nad njim je toranj s tri zvona koji je podignut na četiri hrastova stupa, oko crkve je slabo ograđeno groblje, a istočno od crkve nalazi se župni dvor¹³. Zagrebački kanonik Nikola grof Nadaždi u svojem izvještaju iz 1693. g. navodi: crkva

⁹ Frančić, A. (2000.): Prvi spomen Međimurja, *Kaj* 1-2, Zagreb, 64-65.

¹⁰ Buturac, J. (1984): Popis župa zagrebačke biskupije 1334. i 1501. godine, *Starine JAZU LIX*, Zagreb, 102.

¹¹ Isto: 102.

¹² Horvat, R. (1993.): Zagreb, 1944.; pretisak Čakovec, 85.

¹³ Isto: 150; Damiš, I. (1994.): nav. dj.: 132.

ima četiri oltara (glavni posvećen sv. Mihovilu, a njemu nalijevo nalazi se oltar sv. Ivana Evanđelista, a po načinu kapele pod svodovima se nalaze oltari Blažene Djevice Marije i sv. Antuna Padovanskog), ima novi kor, zidanu propovjedaonicu blizu oltara sv. Ivana, jednu grobnicu pod sakristijom, a drugu u crkvenoj lađi, te drveni tornjić pred vratima, koja u nju vode sa zapadne strane¹⁴. Vizitator Ivan Leskovar je 1698. g. zapisao: crkva je od temelja zidana na brežuljku, pokrivena je crijepom, nad prostanim svetištem ima svod, u lađi je drveni strop na kojem su oslikani razni likovi, desno od svetišta postoji zidana i nadsvođena sakristija iz koje vode vrata na groblje, na sjevernu stijenu prislonjena je zidana i lijepa propovjedaonica, drveni kor nalazi se iznad glavnog ulaza u crkvu pred kojim je podignut drveni i dosta prostrani toranj, u crkvi su četiri oltara (dva se nalaze u kapelicama kod sjeverne i južne stijene), čitava je crkva dostojno potaracana ciglom, u svetištu pred velikim oltarom uređena je grobnica za župnike, u lađi je opća grobnica u koju može stati oko 40 ljesova, ispovjedaonica se nalazi u sjevernoj kapeli sv. Antuna Padovanskog, a oko crkve je dobro ograđeno groblje¹⁵. Zagrebački kanonik Ivan Mužinić je 1716. g. zapisao da je nedavno podignut novi župni dvor, koji je od crkve udaljen 100 koraka, a za crkvu samo navodi da je opremljena svim potrepnostima za službu Božju¹⁶. Isti je vizitator posjetio crkvu i 1720. g., te navodi da je u crkvi našao novi oltar sv. Ivana Evanđelista koji još nije bio dovršen, a spominje i župni dvor čija je izgradnja bila dovršena, a koji je u prizemlju bio od hrastova drveta, a na katu od pletera¹⁷. Najvrjednije podatke donosi nam Josip Bedeković koji je bio u crkvi sv. Mihovila 1741. g., te je njezin opis objavio u svojoj knjizi tiskanoj 1752. g., gdje, među ostalim, navodi: osnovao ili izgradio ju je jedan od grofova Celjskih, i to vjerojatno Herman (što zaključuje po grbovima te obitelji koji su bili uklesani u kamen i uzidani u crkveni svod), svetište je oblikovano u stilu stare gotike, što je potvrđivalo i to što je kameno svetohranište u svetištu sa strane evanđelja ukrašeno finom gotičkom rezbarijom i postavljeno na kameno podnožje. Dalje piše da je nekada ovo bila vrlo velika crkva, ako se gledaju arhitektonske proporcije, s tri lađe nadsvođene svodovima i s tri kamena stupa sa svake strane, a da je jedna od tih lađa, gledano s ulaza na desnoj strani, prilično smanjena, vjerojatno zato što je u vrijeme navale luteranske sljedbe bila napuštena i razrušena, a kad su kasnije Lutherovi pristaše potisnuti, njoj je i netaknutom svetištu pridodano tijelo crkve, i to 1625. g., kako se vidi na natpisu urezanom na poprečnu gredu uzidanu u prednju

stranu svetišta. Za lađu navodi da je neproporcionalna i nepravilna¹⁸. Bedeković je ponovo posjetio ovu crkvu neposredno nakon obnove koju je proveo župnik Ivan Dollar, najvjerojatnije 1749. g., jer navodi da je to bilo u dvanaestoj godini njegova vođenja župe¹⁹. Ivan Dollar bio je župnik u Mihovljanu od 1737. do 1759. g.²⁰. Bedeković navodi: župnik je dao razrušiti cijelo tijelo crkve, te je podigao novo (koje je prilično prostrano i osvijetljeno), uz netaknuto svetište, crkva ima dvije lijepe kapele sa svake strane i dolični kor, izgrađena je po arhitektonski izmješanim ravnim linijama, izgrađeni su svodovi i dodan je zvonik, nove oltare dobiva 1748. g., novi župni dvor nastaje 1749. g. (ali ne na obronku brda iza svetišta, gdje je stajao prije, nego na proplanku koji mjesna cesta dijeli od crkve, među ostalim kućama), te navodi da je drven, ali ojačan čvrstim gredama²¹. Kanonik Vuk Kukuljević obavio je kanonsku vizitaciju Međimurja 1747. g., a za mihovljansku crkvu navodi: uz staro svetište dobiva novu lađu i dvije bočne kapele, cijela je crkva nadsvođena i pokrivena crijepom, ima samo glavni oltar u svetištu, zidovi joj još nisu ožbukani, jer radovi nisu dovršeni, treba podići novi toranj, jer za oveću crkvu nije pogodan stari u kojem se nalaze tri zvona, oko crkve postoji groblje, koje je slabo ograđeno, a osvrnuo se i na novi župni dvor koji je podigao župnik Dollar²². Zagrebački biskup Josip Galjuf došao je 1779. g. u Čakovec, zajedno sa kanonikom Antunom Zlatarićem, koji je tom prigodom obavio kanonsku vizitaciju, te ovu crkvu opisuje kao: zidanu, ožbukanu, dostojno pobijeljenu, dugu 9, široku 4, a u svetištu 2 i pol hvata²³, nad cijelom je crkvom zidani svod, popločena je ciglom, dobro pokrivena crijepom, na krovu ima dva križa, na istočnoj strani nalazi se glavni oltar, a na zapadnoj ulaz u crkvu, propovjedaonica je ukusno obojena, na koru se nalaze dobre orgulje, ima tri ispovjedaonice, u crkvi su dvije grobnice, od kojih se veća nalazi u lađi, a manja u kapelici, osim glavnog oltara sv. Mihovila u crkvi je još pet oltara (posvećeni sv. Mirku, Bezgrješnom začecu BDM, sv. Krispinu, sv. Josipu i Žalosnoj Majci Božjoj), južno od svetišta nedavno je sagrađena sakristija koja je duga 2 i pol, a široka 1 i pol hvat²⁴, u zidanom su tornju tri zvona, staro groblje nalazi se oko župne crkve, a novo je udaljeno oko 300 koraka²⁵. Iste godine navodi se i da crkva uz svetište dobiva kapelu Marije Dolorose²⁶, te da na zvoniku ima dvostruku »kop-

18 Bedeković, J. (1752): *Natale solum magni ecclesiae doctris sancti Hieronymi ...*, Wiener Neustadt, 270.

19 Isto: 270.

20 V. Kalšan: »Mihovljan 1203-2003«, Čakovec, 2003. g., str. 41.

21 Bedeković, J. (1752): nav. dj.: 270.

22 Horvat, R. (1993.): nav. dj.: 202; Damiš, I. (1994.): nav. dj.: 133.

23 Prema ovom vizitatoru, crkva je bila dugačka oko 17,06 m, dok joj je širina lađe iznosila oko 7,58 m, a svetišta oko 4,74 m.

24 Prema ovom vizitatoru, sakristija je bila dugačka oko 4,74 m, a široka oko 2,84 m.

25 Horvat, R. (1993.): nav. dj.: 210.

26 Horvat, A. (1956.): nav. dj.: 53.

14 Horvat, R. (1993.): nav. dj.: 162; Damiš, I. (1994.): nav. dj.: 132.

15 Horvat, R. (1993.): nav. dj.: 179-180; Damiš, I. (1994.): nav. dj.: 132.

16 Horvat, R. (1993.): nav. dj.: 190; Damiš, I. (1994.): nav. dj.: 133.

17 Horvat, R. (1993.): nav. dj.: 198; Damiš, I. (1994.): nav. dj.: 133.

ulu« od crveno obojene šindre, koja na vrhu ima zvjezdasti križ s likom sv. Mihovila Arhandela²⁷. Zagrebački kanonik Stjepan Kološvari obavio je kanonski pregled čakovečke župe 1793. g., te navodi da je groblje na brežuljku blizu crkve sv. Mihovila, a da u Mihovljanu više ne postoji župni dvor²⁸. Zagrebački biskup dr. Maksimilijan Vrhovec obavio je kanonsku vizitaciju čakovečke župe 1822. g., a mihovljansku crkvu samo usput spominje, kad navodi da je tada njezin crkveni starješina (skrbnik ili sekulator) bio Juraj Magdalenic²⁹. S obzirom na to da navodi i podatak da orguljaš u njoj obavlja službu, možemo zaključiti da je crkva u njegovo vrijeme još bila pogodna za obavljanje liturgije. Pri kanonskoj vizitaciji Ivana Vahtarića 1841. g. kanonik je zapisao da na području čakovečke župe postoje dvije javne kapele, i to sv. Vida i sv. Roka, te bivša župna crkva sv. Mihovila³⁰. Iz ovoga možemo zaključiti da je crkva u vrijeme njegova posjeta još stajala, ali ne znamo u kakvom je stanju bila. Međutim, prema katastarskoj skici iz 1859. g. jasno se vidi da crkva tada više ne postoji, jer je na njezinom mjestu ucrtan voćnjak (sl. 1). Nije naveden vlasnik parcela na kojima su se nalazili crkva, stari župni dvor i groblje (k. č. 191, 192), a vlasnik parcela sjeverno od crkve na kojima je sredinom 18. st. izgrađen novi župni dvor jest Franjevački samostan iz Čakovca, koji je i pravni sljednik mihovljanske župe. Crkva se najvjerojatnije urušila od dotrajalosti kao posljedice neodržavanja, a materijal je raznesen i ugrađen u okolne kuće. Valent Morandini stariji osnovao je 1884. g. ciglanu u Mihovljanu³¹, što se pokazalo presudnim za sudbinu ostataka ove crkve.

ZAŠTITNA ARHEOLOŠKA ISTRAŽIVANJA

Eksploatacija gline u Mihovljanu započeta još 1884. g. ozbiljno se približila temeljima stare župne crkve sv. Mihovila Arhandela 1953. g., a radnici ciglane su pri iskopu nailazili na grobove. Brzom reakcijom i zalaganjem Konzervatorskog zavoda u Zagrebu, Gradskog muzeja u Varaždinu i Muzejskog društva iz Čakovca, kao i tek osnovanoga Gradskog muzeja u Čakovcu, provedena su zaštitna arheološka istraživanja na lokaciji srušene crkve sv. Mihovila Arhandela u Mihovljanu. Nekoliko dana prije početka prve kampanje istraživanja lokaciju srušene crkve u Mihovljanu posjetila je A. Horvat, koja je tada na terenu vidjela da su naišli na zid od lomljenog kamena koji je bio zaliven solidnom žbukom s komadima opeke³². Nalazio se u šljiviku³³

koji je bio prodan ciglani »Naprijed« za eksploataciju. Kako je ta parcela bila samo 10 m od mjesta gdje se eksploatira zemlja, Konzervatorski zavod iz Zagreba zabranio je ciglani daljnji iskop na tom dijelu, te je odredio da se provedu arheološka iskopavanja i istraživanja³⁴.

Zaštitna arheološka istraživanja 1953. g.

Prva zaštitna arheološka istraživanja na lokaciji srušene župne crkve u Mihovljanu provedena su 31. kolovoza i 1. rujna 1953. g. Ta su istraživanja vodili kustosi Gradskog muzeja Varaždin Stjepan Vuković i prof. Mira Iljanić. Prvog dana otvoreno je 12 m temelja sjevernoga crkvenog zida crkve da se po mogućnosti dobije duljina lađe. Drugog dana radili su samo s dva radnika, a tada je otvoren dio istočnog zida u duljini od 3 m, te dvije sonde na zapadnoj strani, gdje se, prema izjavama okolnih seljaka, pretpostavila lokacija pročelja. Na zapadnoj strani na dubini od 75 cm naišli su na kamen, koji su determinirali kao crkveni pod. Od lokalnog su stanovništva doznali da je teren bio mnogo puta prekopavan, jer su tu mještani vadili kamen i ugrađivali ga u temelje svojih kuća, a mjestimično su vadili i cijele dijelove temelja. Tada je u susjednom dvorištu nađeno nekoliko komada profiliranog kamena, od kojih je jedan bio vrlo bogate gotičke profilacije (vjerojatno dio glavnog portala; mještani ga je i iskopao na zapadnoj strani). Troškove ovog, prvog istraživanja pokrio je tadašnji Konzervatorski zavod iz Zagreba, dok je sredstva za druga istraživanja, provedena od 7. do 11. prosinca 1953. osiguralo Muzejsko društvo iz Čakovca. Za ta istraživanja ciglana je dala osam radnika koji su inače radili kao sezonski radnici na iskopu gline. Nastavilo se s otvaranjem temelja uz sjeverni zid prema zapadu, kako bi se dobila duljina crkve. Visina očuvanosti temelja nije bila jednaka, tako da su na istočnoj strani oni bili neposredno ispod površine zemlje, dok su u smjeru zapada sve više padali, tako da je iskop na zapadnoj strani crkve iznosio 1,80-2 m. Zaključili su da je razlog ovakvog stanja u ranije spomenutom vađenju materijala za izgradnju kuća mještana. Širina crkve nije bila determinirana, jer nije pronađen spoj zapadnog i južnog zida. Zapadni je zid tekao prema jugu u duljini od 11,80 m, gdje se prekida. Prema izjavi mještana koji je ovdje vadio materijal, taj se zid nastavlja dalje prema jugu, ali u ovoj fazi nije bio dalje iskopavan. Iskopavanja su provedena i na istočnoj strani kako bi se otkrili temelji samoga svetišta. Tada je pronađen zid istočnije od onog od kamenih kvadri koji je bio na površini terena (zid od kamenih kvadri najvjerojatnije je istočni zid istražen u prvim istraživanjima), no za njega je pretpostavljeno da je mlađi, jer je građen od opeke i kamena, te je obilno povezan žbukom. Idući prema JI, ti se temelji gube, a na istoj se razini pojavio uski

27 Isto: 90.

28 Horvat, R. (1993): nav. dj.: 216.

29 Isto: 250-251.

30 Isto: 252.

31 Kalšan, V. (2000): *Gradansko društvo u Međimurju*, Čakovec, 135.

32 Putna bilježnica br. 10, str. 184; Ostavština Anđele Horvat, Nadbiskupski arhiv u Zagrebu

33 Vlasnik šljivika bio je Franjo Vidović, ratar iz Mihovljana, kućni broj 119, broj zemljišnog uloška 403/a, katastarski broj 21/3.

34 Dopis Konzervatorskog zavoda u Zagrebu od 28. 8. 1953.

5 Pogled na očišćene temelje crkve sv. Mihovila; (foto: Nino Vranić, 1955., Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Uprava za kulturni razvitak, Odjel za INDOK poslove kulturne baštine, Fototeka kulturne baštine; inv. br.: 16872)

View of the cleared foundations of St Mihovil Church; (photo by Nino Vranić, 1955; Ministry of Culture of the Republic of Croatia, Directorate for Cultural Development, Department for cultural heritage INDOC activities, Cultural Heritage Photo Archives; Inv. no.:16872)

četverokutni zid, također zidan ciglom i kamenom. Širina svetišta, uzevši u obzir navedeni tanki zid, bila je 10,20 m. U liniji od JI prema JZ pokušalo se dobiti temelje južnoga crkvenog zida. Tu je nađen fragment zida, koji po svojoj prilici potječe iz zadnje pregradnje lađe u 18. st., građen ciglom i žbukom, s mjestimično umetnutim kamenjem uzetim iz stare gotičke građevine. Nakon toga iskopavali su od svetišta prema lađi, uz kamene temelje kojima su sa strane lađe prizidani dijelovi od cigle. Tada je pronađen i veliki kamen gotičke profilacije, za koji su pretpostavili da je dio trijumfalnog luka. Od ovih, prvih istraživanja nisu nam se očuvale fotografije, a podaci su dobiveni iz dopisa koji je Gradski muzej iz Varaždina uputio Konzervatorskom zavodu u Zagrebu³⁵. Uz drugi dopis³⁶ bio je priložen i tlocrt, najvjerojatnije skica iskopa, ali on se nije očuvao. Zbog kratkoga trajanja tih istraživanja iskopi su najvjerojatnije bili provođeni samo uz zidove, i to na dubini koja je bila potrebna da se oni determiniraju kako bi se dobila tlocrtna dispozicija ostataka arhitekture. Na fotografijama koje nastaju 1954./55. g. od zidova pronađenih 1953. mogu se identificirati sjeverni (zid I-Z) i krajnji zapadni crkveni

zid (zid 7). Prema rezultatima ovih istraživanja, duljina je crkve iznosila 23,80 m, što ne odgovara duljini koju je zabilježio vizitator 1779.g. koja iznosi oko 17,06 m. Razlog tomu može biti taj što je u duljinu najvjerojatnije uključen i recentniji zid pronađen istočno od zida građenog kamenom. Također širina svetišta od 10,20 m uključuje i neku dogradnju s južne strane (sakristija ili kapela).

Zaštitna arheološka istraživanja 1954. – 1955. g.

Nakon ovih, prvih istraživanja stalo se s radovima, sve dok u okviru svojih radova ciglana nije potkraj 1954. g. iskopala jedan dio temeljnog zida kod svetišta. O devastaciji je A. Schulteis odmah izvijestio Konzervatorski zavod u Zagrebu, koji je ciglani »Naprijed« izdao obustavu radova, te organizirao komisijski pregled na terenu. Tada je određeno da će se iskopavanja nastaviti pod kontrolom stručnjaka, uz uvjet da se otvori cijeli kompleks, odnosno prostor između južnog i sjevernog uzdužnog temeljnog zida. Naloženo je da se nakon toga obave fotografiranje i arhitektonsko snimanje, te da se zatim otvore temelji i izvade kamene gotički fragmenti upotrijebljeni kao građevni materijal, koji će se predati na čuvanje čakovečkom muzeju. Ciglana je dala besplatno ekipu od četiri radnika, koji su pod nadzorom

³⁵ Dopis Gradskog muzeja iz Varaždina od 2. 9. 1953.

³⁶ Dopis Gradskog muzeja iz Varaždina od 14. 12. 1953.

6 Dio temelja crkve sv. Mihovila s istočne strane; (foto: Nino Vranić, 1955., Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Uprava za kulturni razvitak, Odjel za INDOK poslove kulturne baštine, Fototeka kulturne baštine; inv. br.: 16878)

Part of the foundation of St Mihovil Church from the eastern side; (photo by Nino Vranić, 1955; Ministry of Culture of the Republic of Croatia, Directorate for Cultural Development, Department for cultural heritage INDOK activities, Cultural Heritage Photo Archives; Inv. no.:16878)

7 Sjeverozapadni dio temelja crkve sv. Mihovila; (foto: Nino Vranić, 1955., Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Uprava za kulturni razvitak, Odjel za INDOK poslove kulturne baštine, Fototeka kulturne baštine; inv. br.: 16880)

North-western part of the foundations of St Mihovil's Church; (photo by Nino Vranić, 1955; Ministry of Culture of the Republic of Croatia, Directorate for Cultural Development, Department for cultural heritage INDOK activities, Cultural Heritage Photo Archives; Inv. no.:16880)

direktora čakovečkog muzeja A. Schulteisa oprezno skidali zemlju s temelja u cijeloj širini idući od istoka prema zapadu. Po uputi Konzervatorskog zavoda radove je 2-3 puta tjedno nadzirala prof. M. Ilijanić, kustos varaždinskog muzeja. Napredovalo se prilično sporo zbog ružnog i hladnog vremena, pa se tek nakon šest tjedana uspjelo skinuti zemlju i osloboditi temelje. Pronađene strukture fotografirao je predstavnik Konzervatorskog zavoda Nino Vranić, a mjere su uzeli ing. arh. G. Jurišić i prof. Lučić³⁷, ali nije poznato je li na osnovi njihovih mjerenja ikada izrađen tlocrt. Od dokumentacije o istraživanjima 1954./55.g. nije se očuvalo gotovo ništa, osim fotografija³⁸, nekoliko dopisa prije početka istraživanja i bilješke prof. Lučića³⁹.

Bilješka je prof. B. Lučića važna jer daje podatke o strukturi i rasporedu pronađenih temelja (sl. 5), ali, nažalost, tu nisu navedene nikakve mjere. Datirana je u 1959. g., ali je mogla nastati najkasnije 1955. g., jer su tada svi zidovi, osim djelomično zida I-Z i zida 7, rastavljeni. Zapisao je da je očuvan krajnji temeljni zid, struktura je lomljenac + malo opeke. Ovo je najvjerojatnije zid koji vidimo na fotografiji krajnje lijevo uz sam rub iskopa (sl. 5), orijentacije I-Z. Zidovi koje je on opisao u bilješci će u daljnjem tekstu biti numerirani radi lakšeg snalaženja, dok će se ovaj zid navoditi kao zid I-Z. Dalje navodi da

se od tog zida prema jugu nalaze dijelovi više zidova u smjeru S-J (sl. 5), i to prvi od istoka prema zapadu (zid 1): lomljenac + cigle; drugi (zid 2): lomljenac + cigle; tri (zid 3): lomljenac + cigla + gotički spolij (na jednoj klesarski znak); četvrti (zid 4): lomljenac + cigla; peti (zid 5): uz sjeverni zid opeka, zatim zadebljanje od cigle, lomljenaca i spolija; šesti (zid 6): od opeke i lomljenca, zatim se izbočuje prema istoku sa strukturom spolija; sedmi (zid 7): lomljenac + opeka. Ti se zidovi vide na fotografiji (sl. 5), osim zida 7 koji se samo djelomično nazire, jer je fotografija snimljena s povišenog terena, pa ga zaklanja rub iskopa. U daljnjem tekstu pokušat će se detaljnije identificirati zidovi koji se spominju u bilješci. Zidovi 1 i 2 (zdesna nalijevo) nalaze se uz zid I-Z, koji na južnoj strani ima zadebljanje temelja (sl. 6).

Na fotografiji (sl. 7) vidimo zidove (zdesna nalijevo) 3, 4 i 5, a ispred zidova 5 i 4 vidi se još jedan zid (zid 8). Lučić u bilješci navodi da se peti zid izbočuje prema istoku (deblja) i tu ima spolija, zatim se nadovezuje na jedan temelj prema jugu (temelj stuba?) koji je bez spolija?; isto tako taj peti zid deblja prema zapadu, gdje se približava opet jednomu temeljnom zidu prema jugu čija struktura ima spolija. Prema fotografiji čini se da su zidovi 4 i 8 u donjoj zoni spojeni (možda polukružno). Za šesti se zid navodi da deblja prema istoku (strukturna udebljanja ima spolija) zatim se u daljnjem produljenju prema jugu to odebljanje uvlači, a malo dalje, još prema jugu ponovo deblja. To je, zadnje udebljanje (cigla i malo lomljenca) u osi prije spomenutih zasebnih temelja, ali se na fotografiji (sl. 5) ta udebljanja

37 Ilijanić, M. (1957): nav. dj.: 107-108.

38 Fotografije čuva Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Uprava za kulturni razvitak, Odjel za INDOK poslove kulturne baštine, Fototeka kulturne baštine.

39 Sva uporabljena dokumentacija čuva se u Topografskoj zbirci Ministarstva kulture Republike Hrvatske, Upravi za kulturni razvitak, Odjelu za INDOK poslove kulturne baštine, Središnjem arhivu.

8 Pogled na grobnicu crkve sv. Mihovila; (foto: Nino Vranić, 1955., Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Uprava za kulturni razvitak, Odjel za INDOK poslove kulturne baštine, Fototeka kulturne baštine; inv. br.: 16883)

View of the crypt in St Mihovil Church; (photo by Nino Vranić, 1955; Ministry of Culture of the Republic of Croatia, Directorate for Cultural Development, Department for cultural heritage INDOK activities, Cultural Heritage Photo Archives; Inv. no.:16883)

9 Zidovi na južnoj strani, krajnje lijevo grobnica 1; (foto: Nino Vranić, 1955., Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Uprava za kulturni razvitak, Odjel za INDOK poslove kulturne baštine, Fototeka kulturne baštine; inv. br.: 16881)

Walls on the west side, far left crypt 1; (photo by Nino Vranić, 1955; Ministry of Culture of the Republic of Croatia, Directorate for Cultural Development, Department for Information and Documentation of Cultural Heritage, Cultural Heritage Photo Archives; Inv. no. 16881)

ne mogu jasno vidjeti. Zid još dalje teče prema jugu, a na njega se nadovezuje zid (zid 9) iste osnovne strukture prema zapadu, koji ima prvo odebljanje prema istoku (sl. 5). Taj se zid smjerom I-Z nadovezuje na sedmi zid smjera S-J. Prema fotografiji (sl. 5), ti zidovi građeni su dosta pravilno, te se čini da pripadaju istoj građevnoj fazi, kao i zid koji od spoja zidova 6 i 9 ide dalje prema jugu (zid 10). U bilješci se navodi da se dalje prema jugu nalazi, u dužini spomenutih posebno spojenih temelja, prostor zidan opekom, koji se prema visini završava u svod, grobnica (sl. 8).

To je grobnica 1, koja je na fotografiji (sl. 5) već rastavljena, a nalazila se istočno od zida 10. Može se vidjeti i na drugoj fotografiji (sl. 9), na kojoj se vidi uzdužni zid (zid 10; istočna strana zida), na koji se spajaju tri zida orijentacije I-Z. Zidove ćemo numerirati kao zid 11, 12 i 13 (slijeva nadesno). Zidovi 11 i 12 pripadaju grobnici 1, dok se sjeverno od zida 13 nalazi zid 8. Prof. Lučić u bilješci navodi da se zapadni zid (zid 7) smjera S-J pred osi grobnice gubi, pa se opet pojavljuje nešto južnije od osi grobnice i teče dalje prema jugu, dok se na njega ne nadoveže krajnji južni zid (zid 14) ove strukture: lomljenac, opeka + spolij. Taj, južni zid (zid 14) teče prema istoku do početka zida grobnice (zid 11), a njemu usporedo, gdje završava zid grobnice na zapadu, nadovezuje se u tome smjeru S-J zid od opeke i spolija (zid 10), koji povezuje ta dva paralelna zida (sl. 10).

S obzirom na to da je zapadni zid bio istražen u duljini od 11,80 m u iskopavanjima 1953. g., najvjerojatnije je to upravo ovaj zid 7, koji se naglo prekida u osi zida 12, ali se poslije nastavlja prema jugu i spaja se sa zidom 14 (sl. 5).

Pred kraj bilješke navedeno je da se još ističe temelj koji posebno stoji u sjeverozapadnom kutu prostora koji zatvaraju zapadni (zid 7) i južni krajnji zid (zid 14), kao i unutarnji zid koji povezuje zapadni zid grobnice s južnim krajnjim zidom. Taj je temelj ovakve strukture: lomljenac, opeka + spolij, a na fotografijama (sl. 5, 10) ti se temelji tek naziru, jer se tu tek započelo s iskapanjem. Uz južni zid prema zapadu prislonjen je dio $\frac{3}{4}$ temelja strukture lomljenac + opeka (sl. 10).

M. Ilijanić⁴⁰ navodi da se nakon dokumentiranja započelo s otvaranjem temelja i vađenjem obrađenih kamenih fragmenata. Nađeno je mnogo komada gotičkih rebara, dijelovi stupova i profiliranog kamenja. Otvaranje temeljnih zidova barokne lađe, gdje je građevni materijal pretežno cigla izmiješana samo sporadično s komadima kamena bivše gotičke crkve, išlo je razmjerno lako, dok je dio jakoga gotičkog sjevernog zida svetišta građen od velikih kamenih blokova bio toliko čvrst da je ciglana odustala od toga da ga makne (sl. 11). Taj je zid ostavljen kao i dijelovi zapadnoga pročelnoga temeljnog zida, koji je postojao samo fragmentarno.

Kako ciglani nije bilo potrebno daljnje oslobađanje prostora, nije htjela više osigurati radnike, a materijalnih sredstava za daljnje istraživanje nije bilo, pa su radovi stali⁴¹. Prema fotografijama možemo zaključiti da je teren postupno snizivan (sl. 12), te da su zidovi u potpunosti rastavljeni (sl. 13).

40 Ilijanić, M. (1957): nav. dj.: 108-109.

41 Isto: 108-109.

10 Pogled na temeljne zidove crkve sv. Mihovila za vrijeme arheološkog iskopa; (foto: Nino Vranić, 1955., Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Uprava za kulturni razvitak, Odjel za INDOK poslove kulturne baštine, Fototeka kulturne baštine; inv. br.: 16845)

View of the foundations of St Mihovil Church during archaeological excavations; (photo by Nino Vranić, 1955; Ministry of Culture of the Republic of Croatia, Directorate for Cultural Development, Department for Information and Documentation of Cultural Heritage, Cultural Heritage Photo Archives; Inv. no. 16845)

11 Sjeveroistočni dio temelja crkve sv. Mihovila u vrijeme rušenja (zid I-Z); (foto: Nino Vranić, 1955., Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Uprava za kulturni razvitak, Odjel za INDOK poslove kulturne baštine, Fototeka kulturne baštine; inv. br.: 16840)

North-East part of the foundations of St Mihovil Church at the time of demolition (wall I-Z); (photo by Nino Vranić, 1955; Ministry of Culture of the Republic of Croatia, Directorate for Cultural Development, Department for Information and Documentation of Cultural Heritage, Cultural Heritage Photo Archives; Inv. no. 16840)

12 Pogled na temelje crkve sv. Mihovila s juga; (foto: Nino Vranić, 1955., Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Uprava za kulturni razvitak, Odjel za INDOK poslove kulturne baštine, Fototeka kulturne baštine; inv. br.: 16882)

View of the foundations of St Mihovil Church from the south side; (photo by Nino Vranić, 1955; Ministry of Culture of the Republic of Croatia, Directorate for Cultural Development, Department for Information and Documentation of Cultural Heritage, Cultural Heritage Photo Archives; Inv. no. 16882)

13 Pogled na zid I-Z i grobnicu 2 nakon uklanjanja zidova od opeke i spolija (Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Uprava za kulturni razvitak, Odjel za INDOK poslove kulturne baštine, Fototeka kulturne baštine; inv. br.: 55208)

View of wall I-Z and crypt 2 after the removal of the walls made of brick and spolia (Ministry of Culture of the Republic of Croatia, Directorate for Cultural Development, Department for Information and Documentation of Cultural Heritage, Cultural Heritage Photo Archives; Inv. no. 55208)

Nakon što su svi zidovi od opeke uklonjeni, pri snizivanju terena istraživači su naišli na drugu grobnicu (sl. 13, 14) kojoj je zid I-Z sjeverni zid, a prema fotografiji (sl. 14), ona je zauzimala prostor između tog zida i zidova 4 i 13, ali ne možemo biti sigurni gdje je završavala prema zapadu, jer je fotografija snimljena tijekom radova. Nisu poznate okolnosti nastavka rada ciglane, ali teren na

kojem se nalazila crkva najvećim je dijelom snižen iskopom ciglane do podnožja brežuljka. Ostao je samo manji dio neposredno uz današnju ulicu, koji približno odgovara lokaciji zida I-Z, koji nije uklonjen 1955. g., ali nije poznato kakvi su zahvati provedeni na tom dijelu poslije. Prema današnjemu stanju na terenu, ciglana se proširila i na južni dio susjedne zapadne parcele, koja je na katastarskoj

14 Pogled na grobnicu 2 (lijevo uz zid I-Z) u vrijeme iskopa; (foto: Nino Vranić, 1955., Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Uprava za kulturni razvitak, Odjel za INDOK poslove kulturne baštine, Fototeka kulturne baštine; inv. br.: 16845)

View of crypt 2 (left along the I-Z wall) at the time of excavation; (photo by Nino Vranić, 1955; Ministry of Culture of the Republic of Croatia, Directorate for Cultural Development, Department for Information and Documentation of Cultural Heritage, Cultural Heritage Photo Archives; Inv. no. 16845)

15 Pogled na iskop ciglane; zemunica s nalazom pepela i keramike; (foto: A. Schulteis, 1958., Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Uprava za kulturni razvitak, Odjel za INDOK poslove kulturne baštine, Fototeka kulturne baštine; inv. br.: 19307)

View of the brickyard excavations; dugout with finds of ash and ceramics; (photo by A. Schulteis, 1958; Ministry of Culture of the Republic of Croatia, Directorate for Cultural Development, Department for Information and Documentation of Cultural Heritage, Cultural Heritage Photo Archives; Inv. no. 19307)

skici iz 1859. g. (sl. 1) označena kao k. č. 189, i na zelenu površinu južno i istočno od nje. Nije nam poznato je li tada obavljan bilo kakav arheološki nadzor, ali su i dalje morali nailaziti na arheološke nalaze. Eksploatacija se na taj dio, međutim, nije proširila do 1958. g., kada su radnici ciglane naišli na zemunicu s nalazom pepela i keramike (sl. 15).

Susjednu kuću zapadno od crkvenih temelja (sl. 3), koja je na katastarskoj skici iz 1859. g. označena kao k. č. 188 (sl. 1), prema sjećanju mještana, nije uklonila ciglane, nego su je poslije zbog dotrajalosti srušili nasljednici, što bi značilo da je lokalitet zapadno od pročelnoga zida crkve ostao očuvan. Ovo je potvrdio i S. Vidović iz Mihovljana koji je sudjelovao u ovim istraživanjima kao djelatnik tadašnje ciglane. On se, nažalost, ne sjeća jesu li preostali zidovi naknadno uklonjeni, ali je zanimljiva njegova priča o podzemnom tunelu pod crkvom koji je bio zidan i toliko visok da se u njega moglo normalno ući (grobница 2?).

Zbog nepotpune dokumentacije i malo dostupnih podataka teško je rekonstruirati tlocrt crkve i prepoznati građevinske faze koje spominju vizitatori. Od svih koji su pohodili ovu crkvu tijekom stoljeća jedino Bedeković navodi da je lađa trobrodna i da ima svodove, te tri kamena stupa sa svake strane, dok ostali vizitatori spominju bočne kapele. Međutim, u vrijeme Bedekovićeva posjeta lađa je bila jednobrodna, ali je imala na južnoj strani, kako on navodi, lađu koja je prilično smanjena. Ta je, južna lađa najvjerojatnije bočna kapela, odnosno dvije bočne kapele koje spominje vizitator 1688. g. Moguće je da polustupovi čiji su dijelovi pronađeni u arheološkim istraživanjima

potječu iz lađe, te da je zapravo njih Bedeković vidio tijekom posjeta, a prepoznao ih je kao zazidane stupove trobrodnog objekta. Prema dostupnim podacima, tijekom istraživanja nisu pronađeni dijelovi stupova, a u prilog ovoj tezi ide i činjenica da su dijelovi polustupova ugrađeni kao spoliji u bočnim kapelama koje nastaju nakon rušenja lađe (sl. 10), kada svetište nije dirano. Nepravilnost i neproporcionalnost lađe, kako ju je on opisao, najvjerojatnije se odnosi na bočnu kapelu ili kapele, koje su naknadno prizidane lađi. Ako su gotički polustupovi (službe) stajali u lađi pri njegovu posjetu, tada 1625. g. nije u potpunosti izgrađena nova lađa, a natpis na svetištu koji spominje Bedeković odnosi se na izgradnju bočnih kapela ili na neku obnovu. Gotičke trobrodne crkve iznimno su rijetke u kontinentalnoj Hrvatskoj, te je vjerojatnije da se ovdje radilo o jednobrodnom objektu.

Za rekonstrukciju tlocrta gotičkoga svetišta nemamo dovoljno očuvanih podataka, jer su njegovi istočni i južni, te djelomično sjeverni zid devastirani djelovanjem ciglane i prije početka istraživanja 1954. g. Iako je završetak svetišta uništen, možemo pretpostaviti da je ono završavalo poligonarno, ali ne možemo biti sigurni je li bilo oblikovano u formi tzv. kratkog ili dugog kora. A. Horvat je u studenome 1954. g. skicirala svetište crkve kao kratki kor s trostranim završetkom (treba napomenuti da je uz skicu stavljen upitnik)⁴². Analizom podataka iz kanonskih vizitacija do ovakvog oblika svetišta

⁴² Putna bilježnica br. 11, str. 169; Ostavština Anđele Horvat, Nadbiskupski arhiv u Zagrebu.

16 Ekipa koja je provodila arheološka iskopavanja 1954./55., u sredini A. Schulteis (dokumentacija Arheološkog odjela Muzeja Međimurja Čakovec)

The team that carried out the archaeological excavations 1954/55; in centre A. Schulteis (Documentation of the Archaeological Department of the Međimurje Museum in Čakovec)

17 Zaglavni kamen s grbom Celjskih iz bivše gotičke crkve (dokumentacija Arheološkog odjela Muzeja Međimurja Čakovec)

Headstone with the Celjski coat of arms from the former Gothic church (Documentation of the Archaeological Department of the Međimurje Museum in Čakovec)

došao je i I. Srša⁴³, koji ga tipološki povezuje s onim na kapeli sv. Ane u Plemenščini. Problem pri determiniranju svetišta jest i u tome što nije jasno pripada li zid I-Z svetištu ili lađi, jer nije poznat opseg devastacije što ju je uzrokovala ciglana. Prof. Lučić u svojoj bilješci (prije navedena) navodi napomenu da je »apsidalna partija progutana od strane ciglane«, što se najvjerojatnije odnosi na završetak svetišta i njegov južni zid, a dodatnu potvrdu tomu daje nam M. Ilijanić koja I-Z zid determinira kao zid svetišta⁴⁴. Ako zaključimo da je I-Z zid bio i zid svetišta i zid lađe, tada možemo reći da je crkva sv. Mihovila Arhanđela imala jednako široko svetište i lađu, što je dosta rijedak slučaj, jer su gotička svetišta, gotovo u pravilu, uža od lađe.

Od pronađenih zidova gotičkoj fazi izgradnje najvjerojatnije pripadaju zid I-Z, kao sjeverni crkveni zid, i grobnica 2, sa svojim zidovima. Grobnica 2 morala je biti srušena i zatrpana 1747. g., kada na njoj nastaju zidovi 5 i 8, koji imaju gotičke spolije. Ona sa svojim zidovima vjerojatno pripada crkvenoj lađi, a njezina bi širina mogla određivati širinu gotičke lađe (sl. 14). Južni zid grobnice 2 morao je biti pronađen u ovim istraživanjima, jer se on nalazio ispod kote temelja svih ostalih struktura, ali, nažalost, nije nam se očuvala fotografija daljnjeg tijeka iskopavanja. Možda je zid 13 južni zid grobnice, ali bez detaljnije dokumentacije o istraživanjima, ovo ipak ostaje samo na pretpostavci. Možda će se detaljnijom ana-

lizom arhitektonske plastike moći dobiti jasniji prostorni odnosi gotičke građevine. Svi ostali zidovi pripadaju kasnijim pregradnjama. Bedeković navodi da je izgrađena prilično prostrana lađa, ali prema očuvanim temeljima ona nije mogla biti šira od one, gotičke, jer su bočne kapele prostrane, pogotovo ona koju zatvaraju zidovi 7, 9, 10 i 14. Druga bočna kapela koju zatvaraju zidovi 10, 11 i 13 imala je na jednome dijelu svođenu grobnicu, i to između zidova 11 i 12, a spominje je vizitator 1779.g. Nažalost, istočni zid te kapele devastirala je ciglana 1954. g. te se ne može determinirati njezin završetak na toj strani. S obzirom na veličinu bočnih kapela, crkva je morala djelovati prostrano u vrijeme kada ju je Bedeković posjetio, a pogotovo ako se uzme u obzir da je najvjerojatnije imala bočne kapele i na sjevernoj strani, ali, nažalost, istraživanja nisu provedena sjeverno od I-Z zida. Također nije jasna funkcija zidova 1-3, ako prihvatimo interpretaciju da se oni nalaze u unutrašnjosti crkve, odnosno svetišta, pogotovo stoga što je riječ o zidovima koji su poprilično masivni. Oni svakako ne pripadaju gotičkoj fazi, zbog načina gradnje i spolija.

Ova su istraživanja provedena brзом reakcijom i zalaganjem Konzervatorskog zavoda u Zagrebu, Gradskog muzeja u Varaždinu i Muzejskog društva iz Čakovca, kao i tek osnovanog Gradskog muzeja u Čakovcu, te svakako treba ponovno spomenuti požrtvornost Aleksandra Schulteisa koji je s radnicima provodio iskopavanja tijekom cijele zime 1954. na 1955. g. (sl. 16), Stjepana Vukovića i Miru Ilijanić, te posebno Anđelu Horvat, Gretu Jurišić i Branka Lučića.

43 . Srša, I. (1994.): nav. dj.: 134 - 135.

44 . Ilijanić, M. (1957): nav. dj.: 108 - 109.

18 Ulomak kamenoga crkvenog namještaja iz gotičke crkve sv. Mihovila, najvjerojatnije gornji dio svetohraništa; (foto: Nino Vranić, 1955., Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Uprava za kulturni razvitak, Odjel za INDOK poslove kulturne baštine, Fototeka kulturne baštine; inv. br.: 16854)

Fragment of the church stone furniture from the Gothic church of St Mihovil, most probably the upper part of the tabernacle; (photo by Nino Vranić, 1955; Ministry of Culture of the Republic of Croatia, Directorate for Cultural Development, Department for Information and Documentation of Cultural Heritage, Cultural Heritage Photo Archives; Inv. no. 16854)

19 Gornji dio gotičke kustodije iz crkve sv. Mihovila, koji je postavljen na dio polustupa sa službom; (foto: Nino Vranić, 1954., Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Uprava za kulturni razvitak, Odjel za INDOK poslove kulturne baštine, Fototeka kulturne baštine; inv. br.: 17532)

Upper part of the Gothic custodia from the Church of St Mihovil which was placed on part of the semi-column for holding church services; (photo by Nino Vranić, 1954; Ministry of Culture of the Republic of Croatia, Directorate for Cultural Development, Department for Information and Documentation of Cultural Heritage, Cultural Heritage Photo Archives; Inv. no. 16845)

Pokretni nalazi

Tijekom istraživanja pronađen je relativno velik broj fragmenta arhitektonske plastike, uzimajući u obzir činjenicu da je gotovo stotinu godina s lokacije vađen građevni materijal za izgradnju okolnih kuća. Od nalaza imamo: zaglavni kamen, svodna rebra, dijelove mrežišta prozora (bifora), fragmente prozora, poligonalne polustupove (trijumfalni luk), okrugle polustupove, okrugle polustupove klesane zajedno sa službom, službe, baze polustupova i službi, konzole, polukapitele i dr. Ovdje će biti prikazani samo najreprezentativniji nalazi kamene arhitektonske plastike, jer njihova detaljnija obradba nije predmet ovog rada, a rabiće se fotografije nastale 1950-ih.g.

Za pobliže datiranje gotičke građevine ključan je nalaz zaglavnog kamena (sl. 17), koji na okrugloj ploči ima štit okružen finom vegetabilnom dekoracijom, a iz njega zrakasto izlazi osam rebara kruškasta presjeka. Prema njemu zaključuje se da je crkva imala zvjezdasti⁴⁵, odnosno jednu od njegovih inačica, kitasti svod⁴⁶. Na štitu je slovo M u gotičkoj majuskuli ispod kojeg je šesterokraka zvijezda, a sa svake strane štita nalazi se još po jedna zvijezda (grb obitelji Celjski). Time se jedna faza izgradnje datira u vrijeme obitelji Celjski, koji dobivaju Međimurje 1405. g.⁴⁷

Pronađena je i kamena ploča sa slijepim gotičkim arkadicama, *masswerkom* (sl. 18), koja je prepoznata kao

dio faldistorija⁴⁸, ali je najvjerojatnije riječ o gornjem dijelu kustodije (svetohraništa). Najbliži se primjer nalazi u starome svetištu crkve sv. Nikolaja u Murskoj Soboti, samo što ono još ima po jednu fialicu sa svake strane. S obzirom na to da se to svetohranište u Murskoj Soboti datira u razdoblje oko 1390. g.⁴⁹, i ovo, mihovljansko moralo bi okvirno pripadati tomu vremenu, iako je ovo dosta raširen način dekoracije koji se primjenjuje u širem vremenskom rasponu, pa ga tako u malo izmijenjenom obliku nalazimo i na ormariću s nišom kustodije u Podturnu, koja se datira u drugu polovinu 15. st.

Drugo pronađeno svetohranište (sl. 19), najvjerojatnije ono koje spominje Bedeković, tada bi pripadalo drugoj, kasnijoj, gotičkoj fazi izgradnje. Ono u gornjoj zoni ima natpis u gotičkoj majuskuli koji je pročitao kao *hic est servatum corp(us) i/esu/ x/sti/ dom/ini eu charisticum*⁵⁰, odnosno *hic est servatu(m) corp(us) d(omini)*⁵¹. Zanimljiva je i konzola s ljudskim likom (sl. 20), koja prikazuje čovjeka s torbom, ali je, nažalost, jako oštećena.

Pronađeni polukapitel (sl. 21) ima na sebi istovjetnu vegetabilnu dekoraciju kao i još jedna konzola koja je pronađena u ovim istraživanjima (sl. 22), te svakako pripadaju istoj fazi. Upravo ta konzola nije konstrukcijski element svoda, pa najvjerojatnije potječe s kustodije ili ne-

45 Srša, I. (1994.): nav. dj.:134.

46 Balog, Z. (2004): nav. dj.: 50.

47 Horvat, R. (1993.): nav. dj.: 44.

48 Ilijanić, M. (1957): nav. dj.: 108.

49 Štefanac, S. (1997): Gotska arhitektura u Prekmurju, Pokrajinski muzej Murska Sobota, Katalog stalne razstave, Murska Sobota, 74.

50 Ilijanić, M. (1957): nav. dj.: 108.

51 Horvat, A. (1956): nav. dj.: 54.

kog elementa crkvenog namještaja. Njezina je dekoracija gotovo istovjetna onoj u gornjoj zoni kustodije iz župne crkve Sv. Trojstva u Nedelišću, koja se datira relativno kasno, u 16. st.

Velik dio pronađene arhitektonske plastike s ovog lokaliteta može se povezati s parlerijanskim utjecajima, koji na ove prostore prodiru dolaskom obitelji Celjski. Ovakvu interpretaciju pojedinih nalaza dali su već prije A. Horvat, I. Srša i Z. Balog. Tijekom ovih arheoloških istraživanja u Samostanskoj kronici Franjevačkog samostana u Čakovcu zapisano je da je nađeno dosta brončanih medalja, križića iz grobova pokojnika u kripti i okolo crkve⁵², a oni koji se danas čuvaju u Muzeju Međimurja u Čakovcu okvirno se mogu datirati u drugu polovinu 17. i 18. st.

Na osnovi svih dostupnih podataka možemo zaključiti da je crkva sv. Mihovila Arhandela u Mihovljanu u gotičkom razdoblju najvjerojatnije bila jednobrodna građevina kojoj su i lađa i poligonalno završeno svetište bili iste širine, te da poslije dobiva bočne kapele. S obzirom na pronađene dijelove arhitektonske plastike, možemo zaključiti da je, barem u jednoj fazi, imala svođeno i svetište i lađu (polustupovi iz lađe, službe, polukapiteli, konzole), ali to bi trebala potvrditi daljnja analiza arhitektonske plastike.

PRIJEDLOG BUDUĆIH ZAHVATA

Danas se na terenu može vidjeti da je ciglana veći dio terena na kojem se nalazila crkva snizila svojim iskopom do podnožja brežuljka, dok je samo manji dio očuvan, ali je deniveliran. Postoji mogućnost da zid I-Z i dio zida 7 ipak nisu u potpunosti uklonjeni, ali, budući da ne možemo biti sigurni u to, preporuka je da se oni pokušaju locirati georadarom, te da se na toj lokaciji otvori sonda, kako bi se utvrdilo stvarno stanje. Osim toga, iskopavanja nisu išla sjeverno od zida orijentacije I-Z koji je interpretiran kao krajnji sjeverni crkveni zid, pa bi na tom dijelu lokalitet mogao biti koliko-toliko očuvan, unatoč manjoj denivelaciji. Kako je postojanje očuvanih struktura *in situ* dosta upitno, a denivelacije je teško odrediti, preporuka je da se provede 3D skeniranje mikrolokacije kako bi se na temelju referentnih točaka usporedilo stanje terena 1950-ih godina s očuvanim fotografijama i današnje stanje. Pozornost treba obratiti i na iskope na okolnim parcelama, pogotovo na onu zapadno od temelja crkve, zbog mogućnosti širenja groblja. Budući da je većina crkvene građe raznesena i upotrijebljena za izgradnju okolnih kuća mnogo prije nego se započelo sa zaštitnim arheološkim istraživanjima 50-ih godina, potrebno je prostorno-plan-skom dokumentacijom propisati da se pri uklanjanju starijih građevina u neposrednoj blizini na to obrati pozornost. Za sve nalaze arhitektonske plastike s ovog lokaliteta, koji se danas čuvaju u Muzeju Međimurja Čakovec, potrebno

20 Konzola s figuralnim prikazom iz crkve sv. Mihovila; (foto: Greta Jurišić, 1955., Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Uprava za kulturni razvitak, Odjel za INDOK poslove kulturne baštine, Fototeka kulturne baštine; inv. br.: 16823)

Console with figural scenes from the Church of St Michael, (photo by Greta Jurišić, 1955; Ministry of Culture of the Republic of Croatia, Directorate for Cultural Development, Department for Information and Documentation of Cultural Heritage, Cultural Heritage Photo Archives; Inv. no. 16823)

21 Polukapitel s florealnom dekoracijom iz crkve sv. Mihovila; (foto: Nino Vranić, 1955., Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Uprava za kulturni razvitak, Odjel za INDOK poslove kulturne baštine, Fototeka kulturne baštine; inv. br.: 16861)

Semi-capital with floral decoration in the church of St Michael, (photo by Nino Vranić, 1955; Ministry of Culture of the Republic of Croatia, Directorate for Cultural Development, Department for Information and Documentation of Cultural Heritage, Cultural Heritage Photo Archives; Inv. no. 16861)

je izraditi katalog kamene plastike u kojemu sve elemente barem okvirno treba datirati na osnovi njihovih stilskih značajki, a oni će biti osnova za determinaciju građevinskih faza crkve. Preporuka je i da se obavi mikroskeniranje svih pronađenih kamenih elemenata kako bi se pokušala izraditi idealna rekonstrukcija unutrašnjosti gotičke građevine, na temelju svih dostupnih podataka.

52 Damiš, I. (1993.): nav. dj.: 771; Damiš, I. (1994.): nav. dj.: 136.

22 Konzola s vegetabilom dekoracijom (dokumentacija Arheološkog odjela Muzeja Međimurja Čakovec)

Console with floral decoration (documentation of the Archaeological Department of the Museum of Međimurje Čakovec)

Literatura

- Balog, Z. (2004.): Lepoglavsko-ptujskogorska grupa i uloga Hermannia Celjskog u difuziji parlerijanske gotike u Hrvatskoj, *Zbornik 1. kongresa hrvatskih povjesničara umjetnosti*, Zagreb, 47-59
- Bedežević, J. (1752): *Natale solum magni ecclesiae doctis sancti Hieronymi (in ruderibus Stridonis occultatum, probatorum nihilominus historicorum, et geographicorum opinionibus, ac brevis*

Summary

PROTECTIVE ARCHAEOLOGICAL RESEARCH CARRIED OUT FROM 1953 TO 1955 AT THE SITE OF THE DEMOLISHED CHURCH OF ST MIHOVIL THE ARCHANGEL IN MIHOVLJAN NEAR ČAKOVEC

The church was originally a Gothic building that was partitioned and expanded on a number of occasions. It was the parish church of the city of Čakovec and after the abolition of the parish in 1789 it began to slowly deteriorate until it was demolished, most probably in the mid 19th century. The building materials were dispersed in the subsequent decades and used as secondary material in the construction of surrounding houses. In the immediate vicinity of the demolished church a brickyard began operating in 1884 which proved decisive for the remains of this structure. The archaeological research on the remains of the parish church of St Mihovil the Archangel in Mihovljan undertaken in the period from 1953 to 1955 was the first known preventive archaeological research in the Međimurje region. The reason for initiating the research was the fact that the digging for the needs of the brickyard had almost reached the very foundations of the demolished church. Upon completing the research all the found structures were documented and their deconstruction began so that the gothic spolia could be extracted from them. Due to the application of such methodology in the course of the research, it is not possible today to reconstruct with certainty the layout of the building, however it

illycanae chronologiae adjumento erutum atque cum vita ejusdem purpurati Dalmatae), Wiener Neustadt

- Buturac, J. (1984.): Popis župa zagrebačke biskupije 1334. i 1501. godine, *Starine JAZU LIX*, Zagreb, 43-108
- Damiš, I. (1993.): O nestaloj crkvi sv. Mihovila u selu Mihovljan kod Čakovca, *Marulić- Hrvatska književna revija* 26/1993,5, Zagreb
- Damiš, I. (1994.): *Iz prošlosti župe Čakovec*, Zagreb
- Frančić, A. (2000.): Prvi spomen Međimurja, *Kaj* 1-2, Zagreb, 61-70
- Horvat, A. (1956.): *Spomenici arhitekture i likovnih umjetnosti u Međimurju*, Zagreb
- Horvat, R. (1993.): *Povijest Međimurja*, Zagreb
- Ilijanić, M. (1956.): Muzej Međimurja u Čakovcu, *Vijesti društva muzejsko-konzervatorskih radnika NR Hrvatske* 1, Zagreb
- Ilijanić, M. (1957.): Iskapanja bivše čakovečke župne crkve u Mihovljanu, *Muzeji- muzeološko-konzervatorski časopis* 11-12 1956-1957, Zagreb
- Kalšan, V. (2000.): *Građansko društvo u Međimurju*, Čakovec
- Kalšan, V. (2003.): *Mihovljan 1203-2003*, Čakovec
- Kapun, V. (2009.): *Franjevci u Čakovcu*, Čakovec
- Srša, I. (1994.): O međimurskim srednjovjekovnim župama i njihovim crkvama, *Kaj* 4-5, Zagreb
- Štefanec, S. (1997.): Gotska arhitektura v Prekmurju, *Pokrajinski muzej Murska Sobota, Katalog stalne razstave*, Murska Sobota, 71-78

did succeed in preserving a large part of the stone material which primarily dates from the Gothic period. A detailed analysis of the material will most probably provide a clearer perception of the appearance of the building and its construction phases. On the research there is not much preserved documentation which makes it difficult to determine the structure and its dating while some facts on the appearance of the church can be found in the notes on canon visitations by the Zagreb Diocese and in J. Bedeković book published in 1752. The protective archaeological research was the result of the timely reaction of the service for the protection of cultural heritage since the construction of the brickyard could have easily completely destroyed all the foundations of the building. The events from the 1950s are an example how a public interest, such as a cultural property can be sacrificed for another public interest which implies progress and development. The protective archaeological research undertaken in the 1950s on the site of the demolished church of St Mihovil the Archangel in Mihovljan was carried out only owing to the efforts of experts without which we would not have today any information on this valuable cultural property.

Vladan Desnica

Prijenosni uređaj za rentgensku fluorescentnu analizu (XRF) kao jedinstveni instrument za *in situ* elementnu karakterizaciju objekata kulturne baštine

Vladan Desnica
Odsjek za restauriranje i konzerviranje umjetnina
Akademija likovnih umjetnosti
HR – 10 000 Zagreb, Ilica 85

UDK: 7.025.3:539.26
Stručni rad/Professional Paper
Primljen/Received: 9. 5. 2011.

Ključne riječi: analiza elemenata, rentgenska fluorescentna analiza, XRF, nedestruktivna analiza, pigmenti

Key words: element analysis, X-ray fluorescence analysis, XRF, non-destructive analysis, pigments

U ovom su radu predstavljene prednosti korištenja prijenosnim uređajem za rentgensku fluorescentnu analizu – XRF (*X-ray fluorescence analysis*), kao prvog koraka za *in situ* elementnu analizu materijala na objektima kulturne baštine. XRF je metoda koja se bazira na pobuđivanju atoma ispitivanog uzorka rentgenskim zračenjem, što rezultira emisijom fluorescentnoga zračenja iz materijala, karakterističnog za elementni sastav. Te informacije daju nam i kvalitativnu i kvantitativnu sliku o elementnom sastavu uzorka.

XRF je nedestruktivna, brza, univerzalna i relativno jednostavna analitička metoda za multielementnu analizu artefakata i kao takva u svijetu je tretirana kao jedna od najosnovnijih fizikalnih metoda za istraživanja u konzervatorsko-restauratorskom području. U svojoj prijenosnoj inačici, upotrebljavanoj u ovom radu, ova je tehnika također neinvazivna, a samo problemi koji nisu riješeni tom metodom na terenu analiziraju se dodatno primjenom specijalizirane laboratorijske opreme. Dakle, XRF rezultati s terena služe i kao vrijedne smjernice za daljnje sustavno i ciljano uzimanje uzoraka, čime potrebu uzorkovanja svode na minimum. To je svojstvo od posebne važnosti kada je riječ o istraživanju vrijednih i jedinstvenih objekata, što je u ovom području gotovo i pravilo.

Prednosti, dobrobiti i koristi od ove metode demonstrirane su na nekoliko primjera iz prakse na kojima je autor ovoga članka radio, a uključuju terensko istraživanje pigmenata drvene polikromije u crkvi sv. Marije Jeruzalemske u Trškom Vrhcu i određivanje sastava legure skulpture Hrvatskog Apoksiomena.

UVOD

Republika je Hrvatska bogata raznovrsnom i vrijednom kulturnom baštinom, ali je velik dio nje ozbiljno ugrožen zbog

niza uzroka i negativnih utjecaja. Razlozi sve ubrzanijega propadanja usko su povezani, s jedne strane, s ubrzanim industrijskim razvojem te rezultirajućim antropogenim onečišćivačima u zraku i okolišu, a, s druge strane, s povećanom eksploatacijom kulturnih dobara, koja je rezultat razvoja kulturne osviještenosti današnjega modernog društva. To dovodi do sve učestalijeg transporta umjetnina zbog globalnog trenda priređivanja velikih izložbi, razmjene ili posudbe umjetničkih objekata između muzeja, galerija, pa i privatnih zbirki. U tom procesu umjetnine su često izložene raznim vrstama stresa (ponajprije mehaničkom i termičkom), a nerijetko su i neadekvatno tretirane te izložene u nepovoljnim uvjetima. Sve to ima kao posljedicu ubrzano propadanje čak i onih umjetnina koje su dosad bile brižljivo čuvane u svojim matičnim institucijama. Stoga se u posljednje vrijeme u svijetu, a odnedavno i u nas, ulažu veliki naponi da se stanje promijeni i popravi. Aktivnosti se provode u dvama međusobno povezanim smjerovima. S jedne strane, šire se i poboljšavaju kapaciteti u području zaštite objekata kulturne baštine uspostavljanjem niza restauratorskih radionica i podizanjem stručnosti zaposlenika pravilnim obrazovanjem. S druge strane, sve je značajnija primjena modernih znanstvenih metoda prirodnih znanosti, kao i novih tehnoloških rješenja.

Ispravni znanstveni pristup može:

a) služiti sveobuhvatnom i preciznom određivanju elementnog i kemijskog sastava materijala, stanja objekta i stupnja njegova oštećenja, u svrhu što kvalitetnijeg određivanja konzervatorsko-restauratorskog zahvata. Zbog nepotpune karakterizacije materijala i znanja o stanju i uvjetima objekta pogrešni pristupi i zahvati rezultirali su često samo kratkoročnim sanacijskim rješenjima, ali nerijetko i trajnim oštećenjima ili čak uništenjem vrijednih arheološko-povijesnih ili umjetničkih objekata. Sustavne

dijagnoze i ispitivanja koje prethode i prate proces sanacije, ali i slijede nakon restauratorskih radova, omogućuju određivanje svojstava tog artefakta, kontrolu i reguliranje restauratorskog zahvata, stanja i kvalitete materijala, poboljšanje svojstava postojećih i pronalaženje novih materijala potrebnih pri sanaciji, te usavršavanje postojećih i razvijanje novih metoda ispitivanja.

b) bitno pripomoći u *preventivnoj konzervaciji* – profilaktičnoj brizi o spomenicima kulture, kako bi se usporilo njihovo propadanje, a time i smanjile potrebe za konzervacijsko-restauratorskim postupcima u budućnosti. Danas su kulturološki, ali i financijski aspekti preventivne konzervacije prepoznati i uvaženi, te se znatna sredstva usmjeruju na preventivu. Problematika koja je vrlo aktualna u tom području uključuje istraživanja utjecaja aerosolnih onečišćenja na degradaciju kamenih, metalnih, staklenih i drugih izloženih umjetničkih objekata, probleme korozije brončanih spomenika, preventivnu zaštitu, analize materijala i analize originalnih tehnologija primjenjivanih u produkciji umjetničkih djela i kroz to interpretaciju i datiranje artefakata, analiziranje pigmenata i boja te nalaženje najboljih metoda zaštite kako slika, murala, tako i polikromne plastike, stakla, arheoloških nalaza i dr. Preventivna konzervacija danas je imperativ u zaštiti umjetničkih, povijesnih i arheoloških dobara, a glavne znanstvene aktivnosti tog područja usmjerene su prema otkrivanju razloga i mehanizama degradacije (koreliranje čimbenika i posljedica) i tu su metode iz prirodnih znanosti nenadomjestive.

c) precizno odrediti objektivne pokazatelje o jačini i brzini propadanja da bi se donijele odluke o hitnosti i opsegu sanacije, kao i naknadnom monitoriranju mjesta restauratorskog zahvata u svrhu kontrole učinkovitosti sanacije. Tek imajući sve te potrebne informacije, moguće je pravilno i djelotvorno zaštititi kulturnu baštinu te usporiti proces propadanja i uništenja.

d) Specifična znanstvena istraživanja uspješno rješavaju probleme autentičnosti, datiranja, određivanje porijekla umjetničkog djela itd. To je od presudne važnosti za valorizaciju i u konačnici određuje sudbinu djela.

Kako je u istraživanju objekata kulturne baštine, u pravilu, riječ o vrijednim i često jedinstvenim djelima, postoje velika ograničenja na odabir prikladnih analitičkih metoda koje je ispravno primijeniti. Uzimajući u obzir znanstvena dostignuća i današnje etičke principe u domeni konzerviranja i restauriranja, poželjno je da je metoda za analiziranje objekata iz područja kulturne baštine *nedestruktivna* (kako bi se eliminiralo uzorkovanje i izbjeglo bilo kakvo mijenjanje strukturnog i estetskog integriteta objekta) ili *mikroskopska*, tj. da zahtijeva mikroskopske količine materijala potrebnog za analizu ako se uzorkovanje ipak ne može izbjeći. Pregled znanstvenih

publikacija i stručne literature pokazuje kako se rentgenska fluorescentna analiza (XRF) etablirala kao primarna spektroskopska metoda ovog područja, a rasprostranjenost primjena i veliki broj različitih inačica XRF instrumenata najbolje opisuju prednosti i koristi koje pruža ova nedestruktivna analitička metoda¹. Temeljeći se na fizikalnome procesu pri kojemu različiti atomi pobuđeni rentgenskim zrakama emitiraju različito karakteristično zračenje, koje se s pomoću detektora sakuplja i prikazuje kao *fingerprint* prisutnih elemenata, osnovna je primjena te metode u karakterizaciji materijala, tj. u određivanju elementnog sastava materijala. U svojim boljim inačicama XRF može detektirati elemente od ca. natrija (atomski broj $Z = 11$) do urana ($Z = 92$), a mogu se istraživati kruti, tekući i uzorci u prahu. U primjeni XRF metode predmet istraživanja ostaje i estetski i strukturno netaknut, te metoda stoga slovi kao jedna od najprikladnijih i najčešće primjenjivanih analitičkih metoda u području arheometrije, tj. znanstvenom istraživanju objekata umjetničke i arheološke važnosti.

Dakle, osim toga što zadovoljava nedestruktivnost kao jedan od najvažnijih kriterija izbora optimalne analitičke metode, XRF je također *brza* (moguća analiza velikoga broja sličnih objekata ili jednog objekta na više mjesta), *univerzalna* (moguća analiza mnogih objekata raznih veličina i oblika), *mногоstrana* (omogućuje određivanje prosječnoga elementnog sastava, ali i lokalnu analizu malih područja na objektu), *osjetljiva* (omogućuje određivanje ne samo glavnih elemenata, odnosno spojeva artefakta, nego i elemente u tragovima, mala onečišćenja itd.) i *višeelementna* (moguće je unutar jednog mjerenja prikupiti informacije o više elemenata istodobno, ali i dobiti informacije o elementima za koje se inicijalno možda nije mislilo da su bitni za istraživanje).

Dodatni moment koji je primjenu XRF tehnike još više približio znanstvenicima i stručnjacima u području istraživanja kulturne baštine povezan je s pojačanim razvojem na polju rentgenske optike, tj. poboljšanjem mogućnosti fokusiranja rentgenskoga zračenja. Time se ostvaruje i svojstvo mikroskopičnosti analitičkog sustava, poželjno, a često i nužno svojstvo istraživačke tehnike. Primarno rentgensko zračenje danas je s pomoću odgovarajućih

1 Cesareo, R. (2003.): Non-destructive EDXRF-analysis of the golden haloes of Giotto's frescos in the Chapel of the Scrovegni in Padua, *Nuclear Instruments and Methods B*, 211:133-137, London, Oxford.

Sugihara, K., Tamura, K., Satoh, M., Hayakawa, Y., Hirao, Y., Miura, S., Yotsutsuji, H., Tokugawa, Y. (2001.): Analysis of the Pigments Used in the Scroll Paintings of the Tale of Genji, National Treasure, by Portable X-ray Fluorescence Spectrometer, *Advances in X-Ray Analysis*, 44:432-441, Denver.

Ferrero, J. L., Roldan, C., Ardid, M., Navarro E. (1999): X-ray fluorescence analysis of yellow pigments in altarpieces by Valencian artists of the XV and XVI centuries, *Nuclear Instruments and Methods A*, 422:868-873, London, Oxford.

Ferrero, J.L., Roldan, C., Juanes, D., Morera, C., Rollano, E. (2001.): EDXRF Analysis of Pigments of Works of Art from the Spain's Cultural Heritage, *Advances in X-Ray Analysis*, 44:425-430, Denver.

polikapilarnih leća moguće fokusirati i na promjer < 20 mikrometara, s istodobnim povećanjem intenziteta snopa i za 2-3 reda veličine u odnosu na klasične »pin-hole« kolimatore. Prednosti su takvog mikro-XRF sustava u primjeni na vrijednim umjetničkim objektima višestruke. Prvo, izvrsna prostorna rezolucija primarnog snopa omogućuje ciljane analize izoliranih područja mikrometerskih dimenzija. Time je omogućeno nedestruktivno istraživanje i najsitnijih detalja izravno na objektu, bez eventualnoga negativnog utjecaja susjednih područja koja nismo željeli obuhvatiti analizom. Drugo, ako se uzorkovanje na objektu ipak mora provesti, količine materijala potrebne za analizu mikro-XRF uređajem praktički su neznatne, tako da golim okom rezultati uzorkovanja ne moraju biti ni vidljivi.²

Nadalje, novi razvoji unutar posljednjeg desetljeća i minijaturizacija instrumentacije za proizvodnju rentgenskog zračenja (mini rentgenske cijevi) i njegovu detekciju (SiPIN i SDD detektori hlađeni Peltier elementom, bez potrebe za hlađenjem tekućim dušikom), omogućuje konstrukciju lako prijenosne XRF instrumentacije. Time se dodatno i znatno proširuju primjene ove analitičke metode i izvan laboratorijskog okruženja. Prijenosni XRF uređaji omogućuju *in situ* analizu objekata bez obzira na njihovu veličinu, oblik ili mjesto na kojem se nalaze ili su izloženi (npr. u slučaju primjene na objekte kulturne baštine) i mogu se upotrebljavati u praktički svim situacijama³. A time, uz već navedene specifičnosti i prednosti, rentgenska fluorescentna analiza postavlja se na sam vrh metoda pogodnih za istraživanje objekata/uzoraka kulturne baštine.

Dakako, iako pruža mnogo, XRF nije svemoguća (kao uostalom ni bilo koja druga metoda). Tako treba uzeti u

obzir da metoda može detektirati elemente od ca. Na više te stoga neće pružiti informacije o organskim materijalima, baziranim na ugljiku. Nadalje, XRF je elementna analiza, a ne molekularna, pa se detektiraju isključivo prisutni elementi, a kemijske spojeve tih elemenata zaključujemo indirektno ili se koristimo drugim raznim komplementarnim metodama, kao npr. Ramanovom i FTIR (Fourier-transformirana infracrvena) molekularnom spektroskopijom. Osim toga, XRF je površinska metoda i kao takva može nam pružiti pogrešne zaključke ako je riječ o materijalu koji nema homogenu dubinsku raspodjelu kemijskog sastava. Stoga, iako će XRF ponuditi vrlo mnogo u preliminarnim mjerenjima, a katkad i sasvim dovoljno za donošenje konačnih zaključaka, kadšto su za potpunu karakterizaciju materijala i sveobuhvatnu analizu potrebne i dodatne metode, koje će dopuniti spomenute nedostatke rentgenske fluorescentne analize. Sljedećih nekoliko konkretnih primjera pokazuje kako se XRF primjenjivao za opširna i detaljna preliminarna *in situ* mjerenja pigmenata, a samo problemi koje ova metoda nije riješila na terenu dodatno su analizirani sofisticiranim metodama u laboratorijima.

PRIMJERI

Zidno slikarstvo romaničke crkvice u Winkel-u, Austrija

Jedan od primjera gdje su se prenosivost i male dimenzije XRF instrumenta pokazale iznimno važnim svojstvom ove metode bio je tijekom istraživanja provedenih na zidnoj slici u romaničkoj crkvi sv. Nikole, u mjestu Winkelu nedaleko od Beča u Austriji⁴. Zidna slika, za koju se pretpostavlja da datira iz 1220. godine, pronađena je sasvim slučajno u jednoj zazidanoj bočnoj prostoriji crkve, tijekom restauratorskih radova na dijelu crkvenog krova 2003. godine. Kako je jedini pristup slici bio kroz mali probijeni otvor u zidu, znanstvena oprema upotrebljavana pri konzervatorsko-restauratorskim radovima morala je biti mala, kompaktna i prijenosna (sl. 1).⁵ Stoga je za određivanje pigmenata uporabljen prijenosni XRF uređaj, koji je omogućio brza i nedestruktivna mjerenja *in situ*. Rezultati provedeni na podlozi slike identificali su Ca i Fe kao glavne komponente i K, Ti i Mn kao sporedne elemente. Tragovi Ca, Zn i Sr u podlozi također su utvrđeni. Usporedba ovih rezultata s fluorescentnim zračenjem dobivenim na bojenim područjima pruža važne informacije o uporabljenim bojilima. Primjerice, ako je Fe udio u bojenom području 2-3 ili više puta veći od udjela Fe u pozadini, može se zaključiti da je željezni oksid (npr. crveni oker) rabljen kao pigment. Međutim, pri takvim usporedbama treba imati na umu da će elementi s većim atomskim brojem kao npr. Hg i Pb u sloju boje (crveni cinobar – HgS, crveni minij – Pb₃O₄,

2 Vittiglio, G., Bichlmeier, S., Klinger, P., Heckel, J., Fuzhong, W., Vincze, L., Janssens, K., Engström, P., Rindby, A., Dietrich, K., Jembrih-Simbürger, D., Schreiner, M., Denis, D., Lakdar, A., Lamotte, A. (2004.): A compact μ -XRF spectrometer for (in situ) analyses of cultural heritage and forensic materials, *Nuclear Instruments and Methods B*, 213:693-698, London, Oxford.

Cheng, L., Ding, X., Liu, Z., Pan, Q., Chu, X. (2007.): Development of a micro-X-ray fluorescence system based on polycapillary X-ray optics for non-destructive analysis of archaeological objects, *Spectrochimica Acta Part B*, 62 (8):817-823, London, Oxford. Paternoster, G., Rinzivillo, R., Nunziata, F., Castellucci, E.M., Lofrumento, C., Zoppi, A., Felici, A.C., Fronterotta, G., Nicolais, C., Piacentini, M., Sciuti, S., Vendittelli M. (2005.): Study on the technique of the Roman age mural paintings by micro-XRF with Polycapillary Conic Collimator and micro-Raman analyses, *Journal of Cultural Heritage*, 6 (1): 21-28, London, Oxford.

3 Cesaro, R. (2003.): nav. dj.

Desnica, V., Schreiner M. (2006.): A LabVIEW-controlled portable x-ray fluorescence spectrometer for the analysis of art objects, *X-Ray Spectrometry*, 35:280-286, Chichester. Szókefalvi-Nagy, Z., Demeter, I., Kocdonya, A., Kovacs, I. (2004.): Non-destructive XRF analysis of paintings, *Nuclear Instruments and Methods B*, 226:53-59, London, Oxford. Moiola, P., Seccaroni, C. (2000.): Analysis of art objects using a portable x-ray fluorescence spectrometer, *X-Ray Spectrometry*, 29:48-52, Chichester.

Karydas, A.K., Kotzamani, D., Bernard, R., Barrandon, J.N., Zarkadas, Ch. (2004.): A compositional study of a museum jewellery collection (7th-1st BC) by means of a portable XRF spectrometer, *Nuclear Instruments and Methods B*, 226:15-28, London, Oxford.

Cesaro, R., Castellano, A., Buccolieri, G., Marabelli, M. (1999.): A portable apparatus for energy-dispersive X-ray fluorescence analysis of sulfur and chlorine in frescoes and stone monuments, *Nuclear Instruments and Methods B*, 155:326-330, London, Oxford.

4 Desnica, V., Schreiner M. (2006.): nav. dj., 35:280-286

5 Isto: 35:280-286

1 Crkva sv. Nikole u mjestu Winkl, nedaleko od Beča, gdje je pronađena zidna slika iz 13. stoljeća. Do otkrića 2003. godine slika je bila sakrivena ispod bočnoga pomoćnog krova crkve (lijeva slika), a sada joj se može pristupiti tek kroz malu rupu na zidu (desna slika). Prijenosni XRF instrument približen zidnoj slici također je prikazan. (Preuzeto, uz manje promjene, iz : Desnica V., Schreiner M. (2006): A LabVIEW-controlled portable x-ray fluorescence spectrometer for the analysis of art objects, *X-Ray Spectrometry*, 35:280-286, Chichester.)

Church of St Nicholas in Winkl, near Vienna, where a wall painting from the 13th century was discovered. Until its discovery in 2003 the painting was hidden under the lateral auxiliary roof of the church (left picture) and it can be accessed now only through a small hole in the wall (right picture). The portable XRF instrument positioned close to the wall painting is also shown.

(With slight changes taken from: Desnica, V., Schreiner M. (2006): A LabVIEW-controlled portable x-ray fluorescence spectrometer for the analysis of art objects, *X-Ray Spectrometry*, 35:280-286, Chichester.)

ili olovno bijela – $2\text{PbCO}_3 \cdot \text{Pb}(\text{OH})_2$) atenuirati primarno rentgensko zračenje prema, kao i fluorescentno zračenje iz Fe i Ca u podlozi. U tom slučaju, tamo gdje Fe signal može biti i slabiji od Fe signala iz pozadine, treba razmisliti o dodatnim riješenjima, kao npr. računati i uspoređivati omjere Fe/Ca u podlozi i boji, uzimati u obzir intenzitet Ca, kao i intenzitet fluorescentnoga zračenja drugih elemenata.

Pigmenti uporabljeni pri ovom zidnom slikarstvu identificirani su na terenu potpuno nedestruktivno i bez uzorkovanja. Konkretno, crveni oker identificiran je kao glavni pigment na raznim pozicijama slike. Ponegdje je crveni oker bio miješan s minijem i/ili olovno bijelom. Svi ti pigmenti tipični su za zidno slikarstvo srednjeg vijeka. Crno/smeđi izgled pojedinih istraženih područja, a za koje se smatra da su originalno bili crvene boje (npr. dio jabuke u Adamovoj ruci, objašnjen je djelomičnim crnjenjem uporabljenih pigmenata (sl. 2).⁶ Pod utjecajem svjetla minij (Pb_3O_4) može s vremenom prijeći u smeđe-crni PbO_2 . Nadalje, olovno bijela može reagirati sa vodikovim sulfidom (H_2S) iz zraka, kao i s bojilima koja sadržavaju

sumpor, te stvoriti olovni sulfid (PbS = smeđe-crni). Posljedično, područja s višim udjelom Pb trebala bi biti sklonija crnjenju od područja s manje olova. Vizualna usporedba istraženih područja s pripadajućim XRF spektrima potvrđuju ove pretpostavke, kao što je bilo u slučaju jabuke iz Adamove ruke, gdje su provedena mjerenja i na smeđe-crnim i na crvenim područjima (sl. 3).⁷ Navedeni su rezultati preuzeti iz Desnica, V., Schreiner M. (2006): A LabVIEW-controlled portable x-ray fluorescence spectrometer for the analysis of art objects, *X-Ray Spectrometry*, 35:280-286, Chichester.

Drvena polikromija crkve sv. Marije u Trškom Vrhu

Glavni cilj prirodoslovno-znanstvenih istraživanja drvene polikromije kasnobarokne crkve sv. Marije Jeruzalemske u Trškom Vrhu bio je određivanje uporabljenih pigmenata.⁸ Drveni inventar uglavnom se sastoji od dvaju slojeva (originalni iz 18. stoljeća i kasniji iz 1903. g.), djelomično

7 Isto: 35:280-286

8 Desnica, V., Škarić, K., Jembrih-Simbuerger, D., Fazinić, S., Jakšić, M., Mudronja, D., Paviličić, M., Peranić, I., Schreiner, M. (2008.): Portable XRF as a valuable device for preliminary in situ pigment investigation of wooden inventory in the Trski Vrh Church in Croatia, *Applied Physics A - Materials Science and Processing*, 1 (92):19-23, Goettingen.

6 Isto: 35:280-286

2 Dio zidne slike koja je bila predmet konzervatorsko-restauratorskih istraživanja, na kojemu se vidi jabuka u Adamovoj ruci. Pretpostavlja se da je jabuka izvorno bila crvene boje, no zbog visokog udjela olova u nekim djelovima, došlo je do djelomičnog crnjenja.

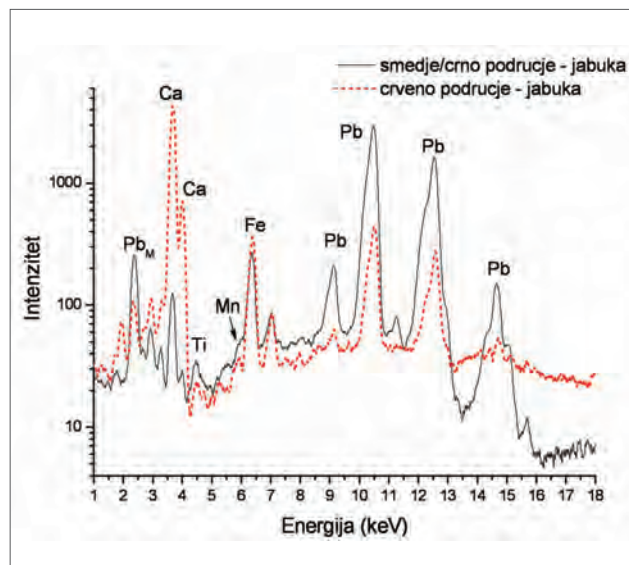
(Preuzeto iz: Desnica V., Schreiner M. (2006): A LabVIEW-controlled portable x-ray fluorescence spectrometer for the analysis of art objects, X-Ray Spectrometry, 35:280-286, Chichester.)

Part of the wall painting that was the object of conservation-restoration research on which an apple in Adam's hand can be seen. It is assumed that the apple was originally red in colour but due to the high level of lead in some parts it partially blackened.

(Taken from: Desnica, V., Schreiner M. (2006): A LabVIEW- controlled portable x-ray fluorescence spectrometer for the analysis of art objects, X-Ray Spectrometry, 35:280-286, Chichester.)

preslikano tijekom povremenih konzervatorsko-restauratorskih postupaka u prošlosti. Kako je ovdje riječ o vrijednom objektu kulturne baštine, najprije su provedena detaljna preliminarna nedestruktivna *in situ* istraživanja pigmenta uporabom prijenosnog XRF uređaja, a tek pri rijetkim neriješenim problemima pristupilo se ciljanom uzorkovanju i nastavilo s analizama uporabom druge laboratorijske opreme.

Analize pigmenta provedene su na više od 80 točaka drvene polikromije. Otkrivena su 2 glavna slikana sloja, donji, pripisan originalnom slikanju, i gornji, pripisan radu Miroslava Strobacha iz 1903. g., koji je obavio pozlaćivanje. Istraživanjem XRF metodom identificirani su praktički svi pigmenti polikromije – bijeli pigment: barijev sulfat (BaSO_4), cinkova bijela (ZnO), olovno bijela ($2\text{PbCO}_3 \cdot \text{Pb(OH)}_2$), kalcijev karbonat (CaCO_3) i/ili kalcijev sulfat ($\text{CaSO}_4 \cdot \text{nH}_2\text{O}$); crveni pigmenti: cinobar (HgS), crveni oker (željezni oksid $\text{Fe}_2\text{O}_3 \cdot \text{nH}_2\text{O}$); smeđa: umbra ($\text{Fe}_2\text{O}_3 \cdot \text{nH}_2\text{O} + \text{MnO}_2$). Primjenom ove metode većina pitanja vezana uz karakterizaciju pigmenta bilo je riješeno *in situ*. Jedino područje čiji rezultati nisu bili jednoznačni bilo je sivo-zelenkasta površina preslika. Zbog čestog

3 Spektri dobiveni na smeđe/crnim i crvenim područjima jabuke sa slike 2. Pigmenti su crveni oker, miješan s minijem i/ili olovno bijelom. Područja s većim udjelom Pb (iz minija i/ili olovno bijele) sklonija su crnjenju. Niže koncentracije Ca i Fe u crnom dijelu jabuke (djelomično potječu iz podloge, djelomično iz pigmenta) mogu se objasniti višom udjelom Pb u pigmentu uporabljenom za taj dio jabuke, koji mijenja informaciju iz donjih, dubljih slojeva. Mjerni parametri za napon cijevi, struju anode i vrijeme snimanja spektra iznosili su 30 kV, 0,6 mA i 100 s.

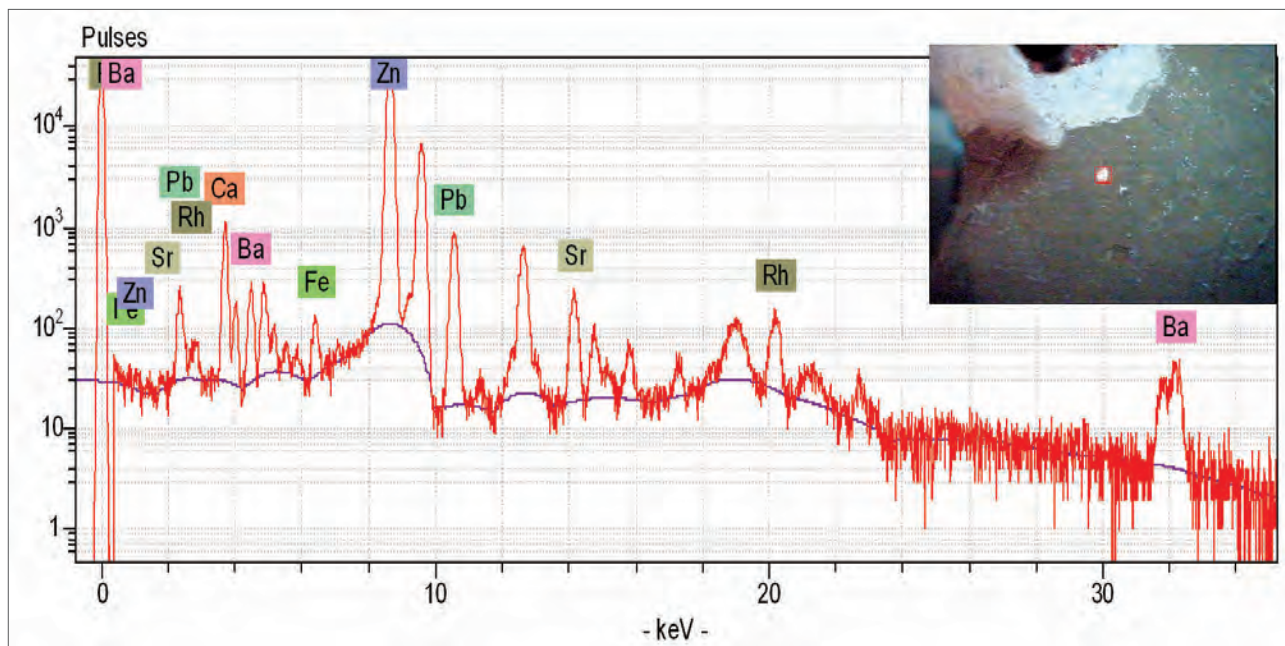
(Slika preuzeta, uz manje promjene, iz: Desnica V., Schreiner M. (2006): A LabVIEW-controlled portable x-ray fluorescence spectrometer for the analysis of art objects, X-Ray Spectrometry, 35:280-286, Chichester.)

Spectra attained on the brown/black and red portions of the apple from picture 2. The pigments are ochre red, mixed with red lead and/or lead white. The areas with a higher Pb content (from the red lead and/or lead white) are more prone to blackening. Lower concentrations of Ca and Fe in the black part of the apple (in part originate from the ground and in part from the pigment) can be explained by the higher level of Pb in the pigment used for that part of the apple which alters the information from the lower, deeper layers. The measurement parameters for the tube current, anode power and spectrum acquisition time were 30 kV, 0.6 mA and 100 s, respectively.

(Picture taken, with slight changes from: Desnica, V., Schreiner M. (2006): A LabVIEW- controlled portable x-ray fluorescence spectrometer for the analysis of art objects, X-Ray Spectrometry, 35:280-286, Chichester.)

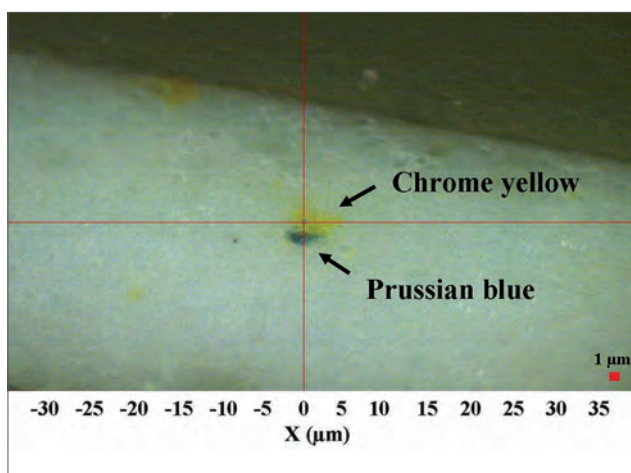
pojavljivanja slične sivo-zelene površine u tom vremenu, ova se boja trebala pažljivije proučiti kako bi se olakšalo datiranje sličnih nepoznatih artefakata. Jedna je hipoteza bila da je taj pigment, obilno upotrebljavan na najvećim površinama, sigurno neki jeftiniji i učestaliji materijal tog doba. XRF analiza identificirala je sljedeće elemente u problematičnom području: Ca, Fe, Zn, Ba, Pb i Sr. Međutim, time se nije uspio objasniti zelenkasti (možda kombinacija žute i plave) izgled površina, te je bilo potrebno uzeti nekoliko uzoraka i provesti daljnje *ex situ* analize koristeći se laboratorijskom instrumentacijom. Tipični XRF spektar tog područja prikazan je na slici 4.

Mjerenja mikropresjeka uzorka primjenom nuklearne mikroprobe (mikro-PIXE: protonima inducirana emisija rentgenskoga zračenja) Laboratorija za interakcije ionskih

4 Tipični XRF spektar zelenkastog područja. Umetnuta fotografija prikazuje područje mjerenja – crvena je točka laserom označena pozicija koja je ozračena rentgenskim snopom i ispitivana.

Typical XRF spectrum of the greenish area. The inserted photo shows the area of measurement – the red dot is the laser marked position which was irradiated by an x-ray beam and examined.

5 Zelenkasti ton površinskoga sloja rezultat je kromove zelene, mješavine prusko plave i kromove žute. Plava i žuta zrnca (veličine 2-5 μm) navedenih pigmenata jasno su vidljiva na mikroskopskoj slici. Osnovna jedinica mjerne skale (donji desni kut, crveno) iznosi 1 μm. (Preuzeto iz: Desnica, V., Škarić, K., Jembrih-Simbuerger, D., Fazinić, S., Jakšić, M., Mudronja, D., Paviličić, M., Peranić, I., Schreiner, M. (2008): Portable XRF as a valuable device for preliminary in situ pigment investigation of wooden inventory in the Trski Vrh Church in Croatia, Applied Physics A - Materials Science and Processing, 1 (92):19-23, Goettingen.)

The greenish shade of the top layer is the result of chrome green, a mixture of Prussian blue and chrome yellow. The blue and yellow grains (size: 2-5 μm) of the mentioned pigments are clearly visible on the microscope shot. The basic unit of the measurement scale (lower right corner, red) is 1 μm. (Taken from: V. Desnica, K. Škarić, D. Jembrih-Simbuerger, S. Fazinić, M. Jakšić, D. Mudronja, M. Paviličić, I. Peranić, M. Schreiner, (2008): Portable XRF as a valuable device for preliminary in situ pigment investigation of wooden inventory in the Trski Vrh Church in Croatia, Applied Physics A - Materials Science and Processing, 1 (92):19-23, Goettingen)

snopova na Institutu Rudera Boškovića rezultirala su preciznim i jasnim određivanjem elementnog sastava za svaki sloj, osim za problematični, zelenkasti sloj.⁹ Tamo, iznova, nisu bile pronađene nikakve komponente zelene (ili plave i žute). Mikro-Ramanova spektroskopija, provedena na Institutu za znanost i tehnologiju u umjetnosti na Akademiji likovnih umjetnosti u Beču, konačno je utvrdila da je izvor zelenkastog tona površinskoga sloja kromova zelena, a ona je mješavina dvaju važnih pigmenata: prusko plave i kromo-

ve žute.¹⁰ Plava i žuta zrnca spomenutih pigmenata jasno su vidljiva na slici 5.¹¹ Prusko plava ($\text{Fe}_4[\text{Fe}(\text{CN})_6]_3$) sintetski je proizveden željezni željezo-cijanid, otkriven 1704. godine koji se nije mogao jednoznačno utvrditi primjenom spomenute rentgenske metode¹². Karakteristične vrpce pigmenta jasno su vidljive na slici 6a, s najjačim vrhom na 2 157 cm.¹³ Drugi identificirani pigment jest kromova žuta, olovni

9 Jakšić, M., Radović, I.B., Bogovac, M., Desnica, V., Fazinić, S., Karlušić, M., Medunić, Z., Muto, H., Pastuović, Ž., Siketić, Z., Skukan, N., Tadić, T. (2007): New capabilities of the Zagreb ion microbeam system, *Nuclear Instruments and Methods B*, 261:541-545, London, Oxford.

10 Desnica, V., Furic, K., Hochleitner, B., Mantler, M. (2003.): A comparative analysis of five chrome green pigments based on different spectroscopic techniques, *Spectrochimica Acta Part B*, 58:681-687, London, Oxford.

11 Desnica, V., Škarić, K., Jembrih-Simbuerger, D., Fazinić, S., Jakšić, M., Mudronja, D., Paviličić, M., Peranić, I., Schreiner, M. (2008.): nav. dj. 1 (92):19-23

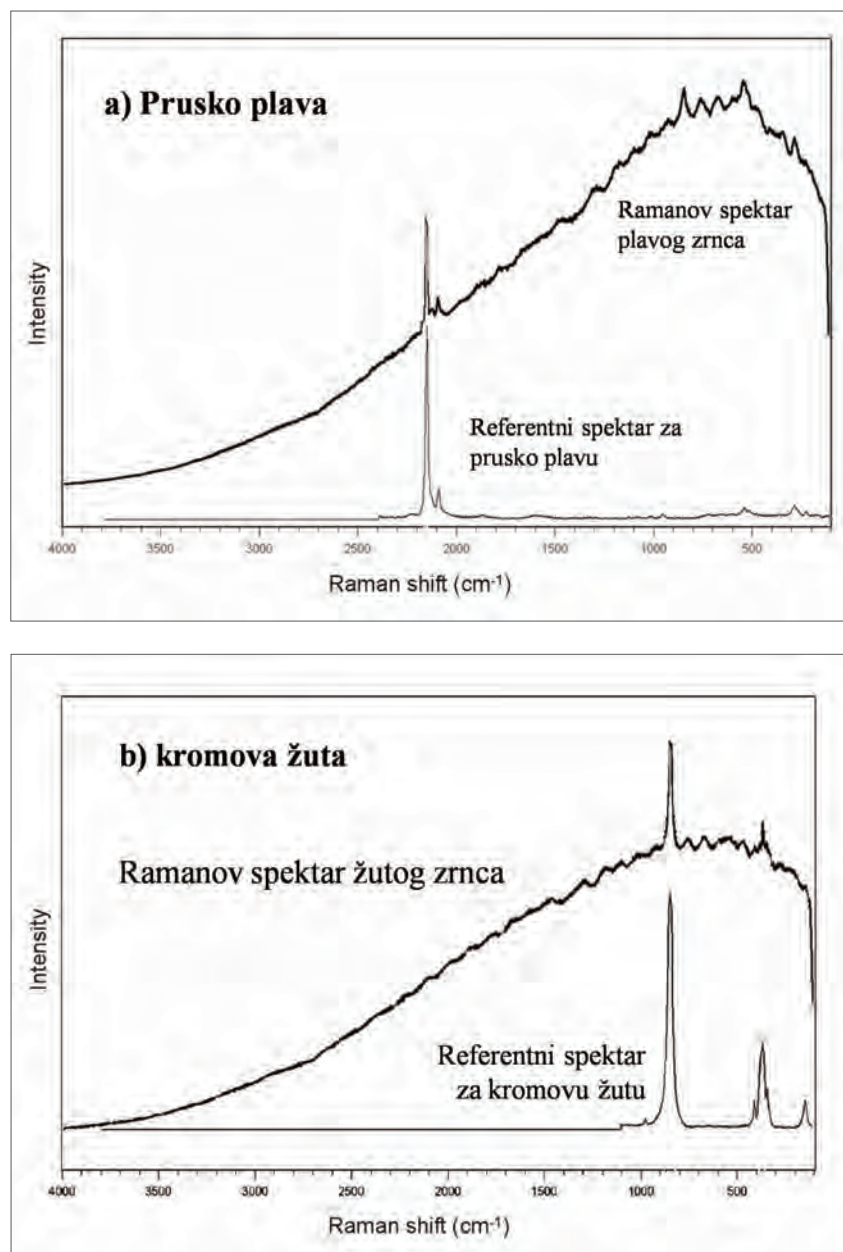
12 Feller, R.L., Roy, A., FitzHugh, E.W., Berrie B. (2007): *Artists' Pigments, A Handbook of Their History and Characteristics*, Vol. 1-4, Washington, Oxford.

13 Desnica, V., Škarić, K., Jembrih-Simbuerger, D., Fazinić, S., Jakšić, M., Mudronja, D., Paviličić, M., Peranić, I., Schreiner, M. (2008.): nav. dj. 1 (92):19-23.

6 Ramanov spektar snimljen na (a) plavom i (b) žutom zrcnu, što odgovara prusko plavoj i kromovoj žutoj. Iako je šum zbog fluorescencije veziva bio velik, karakteristični Ramanov signal bez problema je pridružen odgovarajućim pigmentima. Uz eksperimentalni spektar, na slikama su prikazani i referentni spektri za pojedine pigmente.

(Uz manje promjene, preuzeto iz: Desnica, V., Škarić, K., Jembrih-Simburger, D., Fazinić, S., Jakšić, M., Mudronja, D., Paviličić, M., Peranić, I., Schreiner, M. (2008): Portable XRF as a valuable device for preliminary in situ pigment investigation of wooden inventory in the Trski Vrh Church in Croatia, Applied Physics A - Materials Science and Processing, 1 (92):19-23, Goettingen.)

Shot of the Raman spectrum taken on a (a) blue and (b) yellow grain which corresponds to Prussian blue and Chrome yellow. Although the noise, due to the fluorescence of the binder, was quite high, the characteristic Raman signal was attributed to the corresponding pigments without any problem. Along with the experimental spectrum the pictures also show the reference spectra for specific pigments. (With slight changes taken from: V. Desnica, K. Škarić, D. Jembrih-Simburger, S. Fazinić, M. Jakšić, D. Mudronja, M. Paviličić, I. Peranić, M. Schreiner, (2008): Portable XRF as a valuable device for preliminary in situ pigment investigation of wooden inventory in the Trski Vrh Church in Croatia, Applied Physics A - Materials Science and Processing, 1(92):19-23, Goettingen.)

sulfat/olovni kromat, otkriven 1809. godine.¹⁴ Vibracijske vrpce koje karakteriziraju kromovu žutu s najjačim vrhom na 840 cm^{-1} , prikazane su na slici 6 b.¹⁵

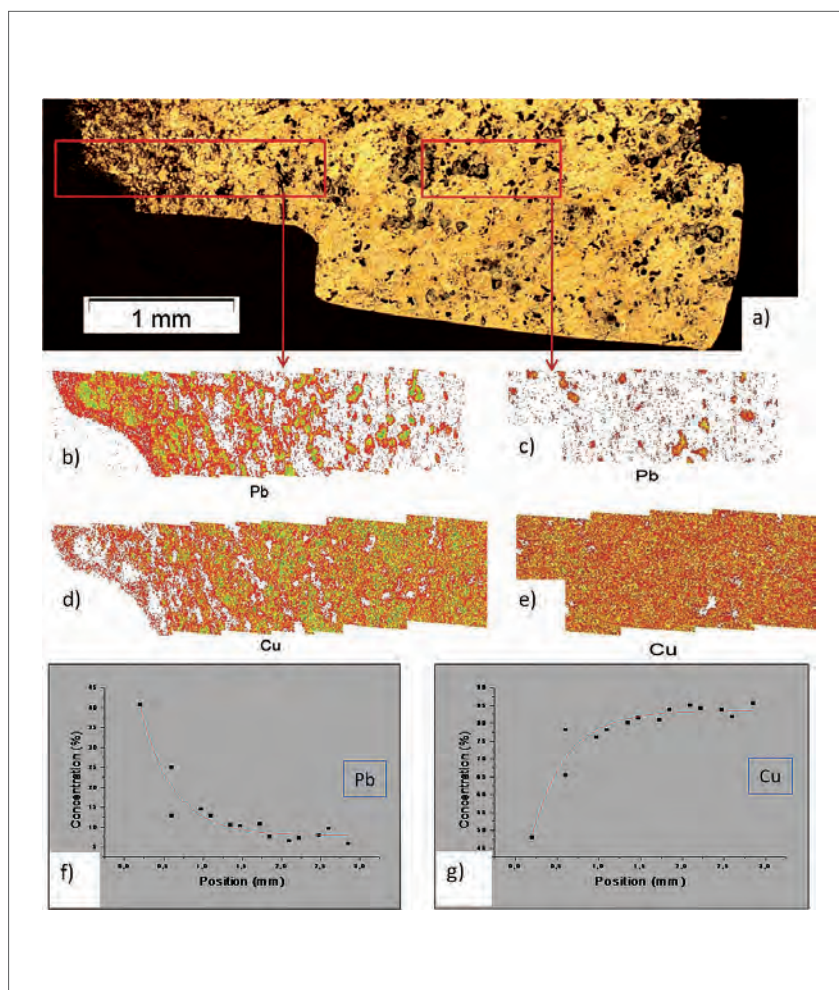
Iako je Cr inače prilično jednostavno utvrditi s pomoću XRF i PIXE metoda, u ovom slučaju krom nije bio jasno detektiran, a razlozi mogu biti trojaki. Prvo, dotični je sloj sadržavao znatne količine barija, vjerojatno iz barijeva sulfata (BaSO_4). Iako karakteristične linije za Ba i Cr ne koincidiraju u potpunosti, jake detektirane L-linije barija mogu interferirati s Cr K-linijama, i eventualno ih čak u potpunosti

prekriti ako je udio kroma u sloju izrazito nizak. Drugo, Cr K-linije imaju energiju 5.414 keV, a apsorpcijski rub za Ba L-linije leži na 5.247 keV. To znači da će energija iz Cr biti djelomično apsorbirana i od atoma Ba, čime će mali udio Cr u fluorescentnome spektru biti dodatno umanjen zbog udjela Ba u uzorku. I konačno, naknadnim detaljnim i ciljanim optičkim mikroskopiranjem otkriveno je da se radilo o jako malom broju zrnaca (veličine 2-5 μm) kromove žute prisutnih u uzorku, što pojašnjava zašto nije bio jasno detektiran Cr signal pri provedbi rentgenske spektroskopije preko većeg dijela uzorka (nekoliko četvornih milimetara).¹⁶

¹⁴ Jakšić, M., Radović, I.B., Bogovac, M., Desnica, V., Fazinić, S., Karlušić, M., Medunić, Z., Muto, H., Pastuović, Ž., Siketić, Z., Skukan, N., Tadić, T. (2007): nav. dj., 261:541-545.

¹⁵ Desnica, V., Škarić, K., Jembrih-Simburger, D., Fazinić, S., Jakšić, M., Mudronja, D., Paviličić, M., Peranić, I., Schreiner, M. (2008): nav. dj., 1 (92):19-23.

¹⁶ Isto: 1 (92):19-23.

7 a) Optička mikrofotografija poprečnoga presjeka brončanog uzorka s glave skulpture – površina koja je bila u dodiru s morem s lijeve je strane; b) 2D PIXE mapa olova na površini brončane legure; c) 2D PIXE mapa bakra na površini brončane legure; d) 2D PIXE mapa olova unutar brončane legure; e) 2D PIXE mapa bakra unutar brončane legure; profili dubinskih koncentracija uzduž poprečnoga presjeka za f) olovo i g) bakar. Profili su snimljeni na uzorku koji je bio u dodiru s morem. Površina ukupnog područja 173 x 128 mm (300 x 300 DPI).

(Uz manje promjene, preuzeto iz: Mudronja, D., Jakšić, M., Fazinić, S., Božičević, I., Desnica, V., Woodhead, J., Stos-Gale, Z. (2010): Croatian Appoxiomenos alloy composition and lead provenance study, *Journal of archaeological science*, (7):1396-1402, London, Oxford, Toronto.)

a) Optical micro photograph of the transversal cross-section of the bronze sample from the head of the sculpture – the surface that was in contact with the sea is on the left; b) 2D PIXE map of the lead on the surface of the bronze alloy; c) 2D PIXE map of the copper on the surface of the bronze alloy; d) 2D PIXE map of the lead inside the bronze alloy; e) 2D PIXE map of the copper inside the bronze alloy; Profiles of the depth resolved concentrations along the transversal cross-section for f) lead and g) copper. The profiles were shot on the sample that was in contact with the sea. The surface of the overall area is 173 x 128 mm (300 x 300 DPI).

(With slight changes taken from: Mudronja, d., Jakšić, M., Fazinić, S., Božičević, I., Desnica, V., Woodhead, J., Stos-Gale, Z. (2010) Croatian Aproximenos alloy composition and lead provenance study, *Journal of Archaeological Science*, (7):1396-1402, London, Oxford, Toronto.)

Određivanje sastava bronce Hrvatskog Apoksiomena

Primjer gdje je XRF pokazao i svoje nedostatke bila su istraživanja provedena na Hrvatskom Apoksiomenu, antičkoj brončanoj skulpturi, izronjenoj u sjevernom Jadranu 1999. godine.¹⁷ Kako bi se odredilo mjesto i vrijeme njenog nastanka, primjenjivane su razne znanstvene metode. Za određivanje sastava metalne legure uporabljene su dvije rentgenske spektroskopske metode – XRF i PIXE. Razina koncentracije olova može se iskoristiti za razaznavanje tehnologije lijevanja, dakle pomaže razlikovati rimsko od grčkog podrijetla skulpture.

Prijenosni XRF uređaj Hrvatskoga restauratorskog zavoda uporabljen je za elementne analize na samoj skulpturi, no, kako je pri XRF-u riječ o površinskoj metodi (ovisno o matrici, dubina prodiranja rentgenskih zraka iznosi nekoliko desetaka mikrona), mjerenja na različitim mjernim točkama pokazala su znatne varijacije u sastavu legure. Koncentracija bakra varirala je u rasponu od 40 do 85%,

olova od 5 do 40%, dok je kositar bio u rasponu od 9 do 15%. Velike razlike u koncentraciji elemenata na pozicijama koje su razdvojene tek nekoliko centimetara upozoravaju da se takva mjerenja ne mogu provoditi za određivanje sastava originalnog metala. Stoga su u ovom slučaju obavljene daljnje analize na uzorcima mikropresjeka (sl. 7 a)¹⁸ protonskom mikroprobom Instituta Ruđera Boškovića.¹⁹ Skeniranje mikropresjeka nuklearnom mikroprobom rezultiralo je dvodimenzionalnim mapama intenziteta signala olova i bakra (što je proporcionalno njihovoj koncentraciji) u područjima blizu površine i duboko u uzorku (sl. 7 b-e).²⁰ Učinak elektrokemijskoga propadanja bronce izložene morskoj vodi ovdje je jasno uočljiv i tek područja dublje unutar uzorka mogu se iskoristiti kao reprezentativni uzorak za određivanje sastava originalne bronce. Naime, iz profila dubinskih koncentracija uzduž uzorka za

17 Mudronja, D., Jakšić, M., Fazinić, S., Božičević, I., Desnica, V., Woodhead, J., Stos-Gale, Z. (2010): Croatian Appoxiomenos alloy composition and lead provenance study, *Journal of archaeological science*, 37 (7):1396-1402, London, Oxford, Toronto.

18 Mudronja, D., Jakšić, M., Fazinić, S., Božičević, I., Desnica, V., Woodhead, J., Stos-Gale, Z. (2010): nav. dj. 37 (7):1396-1402.

19 Jakšić, M., Radović, I.B., Bogovac, M., Desnica, V., Fazinić, S., Karlušić, M., Medunić, Z., Muto, H., Pastuović, Z., Siketić, Z., Skukan, N., Tadić, T. (2007): nav. dj., 261:541-545.

20 Mudronja, D., Jakšić, M., Fazinić, S., Božičević, I., Desnica, V., Woodhead, J., Stos-Gale, Z. (2010): nav. dj. 37 (7):1396-1402.

olovo i bakar vidljivo je da su elektrokemijske promjene u relativnoj koncentraciji Pb i Cu najuočljivije unutar prvih 0,6 mm od površine koja je u kontaktu s morskom vodom, te se informacije iz tog područja ne mogu smatrati pouzdanima (sl. 7f-g),²¹. Uzimajući to u obzir, iz PIXE mjerenja u dubljim područjima zaključeno je kako prosječna procijenjena koncentracija olova unutar materijala varira između 8 i 13%, bakra između 76 i 85% i kositra između 8 i 10%.

Što se tiče elemenata u tragovima, i XRF i PIXE dokazali su prisutnost željeza i nikla, gdje je masena koncentracija željeza između 0,14 i 0,3%. Prema nekim izvorima, udio željeza može se iskoristiti kao tehnološki indikator procesa taljenja rude, pri čemu su količine od oko 0,05 postotka mase tipične za rane procese koji su se odigravali u lošoj redukcijskoj atmosferi, dok je udio viši od oko 0,3% indikacija za kasnije, efikasnije procese taljenja²².

Iz elementne analize na Apoksiomenu može se zaključiti kako nije vjerojatno da metal skulpture potječe iz Grčke. Visoki udio olova u slitini bronce jasna je indikacija da je Hrvatski Apoksiomen rimskog podrijetla. Navedeni rezultati preuzeti su iz: Mudronja, D., Jakšić, M., Fazinić, S., Božičević, I., Desnica, V., Woodhead, J., Stos-Gale, Z. (2010): Croatian Apoksiomen alloy composition and lead provenance study, *Journal of archaeological science*, 37 (7):1396-1402, London, Oxford, Toronto.

ZAKLJUČAK

Metoda analize rentgenskom fluorescencijom (XRF) dokazala se kao jedna od najpogodnijih nedestruktivnih tehnika za elementnu analizu materijala. U svojoj prijenosnoj inačici metoda je i neinvazivna jer zaobilazi potrebe uzorkovanja te kao takva omogućuje očuvanje kulturne baštine na najvišoj razini. Prijenosni XRF uređaji omogućuju *in situ* analizu objekata bez obzira na njihovu veličinu, oblik ili mjesto na kojem se nalaze ili su izloženi (npr. galerija ili muzej) i mogu se primjenjivati u praktički svim situacijama. XRF metoda u pravilu može detektirati elemente od ca. natrija (atomski broj $Z = 12$) do urana ($Z = 92$), te je stoga primjerena samo za analizu anorganskih materijala. U ovom je radu navedeno nekoliko primjera gdje je ova tehnika pokazala svoje prednosti, ali i poneki nedostatak.

ZAHVALA

Posebna zahvala ide kolegama i suradnicima bez kojih rad na ovim konkretnim primjerima ne bi bio tako uspješan – za rad na drvenoj polikromiji u Trškom vrhu: K. Skarić, D. Mudronja, M. Pavličić, I. Peranić (HRZ), S. Fazinić, M. Jakšić (IRB), D. Jembrih-Simbuerger, M. Schreiner (Akademija likovnih umjetnosti u Beču); – za rad na istraživanju Hrvatskog Apoksiomena: D. Mudronja (HRZ), M. Jakšić, S. Fazinić, I. Božičević (IRB), J. Woodhead (Australija), Z. Stos-Gale (UK).

Literatura

- Cesareo, R. (2003.): Non-destructive EDXRF-analysis of the golden haloes of Giotto's frescos in the Chapel of the Scrovegni in Padua, *Nuclear Instruments and Methods B*, 211:133-137, London, Oxford
- Sugihara, K., Tamura, K., Satoh, M., Hayakawa, Y., Hirao, Y., Miura, S., Yotsutsuji, H., Tokugawa, Y. (2001.): Analysis of the Pigments Used in the Scroll Paintings of the Tale of Genji, National Treasure, by Portable X-ray Fluorescence Spectrometer, *Advances in X-Ray Analysis*, 44:432-441, Denver
- Ferrero, J.L., Roldan, C., Ardid, M., Navarro E. (1999): X-ray fluorescence analysis of yellow pigments in altarpieces by Valencian artists of the XV and XVI centuries, *Nuclear Instruments and Methods A*, 422:868-873, London Oxford
- Ferrero, J.L., Roldan, C., Juanes, D., Morera, C., Rollano, E. (2001.): EDXRF Analysis of Pigments of Works of Art from the Spain's Cultural Heritage, *Advances in X-Ray Analysis*, 44:425-430, Denver
- Vittiglio, G., Bichlmeier, S., Klinger, P., Heckel, J., Fuzhong, W., Vincze, L., Janssens, K., Engström, P., Rindby, A., Dietrich, K., Jembrih-Simbürger, D., Schreiner, M., Denis, D., Lakdar, A., Lamotte, A. (2004.): A compact μ -XRF spectrometer for (in situ) analyses of cultural heritage and forensic materials, *Nuclear Instruments and Methods B*, 213:693-698, London, Oxford
- Cheng, L., Ding, X., Liu, Z., Pan, Q., Chu, X. (2007.): Development of a micro-X-ray fluorescence system based on polycapillary X-ray optics for non-destructive analysis of archaeological objects, *Spectrochimica Acta Part B*, 62 (8):817-823, London, Oxford
- Paternoster, G., Rinzivillo, R., Nunziata, F., Castellucci, E.M., Lofrumento, C., Zoppi, A., Felici, A.C., Fronterotta, G., Nicolais, C., Piacentini, M., Sciuti, S., Vendittelli M. (2005.): Study on the technique of the Roman age mural paintings by micro-XRF with Polycapillary Conic Collimator and micro-Raman analyses, *Journal of Cultural Heritage*, 6 (1): 21-28, London, Oxford
- Desnica, V., Schreiner M. (2006.): A LabVIEW-controlled portable x-ray fluorescence spectrometer for the analysis of art objects, *X-Ray Spectrometry*, 35:280-286, Chichester
- Szőkefalvi-Nagy, Z., Demeter, I., Kocdonya, A., Kovacs, I.

21 Isto: 37 (7):1396-1402.

22 Ingo, G.M., De Caro, T., Riccucci, C., Angelini, E., Grassini, S., Balbi, S., Bernardini, P., Salvi, D., Boussemli, L., Çilingiroğlu, A., Gener, M., Gouda, V.K., Al Jarrah, O., Khosroff, S., Mahdjoub, Z., Al Saad, Z., El-Saddik, W., Vassiliou, P. (2006.): Large scale investigation of chemical composition, structure and corrosion mechanism of bronze archaeological artefacts from Mediterranean basin, *Applied Physics A - Materials Science and Processing*, 83:513-520, Goettingen.

Craddock, P.T. (1976): The composition of copper alloys used by the Greek, Etruscan and Roman civilizations. 1. The Greeks before the Archaic period, *Journal of Archaeological Science*, 3:93-113, London, Oxford, Toronto.

Craddock, P.T. (1977): The composition of the copper alloys used by the Greek, Etruscan and Roman civilizations. 2. The Archaic, Classical and Hellenistic Greeks, *Journal of Archaeological Science*, 4:103-123, London, Oxford, Toronto.

- (2004.): Non-destructive XRF analysis of paintings, *Nuclear Instruments and Methods B*, 226:53-59, London Oxford
- Moioli, P. Seccaroni, C. (2000.): Analysis of art objects using a portable x-ray fluorescence spectrometer, *X-Ray Spectrometry*, 29:48-52, Chichester
- Karydas, A.K., Kotzamani, D., Bernard, R., Barrandon, J.N., Zarkadas, Ch. (2004.): A compositional study of a museum jewellery collection (7th–1st BC) by means of a portable XRF spectrometer, *Nuclear Instruments and Methods B*, 226:15-28, London, Oxford
- Cesareo, R., Castellano, A., Buccolieri, G., Marabelli, M. (1999.): A portable apparatus for energy-dispersive X-ray fluorescence analysis of sulfur and chlorine in frescoes and stone monuments, *Nuclear Instruments and Methods B*, 155:326-330, London, Oxford
- Desnica, V., Škarić, K., Jembrih-Simbuerger, D., Fazinić, S., Jakšić, M., Mudronja, D., Paviličić, M., Peranić, I., Schreiner, M. (2008.): Portable XRF as a valuable device for preliminary in situ pigment investigation of wooden inventory in the Trski Vrh Church in Croatia, *Applied Physics A - Materials Science and Processing*, 1 (92):19-23, Goettingen
- Jakšić, M., Radović, I.B., Bogovac, M., Desnica, V., Fazinić, S., Karlušić, M., Medunić, Z., Muto, H., Pastuović, Ž., Siketić, Z., Skukan, N., Tadić, T. (2007): New capabilities of the Zagreb ion microbeam system, *Nuclear Instruments and Methods B*, 261:541-545, London, Oxford
- Desnica, V., Furic, K., Hochleitner, B., Mantler, M. (2003.): A comparative analysis of five chrome green pigments based on different spectroscopic techniques, *Spectrochimica Acta Part B*, 58:681-687, London, Oxford
- Feller, R.L., Roy, A., FitzHugh, E.W., Berrie B. (2007.): *Artists' Pigments, A Handbook of Their History and Characteristics*, Vol. 1-4, Washington, Oxford
- Mudronja, D., Jakšić, M., Fazinić, S., Božičević, I., Desnica, V., Woodhead, J., Stos-Gale, Z. (2010.): Croatian Apoxiomenos alloy composition and lead provenance study, *Journal of archaeological science*, 37 (7):1396-1402, London, Oxford, Toronto
- Ingo, G.M., De Caro, T., Riccucci, C., Angelini, E., Grassini, S., Balbi, S., Bernardini, P., Salvi, D., Bousselmi, L., Çilingiroğlu, A., Gener, M., Gouda, V.K., Al Jarrah, O., Khosroff, S., Mahdjoub, Z., Al Saad, Z., El-Saddik, W., Vassiliou, P. (2006.): Large scale investigation of chemical composition, structure and corrosion mechanism of bronze archaeological artefacts from Mediterranean basin, *Applied Physics A - Materials Science and Processing*, 83:513-520, Goettingen
- Craddock, P.T. (1976.): The composition of copper alloys used by the Greek, Etruscan and Roman civilizations. 1. The Greeks before the Archaic period, *Journal of Archaeological Science*, 3:93-113, London, Oxford, Toronto
- Craddock, P.T. (1977.): The composition of the copper alloys used by the Greek, Etruscan and Roman civilizations. 2. The Archaic, Classical and Hellenistic Greeks, *Journal of Archaeological Science*, 4:103-123, London, Oxford, Toronto

Summary

MOBILE DEVICE FOR X-RAY FLUORESCENCE ANALYSIS (XRF) AS A UNIQUE INSTRUMENT FOR IN SITU ELEMENTAL CHARACTERIZATION OF CULTURAL HERITAGE GOODS

This paper deals with the advantages of using the portable device for X-ray fluorescence analysis – XRF, as the first step in the *in situ* characterization of materials on cultural heritage objects. XRF is a method based on stimulating atoms of the examined sample by X-rays resulting in the emission of fluorescence radiation from the material characteristic for the element composition. This information gives us both a qualitative as well as quantitative indication of the elemental composition of the sample.

XRF is a non-destructive, universal and relatively simple analytical method for the multi-elemental analysis of artefacts and as such is generally perceived as one of the most basic physical research methods in the conservation-restoration field. In its portable form, used in this work, this technique was also non-invasive and only

those problems that were not solved by this method in the field were analyzed additionally with the use of specialized laboratory equipment. Therefore, the XRF results from the field also serve as valuable guidelines for the further systematic and targeted taking of samples reducing thus the need for sample taking to a minimum. This feature is of special importance when dealing with the investigation of valuable and unique objects, which is almost a rule in this field. The advantages, merits and benefits of this method have been demonstrated on a number of examples from practice on which the author of this paper worked and which include the field investigation of the pigments of wooden polychromy in the Church of St. Mary of Jerusalem in Trški Vrh and determining the composition of the alloy of the sculpture of the Croatian Apoxiomen.

Goran Bulić

Konzervatorsko-restauratorski radovi na slikama Bartula Ivankovića iz fundusa Pomorskog i povijesnog muzeja Hrvatskog primorja u Rijeci

Goran Bulić
Hrvatski restauratorski zavod
Restauratorski odjel Rijeka
HR - 51 000 Rijeka, Užarska 26

UDK: 75.025.475Ivanković, B.
Stručni rad/Professional Paper
Primljen/Received: 25. 6. 2010.

Ključne riječi: Bartul Ivanković, slikarstvo devetnaestog stoljeća, konzervatorsko-restauratorski radovi

Key words: Bartul Ivanković, 19th century painting, conservation-restoration works

Na sedam slika brodova, autora Bartula Ivankovića, iz fundusa Pomorskog i povijesnog muzeja Hrvatskog primorja u Rijeci izvedeni su cjelokupni konzervatorsko-restauratorski zahvati. Restauracija je omogućila uvid u stvarni stupanj oštećenja umjetnina, kao i u uzroke nastanka navedenih oštećenja. Na primjeru spomenutih slika analizira se problematika karakterističnih oštećenja za uljane slike na platnu iz XIX. stoljeća.

UVOD

Bartul Ivanković, sin pomorca ili trgovca iz Boke kotorske, rođen je u Istanbulu 1815. godine, a preminuo je u Trstu 1898. godine. Samouki je slikar koji je stvarao u razdoblju između 1850. i 1898. godine. Iz nekih se njegovih pisama doznaje da je prethodno završio nautičku školu i neko vrijeme služio kao časnik trgovačke mornarice, a naposljetku se posvetio isključivo slikanju. Tema su njegovih radova prikazi brodova – jedrenjaka i parobroda. Kao vrsni poznavatelj brodova toga vremena, slikao ih je vjerno, posvećujući pažnju svakom detalju. U naslijeđe je ostavio oko 400 sačuvanih slika jedrenjaka i parobroda¹, koje se danas nalaze u muzejima, crkvama i privatnim zbirkama. Slike su uglavnom naručivali pomorci ili brodovlasnici koji su s brodovima bili sudbinski i emotivno vezani. Pomorci su njegove slike unosili u kuće kao uspomenu na daleka putovanja, a brodovlasnici kao statusne simbole. Čovjek i brod oduvijek imaju posebnu vezu, pomorci koji su veći dio života proveli na moru

vezivali su se za svoje brodove o kojima im je i život ovisio. Brodovima se i danas daju imena, brod se krsti prije porinuća, a nekada se brod na kraju svoga »životnog puta« i pokapao – ritualno spaljivao. Ono što vrijedi za ljude, vrijedi i za brodove; jednom kršteni, oni imaju pravo na svoju biografiju: mjesto i datum rođenja, mjesto i datum nerijetko junačke smrti, i u međuvremenu, avanturama više ili manje ispunjen životni put; oni sklapaju brakove s vlasnicima, a pritom katkad mijenjaju imena. S vremenom, stječu pravo i na svoj portret.²

STANJE SLIKA PRIJE KONZERVATORSKO-RESTAURATORSKIH RADOVA I ANALIZA UZROKA PROPADANJA

U sklopu redovnog Programa zaštite očuvanja kulturnih dobara Ministarstva kulture u Hrvatskome restauratorskom zavodu, Restauratorski odjel u Rijeci izveo je restauraciju na sedam slika jedrenjaka³ autora Bartula Ivankovića iz fundusa Pomorskog i povijesnog muzeja Hrvatskog primorja u Rijeci. Cjeloviti konzervatorsko - restauratorski postupak izveden je na sljedećim slikama: »Bark Trojedinica«, 1873., ulje/platno, 43 x 72 cm; »Brik Ludmila i bark Carmella«, 1872., ulje/platno, 42 x 70 cm; »Bark conte Geza Szapary«, 1892., ulje/platno 43 x 72 cm; »Bark Industrie«, 1876., ulje/platno, 50 x 77 cm; »Bark Ruma«, 1876., ulje/platno, 44 x 72 cm; »Brik Jane«, 1881., ulje/platno, 45 x 75 cm; »Brigatin Ida«, 1876., ulje/platno, 54 x 73 cm.⁴ Više je uzroka koji su

2 Mance, I. (2007): Brod u slici, *Kvartal*, 4 (1): 49, Zagreb.

3 Jedrenjaci naslikani na navedenim slikama jesu *bark* i *brik*, oceanski tipovi jedrenjaka iz devetnaestog stoljeća.

4 Podaci o umjetnini: tehnika/materijal, preuzeti su od Pomorskog i povijesnog muzeja Hrvatskog primorja u Rijeci. Na slikama nije provedeno uzorkovanje sloja preparacije, bojenog sloja i laka. Uzimanje uzoraka za laboratorijsku analizu invazivna je metoda istražnih radova za kojom nije bilo opravdane potrebe.

1 Čučić, V. (2006.): Bokelji između Boke i Trsta, *Naše more*, 53 (1-2): 85, Dubrovnik.

1 »Bark Trojedinica« – zatečeno stanje
(foto: Goran Bulić)

»Barque Trojedinica« – state of reference
(photo by Goran Bulić)

2 »Bark Trojedinica« – sondiranje; na površinama na kojima je uklonjen lak jasno se vide tamni retuši (foto: Goran Bulić)

»Barque Trojedinica« – probing; dark retouching can clearly be seen on surfaces from which the lacquer has been taken off (photo by Goran Bulić)

3 »Bark Trojedinica« nakon uklanjanja površinske nečistoće, laka i retuša; oštećenja slikanoga sloja najbrojnija su na mjestima gdje se nosilac naslanjao uz podokvir (foto: Goran Bulić)

»Barque Trojedinica« after the removal of the superficial dirt, lacquer and retouching; damages to the painted layers are most numerous at the point where the bearer leaned against the under-frame (photo by Goran Bulić)

4 »Brik Ludmila i bark Carmella« – detalj deformiranog nosioca (foto: Goran Bulić)

»Brig Ludmila and barque Carmella« – details of the deformed bearer
(photo by Goran Bulić)

doveli do oštećenja na prethodno nabrojenim slikama autora Bartula Ivankovića. Promjena mikroklimatskih uvjeta uzrokuje deformaciju platna, kemijske i fizikalne promjene platna, sloja preparacije i slikanoga sloja, te sloja laka. To je, svakako, najutjecajniji uzročnik promjena na slikama. Starenje materijala promjena je koja se tijekom vremena nezaustavljivo događa, a djeluje i na sklop različitih materijala kao što je slika na platnu. Dodamo li utjecaj čovjeka: česte manipulacije, prenošenje slika i mehanička oštećenja koja se pritom događaju, zapuštanje, greške kod slikarske tehnologije i najzad nestručan popravak neadekvatnim materijalima, tada su nabrojeni gotovo svi elementi uobičajenog oštećivanja slika. Nosilac na slikama je laneno platno, tanjih niti, gustoga industrijskoga tkanja, ali opušteno i deformirano. Originalni je nosilac na dvjema slikama (»Brik

Ludmila i bark Carmella« i »Bark Industrie«) ojačan novim platnom podloženim s pomoću škrobnog ljepila. Rubovi slike »Brik Ludmila i bark Carmella« u potpunosti nedostaju (pravilno su odrezani), a nosilac je na rubovima rekonstruiran drugim platnom debljih niti. Na slici »Bark conte Geza Szapary« vidljiva su mehanička oštećenja u obliku perforacija na nosiocu. Originalni podokviri slika nisu sačuvani. Na licu slika vidljiv je otisak podokvira. Naslanjanje opuštenog platna na podokvir jedan je od uzroka oštećenja u obliku popucanog i dijelom otpaloga slikanoga sloja. Preparacija je žućkastobijele boje. Preparacija većinom dobro prijanja uz nosilac, ali je izrazito osjetljiva na vodu. Na slikama »Bark Trojedinica«, »Brik Ludmila i bark Carmella«, »Bark conte Geza Szapary« i »Bark Industrie« nedostaju značajni dijelovi preparacije i slikanoga sloja. Oštećenja su najizraženija uz rubove

5 »Brik Ludmila i bark Carmella« – detalj pravilno odrezanog ruba slike s reintegriranim novim platnom (foto: Goran Bulić)

»Brig Ludmila and barque Carmela« – detail of the adequately cut edge of the painting with the reintegrated new canvas (photo by Goran Bulić)

6 »Bark Trojedinica« – detalj prikazuje starosne krakelire (foto: Goran Bulić)

»Barque Trojedinica« – detail showing age cracks (photo by Goran Bulić)

slika. Najveća oštećenja na slikama nastala su zbog odizanja i otpadanja preparacije i slikanoga sloja zbog dodira s vodom. Odizanje (otpadanje) slikanoga sloja može se dogoditi u slučaju pohrane slike u prostoriju s visokom relativnom vlagom zraka ili zbog izravnog dodira slike s vodom. Izravan dodir s vodom dogodio se dvjema slikama koje su dublirane s pomoću paste od škrobnog ljepila (naime, jedan od sastojaka škrobne paste jest i voda): »Brik Ludmila i bark Carmella« i »Bark Industri«, a deformacije vidljive na fotografiji br. 4. navode na zaključak da slike pri dubliranju nisu primjereno imobilizirane. Kada nosilac (platno) dođe u dodir s vodom, njegove niti bubre, a platno se steže.⁵ Prodirući u platno, vlaga mekša ljepilo i sloj preparacije koji se rastežu, dok slikani sloj ostaje neelastičan. U trenutku mekšanja ljepila, odiže se i lomi kruti i neelastični slikani sloj zbog sile nastale zatezanjem platna. Slike na platnu nastale u 19. stoljeću često imaju negativnu reakciju na dodir s vodom. Problem je u preparaciji, ali i u preglatkome industrijskom platnu. Zbog industrijske izrade, niti platna čvršće su i deblje. Industrijskim se tkanjem stvaraju se dublji utori među nitima. Preparacija ne liježe u uture između niti, nego ostaje iznad, na vrhovima tkanja, što je u slučaju kontakta s vodom kobno za sliku.⁶ Slikani je sloj uljana boja slikana višeslojno nanosima različitih debljina. Na slici »Bark conte Geza Szapary« pri dnu, uz legendu o brodu, slikani se sloj odiže od podloge. Po tragovima kista vidljivo je da se umjetnik koristio manjim i tanjim kistovima, a primjetno je i po minucioznom načinu na koji je umjetnik slikao. Potezi su kista vidljivi na najsvjetlijim dijelovima slika (npr. prikaz oblaka) na kojima je boja nanosena u debljem sloju. Starosne krakelire vidljive su na svim slikama. Krakelire nastale zbog utjecaja

7 »Brigatin Ida« – fotografija detalja krakelira nastalih zbog uporabe sikativa: krokodilska koža (foto: Goran Bulić)

»Brigantine Ida« – photograph of details of the cracks created due to the use of desiccants: Crocodile skin (photo by Goran Bulić)

vlage (podbuhline uzdignute u obliku »šatora«) izražene su na slici »Bark Industri«. Krakelire nastale zbog greške u slikarskoj tehnici (tzv. krokodilska koža) uzrokovane debljim nanosom boje uz upotrebu veziva koje je brže sušivo od podloženoga sloja boje, jasno su vidljive na zelenoj boji trupa broda na slici »Brigatin Ida«. Kit i retuši na oštećenjima neuredno su nanoseni, dijelom i preko očuvanoga originalnoga slikanog sloja. Boje retuša su potamnjele i jasno se razlikuju od originalnoga slikanog sloja. Sloj laka je zbog oksidacije potamnio i promijenio izvorni tonaliteta boja. Lak nije izvoran, nanesen je preko retuša. Na slikama »Bark Industri« i »Brik Jane« lak je izrazito debelo i nejednako nanesen. Lak je prekriven slojem površinske nečistoće. Ukrasni okviri na šest slika novije su proizvodnje, a jedino je na slici »Brik Jane« ukrasni okvir datiran u vrijeme nastanka slike. Svi su ukrasni okviri u dobrom stanju (sl. 1 - 7).

5 Punda, Ž. i Čulić, M. (2006.): *Skripta, slikarska tehnologija i slikarske tehnike*: 20, Split.

6 Punda, Ž. i Čulić, M. (2006.): nav. dj.: 16.

8 »Brik Ludmila i bark Carmella« – zatečeno stanje (foto: Goran Bulić)

»Barque Ludmila and barque Carmella« state of reference (photo by Goran Bulić)

9 »Brik Ludmila i bark Carmella« nakon uklanjanja površinske nečistoće, laka i retuša (foto: Goran Bulić)

»Barque Ludmila and barque Carmella« after the cleaning of superficial dirt, varnish and retouching (photo by Goran Bulić)

10 »Brik Ludmila i bark Carmella« nakon podlaganja oštećenja gvašem (foto: Goran Bulić)

»Barque Ludmila and barque Carmella« after the gouache underlaying of damages (photo by Goran Bulić)

11 »Brik Ludmila i Bark Carmella« nakon izvedenih radova (foto: Goran Bulić)

»Barque Ludmila and barque Carmella« after executed works (photo by Goran Bulić)

KONZERVATORSKO-RESTAURATORSKI RADOVI

Prije transporta u radionicu Hrvatskoga restauratorskog zavoda Odjela u Rijeci, slike su zaštićene umatanjem u plastičnu foliju sa zračnim mjehurićima. Zaštita umatanjem izvedena je s nakanom da se umanju mogućnost mehaničkih oštećenja uzrokovanih vibracijama. Nakon transporta i fotografiranja zatečenoga stanja, na slikama su izvedene probe uklanjanja površinske nečistoće, oksidiranog laka, kao i probe uklanjanja retuša i zakita. Čišćenje slikanog sloja provedeno je u više faza. Nataložena je atmosferska nečistoća sa slikanog sloja uklonjena petpostotnom otopinom triamonijeva citrata u destiliranoj vodi. Oksidirani lak i retuš uklonjeni su mješavinom etilnog alkohola i acetona. Tek je nakon čišćenja slikanoga sloja jasno vidljiv stupanj oštećenja na slikama. Slikani je sloj preventivno zaštićen japanskim papirom kako bi se pripremio za demontažu s podokvira. S poleđine nosioca uklonjen je sloj

nečistoće oprašivanjem kistom i upotrebom wishab gume. Slikani sloj i preparacija su konsolidirani petpostotnom otopinom Beva 371 u medicinskom benzinu. Sljedeći se dan termoaktivno ljepilo aktiviralo »upegnavanjem« s pomoću toplinske špahte, čime je uz konsolidaciju odignutih slojeva izvedeno i ravnanje slika. Nakon ravnjanja i konsolidacije, s lica slike benzinom navlaženom vatom uklanjaju se japanski papir i višak termoaktivnog ljepila Beva 371. Nedostajući dijelovi preparacije rekonstruirani su metil-celuloznim kitom. Nanošenje kita ograničeno je samo na oštećenja, uz imitiranje strukture originala, kao i tragova starenja, odnosno krakelira. Slike su podložene novim platnom kako bi se sile napinjanja na podokvir prenijele s oslabljenoga, originalnog nosioca na novopodloženo platno. Zbog izrazite osjetljivosti slika na vodu, ojačavanje nosioca izvedeno je premazivanjem poleđine desetpostotnom otopinom termoaktivnog ljepila Beva

12 »Bark Ruma« – sondiranje (foto: Goran Bulić)
»Barque Ruma« – probing (photo by Goran Bulić)

13 »Bark Ruma« nakon izvedenih radova (foto: Goran Bulić)
»Barque Ruma« – after executed works (photo by Goran Bulić)

371, a zatim su podložene novim platnom s pomoću Beva filma aktiviranog restauratorskim peglama. Višak Beve s lica slika naknadno je uklonjen medicinskim benzinom. Nakon izvedenog dubliranja, slike su napete na nove drvene podokvire s klinovima za rastezanje i istacima koje će nosilac držati na distanci od podokvira. Slikani je sloj izolacijski lakiran otopinom mastiksa u Shellsolu A, a oštećenja slikanog sloja podložena su pokrivnim bojama (Maimeri gvaš) u svjetlijem i hladnijem tonu od originala. Nakon ponovnog lakiranja (sada mješavinom mat i sjajnog Talens laka – Picture Varnish matt 003 i Picture Varnish glossy 002) izveden je završni retuš lazurnim bojama na bazi laka.

Završno lakiranje slika mješavinom mat i sjajnog Talens laka izvedeno je zračnim kistom. S ukrasnih je okvira uklonjen sloj površinske nečistoće. Slike su montirane u ukrasne okvire, a poledine su im kartonom zaštićene od prašine i mikroklimatskih promjena. Slike su pripremljene za transport i transportirane u Pomorski i povijesni muzej Hrvatskoga primorja u Rijeci (sl. 8 - 13).

ZAKLJUČAK

Više je čimbenika koji utječu na stanje slika na platnu. Vrijeme, odnosno starenje, proces je koji nepovratno utječe na sve oko nas pa tako i na umjetnička djela. Slika se sastoji od više različitih, međusobno povezanih dijelova čija kvaliteta izvedbe utječe na njezino stanje i vijek trajanja. Konstrukcija slike sastoji se od nosioca, preparacije, slikanoga sloja, sloja laka i podokvira na koji je slika napeta. Odnosi između navedenih dijelova slike (omjer debljine platna, preparacije i slikanoga sloja, prijanjanje preparacije uz nosilac i slično) važni su za stabilnost i vijek slike. Svaka slika ima svoju povijest koja ostavlja vlastiti trag i uvjetuje sadašnje stanje i izgled djela (mikroklimatski

uvjeti, nametnici, onečišćenje, izlaganje suncu, toplina, mehanička oštećenja, različite intervencije na slici...). Gore navedeni čimbenici utječu tako da mijenjaju karakter slike, nepovratno je oštećuju, a u najgorim slučajevima i zauvijek uništavaju. Poznavanje uzroka i procesa koji utječu na oštećivanje i propadanje umjetničkoga djela ključno je za zaštitu umjetničkoga djela i za odabir odgovarajućega konzervatorsko - restauratorskog postupka, ako je potreban. Analizom zatečenoga stanja, uzroke oštećenja na sedam slika Bartula Ivankovića možemo podijeliti na unutarnje (urođene) i vanjske uzroke oštećenja. Unutarnji su uzroci oštećenja greške u tehnologiji, a nastale su zbog lošeg odabira slikarskog materijala i rezultat su neželjenih kemijskih i fizikalnih promjena materijala. Primjerice, otisak podokvira vidljiv na svim slikama uzrokovan je neadekvatnim podokvirima, karakteristične deformacije nosioca u kutovima slika⁷ nastaju zbog pogreške pri napinjanju i obradi platna (velika je vjerojatnost da će se nakon nekoga vremena deformacije ponovno pojaviti), odvajanje sloja preparacije od nosioca često je uzrokovano greškom u vezivu, upotreba brzo sušivih ulja dovodi do ispucanosti slikanoga sloja. Vanjski su uzroci oštećenja neprikladni mikroklimatski uvjeti, oksidacija i starenje materijala te nezgode i nepogode ljudskog podrijetla (u ovom slučaju mehanička oštećenja i loša procjena pri prethodnoj restauraciji⁸, kada je zbog dodira s vodom pri nanošenju škrobne paste nepovratno izgubljen znatan dio slikanoga sloja na slici »Brik Ludmila i bark Carmella«). Bartul Ivanković je slikar XIX. stoljeća, stoljeća u

7 Slične deformacije nosioca primijetio sam i na drugim slikama na kojima je također izvedena restauracija u Restauratorskom odjelu u Rijeci ili su pregledane pri obavljanju evidencije na terenu, a naslikali su ih u devetnaestom stoljeću različiti autori. Osim datacije, navedenim je slikama zajedničko to što su platna napeta na podokvire na kojima su naslikana nakon što su preparirana.

8 Carlyle L. (1992): Getting the source: 19th-Century Artists, Oil Painting Materials and Techniques, CCI-ICC, https://www.cci-icc.gc.ca/crc/cidb/document-eng.aspx?Document_ID=113.

kojem su naslikane neke od najnestabilnijih slika svih vremena.⁸ U XIX. stoljeću zbog industrijalizacije društva nastupaju promjena i u upotrebu ulaze novi slikarski materijali koje više ne mora proizvoditi sam slikar u svojem ateljeu, nego se mogu kupovati u specijaliziranim prodavaonicama. Platno ovih slika industrijskoga je tankoga tkanja. U vrijeme nastanka slika u upotrebi su platna koja su preparirana (grundirana) u radionicama – manufakturama specijaliziranim za izradu slikarskog materijala. Analizom oštećenja preparacije i slikanoga sloja (koja su karakteristična za slikarsku tehnologiju bidermajerskog slikarstva), jasno je da se i slikar Bartul Ivanković koristio već gotovim, kupljenim platnima. Odlika je XIX. stoljeća i široka upotreba ubrzivača sušenja, odnosno sikativa, čiji su tragovi jasno vidljivi na nekim Ivankovićevim slikama. Uobičajeni je postupak u XIX. stoljeću da se slika lakira lakom jednakim korištenom mediju, jer taj postupak navodno umanjuje mogućnost pojave krakelira.⁹ Slike koje je naslikao Bartul Ivanković nastale su u vremenu kada jedrenjaci gube svoje značenje i bivaju zamijenjeni parobrodima. Industrijalizacija tadašnjega društva ostavlja svoj trag i u slikarstvu XIX. stoljeća (čak i kada nas teme Ivankovićevih slika vode u neka daleka i romantična vremena). Naime, u uporabu ulaze slikarski materijali kupljeni u specijaliziranim prodavaonicama koji su proizvodi masovne proizvodnje i novih tehnologija, a na slikama se pojavljuju nova, karakteristična oštećenja uzrokovana upravo tim, novim materijalima.

Literatura

- Vokić, D. (2007.): *Preventivno konzerviranje slika, polikromiranog drva i mješovitih zbirki*, Zagreb: 11.
- Knut, Nicolaus: *The Restoration of Paintings*, Könemann 1999. Ljubljana
- Čučić, V. (2006.): Bokelji između Boke i Trsta, *Naše more*, 53 (1-2): 85, Dubrovnik
- Mance, I. (2007.): Brod u slici, *Kvartal*, 4 (1): 49, Zagreb
- Punda, Ž. i Čulić, M. (2006.): Skripta, slikarska tehnologija i slikarske tehnike: 16 - 20, Split
- Carlyle, L. (1992.): *Getting the source: 19th-Century Artists, Oil Painting Materials and Techniques*, CCI-ICC, https://www.cci-icc.gc.ca/crc/cidb/document-eng.aspx?Document_ID=113

Summary

CONSERVATION AND RESTORATION WORKS ON THE PAINTINGS OF BARTUL IVANKOVIĆ FROM THE COLLECTION OF THE MARITIME AND HISTORICAL MUSEUM OF HRVATSKO PRIMORJE IN RIJEKA

Complete conservation and restoration works were carried out on Bartul Ivanković's seven paintings of ships from the collection of the Maritime and Historical Museum of Hrvatsko primorje in Rijeka. The restoration enabled insight into the actual level of damage to the art works as well as the cause of the damage. Issues regarding the characteristic damages on oil paintings from the XIX century are analysed on the examples of the mentioned painting.

⁹ Carlyle, L. (1992.): nav. dj.

Danijela Jemo, Tajana Kera

Konzervatorsko-restauratorski zahvat na dekorativnoj svilenj tkanini iz Kine

Danijela Jemo
Tajana Kera
Sveučilište u Dubrovniku
Odjel za umjetnost i restauraciju
HR – 20000 Dubrovnik, Čira Carića 4

UDK:745.52-037.3.025.4
Stručni rad/Professional Paper
Primljen/Received: 27. 12. 2011.

Ključne riječi: restauriranje-konzerviranje tekstila, plošni tekstil, mokro čišćenje, konsolidiranje šivanjem, izlaganje tekstilnog predmeta

Key Words: restoration-conservation of textiles, flat textile, wet cleaning, consolidating sewing, exposing textile items

Dekorativna vezena svilena tkanina restaurirana je u radionici/labradoriju za restauraciju tekstila Sveučilišta u Dubrovniku. Predmet je došao na restauriranje iz privatnoga vlasništva, a na njemu su provedene različite dijagnostičke analize i restauratorski zahvati u skladu s prijedlogom radova izrađenim prije samog zahvata. Na osnovi strukturne analize materijala, analize vlakana te analize različitih oštećenja na predmetu, dobivene su važne informacije koje su odredile pristup i tijek faza rada čišćenja i konsolidiranja oštećenja. Izbor najbolje metode pohrane i izlaganja predmeta ostvaren je u suradnji s kolegama na smjeru restauracije papira. Cilj je bilo konzervirati predmet i sačuvati ga za budućnost, poštujući izvorni oblik, primjenom reverzibilnih metoda i odgovarajućih materijala.

UVOD

Plošni tekstilni predmeti dolaze u mnoštvu oblika, boja i tehnika izradbe. Namjena predmeta često određuje njegov izgled i veličinu. Za razliku od tapiserija koje su često velikih formata i izlažu se obješene okomito, manji predmeti, poput veluma¹ ili, u našem slučaju, svilene dekorativne tkanine, služe za prekrivanje drugog predmeta i izlažu se u vodoravnom položaju. Neovisno o navedenom, svaki je takav predmet za konzervatora-restauratora određeni izazov i zahtijeva promišljeni pristup temeljen na procjeni stanja i detaljnim dijagnostičkim i povijesno-umjetničkim istraživanjima.

Dekorativna vezena svilena tkanina (sl. 1) obrađena u ovom radu na restauriranje je primljena iz privatnog vla-

ništva, a u posjedu je sadašnjega vlasnika od 19. st. Specifičnost je ovoga predmeta sadržana u njegovu egzotičnom podrijetlu, materijalima i neuobičajenoj uporabi neusklađenoj s izvornim formatom predmeta. Izrazito degradirana struktura materijala u kombinaciji s nepostojanim bojama svilene pređe veza bila je izazov za restauriranje.

Dekorativna svilena tkanina potječe iz Kine, a na naličju tekstila nalazi se potpis umjetnika i pečat radionice u kojoj je izrađena (sl. 4). Tkanina je izrađena od svile, dimenzija 94,2 x 37,8 cm, a površina je ukrašena raznobojnim vezom florealnih i entomoloških motiva. Za vezenje su rabljeni svileni konci raznih boja i nijansi. Tkanina je služila kao dekorativna svilena tkanina na drvenom nosiocu koji je bio umetnut u središnji dio baroknoga stola i prekriven staklenom pločom.

Zbog neadekvatnog načina izlaganja, mehaničkih oštećenja, fotokemijskih promjena, kemijskih djelovanja drvene podloge, predmet je bio u dosta lošem stanju, pa je na njemu bilo potrebno provesti restauratorski zahvat. Premda je predmet vrlo jednostavan po načinu izradbe i uporabljenim materijalima (svila), u određenim fazama restauriranja zahtijevao je poseban način promišljanja i rješavanja problema.

Poseban je izazov bila faza mokrog čišćenja predmeta. Zbog raznobojnih svilenih konaca veza, čije boje nisu bile postojane, u procesu pranja postojala je velika mogućnost njihova razlijevanja i kapilarnog širenja na okolni dio veza i materijala. Zbog toga je primijenjena posebna metoda čišćenja na usisnom stolu s regulacijom usisa.

Nakon faze čišćenja slijedila je faza konsolidiranja i konzerviranja oštećene strukture svilene podloge i raznobojnih motiva na licu predmeta. Primijenjene su metode prilagođene vrsti oštećenja i budućoj namjeni predmeta, o kojoj se dogovaralo s vlasnikom. S obzirom na zatečenu neprimjerenu namjenu te osjetljivu i degradiranu strukturu materijala,

¹ Velum za kalež (*velum calicis*) tkanina gotovo kvadratna oblika, dimenzija 50 x 65 cm, nekada istoga materijala i boje kao misnica/kazula

2 Pribadače na predmetu
(foto: Tajana Kera)

Pins on the item
(photo by Tajana Kera)

1 Predmet prije početka radova
na drvenom nosiocu (foto:
Tajana Kera)

Item prior to interventions on
the wooden holder (photo by
Tajana Kera)

trebalo je riješiti pitanje najbolje metode izlaganja. U pronalaženju toga rješenja ostvarena je uspješna suradnja s kolegama sa smjera restauracije papira.

ZATEČENO STANJE

U sklopu dijagnostičkog istraživanja potrebno je utvrditi i dokumentirati zatečeno stanje predmeta, koje nam često pruža korisne informacije o njegovoj prošlosti. Dekorativna svilena tkanina bila je pričvršćena na drveni nosilac, koji je uklonjen sa središnjeg dijela baroknog stola. Osim toga, bila je pritisknuta staklenom pločom i izložena degradirajućem djelovanju negativne mikroklimi i elektromagnetskoga zračenja (svjetlost, UV i dr.). Tkanina je bila presavijena i nategnuta na drveni nosilac. Bila je fiksirana čavlima i pribadačama koji su korodirali i na tekstilu ostavili trag hrđe (sl. 2). Nakon odvajanja od drvenog nosioca na njemu je pronađen zanimljiv detalj, na površini se kao rezultat foto-oksidacije „preslikao” uzorak veza s predmeta (sl. 3). Boje konaca na naličju tkanine mnogo su intenzivnije nego na licu, što je posljedica fotokemijskih promjena (sl. 8a i b). Na lijevom se rubu naličja predmeta nalazi natpis crvenim i crnim slovima, ispisan na kineskom jeziku u radionici tijekom izradbe (sl. 4).²

OŠTEĆENJA NA PREDMETU

Nakon odvajanja s drvenog nosioca, tekstil je bio vrlo krut i krhak. Zadržao je formu koju je imao dok je bio nategnut na drvenu podlogu s izrazitim deformacijama i gužvanjima. Isušena i degradirana svila izgubila je svoju elastičnost, pa je zbog izrazito krhke strukture materijala bilo potrebno vrlo pažljivo i oprezno njime rukovati, da bi se izbjegla daljnja

oštećenja. Na predmetu su zatečena razna oštećenja: mehanička (poput rupa, puknuća i stršećih niti izvučenih iz strukture tkanja), fotokemijska (gubitak i promjena boje, mrlje) i biološka (djelovanje insekata). Na nekim dijelovima nedostajao je vez, a negdje je on mehanički oštećen i ishaban, osobito na pregibu tkanine, koji je nastao dok je materijal bio postavljen na drveni nosilac. Posebno su se isticala područja na kojima su bile vidljive žute mrlje, kao posljedica kemijskog oštećenja svile djelovanjem kiseline iz drva, jer je svila bila izravno u dodiru s drvenim nosiocem. Negativnim uvjetima dodatno je pridonijela mikroklima ispod staklene ploče i težina kojom je ona djelovala na predmet. Drvo je jako štetno za tekstil i izbjegava se u bilo kojem slučaju izravno stavljanje tekstila na njega. Kako sadržava formaldehid i štetne kiseline koje u kombinaciji s vlagom izazivaju hidrolizu fibroina, na predmetu su vidljive posljedice, poput isušenosti, krutosti, gubitka mehaničkih svojstava, požućenja, promjene boje i sl.³ Elektromagnetsko je zračenje štetno za svilu jer dolazi do fotodegradacije – blijedenja i promjene boje, nastale kao rezultat dugotrajne izloženosti svjetlu.⁴

STRUKTURNA ANALIZA MATERIJALA

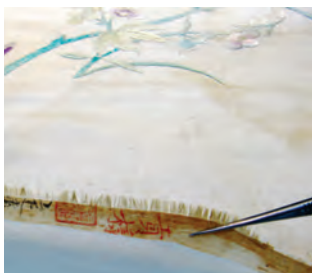
U sklopu preliminarnog istraživanja predmeta uvijek je potrebno obaviti strukturnu analizu materijala kako bi se dobilo što više informacija o njemu. Strukturna je analiza u ovom slučaju obuhvaćala analizu tehnike vezenja⁵, gustoću tkanine, vrstu vlakana/prede osnove i potke, temeljni vez u tkanju. Slikanje iglom svilenim koncem na svilenjoj podlozi

2 Crvenim je slovima napisano ime osobe koja je predmet izradila, u crvenom je kvadratu njezin pečat, a crnim su slovima napisani stihovi neke pjesme

3 Foekje Boersma (2007): *Unravelling textiles: A handbook for the preservation of textile collections*, Archetype Publications, London, UK, 85-86.

4 Tímár-Balázs, A., Eastop, D. (2007): *Chemical principles of textile conservation*, Butterworth-Heinemann, Oxford, UK, 45-46.

5 Vuljanić, D. i Vuljanić, N. (2008.): *Hrvatsko-engleski rječnik tekstilstva s pojašnjenjima*, Veleučilište u Karlovcu, Tiskara Galović, Duga Resa, 250-252.

4 Natpis na naličju predmeta (foto: Danijela Jemo)

Inscription on the back of the item (photo by Danijela Jemo)

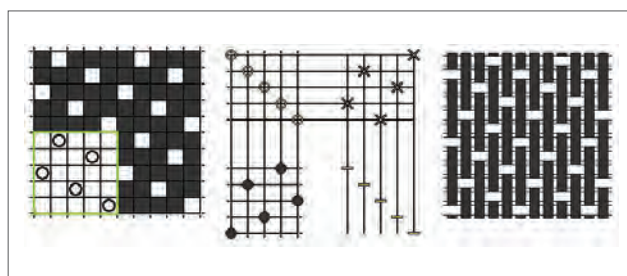
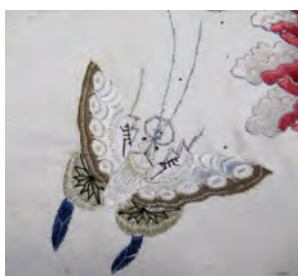
3 Preslik uzorka veza na nosaču (foto: Tajana Kera)

Copy of the embroidery pattern on the holder (photo by Tajana Kera)

5 a i b Slikanje iglom – raznobojni vez svilom (foto: Tajana Kera)

a and b Needlework – multicoloured silk embroidery (photo by Tajana Kera)

6 Vez u tkanju (foto: Tajana Kera)

Embroidery in the weaving (photo by Tajana Kera)

tehnika je ručnoga vezenja (sl. 5a i b). Obično se na podlozi iscrtaju ili otisnu obrisi uzorka koji će naknadno biti izvezeni. Potom se odrede boje pojedinih dijelova veza, te se pojedina iscrtana polja ispunjavaju vezom u odgovarajućoj boji.⁶

Gustoća niti tkanine mjerena je s pomoću povećala, za osnovu iznosi $g_o = 41/42$ niti/cm, dok za potku iznosi $g_p = 31/32$ niti/cm. Pod povećalom je analizirana izmjena niti osnove i potke i utvrđen je vez u tkanju – osnovni peterovezni atlas skoka 2 (sl. 6)⁷.

Na donjoj strani predmeta nalazi se *živi rub* širine 4 mm. Vizualnom i mikroskopskom analizom pređe i vlakana određeno je da je svilena osnova končana pređa Z-uvoja, a potka svilena strukana pređa bez uvoja.

Mikroskopska analiza vlakana

Pri svakome restauratorskom zahvatu na tekstilnim predmetima potrebno je provesti istraživanje sirovinskog

sastava materijala, koje omogućuje donošenje važnih odluka o daljnjim fazama rada. Mikroskopska analiza vlakana bila je potrebna kako bi se odredilo podrijetlo vlakana i tim se podacima upotpunila strukturna analiza materijala, na osnovi toga obavilo adekvatno čišćenje predmeta i odabrali odgovarajući materijali za podlaganje i konsolidiranje oštećenja.

Uzorkovanje vlakana provedeno je na stražnjoj strani predmeta, na mjestima gdje nije bilo štetno za predmet. Područja s kojih su uzeti uzorci su dokumentirana, a svakom su uzorku priloženi brojevi i odgovarajući opis vrste pređe (ukupno 17 vrsta raznobojnih konaca). Ostatak uzoraka pohranjen je za daljnje analize. Za analizu i fotodokumentaciju vrsta vlakana korišten je mikroskop Olympus BX40 i kamera C-3030ZOOM. Usporedbom slika s referentnim uzorcima zaključeno je da su sva vlakna iskorištena pri izradbi ovoga predmeta životinjskog/proteinskog porijekla, odnosno fibroinska vlakna svile.⁸

6 Ivoš, J. (2010.): Liturgijsko ruho iz zbirke tekstila Muzeja za umjetnost i obrt, Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb, 17.

7 Orešković V., Hadina J. (1982): Vezovi i konstrukcija tkanina listovnog tkanja, Skripta, VTŠ Bihać, 54.

8 Greaves, Saville (1995): Microscopy of textile fibres, Archetype, Salisbury, WIL, UK

7 Uklanjanje pribadača i odvajanje tekstila s drvenog nosioca
(foto: Danijela Jemo)

Removal of pins and separation of the fabric from the wooden holder
(photo by Danijela Jemo)

PROVEDENI KONZERVATORSKO-RESTAURATORSKI RADOVI

Nakon konzultacija s vlasnikom i izradbe prijedloga radova na osnovi detaljne dokumentacije zatečenoga stanja i obavljenih preliminarnih istraživanja, pristupilo se konzervatorsko-restauratorskom zahvatu.

Odvajanje predmeta od podloge

U ovom slučaju predmet je odvojen od podloge već kod dokumentiranja zatečenog stanja, kako bi se omogućio pristup cijeloj površini predmeta u izvornom stanju. Nerijetko se u restauriranju tekstila susrećemo s plošnim tekstilima, koji su sastavni dio nekog predmeta izrađenog od drugih materijala. U tom slučaju vrlo je važno detaljno dokumentirati i fotografirati način na koji su ta dva predmeta bila povezana, jer se u velikom broju slučajeva predmet vraća na izvorno mjesto.

Svila je skinuta s drvenog nosioca, tako da su se sistemom poluge oprezno uklonili čavli i pribadače kojima je bila fiksirana (sl. 7). Pazilo se da se ne oštete tkanina i drveni nosioc. Na svili i na drvetu bile su vidljive mrlje od hrđe. Nakon fotografiranja nosilac je pohranjen, a svilena tkanina je pripremljena za restauratorski zahvat. Osobita pažnja bila je potrebna pri stavljanju predmeta u plošno stanje, zbog krhkosti i oštećenosti tekstila i veza, posebice na pregibima materijala.

Mehaničko čišćenje

Mehaničko je čišćenje provedeno različitim pomagalicama. Pin-cetama su uklonjeni komadići piljevine i krupne nečistoće. Mekim četkicama i kistovima, od sredine prema krajevima u smjeru osnove i potke, uklonjene su krupnije nečistoće koje nisu prodrle u strukturu materijala.

Predmet je usisan mikrorespiratorom (sl. 9). Usisavano je u smjeru osnove i potke materijala, s pomoću zaštitne mrežice koja je položena na njega, da bi se spriječilo intenzivno

djelovanje na već krhku i suhu svilenu tkaninu, te izbjeglo oštećenje veza. Predmet je tretiran na licu i naličju.⁹ Na dva- ma su mjestima pronađeni ostaci insekata.

Mokro čišćenje

S obzirom na veliku i isušenu površinu predmeta koja je bila bez sjaja, prekrivena žuto-smeđim mrljama, kao i visoko kiseli pH 4,5 – 5 i pregibe koje nije bilo moguće naravnati, odlučeno je da se provede mokro čišćenje. Bio je to izazovan proces osobito zbog toga što je predmet izvezen raznobojnim koncima. Stoga je bilo potrebno napraviti analize postojanosti boje za svaku vrstu pređe.¹⁰

Ispitivanja su potvrdila da neki od uzoraka otpuštaju boju, i to vrlo intenzivno. Nasreću, najveći dio mrlja koje su trebale biti intenzivnije tretirane mokrim čišćenjem bio je izvan područja veza. Stoga je odlučeno da se pranje provede parcijalno na niskotlačnom (usisnom) stolu, s regulacijom snage usisa. On radi na principu vakuuma, čime je osiguran regulirani prodor tekućine kroz obrađivani materijal, i spriječeno kapilarno širenje vode na okolna, kritična područja materijala. Voda odlazi kroz rupičastu površinu stola u spremnik.¹¹

Prije procesa pranja oštećenja na predmetu zaštićena su tilom. Na taj je način izbjegnuta opasnost od daljnjeg širenja oštećenja, osobito zbog djelovanja snage usisa, te zbog toga što je materijal osjetljiviji u mokrome stanju. Na Melinex foliji iscrtane su konture predmeta i konture uzorka veza prije pranja kako bi se mogle rabiti kao referentne u postupku sušenja. Pri pranju cijeli je predmet postavljen na bugaćicu (upijajući papir), a na stolu se s pomoću folije i Melinexa određivao otvor dovoljno velik za dio koji se tretirao da bi se ostvarile stroga kontrola i optimizacija procesa pranja.

Na osnovi provedenih preliminarnih istraživanja određena je optimalna snaga usisa i faze pranja koje su obuhvaćale primjenu različitih vrsta deterdženata. Na rubnom dijelu predmeta, na području gdje nema veza, provedena su probna pranja demineraliziranim vodom, otopinom neutralnog deterdženta Restore (Dehypon LS45) i anionskim deterdžentom Orvus Textile WA Paste (sl. 10 a).¹² Odlučeno je da se ostali dio predmeta tretira kombinacijom ovih dvaju deterdženata, jer su tako postignuti najbolji učinci pranja. Otopina deterdženata postupno je grijana do temperature od 30 °C, jer Restore djeluje pri sobnoj temperaturi, a Orvus pri malo višim temperaturama.¹³

9 Sheila Landi (2002): *The textile conservator's manual*, Butterworth-Heinemann, Oxford, UK, 79-80.

10 Jemo, D. i sur. (2010): Čišćenje povijesnog tekstila, *Tekstil* 59 (1-2) 30-41, Zagreb; Flury-Lemberg, M. (1988): *Textile conservation and research*, Abegg-Stiftung, Bern, 24

11 Tímár-Balázsy, A., Eastop, D., nav. dj.: 183, 262.

12 Tímár-Balázsy, A., Eastop, D., nav. dj.: 211.; Jemo, D. i sur. (2010): Investigation of detergent for washing historic textiles, Dragičević, Z. (ur.), Book of proceedings of the 5th international textile, clothing & design conference, Faculty of Textile technology, University of Zagreb, 324 – 329.

13 Fields, J. A., Wingham, A., Hartog, F., Daniels, V. (2004): Finding suitable surfactants for Synperonic N, *Journal of the American Institute for Conservation* 43 (1-5), 55-73.

8 Predmet nakon uklanjanja s drvenog nosioca: a) lice, b) naličje (foto: Tajana Kera)
Item after the removal of the wooden holder: a) front, b) back (photo by Tajana Kera)

Predmet je tijekom pranja vrlo brzo počeo ispuštati nečistoću, što je na bugačici ostavilo traga. Za pranje na područjima na kojima nije bilo veza rabila se spužvica za nanošenje otopine, a područja uz vez tretirana su vati-ranim štapićima i kistovima (sl. 10 b). Vez je samo malo navlažen demineraliziranom vodom kako bi mu se vratio sjaj. Nakon završnoga pranja tkanina se detaljno ispirala demineraliziranom vodom. Potom je predmet posušen staničevinom i postavljen na suhu bugačicu, gdje je laganim hladnim puhanjem ubrzano sušenje na područjima oko veza. Ostatak je naravnat s pomoću stakalaca, koja su postavljana samo po tkanini. Tim su pranjem uklonjene štetne nečistoće s predmeta, reguliran je pH na 6 i vraćeni su sjaj, elastičnost i podatnost materijala i veza. Otklonjena je žuta obojenost materijala, a zadovoljavajući je učinak postignut i pri uklanjanju mrlja u obliku oblačića.

Konsolidiranje oštećene strukture podlaganjem i šivanjem

Kako je predmet bio dosta osjetljiv, a osnovna tkanina jako suha i krhka, s oštećenjima u obliku rupa i mjestimičnih nedostataka osnove i potke, odlučeno je da se predmet podloži u cijelosti. Odabrani je materijal tanji od osnovne tkanine koji je odgovarao bojom i sirovinskim sastavom. Oštećena struktura materijala konsolidirana je odlaganjem i šivanjem, kombinacijom ravnog i restauratorskog boda. Cijela struktura materijala i stršeće niti fiksirane su ravnim bodom, dok su rupe i ishabana područja fiksirana restauratorskim bodom (sl. 11).¹⁴

Jako oštećena područja veza zaštićena su finim tilom (sl. 12). Ta su područja bila zrazito krhka, s vidljivim stršećim

¹⁴ Flury-Lemberg, M., nav. dj., 41-42.

9 Mehaničko čišćenje; usisavanje mikrorespiratorom (foto: Danijela Jemo)

Mechanical cleaning; vacuuming with a micro-respirator (photo by Danijela Jemo)

10 a i b Pranje na usisnome stolu s kontroliranom snagom usisa (foto: Mateo Moguel Kordić Kesovija)

a) and b) Washing on the vacuuming table with controlled vacuum strength (photo by Mateo Moguel Kordić Kesovija)

11 Dokumentiranje restauratorskog boda
Documentation of the restoration stitch

nitima, zbog čega se smatralo da ih je potrebno dodatno zaštititi. Til je prekrivao samo površinu veza koji je bio oštećen, a šivalo se ravnim bodom uz rub veza.¹⁵

Pohrana i izlaganje predmeta

Nakon konzervatorsko-restauratorskog zahvata bilo je potrebno pripremiti predmet za izlaganje. Kako je u izvornoj inačici predmet bio izložen tako da je bio nategnut na drveni nosilac, u izravnom dodiru s drvom i metalnim pribadačama, bilo je jasno da se na takav način više ne smije izložiti. S obzirom na zatečeno stanje materijala i spomenuti način izlaganja, razmotreni su drugi aspekti i mogućnosti izlaganja predmeta. Jedna od mogućnosti bila je da se predmet ponovno izloži na drvenom nosiocu uz adekvatnu zaštitu i upotrebu materijala konzervatorske kakvoće. Međutim, kako je predmet izgubio svoju uporabnu funkciju, jer je materijal degradiran i oštećen u tolikome stupnju da bi njegovo daljnje izlaganje na drvenom nosiocu ubrzalo propadanje i dovelo do potpuna slabljenja i raspada njegove strukture,

odabrana je druga metoda izlaganja. Nakon konzultacije s vlasnikom dogovoreno je da se predmet pripremi za izlaganje u obliku zidne slike.¹⁶ Na taj je način sačuvana njegova estetska komponenta, a na njegovo izvorno mjesto, na drveni nosilac, moguće je staviti kopiju originala. Kopija se može napraviti tako da se izvorni motiv izveze ili otisne na novu tkaninu, ovisno o želji vlasnika. Zbog tog razloga motiv veza dokumentiran je fotografski i iscrtan detaljno na Melinex foliju u mj. 1:1.¹⁷

Nakon što je odlučeno da se predmet izloži u obliku zidne slike s paspartuom, za savjete i stručnu pomoć konzultirali smo se s kolegama s područja restauracije papira iz Odjela za umjetnost i restauraciju Sveučilišta u Dubrovniku.

Izradba paspartua

Za pohranu predmeta preporučuje se uporaba bioiselinskih materijala, kemijski inertnih, koji neće reagirati s materijalima s predmeta. Preporučuje se stabilna mikroklima (~ T 20 °C, ~ RV 50%) i izbjegavanje izlaganja elektromagnetskom zračenju, posebice izravnoj Sunčevoj svjetlosti.¹⁸ Paspartu je napravljen tako da se predmet može u bilo kojemu trenutku ukloniti iz njega. Treba imati na umu da je predmet tijekom konzervatorsko-restauratorskog postupka već

15 Ksynia, Marko (1995): *Textiles in trust*, Archetype Publications in association with the National Trust, London, 182 - 184.

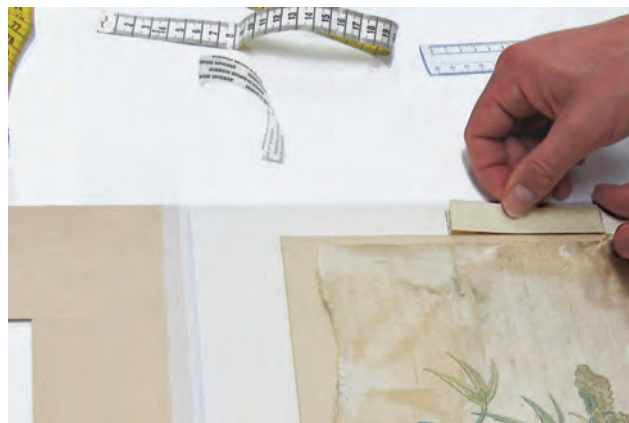
16 Karen Finch i Greta Putnam (1991.): *The care & preservation of textiles*, Lacis, Berkely, California, 36-40.

17 Foekje Boersma: nav. dj.: 109-110.

18 Isto: 32-35.

12 Zaštita veza tilom (foto: Tajana Kera)
Protection of the embroidery with tulle (photo by Tajana Kera)

13 Izradba paspartua (foto: Danijela Jemo)
Making of the passé-partout (photo by Danijela Jemo)

podložen odgovarajućom svilenom tkaninom. Ona je dimenzijama veća od predmeta i njezina je uloga bila rasteretiti predmet te osigurati stabilnost strukture i lakše rukovanje predmetom. Ta je tkanina ovom prilikom nategnuta preko kartonskog nosioca (neki selinski karton Talas-Rising Museumboard 4 (10,5 mm) light grey), tako da samoljepljive trake (Filmoplast P / pH neutralno ljepilo) fiksiraju njezin rub s kartonom (sl. 13). U kutovima je preklapljena i šivana skrivenim bodom da bi se dodatno učvrstila. Za tako montirani predmet izrađen je paspartu u obliku knjige. Za zaštitu predmeta na unutarnju stranu gornjeg paspartua stavljena je antistatska Melinex folija s UV filtrom. Na taj je način moguće pohraniti i slobodno izložiti predmet (sl. 14).

ZAKLJUČAK

Konzervatorsko-restauratorski zahvati na tekstilnim predmetima u pravilu se baziraju na dugotrajnim i sveobuhvatnim preliminarnim i dijagnostičkim istraživanjima. Ona moraju biti provedena u skladu s pravilima struke i uz konzultacije s kolegama iz raznih područja (interdisciplinarna suradnja). Svaki konzervatorsko-restauratorski postupak prati izradba detaljne dokumentacije predmeta koji se restaurira, koja pri provedbi konzervatorsko-restauratorskih radova omogućuje bolji i lakši uvid u predmet i potrebne zahvate na njemu, a nakon provedenog zahvata ostaje izvorom mnogih informacija o predmetu te novim materijalima i sredstvima sada implementiranim u njega.

Dekoratívna vezena svilena tkanina, premda spada u plošni tekstil, prema pristupu rješavanju problema bila je određen izazov. Odmah na početku trebalo je odgovoriti na ključno pitanje vezano za valorizaciju izvorne funkcije i uporabne vrijednosti tekstilnoga predmeta, što je izravno utjecalo na daljnji slijed konzervatorsko-restauratorskih postupaka. Tijekom samog tretmana posebno zahtjevne bile su faze čišćenja, konsolidiranja i pripreme predmeta za pohranu i izlaganje.

S obzirom na to da se na predmetu nalaze područja s vezom čije su boje nepostojane i stoga podložne razlijevanju tijekom pranja, u fazi mokrog čišćenja bila je nužna kvalitetna priprema uz poseban oprez. Primjena niskotlačnoga stola u ovoj se fazi pokazala vrlo uspješnom i primjenjivom na predmetima slične problematike. Ovom se metodom postižu izvrsni rezultati čišćenja, uz potpunu kontrolu i provedbu procesa. Primijenjeni materijali za konsolidiranje i stabiliziranje oštećene strukture predmeta kemijski su inertni prema povijesnom tekstilu, a metode odgovaraju pravilima struke.

Degradirana struktura dekorativne svilene tkanine više nije bila kadra podnijeti izlaganje na drvenom nosiocu, jer bi to podrazumijevalo ponovno natezanje, presaivanje, a time i deformaciju materijala. Zbog toga predmet nije bilo moguće vratiti na izvorno mjesto, pa je u dogovoru s vlasnikom izmijenjena njegova funkcionalna vrijednost, ali je zato uspješno sačuvana njegova estetska i materijalna vrijednost. Predmet je, po svoj prilici, izvorno i bio namijenjen načinu izlaganja bez sekundarnog nosača ovakvog oblika, na koji je naknadno montiran. Izlaganjem u obliku slike ostvarena je i primarna želja vlasnika, a to je konzervirati predmet i sačuvati ga za budućnost.

ZAHVALA

Zahvaljujemo kolegama sa smjera restauracije papira Sveučilišta u Dubrovniku Samiru Serhatliću, konzervatoru-restauratoru savjetniku i stručnom suradniku Sveučilišta u Dubrovniku, Sanji Serhatlić, konzervatorici-restauratorici savjetnici i stručnoj suradnici Sveučilišta u Dubrovniku, i studentu Damjanu Poliću, bacc konz. i rest., koji su svojim savjetima i suradnjom uvelike pridonijeli uspješnoj provedbi pripreme predmeta za pohranu i izlaganje.

Također zahvaljujemo gđi Izumi Tamari Tutnjević koja nam je pomogla dešifrirati natpis na kineskom jeziku.

14 Predmet nakon radova u paspartuu (foto: Tajana Kera)

Item after work on the passé-partout (photo by Tajana Kera)

Summary

CONSERVATION AND RESTORATION INTERVENTIONS ON A DECORATIVE SILK FABRIC FROM CHINA

Flat two-dimensional textile items come in a variety of shapes, colours and manufacturing techniques. The item's purpose frequently determines its appearance and size. Unlike tapestries which are often large in format and are exhibited vertically, smaller items used to cover up other objects such as vellums or as in this case a decorative table mat, are exhibited horizontally. Regardless of that each item represents a challenge for the restorer and requires a specific approach and careful consideration regarding the type of treatment and future conditions of safekeeping. The treatment is based on the assessed state and detailed diagnostic and historical-artistic research.

The decorative embroidered silk fabric discussed in this work was brought to be restored from a private source and the work on it was done in the fabrics restoration workshop/laboratory of the University in Dubrovnik. The fabric was used as a decorative table mat on a wooden holder that was fitted into the central part of a baroque table. It was most probably manufactured in China but the specific workshop and artist are unknown. It was made of beige silk, 94.2 cm x 37.8 cm in dimension with the surface decorated by multi-coloured embroidery with floral and entomologic motifs. Silk thread of various colours and shades was used for the embroidering. Due to inadequate exposure, mechanical damage, photo-chemical changes, chemical interaction with the wooden holder the item was in quite poor shape and required conservation and restoration interventions.

Based on the structural analysis of the material, analysis of fibres and analysis of the various damages to the item, important information was obtained which determined the approach and course of the more demanding phases of works, such as cleaning and consolidating the damages. Although the workmanship of the item and its material (silk) were not demanding, in certain phases of restoration special consideration and problem solving was required.

The regular procedure of analytical and diagnostic research resulted in the precise selection of the approach, methods and means, proposed interventions and in the establishment of their sequence which all have to be elaborated prior to undertaking any work.

Various mechanical, photo-chemical and biological damages were manifested in the form of dryness, brittleness, loss of mechanical features, yellowish colouring, changes in colour generally, etc. Particularly distinctive were the areas with yellow blotches that were the result of chemical

damages in the silk caused by the effects of the acids from the wood. Within the preliminary research of the item it is always necessary to undertake a structural analysis of the material in order to acquire as much information as possible. In this case it included a textile-technological analysis. The composition of the raw material was also researched and it enabled the bringing of important decisions on the further phases of work which included the manner of cleaning the item and selecting adequate materials for under-laying and consolidating the damages. By comparing pictures with reference samples it was concluded that all the fibres used in the making of this item were of animal/protein origin, namely, fibroin silk fibres.

After the mechanical cleaning of the item, the wet cleaning phases were a special challenge. Due to the multi-colour silk threads of the embroidery whose colours were not steady, in the process of washing there was a high possibility of their leakage and capillary spreading on the adjacent part of the embroidery and material. For that reason the method of cleaning on the vacuuming table with a sucking volume regulator was used. The harmful impurities were removed from the item, the pH of the item was regulated and the shine, elasticity and flexibility of the item re-established.

The consolidation and restoration phase of the damaged structure of the silk underlining and multi-colour motifs on the face of the item was carried out by the application of three different methods, depending on the type and degree of damage. By underpinning the entire item its structure was stabilized, sewing fixed the protruding threads, holes and threadbare areas while the severely damages portions of the embroidery were protected by fine tulle.

The selection of the best way of safekeeping and exhibiting the item was achieved in cooperation with colleagues working on the restoration of paper. The goal was to conserve the item and preserve it for the future while respecting the original shape and by using reversible methods and corresponding materials of high restoration quality. Given that the original way of exhibiting this textile item was no longer acceptable due to its sensitive and degraded structure it was necessary to solve the issue of the best method of its safekeeping and exhibiting. After consultations with the owner it was agreed that the item be prepared for exhibition in the form of a wall picture. By the placing the item on a passé-partout with a protective anti-static foil conditions for its safekeeping and exhibiting were met. In this way its aesthetic component has been preserved while a copy of the original can be placed on the wooden holder in its original position.

Irena Ivić

IV. konferencija eksperata za zaštitu nematerijalne kulturne baštine s područja Jugo-istočne Europe (SEE) u organizaciji UNESCO-vog ureda u Veneciji

RÂMNICU VÂLCEA (RUMUNJSKA), 3-7. SVIBNJA 2010. GODINE

Važnost nematerijalne kulturne baštine potvrđena je i održavanjem IV. konferencije eksperata za zaštitu nematerijalne kulturne baštine s područja Jugo - istočne Europe, u organizaciji UNESCO-ovog Ureda u Veneciji, u Râmnicu Vâlcea u Rumunjskoj, od 3. do 7. svibnja 2010. godine.

Cilj konferencije bio je podupiranje mjera zaštite i promocije nematerijalne kulturne baštine u Jugo-istočnoj Europi, kroz razmjenu znanja i iskustava predstavnika svih zemalja u regiji i susjednim područjima. Poseban značaj pridani su implementaciji UNESCO-ove Konvencije o zaštiti nematerijalne kulturne baštine iz 2003. godine. Konferencija je vođena uz pomoć i podršku UNESCO-ovog ureda u Veneciji, preko njihovih predstavnika, gđe. Laure De Stefani i g. Anthony Krausa, te Irine Balotescu, predstavnice rumunjskog Ministarstva kulture i znanosti, te ostalih rumunjskih predstavnika. Sudjelovali su predstavnici Estonije, Austrije, Mađarske, Italije, Albanije, Slovenije, Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Srbije, Crne Gore, Makedonije, Bugarske, Ukrajine, Moldovije, Grčke, Cipra, uz domaćine iz Rumunjske.

Sudionici su prezentirali implementaciju Konvencije iz 2003. godine u svojim državama, iznoseći iskustva, postignuća, probleme i izazove s kojima se susreću u svome radu. Raspravljalo se o povezanosti nematerijalne kulturne baštine s turizmom, te mogućnostima i rizicima koja ta povezanost nosi. Podijeljena su iskustva o ciljevima i mjerama zaštite, te mogućnostima revitalizacije nematerijalne kulturne baštine. Tijekom trodnevnog rada izraženo je zadovoljstvo zbog ratifikacije Konvencije iz 2003. godine od svih država u regiji, a sudionici su nakon razmatranja navedenih tema i diskusija, te komparativnih analiza zaključili sljedeće:

Kako bi se nastavila učinkovita regionalna suradnja država s područja Jugo - istočne Europe pri implementaciji Konvencije iz 2003. godine te mogli sagledati učinci na lokalnom, državnom i međunarodnom nivou, traži se od država sudionica, kao i UNESCO-ovog Ureda u

Veneciji, daljnja podrška postojanja i aktivnosti mreže eksperata za zaštitu nematerijalne kulturne baštine. UNESCO-ov Ured u Veneciji na svojoj internet stranici objavit će sve dostupne i korisne informacije, kako i iskustva država s područja Jugo - istočne Europe vezana uz zaštitne liste, mjere i postupanja kod zaštite nematerijalne kulturne baštine. Podržan je i prijedlog proširenja mreže eksperata sa stručnjacima iz muzeja i ostalih institucija povezanih s nematerijalnom kulturnom baštinom. Preporučena je implementacija strategija i djelovanje na promicanju nematerijalne kulturne baštine, prihvaćenih od lokalne zajednice, kroz razvoj kulturnog turizma. Posebna pažnja usmjerava se na međunarodne suradnje vezane uz nematerijalnu kulturnu baštinu, te je snažna podrška pridana otvorenju Regionalnog centra za nematerijalnu kulturnu baštinu pod pokroviteljstvom UNESCO-a u Sofiji, Bugarska, u nadi da će postati centralna točka za obuku, razmjenu informacija i podizanja svijesti o važnosti kulturnog menadžmenta. Naglašena je potreba jačanja postojećih institucija za obuku, i/ili osnivanje UNESCO-ovih sjedišta za istraživanje i poduku s ciljem razvoja mreže sveučilišta i ostalih visoko obrazovnih institucija na regionalnom, državnom i međunarodnom nivou, vezano uz nematerijalnu kulturnu baštinu.

Pozvane su države članice da kroz implementiranje i prepoznatljivost UNESCO-ovih Konvencija iz 1972., 2003. i 2005. godine, sve vezano uz nematerijalnu kulturnu baštinu, provode mjere zaštite, dijele znanje i iskustvo, senzibiliziraju javnost i lokalne zajednice, te da UNESCO i UNESCO-ov Ured u Veneciji nastave sudjelovati i pružati podršku zaštiti nematerijalne kulturne baštine u Jugo - istočnoj Europi, s kojom svrhom je otvoren i novi regionalni centar za digitalizaciju kulturne baštine u Skopju, Makedonija.

Konferencija je završila zahvalom Srbiji koja se ponudila kao domaćin za održavanje nove konferencije u 2011. godini, u Beogradu, s temama vezanim uz nacionalno zakonodavstvo država sudionica i nematerijalnu kulturnu baštinu.

In memoriam

ĐURO ŠIMIČIĆ

LJILJANA ŠARLAH-ČAČIĆ

ĐURĐICA CVITANOVIĆ

IVO PETRICOLI

JERKO MARASOVIĆ

VIDOSLAV BARAC

In memoriam

Đuro Šimičić (1956.–2009.)

Draga Vesna, Frano i Andro, tugujuća rodbino, danas smo napose povezani s vama u boli i tuzi za našim Đurom, Đurom Šimičićem, koji je svima nama ovdje okupljenim mnogo značio, mnogostruko svojoj porodici, ali također mnogostruko i svojim prijateljima, kolegama i svima s kojima je, kao u širokoj obitelji po poslu, dijelio interes i ostvarenja u zaštiti hrvatske kulturne baštine.

U životnom hodu Đure Šimičića ističe se godina 1977., presudna godina za njegovu obitelj, jer je brakom ovjenčao svoju vezu s Vesnom Sakač, nastavnicom likovne umjetnosti i restauratoricom u Restauratorskom zavodu Hrvatske, a iste se godine i sam zapošljava u Restauratorskom zavodu.

Na samom početku Đuro daje primjer zalaganja i uspješnog napredovanja u poslu od pripravnika, odlično položenoga stručnog ispita, pa do voditelja restauratorskih radova u Odjelu za zidno slikarstvo, mozaik i polikromaciju. Iznimna širina stručnog interesa, stjecanja različitih znanja i vještina, toliko potrebnih u konzervatorsko - restauratorskom poslu, usmjerava ga podjednako na restauriranje zidnih slika i drvene polikromirane skulpture.

Od tada, pa cijeli život, sticajem okolnosti, pratili su ga restauratorski radovi na glavnom oltaru župne crkve sv. Nikole u Jasenovcu, općinskom sjedištu njegove rodne Velike Kopanice. To izvanredno vrijedno ostvarenje pavlinske radionice s početka 18. stoljeća izvorno je postavljeno u Sisku, a početkom 20. stoljeća bilo je premješteno u Jasenovac. Nakon izložbe pavlina u Zagrebu oltar je vraćen u jasenovačku crkvu, nažalost, neposredno prije napada na Hrvatsku u Domovinskom ratu.

Crkva je teško oštećena, oltar devastiran i restauriranje je ponovno bilo na početku. Ovaj isječak sudbine jedne umjetnički oblikovane barokne cjeline, na kojoj se naš

Đuro iskazao svojim znanjem, profesionalnim strpljenjem i upornošću da spasi i zajedno sa svojim kolegama obnovi spomenik kulture koji ga je neprestano pratio, samo je jedan, iako osobit primjer zalaganja u radu Đure Šimičića.

Među mnogima, posebno spominjem i konzervatorsko - restauratorske radove na zidnim slikama Joze Kljakovića u crkvi sv. Marka u Zagrebu, gdje je ove nedjelje svečano obilježen završetak radova na obnovi crkve u cjelini, a upravo je Đuro na samom početku svoje restauratorske karijere bio zadužen za restauratorske zahvate na zidnim slikama kao jednom segmentu toga bogatog ansambla.

Mnoštvo radova koje je Đuro ostvario tvorilo bi pri nabranju pozamašan popis različitih aktivnosti, od konzervatorskih istraživanja i proučavanja, dokumentiranja i programiranja radova, kao i neposrednog izvođenja različitih konzervatorsko - restauratorskih postupaka, pa do organiziranja radova sa suradnicima za pojedine dionice složenijih projekata.

Posebno poglavlje života i rada Đure Šimičića pripada vremenu koje su obilježili neprijateljski napadi na Hrvatsku i njihovo razaranje, često ciljano, kulturne baštine u Domovinskom ratu.

Od početka se Đuro uključio u spašavanje ratom ugrožene i oštećene baštine, kao što je dao i svoj nemjerljiv doprinos u opsežnoj i vrlo zahtjevnoj akciji procjene ratne štete. Bio je to program sustavnog analiziranja stanja, vrste, opsega i procjene oštećenja, kao i dokumentiranje ratnim razaranja zahvaćenih kulturnih dobara. Možda su upravo ta iskustva bila dodatna motivacija za prihvaćanje novih zaduženja u obnovi ratom oštećenih i uništenih spomeničkih vrijednosti graditeljskog naslijeđa Vukovara.

Nakon oslobođanja okupiranoga hrvatskog Podunavlja Đuro Šimičić prihvatio se neobičnog, naročito odgovornog i vrlo specifičnog posla: što češće, gotovo svaki tjedan boraviti u Vukovaru i redovito pratiti, uključivati se, dokumentirati i spašavati spomenička obilježja vukovarske arhitekture u njihovoj obnovi.

Prihvatiti se takvog zadatka, motivirano i marljivo ga obnašati, u stalnom nastojanju da se svojim radom, strpljivim uvjerenjem i upornošću izbori za svaki segment očuvanja povijesne slike Vukovara, zavređuje najviša priznanja.

Primjeri su i ovdje brojni, ali spomenimo tek obnovu Franjevačkog samostana s crkvom, zgradu županije, kao i iznimno uspješne obnove župne crkve u Sotinu, ili Hrvatskog doma u Vukovaru, te niz drugih povijesnih građevina Vukovara, koje svjedoče o iznimno značajnom doprinosu Đure Šimičića.

Dakako, Đurin rad bio je sve to vrijeme umrežen u aktivnosti ekipe stručnjaka, ali se on potvrđivao kao često nezaobilazan oslonac pri razmatranju konzervatorsko - restauratorskih problema, a napose u pogledu konkretnih oblikovnih rješenja.

Tada je došao i najopsežniji i najsloženiji projekt obnove hrvatskog Podunavlja – projekt Vukovar-Vučedol-Ilok, koji je u Vukovaru obuhvatio 10 građevina kompleksa Eltz i 12 građevina u baroknoj gradskoj jezgri, te povijesnu jezgru Iloka, ponajprije dvorac Odescalchi, zidine s kulama, u manjem dijelu Franjevački samostan i žitnicu. To su, naime, programi za koje je Hrvatski restauratorski zavod neposredno zadužen, a od Zavoda Đuro Šimičić je preuzeo najsloženiju dionicu uzimajući u obzir konzervatorska istraživanja i niz konzervatorsko-restauratorskih radova.

U ovom trenutku moramo prekinuti nabrojanje zasluga, možemo tek konstatirati da je Đuro bio na svoj način nepresušnim interesom i entuzijazmom uključen u sve pore dosadašnjih ostvarenja na tom projektu, koji će upravo zbog njegova odlaska nenadoknadivo oskudijevati u dimenziji njegovih doprinosa.

Rad Đure Šimičića na zaštiti hrvatske kulturne baštine bio je višestruko prepoznat, pa je uz niz priznanja primio i odličje Danice hrvatske s likom Marka Marulića, a prošle godine i godišnju nagradu »Vicko Andrić« za svoj rad na obnovi kulturne baštine Vukovara, posebno za svoj doprinos obnovi Hrvatskog doma.

Neumoljiva je bolest predugo prikriveno otežavala Đurinu vitalnost, i na kraju ga je konačno zaustavila u kretanju, u njegovoj stvaralačkoj aktivnosti, ali možemo svjedočiti da ta opaka bolest sve do zadnjeg dana života nije mogla uništiti njegov interes za pitanja struke i realizacije projekta obnove Vukovara i Iloka.

Dragi naš Đuro,

shrvani tugom došli smo do neumoljiva trenutka kada će pepeo tvoga tijela biti pokopan i kao što želimo da Ti hrvatska zemlja bude laka, tako i duh Tvoj, duh ljubavi i odanosti svojoj obitelji, duh prijateljstva i znanja u radu neka i ubuduće bdije nad svim onim što smo zajedno stvorili i što ćemo stvarati inspirirani tvojim primjerom entuzijazma i uspješnih ostvarenja.

(Tekst s komemoracije)

Ferdinand Meder

In memoriam

Ljiljana Šarlah-Čačić (1944.–2009.)

Posljednjih dana siječnja 2009. godine u Konzervatorskom odjelu Osijek vladao je muk. Izmjenjivali su se zabrinuti pogledi, ljudi su se u suzama pitali: »Hoće li naša Ljilja preživjeti?«

Naime, Ljiljana Šarlah-Čačić, profesorica povijesti umjetnosti i etnologije, stradala je u prometnoj nesreći, kao pješakinja, na povratku s posla, na pješačkoj zebri koju je svakodnevno prelazila proteklih 36 godina! Jačina udarca automobila bila je takva da Ljiljanino krhko tijelo, ni nakon nekoliko dana borbe za život, to nije moglo podnijeti; to više što se tek donekle oporavilo od teške operacije srca koju je imala u studenome 2008.g. Upravo u trenutku kad je ponovno odlučila živjeti i raditi, a onda otići u zasluženu mirovinu, tragične životne okolnosti potpuno su promijenile tijek njenog života i života njene obitelji. Preminula je 2. veljače 2009., na blagdan Svijećnice.

Ljiljana Šarlah-Čačić rođena je 21. lipnja 1944. u Vrpolju od oca Leopolda i majke Danice. Gimnazijsko je obrazovanje stekla u Đakovu, a diplomu profesorice povijesti umjetnosti i etnologije na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Prvih godinu dana svojega radnog vijeka provela je u Gradskom muzeju u Vinkovcima, a 17. studenoga 1972. stupila je na posao u Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture u Osijeku, gdje je bila zaposlena gotovo 37 godina.

Kada netko u nekoj radnoj sredini provede toliki niz godina, iza sebe, zasigurno mora ostaviti neizbrisiv trag i na profesionalnom planu i u srcima svojih kolega. Upravo je tako bilo i s Ljiljanom Šarlah-Čačić, čije ime je u svijesti njenih suradnika vjerojatno stvaralo asocijaciju na ROS - Regionalni zavod Osijek, unutar kojeg su pokretni spomenici kulture bili njezino stručno područje. U svome je poslu usko surađivala s bivšim Republičkim zavodom za zaštitu spomenika kulture iz Zagreba, Hrvatskim restauratorskim zavodom, Muzejsko-dokumentacijskim centrom iz Zagre-

ba, brojnim župama Đakovačko-srijemske biskupije i parohijama Osječko-poljske i baranjske eparhije te srodnim zavodima, institucijama i ustanovama. Dala je značajan prilog konzervatorsko - restauratorskoj djelatnosti i promicanju konzervatorske struke štiteći crkveni inventar velikog broja katoličkih i pravoslavnih crkava, kao i samostanskih knjižnica šire slavonske regije. Ne smijemo zaboraviti da je u ono doba područje djelokruga ROS-a obuhvaćalo sedam današnjih županija i protezalo se od Iloka do Novske.

Osim toga, surađivala je s muzejima i arhivima ovoga područja štiteći njihove muzejske zbirke i knjižne fondove. Sudjelovala je u stručnim timovima pri izradi brojnih konzervatorskih elaborata i studija te stručnih kataloga, izdala brojna rješenja za izvoz kulturnih dobara izvan granica RH... U vrijeme nakon Domovinskog rata sudjelovala je u komisijama za popis i procjenu ratnih šteta. Posljednjih je godina u Konzervatorskom odjelu Osijek obavljala dužnost zamjenice pročelnice.

Svoj je posao Ljiljana Šarlah-Čačić obavljala stručno i nadasve angažirano, radovala se kontaktima na poslu, srdačnim osmijehom dočekivala stranke, žustrim koracima prolazila prostorima lijepe zgrade današnjega Konzervatorskog odjela u Osijeku. Nasmijana i veselih očiju, uvijek je izgledala mladoliko, zahvaljujući vjerojatno i svojemu iskonskom osjećaju za humor kojim je uspijevala protkati i vrlo složene životne situacije.

S obitelji je i na privatnome planu željela još mnogo toga učiniti i zato se radovala svojim umirovljeničkim danima. Nije, zasigurno, očekivala da će tragična i prerana smrt pokvariti te planove no, »Ono što oko nije vidjelo, što uho nije čulo, na što ljudsko srce nije pomislilo, to je Bog pripremio onima koji ga ljube« (1 Kor 2, 9).

Višnja Gubica

In memoriam

Đurđica Cvitanović (1929.–2009.)

Istaknuta hrvatska povjesničarka umjetnosti dr. sc. Đurđica Cvitanović umrla je 12. svibnja 2009. godine u Zagrebu. Studij povijesti umjetnosti završila je 1960. na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, a doktorirala je na temu »Barokna sakralna arhitektura u sjevernoj Hrvatskoj; crkvena područja arhidakonata Gorica, Gora i Dubica«. Od 1961. g. bila je stalni vanjski suradnik Instituta za povijest umjetnosti u Zagrebu, a članicom Društva povjesničara umjetnosti bila je od samoga njegova osnutka. Sredinom 1960. – tih postaje aktivnom članicom Studijske sekcije ULUPUH-a. Bila je i članica nekoliko europskih tijela, primjerice, Potkomisije za povijesna središta Alpe – Jadran, te je predsjedala Komitetom za srednjoeuropsku inicijativu na projektu »Barok u Srednjoj Europi.«

Cijeli svoj radni i profesionalni vijek Đurđica Cvitanović posvetila je neumornom istraživanju hrvatske kulturne baštine, njenoj znanstvenoj obradi, te u konačnici njezinom očuvanju, zaštiti i prezentaciji. Njen se interes protezao od urbanizma, preko sakralnih i profanih spomenika arhitekture do crkvenih inventara, a pokrivao je razdoblje od 16. do 20. stoljeća, s osobitim naglaskom i zanimanjem za baroknu arhitekturu, posebice za kasnobarokne centralne građevine. Znanstvena i stručna obrada hrvatske baštine rezultirala je s više od 150 studija te brojnim knjigama, stručnim člancima, ali i popularno pisanim tekstovima kojima je vrijednost i ljepotu hrvatske baštine željela približiti najširoj publici. Đurđica Cvitanović organizirala je i nekoliko značajnih izložbenih projekata. Još pamtimo velike izložbe: »Isusovačka baština u Hrvata«, »Kultura pavlina u Hrvatskoj«, »Mir i dobro«, umjetničko i kulturno nasljeđe Hrvatske franjevačke provincije sv. Ćirila i Metoda. Usklađivala je i stručno – tehničke pripreme izložbe »Sveti trag« i hrvat-

sku dionicu »baroka« u okviru srednjoeuropske Pentagone te organizirala kulturološku izložbu baroka u Hrvatskoj, »Od svagdana do blagdana«.

Svojim stručnim i znanstvenim elaboracijama bila je velika pomoć konzervatorima pri obnavljanju brojnih crkava i samostana, starih gradova, palača, kao i njihova inventara. Moramo naglasiti i njezin nemjerljiv doprinos u ratnim okolnostima, kada je, kao predstavница Ministarstva kulture, velikom snagom i hrabrošću provodila evakuaciju ugrožene pokretne baštine iz oštećenih i razorenih crkava na Kordunu i Banovini. Velik dio neprocjenjivoga sakralnog inventara bio je pohranjen na sigurno i tako sačuvan od pljački i ratnih razaranja.

Dr. sc. Đurđica Cvitanović dobitnica je brojnih priznanja i nagrada od kojih svakako treba spomenuti Nagradu grada Zagreba (zajedno sa suradnicima, za realizaciju izložbe »Sveti trag – devetsto godina umjetnosti Zagrebačke nadbiskupije«, 1994. g), Nagradu »Vicko Andrić« za životno djelo, 2008. g., Nagradu za životno djelo DPUH-a »Radovan Ivančević«, (2008. g.), Nagradu za znanstveni rad Republike Hrvatske »Bartol Kašić« (1992. g.), Medalju Metropole Zagrebačke s likom Alojzije Stepinca 1995.g.), Red Danice hrvatske s likom Marka Marulića 1996. g., te Zlatnu medalju Varaždinske biskupije 2000. g.

In memoriam

Ivo Petricoli (1925.–2009.)

Ivo Petricoli, istaknuti povjesničar umjetnosti i arheolog, redoviti član Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, preminuo je u 85. godini života u Zadru 28. svibnja 2009.

Rodio se 1925. u Zadru, ali je zbog talijanske vlasti u tom gradu bio prisiljen s roditeljima odseliti i živjeti u Preku, a potom i u Splitu. Klasičnu je gimnaziju završio 1943. u Splitu, a godine 1950. diplomirao je grupu povijest umjetnosti i kulturu s klasičnom arheologijom na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, na kojem je 1957. i doktorirao.

Nakon završetku studija, vraća se u rodni Zadar i u periodu od 1949. do 1954. godine radi u Arheološkom muzeju. Godine 1955. radi kao stručni suradnik u Institutu za historijske nauke, a od 1958. na Filozofskom fakultetu u Zadru, kao docent, izvanredni profesor i niz godina kao redoviti profesor povijesti umjetnosti srednjega vijeka. Obnašao je i dužnosti dekana Filozofskog fakulteta u Zadru, a neko vrijeme i dužnosti prorektora Sveučilišta u Splitu.

Povratkom u Zadar započeo je dugogodišnju, kreativnu i plodnu karijeru u koju je, osim svojega velikog znanja, unosio i svu svoju strast i ljubav za grad, za otkrivanje novih i uzbudljivih spoznaja o njegovoj spomeničkoj baštini, te o njegovoj slojevitoj i nemirnoj povijesti. Nastojao je bogato naslijeđe Zadra sačuvati i skladno ga stopiti s novim i modernim gradom. Oštećenom i ratnim razaranjima ranjenom Zadru Petricoli je vraćao dostojanstvo i dignitet otkrivajući njegovu bezvremenu ljepotu srednjovjekovne arhitekture, vrijednost i nadarenost tadašnjih talentiranih umjetnika i majstora zlatara ili drvorezbara, otkrivajući i pišući o dragocjenim predmetima zadarskih riznica, skulpturi, slikarstvu, zlatarstvu... U svojem neumornom, istraživačkom radu najviše je vremena posvetio razdoblju srednjega vijeka proučavajući njegovu arhitekturu i urbanizam, te skulpturu, slikarstvo i zlatarstvo. Nije zaobišao ni razdoblje ranoga kršćanstva, kao ni renesanse, a pos-

vetio se i proučavanju zadarskoga slikarstva 19. stoljeća. Proučavanje povijesnih i stilskih razdoblja razultiralo je i objavljivanjem dvadesetak knjiga i više od dvije stotine znanstvenih radova. Nabrojimo samo neke naslove: *Pojava romaničke skulpture u Dalmaciji* (1960.), *Zadarsko zlatarstvo* (1971.), *Umjetnička obrada drveta u Zadru u doba gotike* (1972.), *Zadar u srednjem vijeku do 1409.* (1976.), *Stalna izložba sakralne umjetnosti u Zadru* (1980.), *Škrinja sv. Šimuna u Zadru* (1983.), *Tragom srednjovjekovnih umjetnika* (1983.), *Katedrala Sv. Stošije* (1985.), *Rani srednji vijek* (1986.), *Zadar* (1987.), *Crkva sv. Lovre u Zadru* (1988.), *Od Donata do Radovana* (1990.), *Srednjovjekovnim graditeljima u spomen* (1996.), *Umjetnička baština Zadra* (2004.).

Dugogodišnji znanstveni rad bio je prepoznat, priznat i nagrađivan brojnim gradskim, državnim i republičkim nagradama: Nagradom Grada Zadra (1966.), Nagradom »Božidar Adžija« (1973.), Ordenom rada sa srebrnim vijencem (1975.), Državnom nagradom za životno djelo (1996.) te Redom Danice hrvatske s likom Marka Marulića (1997.), a od godine 2000. nosilac je titule *professor emeritus* Sveučilišta u Zadru.

Odlaskom u mirovinu ne prestaje njegova radna i kreativna aktivnost. I dalje objavljuje knjige nesebično dijeleći svoje veliko stručno znanje i iskustvo stjecano desetljećima, a ostaje aktivan i kao kritičan promatrač i komentator suvremenih kulturnih, arhitektonskih i urbanističkih događanja u Zadru.

Odlaskom Ive Petricolija hrvatska je javnost izgubila kompleksnog znanstvenika čije je djelovanje pridonijelo osvjetljavanju, vrednovanju i razumijevanju značajnih razdoblja hrvatske likovne umjetnosti i kulture. Ivo Petricoli jedna je od onih osoba i vrhunskih znanstvenika koje i nakon svojeg odlaska ostaju zapamćene i trajno prisutne u sredini u kojoj su živjele i djelovale.

In memoriam

Jerko Marasović (1923.–2009.)

Ovog nas je proljeća zauvijek napustio Jerko Marasović, istaknuti arhitekt i konzervator koji je svoj cijeli radni vijek posvetio istraživanju, očuvanju i obnovi graditeljskog naslijeđa, ponajprije Splita, a potom i drugih dalmatinskih gradova.

Rodio se u Splitu 13. prosinca 1923. Potječe iz porodice graditelja, pa ne začuđuje njegov odlazak u Zagreb i odluka da upiše Arhitektonski odsjek Tehničkog fakulteta, gdje je 1952. i diplomirao. Na Arhitektonskom fakultetu u Zagrebu obranio je 1978. doktorat disertacijom »Prilog metodologiji obrade graditeljskog naslijeđa«, značajno djelo u kojem se prvi put u nas »problematika izučavanja graditeljske baštine ne tretira samo s umjetničkog, kulturno - povijesnog ili etnografskog stajališta, nego je obuhvaćena svestrano, vodeći računa o svim faktorima koji su na graditeljsku baštinu mogli utjecati«.

Tijekom 1953. radio je u Konzervatorskom zavodu Dalmacije u Splitu na istraživanju i snimanju Dioklecijanove palače. Godinu dana poslije zapošljava se u Urbanističkom zavodu Dalmacije, gdje je osnovao i vodio Odjel za graditeljsko naslijeđe (1955. – 1979.), te bio direktor međunarodnoga projekta Urbanističkog zavoda Dalmacije i University of Minnesota »Istraživanje Dioklecijanove palače« (1968. – 1974.). Godine 1982. zapošljava se na Arhitektonskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, gdje kao redovni profesor predaje sve do 1999., kada odlazi u mirovinu. Godine 1983. predstojnik je Zavoda za graditeljsko naslijeđe spomenutog fakulteta, a od 1991. do 1999. direktor je Mediteranskog centra za graditeljsko naslijeđe Sveučilišta u Splitu.

Njegovu su karijeru obilježili sustavno proučavanje te briga za očuvanje, zaštitu i obnovu graditeljskog naslijeđa u Splitu i pojedinih povijesnih građevina u Solinu, Zadru, Puli i Dubrovniku, na Mljetu i Lopudu. Osobit doprinos dao

je na području istraživanja, definiranja izvornoga stanja i prezentacije Dioklecijanove palače u Splitu, te prostornog razvoja grada. Pokretač je i autor više projekata obnove srednjovjekovnih sklopova u splitskoj povijesnoj jezgri. Autor je brojnih znanstvenih studija i članaka, a objavio je i nekoliko knjiga u koautorstvu. Značajni su i njegovi projekti suvremene arhitekture i pomorskih lučica. Njegovi najznačajniji izumi jesu naprava za snimanje tlocrta, teletopograf (1976.) i mehanička naprava za izradu konstruirane perspektive.

Za svoj je rad i djelovanje Jerko Marasović primio brojne nagrade i priznanja: Nagradu Viktor Kovačić za monografiju *Dioklecijanova palača* (koautor Tomislav Marasović) godine 1972., saveznu nagradu Instituta za urbanizam i stanovanje za Metodološki pristup u rehabilitaciji povijesnih urbanih centara 1972., Republičku nagradu »Borbe« za arhitekturu za osnovnu školu Klis (koautor Petar Galić) 1977., Orden zasluga za narod 1979, Nagradu grada Splita 1980., Državnu nagradu za životno djelo za istaknuti znanstvenoistraživački rad na području tehničkih znanosti, posebno arhitekture i urbanizma 1994., Red Danice hrvatske s likom Marka Marulića 1997., nagradu Vladimir Nazor za životno djelo na području urbanizma i arhitekture za rad na Dioklecijanovoj palači (zajedno s Tomislavom Marasovićem) 2000., te Nagradu grada Splita za životno djelo 2006.

In memoriam

Vidoslav Barac (1965.–2010.)

Ovog nas je proljeća, 10. travnja 2010., zauvijek napustio Vidoslav Barac, izvrstan fotograf i umjetnik, naš dragi prijatelj i kolega i nadasve dobar ČOVJEK.

Podmukla, dugotrajna i teška bolest ugrožavala je Vidovo zdravlje. Usprkos odlučnoj borbi i snažnoj volji, Vid nije izdržao.

Vid Barac rodio se u Zagrebu 30. ožujka 1965. Završio je Srednju grafičku školu, smjer fotografija. Upisao je studij povijesti na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, ali je završio samo nekoliko semestara. Već se godine 1986. počeo profesionalno baviti fotografijom, objavljujući je u raznim stručnim publikacijama, dnevnom i tjednom tisku.

Od godine 1994. do 2000. radio je kao profesionalni fotograf u Ministarstvu kulture, a godine 2000. prelazi u Hrvatski restauratorski zavod kao voditelj Fotodokumentacijskog odsjeka, no godine 2007. ponovno se vraća u Ministarstvo. Najviše je snimao kulturnu i prirodnu baštinu. Upravo te fotografije, u Fototeci Ministarstva kulture, čine neizmjereno bogat fundus i svjedoče o vrijednosti i raznolikosti kulturnog bogatstva Republike Hrvatske.

Pri popisivanju i procjeni ratne štete na kulturnim dobrima nakon Domovinskog rata Vidove fotografije čine nezaobilazan segment Izvješća.

Osim fotografijom, bavio se i mentorskim radom. Nesebično je i predano podučavao mlade fotografe fotografirajući u konzervatorskoj struci, prenoseći im pri tome svoje veliko znanje i upozoravajući ih na sve specifičnosti koje zahtijeva takav rad.

Realizirao je desetak samostalnih izložbi: *Križni put* u Galeriji Izidor Kršnjavi, ŠPUD, Zagreb, (1996.); *Drniška krajina - Tragom narodne baštine*, Muzej drniške krajine, Drniš, (1997.) te Gradski muzej u Vinkovcima (1998.); *Kotle*, Etnografski muzej Istre, Pazin, (1998.), te Zagreb, Muzej Mimara, (1999.); *Portreti, osobe, situacije*, Galerija ZILIK,

Karlovac, (2006.); *Križni put*, Instalacija na otvorenom, Grižane, (2006.); *Babe*, Galerija »Lang«, Samobor, (2009.).

Radio je na mnogim umjetničkim katalozima ili monografijama kao što su *Rajski vrt* Ivice Šiška (1996.), katalog izložbe Matka Vekića (2000.), Borisa Demura (2000.), Ivana Lovrenčića (2001.), Egidia Budicina (2003.), Hame Čavrka (2005.), Munira Vejzovića (2006.), Jasenke Tućan Vaillant (2007.) te Vladimira Meglića (2007.).

Mnogi katalozi izložbi opremljeni su Vidovim fotografijama. Nabrojiti ću samo neke od njih kao što su *Grafičke zbirke Nacionalne i sveučilišne knjižnice*, *Staro novo*, *Licitorska umijeća*, *medičarstvo i svjećarstvo*, *Hrvati - kršćanstvo*, *kultura, umjetnost*, *Renesansa u Hrvatskoj* i mnoge druge.

Bio je sudionik velikih izložbi s tematikom kulturne baštine. Pri tiskanju publikacija ili monografija, također vezanih za kulturnu baštinu, Vid je uvijek nesebičnim trudom pripremao poslu. Izdvajam samo neke: *Ludbreška Podravina*, *Barokno slikarstvo u Hrvatskoj franjevačkoj provinciji sv. Ćirila i Metoda*. Osobito treba istaknuti jednu, na koju je bio iznimno ponosan. To je monografija *Čipkarstvo u Hrvatskoj*.

Kod pripreme posljednje izložbe „Slavonija, Baranja i Srijem“ bio je autor većine dokumentarnih i umjetničkih fotografija predmeta i postava izložbe, kao i virtualnog kataloga čiju prezentaciju, nažalost, nije dočeka.

Za vrijeme njegova rada u Hrvatskom restauratorskom zavodu imao je priliku pratiti obnovu antičkog kipa Apoksiomena, te fotodokumentirati sve faze konzervatorsko – restauratorskog postupka, što je, uostalom, prezentirano u katalogu izložbe *Hrvatski Apoksiomen*.

Kada je jednog dana godine 1994. osvanuo u Upravi za zaštitu kulturne baštine Ministarstva kulture, tada u Ilici 44, činilo mi se kao da se pojavio jedan veliki »anđelčić«, nasmiješena, okrugla lica, uokvirena bujnim kovčama. Zračio je optimizmom i veseljem, ali istodobno i ozbiljnošću. Česti

boravci na terenu radi obrade i snimanja pokretnih kulturnih dobara, omogućili su mi da ga dobro upoznam kao stručnjaka, ali i kao čovjeka. Svaki novi zadatak prihvaćao je kao izazov, unoseći u njega svu svoju pozornost i umješnost, dajući pri tome cijeloga sebe. Njegov iskričav, nemiran i istraživački duh očitovao se u strasti za fotografskim dokumentiranjem, te u čestim zajedničkim razgovorima i raspravama o snimljenom. Nikada nije bio zadovoljan kvalitetom svojih fotografija. Težio je perfekcionizmu i uvijek je mislio da može više i bolje.

Vid je, osim istančanog fotografskog oka kojim je opažao skladne oblike i kompozicije, te uočavao fine mijene svjetla i sjene, imao i sposobnost opažanja svih složenih nijansi

odnosa među ljudima. Probleme i nepravde često je znao glasno i gorljivo prokomentirati, no, iako se trudio ostaviti dojam »galamdžije«, bio je vrlo senzibilan, fin i diskretan.

Iako tek sada, kako vrijeme odmiče, postajemo svjesni njegova odlaska, svojom je osobnošću i dobrotom ostavio neizbrisiv i dubok trag u našim srcima. Osim kao čovjek, Vid će u sredini u kojoj je živio trajno ostati prisutan i kao majstor svog zanata, ostavivši nam u naslijeđe na tisuće i tisuće sjajnih fotografija koje odražavaju njegovo veliko umijeće snimanja, ali koje održavaju i njega samoga, njegovu dimenziju ličnosti i njegov osebujan duh.

Ranka Saračević - Würth

